Ужгород
Мистецька Лінія
2010

РОЗГОРНУТИЙ ТИТУЛ

РОЗГОРНУТИЙ ТИТУЛ

ББК Ш 6 (4 Сл – 4 Укр) 6–65
Б – 72
УДК 821.161.2–1 (477.87)

Юрій Бача – відомий публіцист-українієт, професор Пряшівського університету, письменник, лауреат Міжнародної літературної премії імені Богдана Лепкого. За свою творчість і діяльність, зокрема за перенесення та поширення праці Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація", був засуджений і на повних двадцять літ вилучений із суспільного життя.

Автор монографій "Літературний рух на Закарпатті середини 19 ст." (Пряшів, 1961) та "З історії української літератури Чехословаччини" (Пряшів, 1998), збірки оповідань "А матері твоїй завиджу" (Пряшів, 1991), роману "Олекса" (Київ, 1993), документальної та іншої прози "Листи самому собі" (Пряшів, 1997), збірки поезій "На правах рукопису" (Париж–Львів–Цвікау, 2002), книги вибраних статей про Україну "Добрий день, Україно!" (Пряшів, 2002), "Вибраних творів" прози та поезії (Ужгород, 2006), "Вибраних творів" публіцистики, літературознавства (2008).

Юрій Бача – найбільш відомий в українському світі як публіцист. Його публіцистичні праці до сьогодні актуальні. Тому в дане видання, крім кількох непублікованих прозових творів (з архіву), ввійшли публіцистичні та літературознавчі статті, декотрі і словацькою мовою.

Світлини на розгорнутому титулі: *Exlibris Юрія Бачі*.
Художник *Микола Стратілат*.

На шмуцтитулах:
с. 11 – Юрій Бача з батьком, *с. Кечківці, 1957 р.*
с. 63 – Зустріч українців діаспори. *Пряшів, 1968 р.*
с. 141 – Юрій Бача з Дмитром Павличком. *Київ, 2003 р.*
с. 209 – Юрій Бача. *Пряшів, 2005 р.*
с. 255 – Ленін звільняє місце. *Ужгород, 90-ті роки.*
с. 503 – Професор Юрій Бача сьогодні. *Пряшів, 2009 р.*

© Юрій Бача, 2010
© Видавництво "Мистецька Лінія", 2010

ISBN

НА ТЕ МОЄ НЕЩАСНЕ МІСЦЕ –
ХТО СТАНЕ?!

Як няня не стало –
звалив я на себе
тягар його нелегкого життя;
і понад півсторіччя несу його,
не нарікаючи і не скаржачись...,
бо саме той тягар
допомагав мені
в нелегкому житті.

Як мами не стало –
звалив я на себе
тягар її безмежної любові;
і вже роками несу оту важку любов –
і прагну навіть
примножити її;
... і помагає в тім мені
її покора,
безмірна скромність
і невичерпна сила
її слабеньких рук
та найдобріше мами серце.

Коли... тепер... не стало... сина, –
звалив я на себе
тяжкий тягар його бажання жити,
жи-ти!
І всіх, і вся любити,
й добро творити...

Однак..,
а що зостане,
як
мене не стане?!.
На те
моє
нещасне місце –
хто стане?!

Тому живу, тому працюю,
Тому горю, тому згораю,
Тому так прагну йти
Аж до самого дна і краю,
Хоча ніде не переміг...

Пряшів, 24 травня 2005 р.
12,00 – 12,38

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Зрозумійте, шановний читачу, людину, яка ціле життя щодня від ранку до ночі прагла працювати (бо в тому вбачала смисл життя), що вона й після виходу на пенсію не може відвикнути від звички здобувати, щоб віддавати людям ті знання, досвід та практику, які вона набула.

Саме тому я видаю ще й КНИГУ ТРЕТЮ своїх писань.

... Як ″порядколюбна″ людина, після виходу на пенсію я взявся впорядкувати свої бібліотеку та архів.

Відомо, протягом років та десятиріч багато з того, що колись здавалося важливим чи й занадто важливим, може виявитися просто сміттям... Проте інша частина збереженого – як поношений одяг чи вживані речі – особливої вартості не мають, проте до них ви звикли, бо вони існують, бо аж дотепер не було поважної нагоди чи причини їх викинути чи знищити...

Проте між тими речами можуть бути й такі, що, мов пожовклі фотокартки, є незаперечними свідками важливих подій, в які сьогодні, може, й важко повірити.

Отже, впорядковуючи збережене – книги, папери, світлини та й інші ″сувеніри″, – я вибрав найважливіше та найбільш характерне і передаю його тим, кому доведеться після нас розчищати поле від бур’яну та підживляти згасаючі вогники нашого, зокрема культурно-національного, життя.

Однак це зовсім не означає, що кожне збережене моє слово я вважаю занадто важливим, тим більше мою оцінку життя чи фактів, пов’язаних з моїм життям, остаточною, єдино можливою чи навіть єдино правильною. (Хоч би я так і думав, все одно після нас ми вже не матимемо змоги впливати на подальше життя і щось не дозволяти).

Отож – я вибрав (як на мене) найбільш варте уваги.., і – видаю..!

І ще на одному аспекті тої ″Книги третьої″ хотілося б наголосити.

Вона – за сьогоднішнім моїм задумом – остання в моєму житті. Тому саме в тій книзі друкуємо деякі – так би мовити – підсумкові матеріали. Причини такого мого підходу до окремих матеріалів випливають з характеру самих матеріалів, – отже, окремо пояснювати їх публікацію не треба, – а – як підсумкові – вони, мабуть, підійдуть до тої книги.

А ви читайте, судіть суворо, критикуйте в ім'я просування справи, а не заради самої критики.

Юрій Бача

СЛОВО ПРО ВИБРАНІ ТВОРИ

Що скажете, шановний читачу: два великі томи ВИБРАНИХ ТВОРІВ – для українського автора Словаччини – непогано! Правда?

Дякую Україні – спонсорові першого тому, своїй родині – що викроїла з власних коштів немалу для неї суму на видання другого тому, ″Мистецькій Лінії″ за гарні книги та критикам – за спробу об'єктивно глянути на мій ужинок.

Дозвольте й мені – авторові та й критику – сказати слово про ці книжки.

Майже всі мої попередні праці видавалися дуже давно та переважно в так званих місцевих пряшівських виданнях і то таким незначним тиражем, що окремі з них майже одночасно було потрібно опублікувати ще в іншому подібному виданні, призначеному для трохи іншого читача. Місцева преса, як правило, рідко відкладається на довший час, та були й періоди, коли вона була майже недоступною саме призначеному читачеві, отже, щоб люди знали чи дізналися про мої твори – якщо вони варті уваги, – таки треба було їх видати, бодай як свідків історії, коли вже не за їх активну роль у житті.

Можливо, інші упорядники були б вибрали інші твори для їх повторного оприлюднення. Мої ″ВИБРАНІ ТВОРИ″ свідчать про мою оцінку окремих творів та моє розуміння їхнього значення для мене та для літератури. Серед художніх текстів ще могли бути такі твори, як ″Знайдений зошит″, де вперше в моїй літературній практиці було піднято тему тяжкого життя та поваги до простої людини – це з погляду тематики та соціології – та де вперше запахло в мене бодай трохи Стефаником у підході до зображення життя та характеристики ″наших″ людей.., та ще, може, ″Убивця з чистою душею″, де, хоча сюжет ще навіяний конкретними фактами життя, все-таки вже наявні й мої авторські чи письменницькі ідейки боротьби проти окозамилювання чи, ширше, – проти несправедливості. Тому саме ці твори я пропоную читачеві ″Книги третьої″.

Щодо інших (невибраних) моїх художніх текстів, – вони можуть зацікавити хіба спеціаліста, якщо такий знайдеться та захоче докладно вивчати генезис моєї творчості.

Отже – вони не обов'язкові у Вибраному.

Трохи інакше стоїть справа з Вибраними творами у другому томі (2008 р.).

Підбираючи найкраще у цю книжку, я сподівався що прискіпливий редактор, може, щось запропонує вилучити, то книжка не вийде аж такою обсяжною. Однак редактор пройнявся такою цікавістю, що визнав все запропоноване гідним уваги та публікації. Таким чином, якщо ″Вибрані твори – 2006″ вийшли великою книгою, то ″Вибрані твори – 2008″ вийшли чи не найбільшою у всій видавничій практиці даного видавництва. Отже, залучити до книги більше зразків не було можливості. Тут можна говорити хіба про залучення котрогось матеріалу за рахунок вилучення іншого.

Одночасно слід зауважити, що визначити вартість та актуальність публіцистичних творів набагато важче. Вони залежні не тільки від їх об'єктивної вартості, але й від стану наших українських справ. А тут ситуація не стає кращою: після проголошення незалежної України могло здаватися, що деякі питання, порушені в моїх давніших матеріалах, перестануть бути актуальними. На жаль, майже двадцять років від проголошення незалежності доводять, що актуальність окремих моїх писань не падає, а, часом, навіть зростає. Отже, як на мене – їхнього автора, – вони, крім ″історичної″ вартості, мають (та ще, на жаль, довго матимуть) актуальне значення, бо не зникли проблеми, яких вони торкалися, та й атмосфера в Україні, яка інколи дивувала більше, ніж самі окремі факти, не змінилася на краще.

Виходячи з цього, мені інколи хочеться звернути увагу окремих політиків чи журналістів на моє розуміння того чи іншого питання, про яке я, як про актуальне, писав значно давніше.

Мені було б приємніше, якби моя ″боротьба″ перейшла була в ″історію″ боротьби. На жаль, вона зостає й надалі актуальною, тому, власне, я й видаю окремі документи з історії тої боротьби як твори, котрі ще й сьогодні актуальні та пекучі.

Юрій Бача

З АРХІВУ

ЗНАЙДЕНИЙ ЗОШИТ

Я знайшов зошит, звичайний шкільний зошит, старий, у який колись незнайомий нам хлопчик – учень початкової школи – писав свої домашні завдання.

Цей хлопчик не став письменником, – о, ні! – принаймні невідомо, щоб хтось із таким поглядом на життя пізніше розкривав перед нами своє розуміння світу. Однак, мені здається, – його домашні завдання варті того, щоб їх – після років та десятиріч – надрукувати і прочитати.

Якби вам, випадково, здалося, що хлопчик повигадував, спитайте у старих людей, чи не так жилося колись ...

Мій найкращий друг

Я не знаю, чи він високий, чи низький, чи світле або чорне в нього волосся.

Коли я увидів його, він сидів на старій гуні, а його голову закривала від ранкового холоду теж стара, може, й няньова, бо завелика на його голівку, шапка.

Тоді я пас корови На Поляні. Було холодно, нікуди було дівати ноги від холодної роси, добре було б розкласти вогню – та не було чим той вогонь розпалити.

Коли я вийшов На Поляну, він вже там був. Його кобила паслася недалеко від нього, а мале жереб'я бігало й підскакувало недалеко від неї. Він сидів, підтягнувши під себе ноги і – що я увидів найперше – в руці тримав хліб і їв.

Я наближався до нього, хотів було поздоровкатися з ним, та я так задивився на той хліб.., як він повільно кусав його.., що видів я тільки той хліб, зокрема те, як його меншало з кожним укусом...

Між тим його кобила перейшла на чужу луку. Він закричав на неї і збирався піти навернути її. Тоді я увидів, що і він босий, і зрозумів, що йому теж буде холодно йти по ранковій росі. Тому я поспішно сказав:

– Посидь, я її заверну! – І побіг завернути його кобилу і жереб'я.

Коли я повернув до нього, він все ще їв свій хліб. Він звільнив трохи місця на своїй гуні і я присів біля нього; так близько, що я відчув, як пахне його хліб...

Він подивився на мене, взяв рештку свого хліба в обидві руки і простягнув ті руки з тим хлібом до мене. Та ще й сказав:

– На, відкуси, та тільки раз...

І я відкусив.., справді, тільки раз, єдиний раз..! Та я досі чую в роті пах і смак того хліба...

Ми мали написати, як звуть нашого найкращого друга... Та я цього не знаю... Він був не з нашого села, але він дав мені вкусити хліба!

Як ми провели День Божий

Вчора була Свята Неділя. Наші мама і няньо встали, як завжди, дуже вчасно. Мама подоїла козу і вигнала її в поле, а батько пішов до пана Скупого, бо той ще вчора посилав за ним.

Коли повставали ми, діти, повмивалися та й одяглися у все чисто випране, мама вже була вдома. Вона налляла нам у миску киселиці, у другу наклала варених бандурок, і ми стали їсти. Киселиця так скоро миналася, ніби миска була дірява. Та ще й сестра поскаржилася мамі на мене, що я за кожною ложкою картоплі беру ложку киселиці, а треба було заїдати картоплю ложкою киселиці тільки після кожної другої ложки картоплі.

Потім прийшов няньо і, нагніваний, пояснював мамі:

– Коли я в ярі орендував у нього землю, то пан погодився за третій сніп, а тепер, мовляв, не вродило, то дає нам лише за четвертий ...

Мама майже розплакалася – що будеме їсти.., знову будеме голодувати – стала нарікати, батько навіть не хотів їсти киселицю, посунув миску з рештками киселиці та картоплі перед нас, дітей..,

а потім всі ми пішли до церкви. В церкві я весь час дивився на маму: вона шепотіла якісь молитви, часто хрестилася і весь час майже плакала.

Після Служби Божої няньо зразу пішов у Вишній Липник попросити одного вуйка, чи той не дозволив би нам працювати на його полі. Він повернувся лише під вечір і розповідав про це мамі, яка вже перестала плакати, та все ще була чомусь дуже смутна.

На вечерю ми знов їли киселицю з печеними бандурками, а потім ми, діти, пішли спати. Мама й няньо ще не йшли спати. Няньо взяв клаптик паперу і став писати листа сестрі до Америки, щоб та взяла його туди, а мама знов стала плакати – бо як ми будемо без няня жити, коли він поїде заробляти до Америки – і плакала весь час, аж поки я не заснув.

Отак ми провели День Божий ...

Моє рідне село

Як зветься наше село – знають усі. Однак про те, як живуть люди в нашому селі, не знає ніхто, бо про наше село ще ніхто не писав. Пан учитель у школі нам розказували про те, що на світі живуть такі люди, письменники, які описують різні страшні речі. Та в наше село вони і так не зможуть заїхати, щоб його описати, бо до нашого села не веде жодна дорога. Із самого Грушівця аж до нашого села треба йти горі водою.

У нашому селі є корчма, склеп, церква, фара і стара школа. Крім того, в нашому селі є сімдесят дві хати. Є ще шість циганських колиб, та вони не мають навіть числа і є дуже малі, то їх не можна назвати хатою, хоча в тих колибах живе повно людей і дітей.

На нижньому кінці села живуть Васильцьові, що їм торік забило в лісі нянька. Зостали дідо й баба, тета Параска та шестеро дітей. На вишньому кінці села живуть Михалкові. Їм у лісі не забило нікого, та кілька років тому, у стайні повісився їх дідо, саме тоді, коли до них прийшов екзекутор забирати корову. Чому екзекутор прийшов за коровою саме до Михалка, в яких була лише одна корова, а не до когось, в кого корів більше, я не знаю. Коли дідо повісився, люди стали плакати, а екзекутор радів, бо йому вже ніхто не заважав забрати корову.

Долі нашим селом протікає річка, яка є одночасно і дорогою. Та річка не має назви, і тому ми називаємо її Потік. Через Потік в селі збудовано три мости. Один, той – що напроти корчми, торік взяла вода. Хлопи, що сиділи в корчмі, не знали про це, а коли вночі йшли додому, троє з них упали у воду. Двоє якось вибрались, а третього – Семанового діда – вода таки взяла.

Другий міст – біля фари, але через нього люди не ходять. Цей міст з каміння, його люди збудували для пана превелебного. Він перекриває його дрючком, а люди його обходять через Потік.

Недавно везли із шпиталю стару Грицяню. Було дуже холодно, а вода була така велика, що і хвора, і її перина намочилися, – і Грицяня померла. Люди кажуть, що баба Грицяня застудилася, а пан превелебний на похоронах казали, що то Бог Всевишній покликав бабу до себе.

Третій міст збудовано у вишньому кінці села. Його ще вода не взяла, проте саме на цьому мості Ваньо Білий задушив жандарма, коли той застрілив його єдину доньку Марину. Марина не мала мами, бо вона померла ще тоді, коли Марина народилася, але вона була дуже гарною дівкою і тому жандарм застрілив її. А коли її няньо дізнався про те, він почекав жандарма на мості, порядно притиснув його до поручні, а коли той перестав дихати, перекинув його у воду. За те Ваня Білого ще того вечора взяли інші жандарми. Тепер у хаті Білих не живе ніхто: їхня мама померла, Марину застрілив жандарм, а вуйка Білого взяли жандарми та й посадили до арешту.

Нічого іншого такого, про що би можна було написати, у нашому селі нема. Всі люди працюють у селі. А декотрі молодші перед жнивами ходять на Нижню Землю на заробітки; зимою дехто з ґаздів возить продавати буки або явори, а, переважно, хлопи вечорами збираються у корчмі і п'ють. А інколи і поб'ються.

Ось таке моє рідне село.

Моя мама

Ми читали у школі про найкращу у світі маму, а тепер ми маємо написати домашнє завдання про свою маму.

Моя мама не є найкращою у світі, вона ніколи не всміхається, не гладить мене по голові, ніколи не цілує мене і часто плаче.

Черевики в неї не скриплять піснею, як у тої, про яку ми читали у школі, бо моя мама завжди ходить боса. Чи то в поле жито жати, чи то в ліс по гриби, чи в неділю до церкви – завжди. Ноги в неї затверділі, порепані, часто навіть закривавлені. Я про це знаю, бо одного разу вона не могла зігнутися і я мив її ноги, а вночі вона породила Петрика. Тепер нас п'ятеро, дітей, а мама все ще ходить боса.

Найкраще, що в моєї мами є, – то її очі. Тільки вони страшенно смутні. Я часто дивлюся в її очі, та з її очей все сум та смуток виринає. Коли то вже він зникне з її очей – той смуток – думаю про себе, – таж десь повинен бути і йому кінець; коли то вже засяє в її очах хоча б на хвилинку якась радість, або хоч надія! Одне щастя, що моя мама ніколи не сидить довго на одному місці, і я не встигаю довго дивитись їй в очі. Хіба що коли вона годує Петрика. Тоді її очі – боже ти мій! – тоді за її очі я віддав би все на світі, як би щось мав. Вони нібито й плачуть, це правда, страшенно вони сумні, проте саме тоді я бачу в їх глибині якийсь неспокій, якесь хвилювання, якийсь невимовний біль, але й краплинку чи то радощів, чи то усмішки. І ось за ту краплину радості та усмішки, за те незвичайне світло її очей я б дав що завгодно, якби тільки можна було загнати геть той сум і біль та залишити в її очах це тепле світло.

Я б ... я б ... цілими днями не їв, ніколи не просив би хліба ні молока, ніколи б не скаржився, що мені холодно ногам у ранковій росі, ніколи б не казав, що мені хочеться спати, коли мене будять, щоб погнати корів у поле, – якби лише можна було зберегти це світло в маминих очах.

А ще гарні в моєї мами руки!

Вони, правда, теж порепані, затверділі, пальці загрубілі та скривлені, та вони золоті – ті руки! Яку тільки роботу вони не роблять: виберуть тобі терен із ноги, разом пришиють ґудзика на сорочку, в гарячій воді розмішають буряка для свиней і тут же на морозі витирають тією ж мокрою рукою сніг із жолобка, тягнуть зі студні воду, носять до хати дрова, змивають підлогу, топлять піч, а коли нарешті знайдеться хвилька, щоб помити оті руки, мама аж стискає зуби, щоб не плакати від болю: руки порепані, відморожені, печуть, тремтять, мліють...

І ті руки ніхто не цілує. Одного лише разу, коли мама плекала Петрика, я дивився в її очі. Коли вона здрімнула на хвильку і стулила повіки, я наблизився до мами і тихо поцілував її в руку.

Моя мама дуже добра, ще не стара, та я страшенно боюся, що вона скоро вмре, як недавно померла мама Андрійка Павлишиного. А мені так хочеться, щоб моя мама жила, поки я виросту, стану сильним – тоді я за неї всю роботу зроблю, всю, всю; і ту найважчу, а вона, її руки хай відпочинуть. А в її очах нехай поселиться світло, яке мені деколи вдається збагнути в її переповнених смутком очах.

Моя улюблена пісня

Про мою улюблену пісню буде дуже важко написати домашнє завдання, бо пісень я знаю багато і всі вони красні.

Красні й ті пісні, які ми співаємо у школі – чи вже ″Червена ружа трояка″, чи ″Малина-калина. ..″, чи ″Ой на горі там женці жнуть...″, чи ще котрась інша.

Проте з-поміж усіх пісень, які знаю, найкращі ті, які співає моя мама. Правда, в неї нема часу, щоб виспівувати мені, вона завжди працює. Коли я лягаю спати – вона ще працює, коли я прокидаюсь, – вона вже працює; коли ж їй співати?

Та ось коли вона колише Петрика, вона завжди співає. Вона прив'яже собі на великий палець ноги мотузок від колиски, ногою колише, руками завжди щось зашиває – мої ногавчата або Петрикову сорочечку, або робить щось інше – і співає.

Її пісні – то страшні пісні!

Коли вона – одного разу – заспівала:

А сину мій, сину,
Дитинонько мала,
Ще мене проклянеш
Нащо я тя мала ...

Нащо я тя мала,
На світ породила,
Ще мене проклянеш,
Дитинонько мила... , –

я не витримав і закричав:

– Мамо, чому ви таке співаєте?

Мама глянула на мене і відповіла тихо:

– Бо то правда, сину, гірка як полинок, але правда! Я знаю, що так воно буде.

Відтоді я став переробляти мамині пісні, бо гадав, що мама тому так співає, бо так хтось колись склав цю пісню.

Я сказав мамі:

– Мамо, а ви цю страшну пісню отак співайте:

А сину мій, сину,
Дитинонько мала,
Ще мі подякуєш,
Же я тя ховала.

Же я тя ховала,
На світ породила,
Ще мі подякуєш,
Дитинонько мила ...

Мама подивилась на мене, погладила тоді, – чи не вперше, – мою голівку і, не зводячи з мене очей, сказала:

– Співати можна й так, сину, але то не буде правда! То я б і себе, і Петрика нашого обманювала, коли б так співала. Аби так, як ти склав, співати, треба б цілий світ переробити. Аби світ став для людей раєм, а не гробом ...

Тоді я, не роздумуючи, відповів:

– То вже ліпше, мамо, хоч і цілий світ переробити, як такі пісні співати.

Мама подивилася на мене, вдруге погладила мене по голівці і знову проспівала свою:

Тяжко в світі жити.
Тяжко-претяженько,
Поклич нас до себе,
Мій милий Боженьку...

Поклич нас до себе
І старих, і малих,
Бо ми на сім світі
Радості не мали ...

Поклич нас до себе,
Милий пане Боже,
Як нам на сім світі
Помочи не можеш ...

Бо ту, на сім світі,
Велика бідота,
Робиме як воли,
А ніт що до рота...

А ще моя мама любить співати іншу страшну пісню. Це така страшна, що страшнішої й бути не може. В ній, власне, нічого особливого нема:

На пецу п'ятеро,
А в куті четверо,
Ах, Боже мій милий,
Вшитких дев'ятеро.

Але чому мами повинні так нарікати на те, що в них ростуть діти...

Невже ж це справді така кара від Бога – оті діти – невже ж не краще хоча б і цілий світ переробити, аби лише мами не мусили проклинати своїх діток і просити для них смерті?..

Дукля, 2/1963, с. 8 – 13.

УБИВЦЯ З ЧИСТОЮ ДУШЕЮ

І

– Добрий день!.. Тільки, прошу, не дивуйтесь... Мене випустили, це правда, та, бачите, я повернув ... Я мусив ... Я мушу розповісти вам одну жахливу історію... Прошу лише, не перебивайте мене і нічого не розпитуйте, я все розповім сам. Нелегко це зробити, та я вже довше мовчати не можу.

– ... ...

– Дякую, я присяду і розповідатиму спокійно... А ви, коли вам не жаль отих позаписуваних на стрічках пісень, що ми з вами недавно записували з радіо, ввімкніть магнітофон, і все, що я розповім, запишіть, щоб мені не доводилось розповідати про все це ще раз, десь на іншому місці...

– ... ...

– Я вас все-таки прошу, запишіть це, на всяк випадок ... Я зачекаю, поки ви підготуєте апарат... Та не дивуйтеся, прошу вас, і слухайте...

... Про все я, безперечно, не зможу розповісти, це було б і занадто довго, і важко, і... я просто розповім лише про те, що стосується справи, цієї неймовірної історії... Давно я це хотів зробити, та нікому було мене слухати... Тому то й прошу, послухайте хоч ви...

... Все почалося, мабуть, з того, що мій батько був бідною та дуже чесною людиною. Він часто казав: ″Коли не зможу залишити тобі маєтки, світські багатства, то дам тобі на пам’ять про себе хоч добру пораду: будь завжди чесним!.. Дивись, – пояснював він мені та моїм братам, – украдеш яку-небудь дрібничку, або скажеш якусь неправду, обдуриш когось – і сто раз більше витерпиш від свого сумління; не зможеш спокійно спати, весь час чекатимеш

кари, а коли житимеш чесно, то будеш весь час спокійним, бо сумління в тебе буде чисте – і ти завжди сміло зможеш подивитися людям у вічі...″ І на ілюстрацію тих думок батько розповідав мені казки про те, як вітер, сніг і честь гралися у піжмурки і як легко було знайти вітер на горах, сніг у лісах, та як важко було віднайти раз загублену честь. Або розповідав нам казки про те, як якийсь хворий король шукав щасливої людини, бо лікарі віщували йому, що сорочка з такої людини вилікує його. Серед багачів – казав батько – не знайшли щасливої людини, а коли знайшли її в бідній хаті, то виявилось, що ця щаслива людина живе так бідно, що навіть сорочки не має, і щаслива вона від того, що все своє життя живе чесно, скромно...

Не знаю, що більше впливало на мене, чи такі казки, чи чесне батькове життя, однак, повірте, я дуже звик завжди казати правду, ніколи нічого не приховувати... Я наївно вірив, що вже від того буду щасливим, буду завжди спокійно спати, і моє життя, хоч не буде багатим, буде спокійним...

Та вийшло зовсім не так! Не знаю, чи я щось забув з виразних настанов батька, чи, може, перед кимось провинився, чи, може, безсилими були оті поради, але саме спокою, спокійного сну я не зазнав у своєму молодому житті; а тепер я навіть у вічі подивитись людям не можу. Просто – як якесь поробенисько, все навпаки.

... Ні, ні, казок я вже не буду розповідати. Вже почну про цю історію, лише, прошу вас, слухайте далі... Я хотів лише пояснити, щоб ви знали...

Так-от, почав я ходити до школи, – сталалася, так би мовити, перша моя зустріч з життям, і зразу тут я був здивований. Андрій Михалків, що сидів на одній лавці зі мною, не вивчив протягом року жодного віршика з тих, що ми вивчали у школі, а я знав усі як один напам’ять, ще й сьогодні знаю їх, та все-таки він одержав кращу оцінку за мене. Просто Андрій Михалків щоранку приносив учителеві молоко, і учитель через те ніколи не питав його, а Андрій через те, мабуть, і не вчився. Та й навіщо йому було вчитись...

– Я розумію, але тоді головним було саме це, ота оцінка, тоді це було для мене незрозумілою і страшенною образою, навіть не образою – найбільшою у світі несправедливістю... Наш батько часто питав нас: ″Ану, хлопці, хто з вас краще віршика прочитає″.

Андрій ніколи не знав, батько посміхався над ним, казав йому, що він не перейде у вищий клас. Мене батько хвалив.., а потім – я не міг цього зрозуміти і, здавалося, не переживу такої несправедливості.

Якби це випадково, якби це один раз я зіткнувся з такою неправдою у світі, я б заспокоївся – і все б закінчилося добре, без цієї історії, але, розумієте, поступово, як я ріс і починав розуміти світ, все частіше стикався з такою ж несправедливістю: інколи меншою, інколи більшою, але завжди разюче образливою.

От, наприклад, такий випадок, з тим же Андрієм.

Тоді ми вже вчилися в середній школі і жили в містечку.

Квартирував я в однієї тітки; вдень вона працювала мимо дому, і я міг спокійно вчитись. Ввечері вона поверталася додому, в неї було багато праці, чоловік її теж ввечері затримувався вдома, – та ще й сусіди часом до них заходили, – і тому мені ніде було займатись вечорами. Через те я звик готуватися до уроків удень, а ввечері я виходив з дому і блукав по місту. А коли понад наше містечко проносились дві сильні смуги світла від автобуса, який раз на день приїздив з великого міста, я прямував до міської площі.

Автобус зупиняється, люди виходять, а я стою недалеко і розглядаю їх. Ось виходить, наприклад, дама, в кожусі, комір в неї такий величезний, що й голови з-за нього не видно, на голові фантастичний капелюшок з різними цяцьками, в руках у неї або сумка якась дивна, або пакуночок невеличкий; до неї підходить якийсь мужчина – може, чоловік її, може, хтось інший, бере її за руку, показує їй, куди покласти ногу, щоб не ступити у грязюку, або й на руки її бере, забирає від неї сумку чи пакуночок, а потім, як віддійдуть трохи від автобуса, зупиняться – руки бозкавам! Сервус... – цілуються, беруться під руку і – відходять.

Одного разу я бачив, як до виходу з автобуса повільно наближається якась бабуся; на спині в неї зайда, одною рукою вона притримує її, другою вона хапається за поручню, аби не впасти, стає боком до виходу, кладе одну ногу на сходинку, притягає туди другу і тільки потім сходить, нижче й нижче. А поза тими, що прийшли зустрічати своїх, стоїть її чоловік з батогом у руках; він не насмілюється пройти поміж панів, щоб допомогти бабусі, аж коли

вона вийде сама з-поміж тих, що стоять біля входу й дивляться на її несміливі й слабкі рухи, то він питає:

– Марь, та ти прийшла?

– А ти прийшов за мною?

– Та я ту з возом...

– Йой, та не гріх було гнати худобинку; я би якось була допленталася...

... Кажу, цікаво було отак розглядати приїжджих; тут можна було побачити всяких, почути різне. В тих коротких сценах переді мною проходили життєписи людей, їхні історії, бо коли чув щось занадто цікавого, то слідкував потім за тими людьми й далі. Вони йшли додому, а я – кілька кроків за ними, і дізнавався, що якийсь пан Зелінка перестав ходити до пані Урбанової, бо вона десь сказала про нього, що він червоніє як рак при кожному слові. А от старенька бабуся майже з плачем повідомляла, що для повного вилікування Андрійка потрібно ще принаймні три тисячі, бо він мусить пролежати ще півроку в лікарні, а потім його конче потрібно буде відвезти у Татри.

Такі розмови не були розвагою для мене. Я приходив до автобуса справді лише для того, щоб побачити людей, почути уривки їхніх розмов. Але те, що я бачив і чув, було інколи таким таємничим і незрозумілим для мене, інколи таким... таким якимось тяжким чи страшним, що по моєму тілі аж заморозки проходили. Я став уявляти собі життя бачених мною людей до і після того, як я їх побачив; я довго думав про хворого Андрійка, що вже три місяці лежить у якомусь гіпсовому коритятку, не рухаючись і не встаючи з постелі, бо не може ні присісти, ні сам наїстися, ні, вибачте, людські потреби сам зробити...

... Пробачте... Вже буду коротше, але ця історія саме тут має свій початок ...

Так-ось, кілька місяців після того, як бачив я цю бабусю, що поверталася від Андрійка, а тоді вже надворі стояв січневий блискучий мороз, і моя звичка зустрічати людей біля автобуса зміцніла настільки, що переросла звичку молитися чи й вечеряти, я підійшов до автобуса і побачив там таке.

Здавалось, автобус приїхав порожнім. Коли він зупинився, з нього майже вискочила якась молода пані, поцілувала пана, який

чекав на неї, у щоку, взяла його під руку, шепнула йому щось на вухо, і під його веселий сміх вони сховалися у темряві ночі.

Я вже думав повертати додому, коли тут, десь зсередини автобуса, почувся старечий жіночий голос:

— Михале! Га, Михале!

Мене звуть не Михайло, ви це знаєте, але в тому голосі було щось таке і знайоме, і близьке, і тривожне, й безпомічне, що в мені все аж закам'яніло.

Поблизу автобуса вигулькнув дідусь – мабуть, той самий, що вже одного разу зустрічав бабусю – і попробував зайти в автобус. В кожному його рухові був якийсь переляк, якийсь страх від того, що наступна хвилинка може йому принести якусь страшну звістку.

– Мар! Марь, то ти? – волав дідусь, входячи до автобуса.

– Йди, Михайлику, йди, помагай! Ану так.., якось так його візьми, аби він не мусив сідати, аби міг лежати...

– Так... так ... А я візьму за ноги ...

– Лише поволі, поволі... Цить, голубочку, цить, дідо так понесе тебе, аби не боліло...

– Не плач, не плач... Прийдеш додому, то покажу тобі твою сестричку, вона така малесенька.., лише плакати вміє.

Боже, що творилося тоді зі мною! Все те, про що я дізнався з розмови діда й баби, болюче відбивалося на мені. Спина в мене тріщала від болю, здавалось, у мені ламають кожну кістку... Зразу мені стало гаряче, на чоло виступив холодний піт, а ноги стали важкими, мов вкопаними в землю.

З автобусних дверей виходить дідусь і обережно, як тільки може, несе на руках щось позакручуване в різнобарвні домашні плахти. За ним просувається згорблена вдвоє бабуся, притримуючи цей стогін за ноги, – і скільки раз вона пересувала ногу з місця на місце, щоб вийти з автобуса, стільки раз в мене закололо в серці...

Дідо й бабуся з ношею попрямували до саней, що стояли подалі, край дороги.

– Отак, на солому його.., інакше він не може, лише лежати ... от так... Ану, потримай його, а я піду з другого боку, підійму трошки... цить, голубочку, не плач... прийдемо додому, мама тобі молочка з хлібиком дасть...

Я завмирав, я не бачив нічого навколо себе; очі заросилися, і лише окремі слова з розмови згорблених старих вдаряли мене по голові й серці; і зуб на зуб не потрапляв.

– Йой, Михайлику, там у машині залишилося коритце, ану побіжи, принеси, а то відвезуть його, і тоді кінець Андрійкові; без нього він жити не зможе..., – перелякано сказала бабуся.

Дідусь попробував побігти до автобуса. Я кинувся туди попереду нього. Бачу, кондуктор тормосить когось за плече й приказує:

– Пане стражмайстре, пане стражмайстре, встаньте, ми приїхали, чуєте, ми приїхали... От біда, напився, кумедії витворяв, а тепер його не приведеш до тями.

Дідусь придріботів, увійшов в автобус, взяв обережно оте коритце і поніс його до саней. Я механічно подався за ним.

– Тільки обережно, воно дороге, а без нього Андрійкові смерть...

Автобус загуркотів і поїхав...

– ... ...

– Спробую коротше.., але, повірте, саме тут і починається моя історія.

І уявіть собі, до сьогодні ніхто й почути про це не хотів. Тому молю вас, послухайте хоч ви... Так-ось, поклали дідо з бабою свого хворого внучика Андрійка в сани, пообкладали його соломою, щоб ним не кидало в дорозі, поприкривали його ще й покрівцями, якими дотепер був кінь накритий, поклали кінець саней, теж у солому, аби не розбилося те гіпсове коритце, нарешті самі сіли в сани – й рушили.

А що творилося зі мною – тяжко й розповісти!

Сани їхали помалу. Я йшов близько них і намагався чути якнайбільше з притишеної розмови діда з бабою.

– Важко було, гірше, як тоді, – розповідав дідусь про події вдома. – Коли прийшли на неї болі, вона згадала Василя і почала. Ми боїмося за неї, за дитину, а вона: ″Василю!″ та ″Василю!″ ″Чому й мене не поклали в землю разом з тобою...″ Потім про нього: ″Один – каже – калікою лежить, сонця божого не бачить, то нащо мені ще й той клопіт...″

А в санях, мов мертвий, мовчить Андрійко. Я порівнявся з саньми, вхопився рукою за бокову дошку, аби бути якнайближче

до нього. Нахиляюсь, прислухуюсь – нічого і не чую, і й не бачу. Та я знав і відчував, що він там – тяжко хворий Андрійко.

Мені хотілося побачити його, заговорити до нього, розпитати, що його болить, чого він потребує; мені здавалось, що нема того у світі, чого б я для нього не зробив. Якби попросили віддати шапку, теплий светр або черевики, якби звеліли босим супроводити його чи віддати свої книжки, висиджувати біля нього днями й ночами – я б усе зробив для нього; цілими днями читав би йому книжки.

Лише за містом – я відстав. Довго я дивився саням услід, а потім повернувся додому. Було вже пізно, дорога була порожня, лише десь напроти дому, в якому я жив, самітний хлопчина бігав по дорозі, ганяючи щось перед собою.

– Що це в тебе, Андрію? – спитав я, коли підійшов близько і впізнав свого однокласника, про якого я вже вам казав, Андрія Михалка.

– Не бачиш? Їхали сані і я витяг собі з них ось цю іграшку, – відповів мені Андрій. Кажучи ″ось цю″, скочив двома ногами на гіпсове коритце, ви розумієте, на те саме, що бабуся боялася загубити в автобусі, на те саме, що дідусь так обережно обклав соломою, щоб не розбилося, на те саме, що таке дороге і без якого хворий Андрійко жити не зможе!

... Ви не вірите? Вірте, це було саме так! Він витяг з саней, для розваги, коритце. Я був так полонений розповіддю дідуся, так стурбований долею Андрійка, що й не помітив, коли він підійшов до наших саней, ні коли він витяг оте коритце, ні коли він відстав від нас. А тепер він скочив на нього обома ногами і розтрощив його.

Мені здалося, що він наскочив мені на голову, що то черепки з мене розлетілися на всі боки. Я не знав, що зі мною творить-ся – тільки бачу, як він тупо дивується мені. Я не витримав саме тої тупості і вдарив його п'ястуком з розгону так сильно, що він упав на землю.

– Як ти міг, як твоя рука піднялася на таке, як твоя нога могла наступити на річ, яка означає для хворого хлопчика життя.., та ж ти йшов за саньми і не міг не чути розмову діда й баби про їхнє горе; таж у хворого немає батька, а він не сміє і не може навіть ворухнутися...

Я безтямно закричав на нього, потім я розплакався, позбирав рештки коритця, а Михалко лежав на дорозі і спромігся лише пробурчати:

– Що тобі до чужого хлопчиська? Завтра ж розкажу про все вчителеві, він тобі покаже . ..

Я знову не втримався – кинувся на нього і товк його до безтями.

... І він доповів товаришу учителеві. Набрехав, що він грався, а я підійшов до нього і ні про що ні за що – ви розумієте: ні про що ні за що вдарив його так, що аж зомлів ...

І тут, замість того, щоб товариш учитель розпитав, як це було, чому я його вдарив, замість того, щоб покарати і засудити його, товариш учитель сухо спитав:

– Ти його вдарив?

– Вдарив, але... – я хотів було пояснити.

– Ніяких ″але″, – й насік мені, мабуть, з двадцять.

Боліли, правда, й ті удари, але не це важливе. Замість того, щоб розпитати, пояснити, щоб подумати про хворого Андрійка, про розбите коритце, без якого Андрійко не зможе жити, замість того, щоб відшукати Андрійка, щоб зібрати якось гроші на нове коритце, – все це залишилось учителеві невідомим... Я думав, що за цю несправедливість, за цю тупість – ні, це навіть не те, це якесь бездушне, нелюдське ставлення до людських справ, за яке Бог, – так, тоді я ще вірив у Бога і чекав справедливості від нього, – Бог пошле вогняний дощ і спалить і мого нечуйного однокласника і нашого товариша учителя, і всіх нас...

– ... ...

– Почну, вже почну про найголовніше. Я й не знаю, як почати.., хоча вже стільки разів переповідав все це у своїй уяві якійсь вимріяній справедливій людині... Почну вже.., лише прошу – не перебивайте. Потім зробіть зі мною що хочете, тільки спочатку вислухайте...

Ще кілька слів мушу сказати наперед, бо не знаю, чи потім зможу.., щоб пояснити все.

Розумієте: найбільше мене дивує навіть не сама несправедливість... Багато я думав про це і дійшов до висновку, що важко собі уявити такий порядок у світі, аби в ньому не могла ста-

тися несправедливість, справді важко. Завжди хтось буде неуважним, завжди хтось може образити когось ненароком, завжди хтось може щось не зрозуміти, чогось не знати...

Я вже сьогодні не дивуюсь Андрію Михалковому, що він не обурювався і не протестував, коли йому несправедливо давали кращу оцінку, ніж мені, хоч він не знав жодного віршика, я навіть не гніваюсь на товариша учителя, що він насік мені, коли йому сказали, що я побив свого однокласника, та все-таки я не можу зрозуміти того, коли хтось не обурюється з приводу несправедливості, коли люди не викривають несправедливість, навпаки – роблять все можливе, аби закрити несправедливість, аби обілити її, або, може, навіть зробити з неї благородний вчинок, як і в цьому випадку. Тут ідеться, так би мовити, вже не про саму несправедливість, а про її оцінку, про уміння подивитись правді в очі. Тут вже маємо повне право вимагати від колективу однозначного ставлення до фактів. Позитивні факти ми повинні прийняти з радістю, а негативні – суворо і однозначно засудити, а цього не було в тій страшній історії, і тому я ще й сьогодні не можу спокійно говорити про це.

II

Так-от, перейшов я тоді в сьомий клас гімназії, а вона.., а вона була тоді за мене на клас нижче. Така тиха, сором'язлива... Навіть трохи дивно виходило: хтось зробив щось поганого, а вона червоніла за це. Пам'ятаю, я стояв за сценою, чекав своєї черги, а на сцені студентка декламує вірша. А вона теж стоїть за сценою, тулиться до завіси, і на її личку видно, як вона переживає... Потім ми йшли разом додому. Вона знов червоніла і майже нічого не сказала... А коли я взяв її за руку, то нею потрясло, ніби від електричного струму... Така вона була ніжна...

А тоді.., одного разу вона приходить під нашу вербу до річки і слова не може промовити... Вона, яка довго не дозволяла мені взяти її за руку, кинулась мені на шию і заридала як дитина. Я нічого не знаю, не розумію ... Хто посмів так образити її, хто?!

Я розпитую, заспокоюю її, а вона – ні словечка, тільки дрижить, і чути, як тяжко дихає...

– Скажи, хто це, – кажу їй, – скажи, і я вб'ю його, вб'ю, як собаку, як він сміє...

А вона мовчить та ще гірше плаче.

Ясна річ – у той вечір ми ні на вечерю, ні в кіно не йшли. Сиділи біля річки і мовчали від безпорадності. А коли і як ми пішли додому, навіть не знаю. Десь уночі, коли вже вона ослабла від плачу, я чув, як тривожно билось її серденько – вона розповіла.., нарешті розповіла... мені.., що професор Шимак, учитель математики, розірвав її математичний зошит, хоч в неї було правильно зроблено домашнє завдання, та ще й накричав на неї, що вона не вчиться, лише парадиться. А вона ніяк не парадилась, вона була лише... занадто красивою. Її очі, її брови, волосся... ну просто – такої в нашій школі другої не було, очей від неї не відірвеш...

На другий день я взяв її зошит і перевірив.., і, справді, всі приклади були вирішені правильно. На наступних сторінках ті самі завдання були переписані ще раз. А ще на наступних були випрацьовані нові приклади нового домашнього завдання. Все було зроблено чисто, акуратно, лише в кількох місцях у зошиті був якийсь безбарвний слід... Ви розумієте: вона переписувала домашнє завдання і плакала...

Коли я повертав їй зошит, то сказав, що товариш учитель, мабуть, щось поплутав або, може, був у поганому настрої і тому натворив такого лиха. Але цього більше не буде – запевняв я її. Вона, мабуть, повірила мені і здавалось, заспокоєна пішла у клас.

Після уроку я зразу побіг до її класу, та клас вже був порожнім. Я побіг до верби, де ми завжди зустрічались, біжу і вже здалека чую чийсь плач. Дивлюсь – вона, і знову плаче, як позавчора. Підбігаю, питаю-розпитую, а вона лише кинулась до мене, і слова від неї дістати не можна – ридає як дитина. Боже, а що творилось тоді зі мною! Як би я знав, що це знову він, ″професор″, що це знов образа, я б може залишив її плакати, а сам, напевно, побіг би до нього в кабінет і так би – просто з моста – все висвітлив йому, що він згорів би від сорому.., але я не знав, що сталося. І подумати не міг, що це знову він, таж у нього і на цей раз не було найменшої причини. А уявіть собі, що це знову він.!. Прийшов на урок, викликав її до столу і, навіть не подивившись добре в зошит, розкричався: ″Що це з вами робиться, красуне! Знову недбайли-

во і неправильно!". Ви розумієте? Коли б ви бачили її зошит – чистописно все написано, – хоч на виставку посилай! – і там не засоромилась би за такий зошит.., а він їй каже про недбайливість! А про те, що правильно – навіть нічого казати. Я сам перевірив, а потім переписав усі ці приклади на окремий папір і показав їх нашому товаришеві учителю, Івану Миколайовичу, – все було правильно розв'язано...

Нічого ми тоді не зрозуміли...

Та професор Шимак допоміг нам зрозуміти свої задуми. Після кількох таких випадків він запропонував їй заходити до нього в кабінет, мовляв, він даватиме їй додаткові уроки, як він казав. Тоді це було в моді, ви ж самі знаєте...

Можете собі уявити, з яким страхом ходила вона туди.

Завжди ми зустрічалися біля верби, вона боялася, я заспокоював її як міг; потім проводив її аж до школи, вона ішла, а я чекав її – годину-дві – поки не виходила. А коли вийшла – слова від неї не можна було добитися. Ще від страху, який переживала, та вже й від радості, що вона вже на волі – тільки глибоко дихала, ніби втікала від якоїсь біди.

До уроків математики вона готувалася дуже старанно. Хотіла довести "професорові", що вона знає.., що вона розуміє.., що вона не потребує додаткових уроків. Та чим більше вона намагалась, тим частіше соромив її молодий професор і вимагав, щоб вона таки ходила на додаткові заняття. А там...

Спочатку Шимак пробував говорити і про математику, правда – більше кричав, аби довести, що вона нічого не знає, – ніж учив її. Але пізніше, пізніше це ставало ще дикішим та страшнішим...

Я вам вже казав, що вона довго не дозволяла взяти себе за руку, вона.., вона, яка соромилась власної краси, мусила сидіти в нього на дивані, а він торкався її волосся, плечей ...

Одного разу вона не всиділа, вирвалась з його рук і з плачем прибігла до нашої верби.

На другий день він викликав її до дошки, дав приклад, і як тільки вона стала розв'язувати його, накричав на неї, задавав додаткові питання, переривав її в праці, одним словом, крутивертів, аж поки зовсім не заплутав і вона не розплакалась. А тоді

знову розкричався на неї: "Ви ще й плачете! Краще вчились би як слід! Та ви, здається, дівувати стали, а не вчитись. Я хотів допомогти вам, жертвував для вас своїм вільним часом, та ви, здається, не дуже цінували мою охоту. Даю вам останню можливість. Або ви прийдете сьогодні після обіду до мене і виправите свої п'ятірки, або я провалю вас без милості..."

Якби ви знали, що творилось з нею в це "після обіду!" Я стримував її, обіцяв зайти в молодіжний комітет і про все розповісти, обіцяв прокричати про це на весь світ, зробити все, щоб розкрити цю підлість, та вона боялась найбільше розголосу... Чим більше я переконував її, щоб вона не йшла туди і пропонував їй десятки способів, як розкрити цю не так дивну, як дику історію, тим більше переконувала вона мене нічого не робити, не казати нікому про це ні слова – таж це востаннє, може, якось витримає, може, він не буде до безкраю підлим...

Я любив її, і тому погодився на її слова.

Вона пішла. Вже сутеніло коли ввійшла у шкільну будову. Я провів її на другий поверх, мовчки потис руку. Вона, витираючи сльози, несміло підійшла до дверей, майже нечутно постукала у двері кабінету, в якому, через брак квартир, жив учитель, і, почекавши на відповідь, увійшла.

Я стояв у коридорі. На наше містечко поволі насувався тихий і спокійний літній вечір. Довгі тіні будинків, дерев, мов плями чи старі порвані килими, нечесно намагались закрити все, сонцем залите, і зовсім запанувати над усім.

Від ріки додому поверталися розпашілі від сонячної смаги пари... Рвучкий вітер свіжо обдував їх. Якась дівчина обома руками притискала до себе поли своєї суконки, яку безсоромний вітер хотів підняти і розвіяти навколо – і тоді я згадав, що моя... там, у професора, що мені, власне, нічого милуватись спокійним і тихим літнім вечором: я занепокоївся, різні ранішні здогади вдарили мені в голову, і я без роздуму побіг до дверей кабінету. Враз я зупинився: нічого було мені туди йти, власне, причина була, навіть величезна, лише задатку не було. Я повернувся на середину коридору, настирливо думаючи: чим би задатись, що придумати, аби зайти: може, зайти і попроситись від нього в кіно, він же ж вимагав, щоб ми від нього просилися, хоч все одно ніхто ніколи

від нього не просився; може, зайти спитати, – але про що спитати; – як на зло, нічого путнього тоді не приходило мені в голову. Вигадати би щось, аби тільки зайти, аби тільки увірватись туди і перервати всю ту нечесну гру, яка тяглася так довго. Довго, довго – майже бігаю по коридорі і повторюю про себе: довго, дуже довго, занадто довго.., а я стою як дурень, дурень! Сам собі я став здаватись дурнем, боягузом, нікчемою. Ходжу по коридорі, як по парку, а вона там, у нього, і вже так довго!

Надворі сутеніло. З кутків коридору дивилась на мене непривітна темінь. З кабінету дилинув ніби якийсь стук чи крик.

В голові в мене все переплуталось, і я кинувся до дверей кабінету. Біжучи, я наткнувся на якийсь кусник дошки, – тоді у школі проводили центральне опалення, і в будинку валялись різні речі – і механічно і судорожно схопив її.

Я навіть не постукав і, не зігнувши навіть належно клямку, наліг на двері – і мені здалося, що вони замкнені. Це мене ніби розірвало, як бомбу. Всі погані думки і догади ніби в ту мить здійснилися. Майже непритомний, я ще раз вибіг у коридор. Трохи навіть заспокоївся. Ну – думаю – тепер або він вийде подивитись, що сталося, або її випустить. Але коли з кабінету ніхто не вийшов, я з люттю кинувся до дверей кабінету. На цей раз чомусь зовсім тихо я взяв ручку – і двері легко відчинились переді мною.

У кабінеті було ще досить видно. Найперше я побачив світлу пляму сорочки на спині учителя, зігнутого над диваном чи якимсь кріслом, в якому щось ворушилось. Така несподівана обстановка – тиша, сховані обличчя, та хтозна-що до цього – помножили всю мою лють і тривогу, весь мій страх і сили на те, що я, вхопивши в обидві руки отой шмат дошки, що волік механічно за собою, з розмаху вдарив по отій світлій плямі сорочки саме тоді, коли вчитель, почувши позад себе кроки, хотів випростатись.

Та він так і не випростався. Напівзігнутий, він лише повернувся, ніби на одній нозі і, захарчавши чи закричавши щось нерозбірливого, впав на підлогу, вдарившись головою об ріг залізної шафи кабінету.

... Ні, ні! Не треба! Лікаря мені не треба... Все це пройде! Від того часу це не вперше зі мною... Завжди, майже, коли згадаю...

... Ні, ні!.. Води можна... Я повинен продовжити й розповісти. Може, це в останній раз, але повинен – у перший і в останній раз, хай хоч одна людина... Ну, значить.., він упав.., вона зойкнула.., вибігли ми з кабінету.., побігли аж до нашої верби і довго плакали.., обоє.., так як.., як.., – навіть сказати не знаю, як ми плакали... Коротко кажучи, десь над ранком ми розпрощались, примирившись з тим, що нас обох надовго заарештують, що ми довго не побачимо одне одного, і дали собі клятву, що вічно будемо любити одне одного, що після тюрми знов зустрінемось і житимемо разом. Заспокоювало нас лише те, що, нарешті, все розкриється, про все дізнаються люди і засудять його...

Та вийшло все інакше. На другий день – у школі тихо. Перша година пройшла зовсім спокійно, на другу чомусь довго не заходили учителі. На третій годині вчителька географії сказала нам, що професор Шимак тяжко захворів; коли весь наш клас здивовано вигукнув і став розпитувати про нього, вона додала: ... і навряд чи виживе.

Ну, я, значить, чекав-чекав, жандарми не приходили, а на третій день був похорон.

Вся школа вишикувалася для останніх проводів ″кращого її учителя, друга й вихователя″, як було сказано в шкільному циркулярі. Тут же було сказано, що вчитель Шимак раптово помер за своїм робочим столом, віддаючи всі свої сили і здібності справі виховання соціалістичної молоді, дорогій його серцю Батьківщині, що, як довів медичний огляд померлого, він помер від перенапруження сил, від запалу і виливу крови до мозку.

Мені аж світ закрутився від таких повідомлень. Таж це була нова дика неправда! Що за перенапруження сил, який медичний огляд?! Ну якщо голови я йому не розбив, то в усякому разі в кабінеті залишився отой нещасний кусок дошки, який випав мені з рук, як тільки учитель звалився на підлогу... Невже ж я погано чув, що читали зі шкільного циркуляра?

Коли я трохи опам’ятався, став думати: хто ж то представив усю цю історію в такому вигляді, чому, для чого..? Таж там залишилась дошка... Крім того, директор школи все-таки знав про всю ту нечесність учителя, бо, хоч вона просила мене нікому не казати про це, я все-таки ходив до директора, розповідав, навіть попе-

редив директора: скажіть йому, хай перестане, а то я не знаю, що з ним зроблю, я... я ...

Директор якось дивно засміявся тоді, скуйовдив моє гладко причесане волосся, взяв за плече, повернув мене до дверей і випровадив: ″Іди, іди, лицарю, і менше думай про чесність ...″

Чому ж то директор не хоче визнати правди? Хіба так важко встановити, хто убив його? А може, він мене... захоронити хоче, може, це навмисно, аби мене... Може, так і гаразд? Але ж як? Таж я вбив його, і директор про це знає.., не може не знати! І як же можна мене не покарати, і як же можна не викрити всього, не засудити?..

Я хотів кричати, назвати все це брехнею та обманом, підлістю і лицемірством, таж вони повинні були знати, що все сталося не так, повинні дізнатись правду про смерть людини...

Роздратований і ошпарений усім, що сталося, я, вбивця, зненавидів цю ганебну гру; мені хотілося вбити і директора, або ще когось, щоб все-таки...

Ну, значить, у супроводі всієї школи, численних гостей і делегацій, ми дійшли до могили. Я не знаю, як я туди дійшов. Мені здавалося, що всі присутні живуть в одному світі і тільки я один живу в іншому. Всі вони знають і вірять, що Шимак помер за робочим столом, від запалу мозку, від перенапруження сил, а я один твердо переконаний, що Шимака вбив я; всі переконані, що шкільний циркуляр, в якому так багатослівно говорилося про чудову людину, незамінного вихователя, що почесна варта біля труни покійника, в якій чергувалися учителі й учні, що вся ота траурна і пишна церемонія останніх проводів – це правдиве, щире, йде від душі, а я бачив у всьому тому неперевершене лицемірство з єдиною метою: не допустити і тіні підозри на школу, не забруднити її ім'я, не накликати на школу і її працівників зайвих розслідувань, зайвих турбот, не визнати, що в ній щось не ладиться...

Обличчя директора – боже, яким воно було страшним! Навіть моє мусило бути чистішим! Він дивився лише в землю, тільки не від жалю за другом, а, напевно, від сорому за все, що він творив у ці дні, за ставлення до людей...

Ну, дійшли ми до могили... Піп співав – тоді ще попи хоронили – і всі присутні плакали. Навіть директор, і той весь час закривав хустинкою обличчя. Плакав і я – тільки не за Шимаком. Страшенна несправедливість, страшенне лицемірство творилось навкруги. Невже ж так усі і повірять, невже ніхто не довідається правди; таж ті люди сліпо вірять кожному слову директора, а той зробить усе, аби тільки не забруднити свою кар'єру.

Я ридав від безпорадності і люті. Учителька географії – та сама, яка сповістила в нашому класі про смерть Шимака, – підійшла до мене і, витираючи одною рукою своє мокре обличчя, гладила мене другою по голові. ″Не плач, – твердила, – всі ми любили його, всі ми втратили найкращого друга″.

У той час вже піп перестав співати, і до труни наблизився директор школи. Тримаючи в одній руці папери, а в другій білу хустинку, він крізь сльози проголосив промову.

Він голосно доводив усім присутнім заслуги померлого друга, його працьовитість, відданість, розхвалював його батьківське серце. Він ще раз розказав, як вони знайшли вчителя мертвого за робочим столом... Ну тут вже я не втримався і закричав:

– Як же так! Таж він ... таж я ...

Більше я нічого не міг сказати: і сил не було, і вчителька географії, що все ще гладила мене по голові і заспокоювала, закрила мені своєю хустинкою рота і відвела вбік.

Всі дивились на мене , та чомусь ніхто не зрозумів мене. Присутні подумали, що то від жалю за Шимаком, а директор навіть перервав свою промову і додав: ″Усі ми не можемо примиритись з його смертю, та доводиться!″

Коли вчителька відводила мене в бік від присутніх, я навіть трохи заспокоївся. Я подумав, що і тих кількох слів досить для того, щоб за мною прийшли, спитали, чому я кричав, і мали змогу дізнатися правду.

Та кожне вчительчине слово переконувало мене в іншому. Вона весь час повторювала: ″Не плач, все пройде, все забудеться, прийде новий учитель: його ми теж так полюбимо, як і покійника″.

– А я не хочу, щоб все забулося, щоб приходили нові і теж так вмирали! – відповідав я вчительці з плачем і криком, наголошуючи на слові ″так″, аби хоч вона, а через неї всі інші зрозуміли, що тут щось та не в лад.

Учителька – всупереч усьому – твердила своє: ″Хороший був небіжчик, шкода, що так раптово відійшов від нас″.

Я знову спробував натякнути про своє і, зібравшись із силами, закричав:

– Поганий він був! Чому помер, коли був добрий?!

Та вона знов нічого не зрозуміла. Закрила мені рота і відвела ще далі, щоб до скорботних не дійшли мої вигуки. Вона твердила: ″Всі ми помремо однаково: і хороші, і погані; смерть не вибирає...″.

Це мене зовсім знесилило, я тільки безпомічно ридав і вже нічого іншого не міг ні зробити, ні сказати.

Таки сповнилися слова – та не мої – учительки.

Все пройшло, все забулося, до мене ніхто не підходив, щоб розпитати про мою, як мені здавалося, незвично дивну поведінку.

А вона довго хворіла, не ходила до школи – таким чином, все ще лише я один знав правду про Шимакову смерть. А мені хотілося, щоб про це дізналися всі, щоб мене взяли, зв'язали і в присутності якнайбільше людей розпитували про всі подробиці. Я ще і ще пробував переконати хоч би директора школи в тому, що не вірю в історію Шимакової смерті, що не вірю і йому, директорові, і не поважаю його. Я перестав здоровкатися з ним, неохайно виконував його шкільні і позашкільні завдання. Я намагався поводитись з ним грубо, аби тільки довести йому: що я щось знаю, щось хочу від нього і що зі мною щось робиться.

Спочатку він пробачив мені все без винятку – і це мене ще більше дратувало. Я не прийду вчасно на його урок, не виправдаюсь перед ним за спізнення, а він лише скаже: ″Нічого! Сідай!″ – і все!

Тоді я став діяти гостріше.

Одного разу, коли він на уроці філософії спитав мене щось про об'єктивну і релятивну правду, я грубо відповів:

– У світі немає жодної правди, жодної! Ні абсолютної, ні релятивної, ні об'єктивної, ні суб'єктивної, ні відносної, ні переносної..! Світ настільки переповнений брехнею, обманом і лицемірством, що для правди не залишилося місця на планеті!

Директор почервонів, та все-таки спокійно продовжував:

– Що ви, що ви! Ми ж маємо змогу переконатись про існування правди. Існує ще практика життя, яка доводить .. .

– Нічого вона не доводить, – нахабно закричав я, нароком перериваючи директора. – А коли доводить, то знов лише те, що я сказав. І практика доводить, що немає правди – і про це ви самі найкраще знаєте... – і щоб директор нарешті не витримав, на довершення цього я майже вибіг з класу.

Після обіду зустрів мене директор і спокійно став доводити:

– Слухай, лицарю, не думай, що я нічого не знаю і не можу. Не одного такого, по-дитячому наївного, я вже бачив; проте так не можна, ти падаєш у прірву, шукаєш власної загуби, порушуєш усі норми...

– А ви?.. – закричав я безтямно, – ви норм не порушуєте?

– Ну, досить, іди додому, нерозумний, іди, – вже з затисненими зубами порадив мені директор.

– Не піду! – загострював я. – Не піду, поки не викричу про все. За вами піду і буду кричати на все місто...

Тут директор зовсім перемінився, зблід до невпізнання, як звір схопив мене за піджак і сорочку і майже відірвав від землі.

– Шмаркатий! Щеня! Ти що задумав? Кричати хочеш, викричати? Ти шалений, ти втратив розум... Дітвак, не розумієш життя дорослих... Я тебе, сопляка, провчу..!

... Ну а останнє вам уже майже все відоме. Він дістав медичні посвідки про те, що я нервово хворий, довідки про те, що мене не можна вчити і виховувати в нормальній школі, посвідки про те, що я політично неблагонадійний, у поведінці ненормальний і таке інше – і я опинився у вас ...

Як я себе поводив тут – про це ви знаєте найкраще. Відмінна наука, взірцева поведінка, активна позашкільна діяльність, десятки похвальних грамот, які я одержував з ваших рук і, нарешті, передчасний випуск у світ – цього, здається досить!

Та навряд чи знали ви про те, що за весь той час переді мною стояла одна нелегка проблема, одна-однісінька мета: віднайти людину, яка б із порозумінням вислухала оцю мою сповідь.

Вам, напевно, і на думку не спало, що весь той час я слідкував за кожним вашим рухом, за кожним вашим словом і, головне, за практикою: за тим, чи ваші слова – такі прості і точні – згоджуються з вашою поведінкою. І я повинен визнати, що мене буквально приголомшувала та єдність між вашим словом і вашим ділом.

Такої єдності, як у вас, я ще ніколи не бачив, хоч знаю немало добрих людей. Ви – взірець: на вашому обличчі не було навіть тіні лицемірного погляду – і тому я так, наче якогось бога, слухався ваших слів.

І от сьогодні, коли ви передчасно звільнили нас, коли ви так переконливо і щиро говорили нам на прощання, що повертаємось до життя з чистою душею і маємо повне право на життя, право бути рівноцінними і рівноправними з усіма чесними громадянами країни, право вимагати від інших чесного ставлення до праці, до життя, коли ви проводжали нас з такою абсолютною вірою, я не міг відійти від вас і не розповісти вам усе. Таж ви, фактично, не знали, чому я тут. Ви лікували мене від хвороби, на яку я ніколи не хворів, а ті рани, які розривали моє серце, ніхто навіть не знав. Ви вірили нам, що ми чисті, а проте на моїй душі аж досі така лежала брила.

Тому я, вийшовши за браму і побачивши, як ви щиро проводжаєте нас у життя, не міг не повернути до вас, Андрію Михайловичу! Таж правда все-таки повинна бути, як же без неї! А несправедливість, коли вже без неї в житті не можна, таки не сміємо приховувати; мусимо навчитись дивитися правді в очі!.. Інакше-бо – з життя зовсім зникне людська краса та людська гідність ...

Дукля, 4/1963, с. 20 – 31

ТАКА НАША ДОЛЯ..!

Драматизація оповідання

Дійові особи: Поет (автор)
Правда
Кривда
Ґазда

(*На сцені – поет, за ним під білою та чорною плахтою сховані дві бабусі – Правда й Кривда. Мелодія пісні "Черемшина". Після двох речень без слів – дальші два рядки з виразним текстом: "Я за Тебе, Україно, муки тяжкії терпів"!*)

Поет: Пам’ятаю, ніби те все сталося лише вчора.

Мама сиділа біля мене на краю постелі і теплою рукою ніжно гладила мої ноги.., які від її дотику боліли все менше і менше.

І щоб я скоріше заснув, – розповідала мені казку... про Правду і Кривду. А розповідала вона так виразно, що я видів перед собою тих двох бабусь, як вони ходять довкола мандликів нашого жита та збирають колоски.

А коли вранці другого дня я погнав корови в поле і опинився коло тих наших мандликів жита, мені знову уявилися ті дві бабусі, яких я видів учора, засинаючи під мамину казку.

(*Правда і Кривда відкриваються*).

Правда: Чую, хлопче, що ти хочеш вибрати собі долю...

Поет: ...ласкаво запитала мене перша з них.

Правда: ...хочеш чесно прожити своє життя, хочеш допомагати людям. Що ж, я можу допомогти тобі. (*Більш виразно*). Можу розкрити перед тобою твоє життя, і ти сам вибереш собі...

Можу вивести тебе з вашого бідного села і повести відразу у велике місто.., можу зробити тебе паном.., дати тобі багатство й силу...

Кривда: Не забудь, однак, і про мене. Коли ти даси йому багатство й силу, я зроблю так, щоб люди боялися його, не любили... і навіть ненавиділи!

Правда: Тоді я можу дати йому тихий сад, скромну хатку, свіжу водичку в садку, – і він буде спокійно жити, обробляючи землю. Сам буде мати все для своєї потреби, та й людям зможе допомогти.

Кривда: А тоді я зроблю так, щоб злії люди знищили його сад, спалили його хатку, отруїли його чистий потічок.., – і він не відчує радості зі своєї праці: ні сам не буде мати, ні другим не зможе допомогти!

Правда (*з сумом*): Це правда. Ти можеш так зробити.

Поет: А ти не можеш дати мені щось такого.., невеличкого.., скромного, щоб злії люди не змогли його взяти від мене, щоб я міг жити та все-таки творити добро й служити людям?

Правда: Можу. Я можу дати тобі добре серце і здоровий розум – цього ніхто не зможе взяти від тебе. Я знаю, вона може затулити тобі вуста, може так пов'язати руки, що не зможеш погладити навіть власну дитину; може кинути тебе у в'язницю, і ти не зможеш подати мамі навіть горнятко води, коли вона – стара й немічна – буде просити тебе, проте доброго серця й здорового розуму від тебе ніхто не зможе взяти.

Кривда: Даремно ти готуєш йому таку долю! Злії люди, – а це вже я подбаю про те, – знайдуть спосіб, як перешкодити йому. Вони зацькують та й заглушать його, назвуть його доброту наївністю, а його розум – шкідливим та небезпечним!

Правда: Знаю, знаю! Це ти можеш зробити. Не одна я на світі Божому живу, з тобою на пару мушу владою ділитися; і все, що я зроблю, ти можеш навпаки повернути, зіпсувати й проти людей поставити... Я ще можу дати йому певну волю, витримку.., щоб сила духа не покидала його навіть у найтяжчу хвилину, щоб

навіть у найгустішій темряві він зумів знайти промінь світла і світлу думку, та – знаю, знаю – ти й тут можеш додати своїх дарів – переплутати все.., і життя його стане нестерпним; він навіть у безперервній боротьбі ніколи нічого не досягне.

Музика (*драматична.., затихає*).

Поет: А чого я змушений зректися за таку долю?

Правда: За таку? За таку – нічого!

Кривда: Тільки не радій такій долі! Люди будуть знати про твоє добре серце, але тобі від того легше не стане. Тебе буде мучити, що, наперекір твоїй доброті і бажанні служити людям, багато хто одвернеться од тебе і запідозрить у лукавстві...

Правда: Але я можу зробити так, щоб наперекір усім труднощам, які спричинять тобі злії люди, хоча б час від часу ти відчував радість.., нехай не радість від перемоги, а бодай радість від праці...

Кривда: Але я пересію його радість муками сумнівів, муками від того, що він ніколи не увидить реалізованими навіть найкращі свої наміри.

Правда: Ти напевно використаєш свої права і добряче сприкриш йому життя. В тому й моя біда, що коли наша мати Природа наділяла нас владою, я вибирала першою і вибрала собі Добро, а тобі зостало зло; я стала Правдою, а ти – Кривдою; тоді за цю нерівність зрівняла нас наша мати тим, що я завжди пропоную свої служби першою, а ти після мене занечищуєш все чисте, перекручуєш мене де тільки можеш.

Кривда (*іронічно*): В тому й полягає справедливість! Інакше б усі лише твоїми послугами користалися і ніхто б не ставав у мої ряди.

Поет: Добре, добре! Щось-таки треба вибрати! І коли я вже маю таку можливість, то обираю...

Кривда: Тільки не думай, що я сама не зможу дати тобі щось приємного та цікавого.., що то лише вона може роздавати радість, приємність.., що я вмію тільки псувати її блага. Ні, я теж не скупа! Навіть більше: я можу дати тобі такі приємні речі, про які їй, бідній,

навіть не снилося! Я можу запропонувати тобі розкіш.., приємне товариство.., веселих дівчат.., пишні забави.., гм... розваги...

Правда (*підвищеним голосом*): Чого ти замовкла? Малюй свою картину до кінця! Скажи йому, чим закінчуються всі ті твої розкоші й забави: арештом або ганьбою всенародною! Пекучим поглядом простої людини або порожнечею змарнованого життя..!

Кривда (*вже трохи гнівно*): А що ти можеш йому гарантувати? Якби він був навіть найчеснішим з усіх чесних, ти можеш йому гарантувати, що його не обплюють.., не закидають камінням, або й не забудуть навіки... після того як я виставлю його заслуги у моєму світлі? Не забувай! Поки йому збудують пам'ятник з тривкого каміння, спочатку – моїм старанням – його тим камінням три рази укаменують!

Музика (*драматична.., затихає*).

Поет: Добре.., годі..! Щось-таки треба вибрати. Найперше, я хочу вибрати собі дорогу, по якій ідуть наші люди. Нехай найтяжчу, тернисту.., та завжди з людьми.., з народом! А на тій дорозі хочу завжди зостати сам собою, мати свої думки, свої погляди на справи – і не зректися їх, поки вони будуть служити людям. І тому прошу від вас добре серце та ясний розум. Та коли я вже маю терпіти, – нехай! – то попрошу від вас ще одного: не мушу мати успіху в житті, легкого життя я наперед зрікаюся, та зробіть так, щоб при всіх тернях життя я завжди зоставав Людиною, щоб ніде й ніколи нічого не зробив проти людей, нічого такого, від чого закололо б у серці мою маму чи засмутило б мого няня!

Кривда (*іронічно посміхаючись*): Людиною хочеш зостати..? Нікому кривди не чинити..? Та чи не забагато і не замало одночасно хочеш?

Правда (*співчутливо*): Не забувай, хлопче, що просту пісню тяжче укласти, ніж багатослівну балаканину. І тому найтяжче завжди зоставати Людиною: під одним видом зберегти все найкраще з того, що віками творили наші попередники, що творять твої сучасники і ти сам; означає бути найбагатшим і

найщасливішим водночас! Тому саме зостати Людиною – то і є те найтяжче з-поміж усього! Але й можливе! Можливе, коли ти – з добрим серцем та ясним розумом – будеш остерігатися всього тимчасового, легкого, заманливого й непотрібного; коли ти всю свою роботу будеш перевіряти на людях... чи послужить їм вона...

Кривда (*гнівно)*: Але я пускатиму на нього неустанну спокусу, сумніви.., заздрість.., буду підсилювати в ньому море бажань.., хтивості... ...

Ґазда (*здалека, кричить*): Хлопче Бачів! Хлопче Бачів!

(*Правда і Кривда лякаються й ховаються під плахти*).

Ґазда (*виходить на сцену, сердитий*): Хлопче Бачів, корови у зерні! Бодай тя поразило та би тя поразило; чловек власними руками гребе ту землицю, жеби на ній щось вродило, жеби було що у рот покласти.., а він, нещасний, корови у зерно пустить..! Та де ти був? Що робив? То не досить нас біда б'є, та ще й ти нам таку шкоду робиш! (*Поблажливо, з порозумінням*). Ну що ти, хлопче, робив? Чому ти не сокотиш корів, коли тебе з ними послали? Що ти робив?

Поет (*винувато та зі страхом*): Я.., я.., вибирав... собі... долю.

Ґазда (*здивовано і не розуміючи*): Що-о-о?

Поет: Долю я собі вибирав.., на все життя...

Ґазда (*не розуміючи, тому сердито*): Ага! Долю! Долю він собі вибирав – ха! Та я дам тобі долю.., на все життя... затямиш..! (*Б'є його*). На.., на.., маєш.., на..! За мою біду, за мій овес.., за мою трапезу! На.., на.., на! (*Пустив його*). Подивися – він долю собі вибирав.., та ще й на все життя! Долю! (*Крутить головою, погрожує, відходить*).

Поет (*поправляє на собі одяг, підходить ближче до публіки)*: Я попрошкував за своїми коровами... І ніколи більше я тих двох посивілих бабусь – Правду й Кривду – не бачив. Тому і не встиг вибрати собі долю.., та ще й на все життя...

Зі всього, що обіцяли мені оті бабусі.., з усього того трохи наліпилося на мене: маю, ніби, добре серце... та й на розум,

кажуть, не хибую.., проте.., часто.., декому здаюся наївним.., а декому – бодай трохи – дивакуватим..; іншим – шкідливим.., небезпечним..; підозрівають мене весь час.., не вірять, а то й не розуміють..! Тому мене вічно мучать сумніви, чи добре я роблю.., чи досить я роблю, і чи все те, що я роблю, послужить людям.., людям! (*Перелякано*:) Га? Як? Та невже ж! Тоді пробачте..! А може, то не так? (*Виразно, з притиском, переконливо, навіть з обуренням*). Та досить уже...!!!

(*Стає перед публікою*). Отак я живу... Отак ми живемо... Така наша доля!!!

Музика: Така її доля, о Боже мій милий... Така його доля, о Боже мій милий... Така наша доля, о Боже наш милий...

Є ТАКЕ СЛОВО – ″ТРЕБА″!

Радіомонтаж про Юрія Бачу

Дійові особи: Диктор 1
Диктор 2
Юрій Бача

Редактор: А тепер вашій увазі пропонуємо монтаж:
″Є таке слово – треба!″.
Автор монтажу – Андрій Калина.

Звук: *Гонг*!

Диктор 1: Шановні радіослухачі! Перед нашим мікрофоном ми вже говорили про творчість наших письменників: Юрка Боролича, Федора Лазорика, Михайла Шмайди, Івана Прокіпчака, Андрія Куська, Івана Гриця-Дуду та інших.

Диктор 2: На сьогодні ми хотіли поговорити про літературну та публіцистичну діяльність... Юрія Бачі. Однак коли ми повіли йому про наш план, то відповідь нас, правду кажучи, трохи здивувала. Послухайте.

Бача: ″Не гнівайтеся на мене, але не хотів би говорити про себе... Хіба.., якби ви зібрали кілька критичних зауважень на мою адресу, тоді радо я би відповів на них чи поговорив про них перед мікрофоном″.

Диктор 1: Шановні радіослухачі, ви чули добре: товариш Бача погодився на передачу лише...

Бача: ″...якби ви зібрали кілька критичних зауважень на мою адресу, тоді я б радо відповів на них чи поговорив про них перед мікрофоном″.

Диктор 2: Що ж! Думка товариша Бачі й нам сподобалася, і ми розійшлися збирати на нього ″критичні зауваження″.

Диктор 1: Почали ми з того, що переглянули кілька анонімних листів у нашій редакції, підслухали кілька гострих бесід, переглянули деякі газети, в яких писалося і про нього, і таким чином підготували матеріал для сьогоднішньої передачі.

Диктор 2: Зостало нам тільки запросити до мікрофона Юрія Бачу, привітати його, – що ми й зробили, – і поставити йому перше запитання.

Голос сільської жінки: ″Гей, гей! Та най собі Ілля Бачова зо своїм Юрком сама покличе попа-уніята; про нас добрий і православний..!″

Диктор 1: Прошу, товаришу Бача, задовольнило вас наше перше критичне зауваження? Зрозуміли ви, про що йдеться?

Бача: Зрозумів, і трохи, здається, навіть почервонів од нього. Маєте правду: і в нашому селі, де така критика справді посипалася на мою голову, та й в інших місцях можна почути голоси, ніби я виступаю проти православної віри і воюю за греко-католиків. Однак коли б ми таких критиків покликали сюди і попросили у них фактів, доказів, вони, – я переконаний у цьому, – не мали б що відповісти. Таж я не раз писав і казав, що для мене всі віри однакові. Ніде ні слова я не промовив ні проти греко-католицької віри, ні проти православної! Говорив і писав я про те, що треба реабілітувати всіх скривджених: за землю, за національність, за за віру чи за якісь інші ″гріхи″. А на тому я стою і сьогодні! Мене болить, що наші люди по селах б'ються через віру, так само, як болить мене, що б'ються між собою чи гніваються на себе через школи, про національність чи про щось інше. Ніколи я до цього не закликав людей і не спричиняв ті звади та бійки. Я хочу, щоб люди зрозуміли один одного й признали тому другому його право на власний погляд. Хто твердить про мене інше, той або не читав того, що я писав, або нароком говорить про мене неправду.

Диктор 2: А тепер послухайте дальшу критику. Це з анонімного листа, якого одержала наша редакція: ″Dnes je nedeľa.

Počúvam ″Щирі слова″ a hanbím sa za nich. Mal som Baču rád, dokonca – veľmi.., ale som ho po dnešných jeho slovách znenávidel...″ Що ви на це скажете?

Бача: Якби автор тих слів мав трохи честі і підписав свою критику, я б йому подякував за щирість та одвертість. Видно, автор хотів, щоб я проти думки мільйонів наших людей радувався з того, над чим країна плаче – і все.

Диктор 1: Дозвольте пояснити, шановні радіослухачі! Йдеться про засудження Бачею приходу радянських військ у Чехословаччину. Прошу, продовжуйте!

Бача: Просто: ті, хто пише анонімки, – то мізерні люди! Честі не мають, відваги – анікільки, одверто свою думку не скажуть, а кидають гній на всіх, хто думає не так, як він. Такі люди не варті того, щоб їх пожаліти, не те щоб слухати їхні поради.

Диктор 1: В американській газеті ″Карпатська Русь″ недавно було надруковано кілька великих статей авторів з Пряшівщини про ситуацію між русинами Словаччини. У тих статтях, так би мовити, з українців Пряшева не зостав камінь на камені; всі вони ″бандерівці″, ″зрадники″, ″нищителі руської культури″ і таке інше, там понаписуване. Правда, вашого імені (та й інших імен) там не наведено, але, напевно, ці критики мали на увазі і вас, бо ви теж належите до ″пряшівських українців″.

Бача: Ці статті (та й їх авторів) я знаю; читав я ці матеріали, і, признаюся, гнівали вони мене. Не за критику, але за ту велику неправду, яку там повидумувано. По-перше, ті автори дуже ображають нашу країну, нашу соціалістичну Чехословаччину, коли з таким брудом лізуть в американську газету, коли наші проблеми розносять по всьому світі. Порядний знає, же що дома навариться, дома треба й з'їсти! А по-друге: пряшівські українці, то не бандерівці, то, переважно, селянські діти, виховані в новій Чехословаччині за тяжкі ґаздівські гроші та за державні стипендії, і тому – за себе кажу – я іншої думки не маю, як відробити ті гроші, ті мозолі перед своїм народом, помогти йому! Знаєте, – вірите чи й ні – але порядного бандерівця я ще в житті добре не видів. Навіть історії бандерівців – на жаль чи на щастя – я не знаю, а тут вам такі автори і такі наші ″критики″ виписують

по чужих новинках: ″бандерівці″ та ″бандерівці″! Я поважаю кожного чесного працівника, незалежно від того, чи він українець, росіянин чи русин. Я розумію, що різні люди були по-різному виховані, в різних умовах жили, до різного привикли чи були змушені звикнути, тому в моїх статтях чи виступах ви не знайдете, щоб я когось критикував за його руськість, русинство, українство чи за інші його погляди. Критикувати треба за мізерну працю, за нечесний характер, за підлість, а не за віру, національність чи погляди.

Диктор 2: І ще одна критика на вас: я сам вже кілька разів чув, що ви до всього лізете, кожного критикуєте, часто пишете й виступаєте, але лише тому, бо за все те платять великі гроші – скільки в тому правди?

Бача: От за таку критику я вам щиро вдячний! Перш за все тому, що в ній багато правди. (Інакше наші слухачі могли б сказати, що я все вивертаю та ні з чим не погоджуюся).

Дійсно, я лізу, тобто втручаюся у багато справ. Вже чотирнадцять років я працюю в університеті, а крім того, пишу книжки, виступаю в газетах, на радіо, в бесідах, часто виступаю в селах, школах, в Українському Клубі в Пряшеві та в Кошицях. Їздив я з лекціями до українців у Польщу, був між русинами в Югославії, а завтра якраз їду до Франції – (не бійтеся, не зостану!).

Але чому я все те роблю, чому багатьох критикую? Бо виджу, як інші народи, наприклад наші сусіди – словаки, швидко розвиваються, інтенсивно працюють, добиваються свого, а ми?

Ось, наприклад, Матиця Словацька. Здавалось би, навіщо словакам Матиця, коли в них є всі державні та партійні органи, є в них своя Академія наук, Національний театр, Національний музей, Національна галерея, Державні науково-дослідні інститути, просто – всі ознаки державного життя. А подивіться, як – все-таки! – вся словацька інтелігенція береться за працю в Матиці, щоб розвивати та зберігати свою культуру, виховувати національну гордість, вивчати історію, зберігати історичні пам'ятки і так далі. А наші русини? Замість того щоб битися за своє, тобто щоб працювати над собою, вони б'ються між собою! Нашому русинові ″русинство″ відібрали, українство не кожен

сприймає за своє, з усіх боків йому шепчуть, щоб він просив чи вимагав словацьку школу, газетам він не дуже вірить, книгу він читає рідко, частіше грає в карти та п'є горілку, – хіба можна все те видіти й сидіти вдома тихо та спокійно, не пояснювати всі ті проблеми людям?

Я знаю, знаю, нас мало, ми слабкі, дезорієнтують нас, але ж ми повинні жити..! А жити – це значить активно працювати, боротися.., боротися за свої права, знову й знову! Не вдалося сто разів – треба спробувати сто перший раз!...

А відносно того, що на народній справі можна заробити... Аякже! Можна! Критику.., сміх.., зневагу.., часом – у минулому – навіть тюрму..!

Їдете, наприклад, взимку на бесіду в Ястраб'є. Машина підвезе вас і висадить у великі замети за кілька кілометрів від села. Сама поїде з іншими лекторами в сусіднє село, а з вами домовиться, що буде вас чекати рівно за три години. Тоді ви – по снігу.., у тріскучий мороз.., кілька кілометрів пішки.., – в одній руці магнітофон, другою притримуєте собі шапку на голові, щоб вам її вітер не здув, потім дві години – бесіда в холодній школі, – слухаєте стурбованих селян, стараєтесь порозуміти їхні проблеми, порадити їм, порадувати їх.., – а тоді знову кілька кілометрів пішки.., довкола ніч, – хіба, може, вовк десь недалеко, а на дорозі.., на тріскучому морозі чекати, поки під'їде машина.., а додому ви повернете десь опівночі.., або й пізніше. І за все це, за всі десятки бесід разом – то лише так для уточнення кажу – я не отримав і не взяв навіть коруни! Правда; не кожен повірить... Тоді – нехай спробує..!

Диктор 1: Але...

Бача: О, так: за виступи на радіо платять, за статтю в газеті теж, правда, українцям значно менше, ніж іншим авторим, але платять!

Диктор 2: Не знаю, як хто інший, товаришу Бача, але я вірю, бо й по собі знаю, що праця для народу ніколи не оплачується.

Бача: О, ні! Вона оплачується, дуже добре оплачується, тільки не грошима.., а задоволенням з добре виконаної праці.

Диктор 1: О, хіба так...

Бача: Знаєте, є таке слово – ТРЕБА – потреба, повинність! Коли ви зрозумієте – розумом і серцем, що цю роботу треба зробити, ви її робите, бо треба! Треба допомагати людям, треба виховувати молодь, треба вивчати свою історію, культуру, треба жити, треба боротися, просто – треба! А коли вам тяжко, треба взяти в руки першу ліпшу книгу – Шевченка, Штура, Леніна чи Франка, знайти в ній вдале місце та підсилитися. Ось, наприклад, як допомагає мені Іван Франко (*виразно читає*):

″Коли, незважаючи на це, почуваю себе русином і по своїй змозі й силі працюю.., то цілком не з причин сентиментальної натури. До цього примушує мене передусім почуття собачого обов'язку. Як син українського селянина... почуваю обов'язок... відробити ті гроші, які видала селянська рука... Мій руський патріотизм – то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, покладене на мої плечі. Я можу здригатись (і я здригаюсь!), можу стиха (чи й в голос) проклинати долю (часом я її дійсно проклинаю, – не за себе, за свій народ!), що поклала мені на плечі те ярмо, але скинути його не можу (і не хочу!), іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням.

І коли що полегшує мені нести те ярмо, так це те, що я бачу, як руський народ, хоч він гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки, хоч і сьогодні він бідний, недолугий і безпорадний, але все-таки поволі він підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості й до них шукає доріг. Отже, варто працювати для цього народу і ніяка чесна праця не піде на марне″, – і я од себе додаю: незалежно від того, чи в даний момент її опльовують, замовчують, або перекручують чи й проклинають – у Пряшеві чи в Америці, свої чи чужі, і вже зовсім незалежно від того, що за неї людина може надовго зникнути або й зовсім заникнути...

Диктор 1: Отже – ви так розумієте патріотизм... – як обов'язок перед народом!

Бача: А як інакше!

Ви знаєте, якби я був зостав дома на ґаздівстві, то орав би, сіяв, возив гній у поле, а може, з горя й біди пив би горілку. Але тоді – в мить осяяння – я кидав би усім ″вигодованим чорним селянським хлібом″, ″працею твердих селянських рук″, різним неробам та лжепатріотам найгостріший докір за те, що вони зробили з моїм народом. – гнобленим й затемнюваним, деморалізованим й бідним, але – моїм!

Але... коли я заслугою мозолів ″твердих селянських рук″ видряпався на висоту – яку-таку, але висоту, – я не можу і не хочу чекати на докори моїх деморалізованих і бідних (не з їхньої вини) братів, – тому й працюю, бо – ТРЕБА!

Звук: *Ґонґ*!

Диктор 1: Шановні радіослухачі, може, й ми кожному з вас не догодили; може, й до нашої передачі, як до праці кожного, є критичні зауваження.

Диктор 2: Однак ми задоволені.., бо ми просто й щиро поговорили з одним із нас.., бо ми поговорили... з Людиною!

Диктор 1: Напишіть нам свої враження про нашу передачу!

Редактор: Ви слухали радіомонтаж Андрія Калини ″Є таке слово – ТРЕБА!. Виступали: Юрій Бача, Оксана Ґонджа та Ростислав Краток.

(*Андрій Калина – псевдонім Юрія Бачі*).

1968 р.

РУСЬКА РОТА

Сценарій ораторії

(*За мотивами українських пісень, поезії Олександра Духновича та Юрка Колінчака "Руська рота"*)

Увертюра: *Широка, лагідна оптимістична музика про красу карпатської природи та спокійне життя народу.*

Хор: Верховино, краю рідний, краю писанковий,
Світе божий, світе ясний, світе наш ранковий,
Хочу пісню веселеньку.., для душі й серденька,
Хочу сонця до віконця..,
Хочу сонця до віконця для душі й серденька.

Жіночий хор: Ой, піду я піду попід ліс темненький
Та найду я найду листок зелененький.
Буду лист варити в солодкім молоці
Та й буду любити що май файні хлопці.

Чоловічий хор: Ой піду я коней пасти, вівці сокотити,
Ой піду я до дівчини нічку коротити.
Лишу коні на припоні, вівці у кошарі,
А сам піду до дівчини біленької тварі.

Музика (*бубни, військові мотиви*).

Чоловічий хор (*здалеку*): В горах Карпатах там ґарда іде,
Вона спокійно свій прапор несе,
Там пташки співають тихенько,
Все у-ха-ха-ха!
Голос трембіти там чути щодня.

Жіночий хор (*луною*): Там пташки співають..,
Тихенько.., тихенько.., тихенько.

Голос трембіти..,
Голос трембіти там чути щодня.

Жіноче соло (*сумно*):
Уж милий іде, уж коня веде,
Уж знову, Боже, зла війна буде...
Коби то війна за нашу волю,
Але то війна за цисарьову.
Бо наші будуть кров проливати,
А цісар буде дукати брати.
Бо наші будуть у землі гнити,
А цісар буде винечко пити.

Бубнар (*бубнує та виголошує*): Даєся на знамость каждому єдному, же завтра вранці, док сонце зийде, най кожен леґінь до війта прийде,…

Хор (*луною*): Хай кожен леґінь, хай кожен леґінь,
хай кожен леґінь, до війта прийде.

Бубнар (*продовжує*): До війта прийде, коня приведе
Коня приведе та вороного,
Хай кожен прийде до війта свого.

Музика (*плач жінок, вереск*).

Хор (*луною*): Хай кожен прийде, хай кожен прийде до війта свого.

Чоловіче соло:
Сорок третій рік смутний настав,
Бо я на войну листок достав.
В суботу рано я го достав,
В неділю рано я ся прощав.
Прощай ти, жено, і ви, діти,
Бо я на войну мушу іти.
Прощайте мамо, няню, прощай,
Я мушу іти аж за Дунай.

Чоловічий хор (*спів рекрутів*):
Не плачте, не плачте, не треба плакати.
А вірити треба, і треба чекати.

Не плачте, не плачте, не треба плакати,
Дівчинонько мила, – чи будеш чекати ?

Жіноче соло (*весело, жартівливо, здалеку*):
Ой буду та й буду, доки не забуду,
Доки свій віночок шанувати буду.

Жіночий хор (*сумно*, *з болем*): Я буду чекати..,
Буду тя чекати хоч би і сто років.
Хоч би до сто років, до самої смерті,
А як не повернеш – прийду кровцю втерти.
Прийду кровцю втерти з личка біленького,
Та й так не забуду свого миленького.
Прийду кровцю втерти, личко погладкати,
До самої смерті буду тя чекати.

Чоловічий хор (*рекрути перед касарнями*):
Почекай, рекруте, подивись навколо,
Бо як зробиш крока, то загубиш долю.
Бо то у касарнях пани розказують,
А як не послухаш, то зразу муштрують.
Почекай, рекруте, посмоть коло себе,
Бо як зробиш крока, проклянеш і небо.
Проклянеш і небо, і нічку темненьку,
Бо мусиш забути на свою миленьку.
На свою миленьку, на нічку темненьку,
На волю і долю, на мамку рідненьку.
Почекай, рекруте, подивись навколо,
Бо у тих касарнях ти загубиш волю.

Капраль: Шорба, шорба, шоракозо!

Чоловічий хор (*тихіше*): Бо у тих касарнях ти загубиш волю.

Капраль: ... А швидко! Дьоршан! Дьоршан!

Чоловічий хор (*тихо*): Бо у тих касарнях ти загубиш долю.

Капраль: ... А догола! Догола! Мес(ш)теленре!

Жіноче соло: А на горі ліс кудрявий,
А мій милий кучерявий.
Кучерями потрясує,
А на мене ся звідує.

Чоловіче соло:
Мила моя премилена,
Наша любов столочена,
Тепер маю любку нову
То шабличку цисарьову.
Тепер шаблю обнімаю
Та на тебе споминаю.
Тепер шабельку цілую,
За тобою все баную.

Капраль (*У ритмі маршу*): Еть-кети! Еть-кети! А раз.., а два..!
А крок!.. А крок! ... Ле(й)пеш! ...Ле(й)пеш!
Еть-кети! Еть-кети! Еть-кети, гаром, недь!

Чоловічий хор:
В горах Карпатах там ґарда іде,
Вона спокійно свій прапор несе,
Там пташки співають спокійно все у-ха, ха-ха…

Капраль: Мадярул! Мадярул!

Чоловічий хор:
Там пташки співають тихенько все у-ха, ха-ха...

Капраль: Мадярул! Нем орос! Мадярул!

Чоловічий хор: Голос трембіти там чути щодня.
(*Тихіше*) Голос трембіти там чути...
(*Тихо*) Голос трембіти...

Диктор: Отак, не вперше.., крокували сини Карпат... по касарнях різних міст.., різних імперій.., і під незрозумілий крик чужих капралів ... корилися чужій волі.., звикали до чужого крику.., до чужої мови... та навіть і до чужої пісні..,
хоч своя.., проста та прекрасна..,
надалі лоскотала душу й зогрівала серце.
Отак не вперше, але й не востаннє..,
карпатські русини-рекрути залишали свої села..,
де, крім біди.., лунала часом і пісня весела..,
залишали маму й няня.., небо... й гори-полонини..,
заростала біла стежка до миленької дівчини...

Чоловічий хор (*здалеку*, *тихо*):

Йшли діди і внуки,
(*сильніше*) підуть і правнуки.
(*Бадьоро*) Ми за народ життя своє дамо!
(*Могутньо*): Йшли діди і внуки, підуть і правнуки,
Ми за народ життя своє дамо!

Капраль (*у ритмі маршу*): Ліва.., ліва!
Ти не знаєш.., котра ліва?
Бортаку..!
Та я тобі дам..!
Та я тебе навчу..!
Вмреш..!
Згинеш.., здохнеш..,
А будеш таки
Мадярська катона!

Чоловічий хор:
Хоч русини голі, босі
Здорові, як буки.
Вміють орати, сіяти,
Міцні мають руки!

Жіночий хор (*лагідно*):
Під горами, під лісами
Вітрик подуває,
Там спокійно, тихо й вільно
Русин проживає.
Не в багатій у палаті
Днює і ночує,
В похиленій малій хаті
Він живе й працює.

Чоловічий хор:
Не плаває він по морях,
Кораблів не має,
Лиш по скалах, лісах, горах,
Мов орел, літає.
Нелегко йому живеться,
Тяжко мозолиться,
Не потрібно му перини,

Коли натрудиться.
Ляже на траву зелену,
Трохи відпочине
Й знову у життя шалене
Доля його кине.

Капраль (*кричить*): Нем орос! Мадярул! Мадярул! ...
Ти є мадяр, шалений русине, а не бута тот!

Чоловіче соло: Співаю, співаю, бо я дяку маю,
Бо я свою любку над усе кохаю.

Жіноче соло:
Співаю, співаю свою співаночку,
Слізьми вишиваю милому сорочку.

Чоловічий хор:
Співаю, співаю, може, ня почують,
Може, пустять в хату та ще й нагодують.
Може, нагодують, ще й переночують,
Може, мі миленьку дівчину готують...

Капраль (*кричить*): Мадярул! Мадярул!

Чоловічий хор (*різко, бадьоро*):
З грудей червона кров текла рікою...

Капраль (*кричить*): До рана будете..!

Чоловічий хор: ... кров текла рікою...

Капраль: Кровію будете потіти..! (*Бубни*).

Чоловічий хор: ... кров текла рікою...

Капраль: Суку-матір проклинати..! (*Бубни, стрілянина*).

Хор: ... кров текла рікою...

Капраль: Бога в небі зарікатись! (*Бубни, вибухи*).

Хор: ... кров текла рікою...

Капраль: А будете! (*реве*)... А будете!.. А будете – мадярул..!

Чоловічий хор (*різко, бадьоро*):
З грудей червона кров текла рікою...

Капраль (*реве*): Перестати! Нота а(ль)й!

Хор: Голос трембіти.., (*голосніше*) голос трембіти...

(*повільно, ніби втомлено, проте могутньо, виразно*):
Голос трембіти там чути щодня!

Музика (*драматична*).

Диктор: Сторіччями, наперекір горю й горам,
Голос трембіти ми чули зі сходу..,
і саме він.., наперекір нужді й біді ..,
визначав нам час ..,
і духа... нашого
підбескидського..!
Голос трембіти
нагадував нам,
хто ми є...
і чиї ми діти!
Саме отой голос ...
не допустив перемоги ...
″Glória″ над ″Слава во вишніх, Богу!″

Хор (*з усіх боків*): Слава во вишніх Богу.., Слава во вишніх.., Слава во вишніх...

Диктор: ...над ″Слава Ісусу Христу,″

Хор (*з усіх боків*): Слава навіки! Слава навіки! Слава навіки!

Диктор: ...над Христос рождається!

Хор (*речитативом, могутньо, з усіх боків*):
Славимо його! Славіте його!
Славіте його во вишніх,..
Славіте його... вчора, сьогодні і завтра!
Славіте його... всі ангели його,
Славіте його... всі людіє його,
Славіте його...!

Диктор: ... над Христос воскрес!

Хор (*з усів боків*):
Воістину.., воістину воскрес!
І ми з ним!
І ми з ним воскреснем!

Музика (*трембіта, характерні для неї врочисті мотиви*):

Диктор (*під музику*): Саме отой голос не допустив ... перемоги чардашу над коломийкою...

Капраль: Замовчати!

Диктор: ... роскоші над простотою...

Капраль: Перестати!

Диктор: ... смутку над насолодою...

Капраль: Не співати!

Диктор: ... не допустив... нашої смерті... над життям нашим вічним..!

Капраль: Не гундрати! На коліна, цундра-марга!

Хор: Голос трембіти там чути щодня.

Капраль: Нота а(ль)й!

Хор: Голос трембіти...

Капраль: Нота а(ль)й!

Хор: Голос трембіти там чути щодня!

Капраль: На коліна цундра-марга!

Хор: Йшли діди і внуки...

Капраль: Бидло!

Хор: ... Підуть і правнуки...

Капраль: Чуня!

Хор: ... Підуть і правнуки...

Капраль: Бортак!

Хор: Ми за народ...

Капраль: Бутатот!

Хор: Життя своє дамо! (*Тихіше*) Життя своє дамо!

Диктор: Кричи, кричи, шаленяку..,
Кричи, кричи, ти, бортаку..,
А ми маєм свою дяку..,
А ми будем ту співати,
Що в колисці вчила мати..,

Хор: Хай лунає наша пісня!
Слава пісні тій святій!

(*Луною*) Слава пісні тій святій,
Що єдина з-поміж всього,
(*луною*) Що єдина зпоміж всього,
Нас не зрадила в житті
(*луною*) Нас не зрадила в житті!

Жіночий хор:
Пісня ніжна материнська,
Від якої засинають діти.
Пісня ласкава дівоча,
Від якої розквітають квіти.
Пісня – вічний май-розмай
Про наш милий рідний край !

Диктор: Отак бідні русначкове.., не було помочі..,
Без обіду, без вечері... з ранку до півночі
Все співали та співали.., аж ся хмари озивали..,
Аж ся гори сотрясали.., аж звіздочки запалали..,
Отак пани баюсаті били нас, карали...

Хор (*речитативом*, *урочисто*): Але по-мадярськи... ми не заспівали!

Диктор: Отак пани баюсаті спати нам не дали.

Хор (*на вищій ноті*): Але по-мадярськи ... ми не заспівали!

Диктор: Отак пани-віцішпани робили, що знали.

Хор (*ще на вищій ноті*): Але по-мадярськи... ми не за-спі-вали!

Хор: Слава пісні тій святій,
(*луною*) Слава пісні тій святій,

Капраль (*пискляво*): А газанкба чак мадярул..!

Хор: Що єдина з-поміж всього,
(*луною*) Що єдина зпоміж всього.

Капраль (*хрипко*): А газанкба чак мадярул..!

Хор: Нас не зрадила в житті,
(*луною*) Нас не зрадила в житті!

Диктор: ... А мадяри аж ревіли, почали кричати,
Же в Мадярську не дозволять по-руськи співати..,

Же ми чорти, же ми дябли, же ми їх вороги..,
Же нас дадуть повішати попід обороги..!

Чоловічий хор (*весело, жартівливо*):
Хоч русини голі й босі
Та тверді як буки,
Знають орати, сіяти,
Міцні мають руки.

Диктор: Як хотіли, так рішили, так-таки й зробили..,
Жеби й сліду... наші пісні тут не залишили.
Каждих двоє з руськой роти були інде дани,
Бо кричали, же ми вшиткі руські партизани.
Розкинули нас по цилій Угорській країні,
Жеби по нас не зостало ніде ані тіні..!
Ще й тому нас розшмарили по двоє, по троє,
Жеби ми ніде не чули рідне слово своє..!
Та русини з руськой роти ніде не пропали,
Бо отряди партизанські з них повиростали.

Чоловічий хор (*широко, бадьоро*):
Ой видно село,
Широке село під горою,
Ой там іде військо, козацькеє військо до бою.
Хлопці бо то хлопці, як соколи!
(*З різних боків*) Як соколи! Як соколи!
Як соколи! Як соколи!

Диктор (*могутньо, величаво, речитативом*):
Отак пани-віцішпани били нас, карали...

Хор: Сторіччями!

Диктор: Отак пани-віцішпани робили, що знали...

Хор: Сторіччями!

Диктор: Отак пани-віцішпани кості нам ламали...

Хор: Сторіччями!

Диктор: Опак пани-віцішпани пісню забирали...

Хор: Сторіччями!

Диктор (*могутньо, велично*): Але по-мадярськи... ми не заспівали!

Жіноче соло (*лагідно, ніжно*):
Співаю, співаю свою співаночку,
Слізьми вишиваю милому сорочку.

Чоловіче соло (*ніжно, лагідно*):
Співаю, співаю, бо я дяку маю,
Бо я свою любку над усе кохаю.

Диктор (*іронічно*): Нем ма-дя-рул! По-сво-йо-му.., по-нашому... (*Весело, з притиском*) По-руськи!

Хор (*повільно, розтяжисто, величаво*): Вер-хо-ви-но...

(*Луною*) Верховино.., Верховино.., Верховино...

Диктор: Сто-річ-чя-ми!

Хор (*величаво*):
Ой видно село,
(*луною*) Ой видно село...
широке село під горою...

Диктор: Сто-річ-чя-ми!

Хор: В горах Карпатах там ґарда іде,

Вона спокійно свій прапор несе,
Там пташки співають тихенько все у-ха, ха-ха!

Диктор: На-ві-ки!

Хор (*луною*): ... у-ха, ха-ха, у-ха, ха-ха, у-ха, ха-ха!

Голос трембіти там чути...

Диктор: На-ві-ки!-**Хор** (*повільно, плавно, проте могутньо, урочисто, величаво*):
Голос трембіти там чути щодня!!!

(*Кінець – і Богу хвала!*)

Пряшів, квітень 2001 року

СЛОВО ДО СЛОВАЧЧИНИ

VÁŽENÝ SÚDRUH ŠVESTKA!*

Nikdy som Vás nevidel, ale viem o Vás už od 50. rokov, keď som študoval v Kyjeve a kedy o Vás rozprával Hlib Mykolajovyč Cvetkov **.

Ale nie preto Vám píšem.

Napísali ste pred nedávnom v Tribúne, že v procese očisty strany sa robia aj chyby, a že my, t. j. strana, tie chyby aj odstránime.

A pred paru dňami v článku o Dubčekovi Ste napísali, že ide o to, aby už nikdy sa nesústredila taká obrovská moc v rukách takej osoby, akou bol A. Dubček.

Som presvedčený, že v obidvoch prípadoch ide o chybné názory:

1.) Ak sme alebo Ste vy osobne na takom stupni poznania, že už dnes vidíte chyby pri očistnom procese (a to nie je tak ťažko postrehnúť, veď ide o chyby nie ojedinelé), prečo sa obmedzujete iba konštatovaním, že my tie chyby odstránime, prečo Ste, napríklad, hneď v tom článku nepoukázali na chyby o aké ide, prečo Ste hneď nepodnikli kroky, aby sa tie chyby nerobili dlhšie ani hodinu, veď ide o ľudí..! Alebo to bola iba taká alibistická veta pre budúcnosť, že Švestka už vtedy videl, že sa chyby robia? Veď ako sami citujete v druhom článku Dubčeka, ak začneme rozmazávať každú vec a vyhadzovať ľudí, kde to skončí? Normálny človek, ak zistí, že ide zlým smerom, alebo že niečo zabudol, nepôjde ešte kilometre ďalej a až potom sa vráti, ale sa vráti hneď. Tak prečo strana pokračuje v očistnom procese s chybami a prečo iba sľubuje potom tie chyby odstrániť? Iba preto, aby sme zasa mali čo naprávať a na koho nadávať a vyhovárať sa? To nie je správne!

2.) Nie je správne sústreďovať obrovskú právomoc nie len do rúk takej osoby, akou bol A. Dubček, ale do rúk žiadnej osoby, ani takej, akou bol Stalin, Chruščov, Novotný, Dubček, ba ani do rúk Švestku (netvrdím, že ju máte). Treba vytvoriť taký systém moci, aby v ňom nikto, ani osoba, ani orgán nemohli zneužiť obrovskú právomoc. Ale aby ani osoby v orgánoch a orgány neboli bezmocní, – na čo sa dnes toľko funkcionárov, ak im hovoríte o očividných chybách, vyhovára.

Viem, že máte veľa práce, tak aspoň toľko.

25. sept. 70 Doc. Dr. Juraj Bača, C.Sc.

Filozofická fakulta
Prešov, Grešova 3,

* Ольдрих Швестка, секретар ЦК КПЧ з ідеології.

**Цвєтков Гліб Миколайович, проректор Київського державного університету ім. Тараса Шевченка.

Резюме

Лист секретареві ЦК КПЧ Швесткові, який написав в газеті ″Трибуна″, що партія в процесі очистки також допускається помилок. А в статті про Дубчека пише, що вже ніколи більше не сміємо зосередити таку величезну владу в руках такої особи, якою був А. Дубчек.

Автор листа називає обидва погляди неправильними.

″Якщо Ви перебуваєте на такому ступені пізнання, що вже сьогодні бачите, що партія допускається помилок (це не тяжко спостерегти, таж йдеться не про окремі помилки), чому цей факт лише наводите, чому не здійснюєте кроки, щоб ті помилки не робилися ні години довше, – бо ж ідеться про людей. Або то має бути лише таке алібістичне речення на майбутнє, мовляв, Швестка вже тоді бачив, що йдеться про помилки. Свідома людина, коли спостереже, що йде неправильним шляхом, не продовжує йти тим шляхом далі, а зразу повертає. Тоді чому партія тільки обіцяє виправити помилки?″

″Неправильним є зосереджувати величезну влади не тільки в руках такої людини, якою був Дубчек, але й у руках жодної людини, навіть таких, якими були Сталін, Хрущов, Новотний, Дубчек чи Швестка. Треба створити таку систему, щоб в ній ніхто – ні особи, ні органи – не міг зловживати владою!″

SLOVO UKRAJINSKEJ INTELIGENCIE SR SLOVENSKEJ INTELIGENCII

Nie každý môže byť Štúrom a správne chápať nielen svoje, ale aj susedove problémy, – to vieme, – a preto nepísali by sme Vám, ak by išlo iba o to, že niektorí predstavitelia slovenskej inteligencie, štátne orgány a informačné prostriedky buď ignorujú, alebo veľmi jednostranne vysvetľujú „ukrajinskú problematiku".

Lenže ak takýto vzťah k terajšiemu i minulému životu ukrajinského národa a jeho problémom, ako aj k problémom ukrajinskej národnostnej menšiny (NM) na Slovensku sa udomácnil v celej slovenskej politike a prevláda nad ojedinelými kusými objektívnymi informáciami o týchto záležitostiach už celé roky, ak sa na Slovensku už roky neprejavuje postoj, aký k tejto problematike zaujímali Šafárik, Štúr, Bohuš Nosák-Nezabudov, Jonáš Záborský, Andrej Radlinský, neskôr Anton Prídavok, Andrej Bagar, Rudo Brtáň, Andrej Mráz, či ešte neskôr Julo Kokavec, Marián Heveši, Juraj Andričík – potom už, – ako občania Slovenska – nemôžeme mlčať, pretože aj nám úprimne záleží – nie na akomsi „imidži" – ale na skutočnej podobe súčasného i budúceho Slovenska – našej spoločnej vlasti. Zároveň nie sme presvedčení, že takáto prezentácia „ukrajinskej problematiky" je skutočným hlasom samostatného a nezávislého Slovenska a slovenského národa v ňom.

O vzniku samostatnej a nezávislej Ukrajiny, (za ktorú sa vyslovilo viac ako 90% všetkých obyvateľov Ukrajiny, aj tých „násilne" pripojených), o snahe 50 miliónového ukrajinského národa uchrániť si aspoň základné znaky života národa i štátu, počúvali sme na Slovensku iba ohováračky z veľko-ruských šovinistických zdrojov ako o činnosti separatistov a nacionalistov.

Súčasná slovenská politika ignoruje historický vývoj ukrajinského národa, jeho štátnosti, kultúry i jeho národnostných menšín a svoju argumentáciu o ukrajinskej NM zužuje na fakt, že pri poslednom sčítaní obyvateľstva časť ukrajinského obyvateľstva SR sa zapísala do rubriky Ukrajinec a časť do rubriky Rusín (čo je iba starší názov tej istej národnosti a toho istého národa), aj keď vo vzťahu k iným NM takúto argumentáciu nepoužíva: ak hovorí o maďarskej NM na Slovensku, nezabudne zdôrazniť , že za Maďarov sa zapísalo mnoho Rómov, ak hovorí o slovenskej NM v Maďarsku právom dodáva, že ešte nedávno tých Slovákov tam bolo oveľa viac.

Súčasná slovenská politika napomáha domácim i zahraničným protiukrajinským silám narýchlo sformovať novú rusínku NM, nový spisovný jazyk, novú kultúru, ba aj štát, mapu i názov ktorého slovenská tlač i televízia už viackrát uverejnila bez akýchkoľvek kritických komentárov, – a to všetko na zjavnom protiukrajinskom základe.

Najvyšší predstavitelia SR často tvrdia, že riešenie problematiky NM na Slovensku je nadštandardné, pritom v praxi počujeme iba o akom-takom riešení problematiky maďarskej NM na Slovensku. O ostatných NM sa mlčí alebo sa tvrdí, že ony nemajú žiadne problémy ani požiadavky. Za ukrajinskú NM v SR musíme uviesť, že tvrdenia o nadštandardnom riešení jej problematiky sú nepravdivé. Na Slovensku, napríklad, niet inštitúcie ani v systéme vládnych orgánov, ani v systéme ukrajinských národnostných organizácií, ktorá by riešila aspoň najzákladnejšie otázky ukrajinskej NM, nepoznáme ani jedinú úlohu, ktorú by niekto na Slovensku sformuloval a začal riešiť. Pričom všetky základné problémy života ukrajinskej NM na Slovensku zapríčinila štátna politika a nie obyvateľstvo: neriešenie ekonomických otázok donútilo značnú časť ukrajinského obyvateľstva k emigrácii a tým automaticky aj k asimilácii; iba jediná akcia štátu – likvidácia málotriednych škôl zlikvidovala desiatky ukrajinských škôl; štátna politika zlikvidovala desiatky ukrajinských škôl; štátna politika zlikvidovala aký taký zastupiteľský orgán Ukrajincov na Slovensku – Ukrajinskú národnú radu, ústredný orgán ukrajinského školstva a kultúry – Referát pre ukrajinské školstvo pri bývalom Povereníctve školstva SNR – ako aj systém inšpektorátov a riadenia kultúrno-spoločenskej činnosti tejto NM. Až v dôsledku takéhoto rozvoja (čo

dokonca „uprednostňovania″) života našej NM štátom značná časť ukrajinského obyvateľstva na Slovensku rezignovala zo svojich snáh a poddáva sa tlaku ako prirodzenej, tak aj administratívnej – čiže štátom riadenej asimilácie.

Ak na túto situáciu upozorňujeme rôzne orgány, často ani len neodpovedia, alebo odpovedia tak diplomaticky, že sa ani len neobtrú o žiaden nastolený problém. Avšak aj po upozorneniach či protestoch naďalej úradne vyhlasujú, že riešenie je nadštandardné a že okrem Maďarov nikto na Slovensku nemá žiadne problémy.

Niektorí najvyšší predstavitelia SR sľúbili, že sa pričinia o humánne riešenie dočasných náboženských problémov medzi ukrajinským obyvateľstvom SR, ktoré tiež nespôsobilo obyvateľstvo, ale štát, avšak neurobili ani v tejto veľmi citlivej záležitosti veľa pozitívneho (ani len to, aby sa existujúce kostoly využívali spoločne pravoslávnymi a grécko-katolíckymi veriacimi).

Naopak, urobili z dočasných problémov problémy trvalé, a to tým, že aj pri nedostatku peňazí našli milióny korún na výstavbu desiatok nových kostolov, a to aj v dedinách, v ktorých už jedna „ruská cerkov″ stojí a spravidla nebýva naplnená.

MK SR krátilo rozpočet Zväzu Rusínov-Ukrajincov (ZRUS) viac ako o polovicu, aj keď počet členov, počet súborov, počet podujatí a rozsah činnosti tejto organizácie sa vôbec nezmenšil, a ušetrené milióny „venovalo″ Rusínskej obrode (RO), ktorá nemá ani zodpovedajúcu členskú základňu, ani žiadne súbory, ba nevyvíja ani systematickú kultúrno-osvetovú činnosť, a ktorá v dôsledku toho z prebytku finančných prostriedkov môže financovať dokonca niektoré ukrajinské súbory (najmä tie, o ktorých predpokladá, že sa dajú kúpiť) a ukrajinské podujatia, označujúc ich, pochopiteľne, za rusínske (výstavy maliarov, obvodové slávnosti ap.).

MK SR zrušilo po 45 rokoch úspešnej činnosti Ukrajinské národné divadlo v Prešove, jediné národnostné divadlo ukrajinskej NM na Slovensku a zároveň jediné profesionálne ukrajinské divadlo na svete mimo územia Ukrajiny iba na základe jediného listu s niekoľkými podpismi funkcionárov RO a namiesto neho a jeho profesionálneho Poddukeľ ského ukrajinského súboru piesní a tancov zriadilo nárečové divadlo a súbor bez národnostného označenia, ktorých činnosť sa zmenila na amatérsku a speje k zániku.

Slovenská tlač, rozhlas i televízia často a ochotne poskytujú priestor predstaviteľom RO, avšak neuverejňujú oveľa kratšie odpovede, ktoré upozorňujú aspoň na najkrikľavejšie nepravdy a nezmysly v pôvodných materiáloch. Iba jediný predstaviteľ RO dostal v slovenských masmédiách viac priestoru, ako všetci predstavitelia všetkých ukrajinských organizácií spolu!

Malá Encyklopédia Slovenska uviedla v tej istej publikácii až dva krát heslo o bezvýznamnom (dnes už bývalom) funkcionárovi RO a pritom neuverejnila ani slovíčko o desiatkach takých významných dejateľov Ukrajincov i Rusínov, ktorých hodnoty a význam už dávno určili dejiny.

SPN vydalo Šlabikár pre ukrajinských prvákov, ktorého cena je 1.206 Sk (áno – jedentisícdvestošesť slovenských korún!), a cena žiadneho iného šlabikára – pre slovenské, rómske, maďarské, či „rusínske″ deti – neprevyšuje ani sto korún.

Matica slovenská, ktorú si veľmi vážime, pretože ju pomáhali zakladať aj naši najlepší predstavitelia, po dlhé roky sa snažila pomáhať aj Rusínom v Uhorsku, aj Rusínom-Ukrajincom na Slovensku, ale najmä za to, čo vykonala pre záchranu a rozvoj svojho slovenského národa a pre spoluprácu slovanských národov, si za dlhé desaťročia nenašla príležitosť pripomenúť si okrúhle výročie významných ukrajinských dejateľov či podobné výročie ukrajinskej ustanovizne či organizácie. Avšak tá istá MS, keď sa ráno z novín dozvedela, že RO plánuje kodifikovať nový spisovný jazyk, ešte v ten deň blahopriala tejto organizácii k akémusi obohateniu.

A to nie je všetko. Keď v roku 1950 štát likvidoval grécko-katolícku cirkev, likvidoval ju ešte ako „ruskú cerkov″ (aj keď gréckokatolíci boli aj na slovenských dedinách). Keď ju však v roku 1968 obnovoval, obnovoval ju už v rímsko-katolíckom kostole v Košiciach ako „cirkev″ slovenskú, a dnes sa už iba dokončuje slovakizácia tejto východoslovanskej cerkvy, ktorá po stáročia okrem šírenia viery šírila aj „ruskú″ kultúru medzi „ruským″ (nie veľko-ruským) obyvateľstvom pod Karpatmi.

A preto Vám píšeme – Slovákom, súcim na slovo, - lebo predpokladáme, že Vás je väčšina. Sme totiž presvedčení, že takýto postoj k uvedenej problematike nesvedčí o vysokej politickej a spoločenskej kultúre na Slovensku, neprispieva k dobrej prezentácii i reprezentá-

cii Slovenska ani k upevňovaniu dobrých vzťahov s našimi najväčším slovanským susedom – Ukrajinou, aj keď vieme, že na Slovensku môžete absolvovať aj najvyššie postgraduály, a o Ukrajine sa v nich nedozviete skoro nič. Vieme však i to, že na Slovensku predsa len je veľa vzdelaných ľudí, ktorí majú predpoklady zaujať objektívny postoj k predmetnej problematike, Poznáme ich, spolupracujeme s nimi na rôznych úrovniach pri riešení rôznych vedeckých i kultúrno-spoločenských úloh; ich podpisy máme v našich indexoch, na našich kandidátskych, doktorských, docentských i profesorských diplomoch, stretávame sa s nimi na rôznych grémiách, kolégiách, komisiách i vo vedeckých radách, poznáme ich staršie práce i postoje, –- avšak práve súčasná politická klíma na Slovensku nepraje prezentácii takýchto názorov i postojov, pretože prevláda tu a teraz sústredená a zo zahraničia podporovaná antiukrajinská politika.

Vieme, že je ťažko meniť ustálené názory, najmä tie nesprávne, pretože ony nie sú výsledkom objektívneho skúmania problému, ale prevzatým a politicky motivovaným postojom. Vieme, že máte aj vlastné problémy, že sa delíte na spolky, zväzy, združenia i asociácie, vidíme to a veľmi nás to mrzí, – avšak svojím slovom chceme predovšetkým upozorniť na súčasný stav ukrajinskej problematiky v samostatnej Slovenskej republike. A ak už máme aj apelovať, tak iba na tých, – súcich na slovo, – ktorým, ako aj nám, musí záležať na skutočne demokratickom Slovensku.

Píšeme Vám úprimne a otvorene, ako kolegom i spoluobčanom a budeme radi, ak takto budeme aj pochopení.

O nadštandarde ani len nesnívame. Avšak o riešenie aspoň základných problémov ukrajinskej NM na Slovensku – o jej uznaní ako jednotnej, aj keď časť jej príslušníkov používa na označenie svojej národnostnej príslušnosti starší názov Rusín, o zachovanie jej existencie a kultúry, o rozvoj jej súčasného života sa budeme naďalej usilovať. A ak dosiahneme aj to, že sa ukrajinská problematika na Slovensku začne riešiť na vládnej i iných úrovniach, potom nás to poteší, lebo to bude dôkazom zvyšujúceho sa štandardu SR – našej spoločnej vlasti.

SLOVO podpísali univerzitní profesori a docenti, vedeckí pracovníci, žurnalisti, spisovatelia, kultúrni a osvetoví pracovníci, učitelia a iní predstavitelia ukrajinskej inteligencie SR.

1995 p.

Резюме

В сучасному словацькому політичному та культурному житті переважають необ'єктивні та неправдиві інформації та тенденції над окремими позитивними висловлюваннями про минуле та сучасне життя України та українського народу.

Про виникнення самостійної та незалежної України, за яку висловилося понад 90 відсотків громадян України, у Словаччині ми чули й читали переважно наклепи як про діяльність сепаратистів та націоналістів.

Сучасна словацька політика ігнорує історичний розвиток українського народу, його державності, культури та проблематики його національних меншин, а свою аргументацію звужує на факт, що при останніх переписах населення частина тої меншини записалася – як українці, а частина, старшою назвою, – як русини.

Сучасна словацька політика підтримує домашні та закордонні антиукраїнські сили швидко сформувати антиукраїнську "русиньску" НМ, "кодифікувати" її мову, виокремити "русинську" культуру, створити навіть державу, назву і мапу якої словацька преса та телевізія оприлюднила вже кілька разів.

Чільні представники СР заявляють, що рішення проблематики НМ в СР є на понадстандартному рівні. За українську НМ ми повинні відповісти, що такі твердження є неправдивими. В СР нема інституції, яка б вирішувала бодай найосновніші проблеми української НМ. Причому всі основні проблеми життя тої меншини спричинила держава. Лише ліквідацією малокласних шкіл зліквідувала десятки українських шкіл. Держава зліквідувала Українську Народну Раду Пряшівщини, Реферат Українського Шкільництва, українську молодіжну організацію СМК. В результаті такої політики частина українського населення зрезиґнувала та піддається тискові як природної, так і адміністративної, тобто державою реалізованої асиміляції.

Подібно держава спричинила й немаловажні проблеми релігійного та пов'язаного з ним культурно-національного життя. Греко-католицьку церкву ліквідували 1950 року як "руську церкву", а оновлювали її 1968 року в римо-католицькому костьолі як церкву словацьку. Міністерство культури СР скоротило бюджет для укра-

їнської НМ більше як наполовину (хоча ціни зросли в 4–5 разів), хоча організація СРУ СР проводить таку саму діяльність у тому самому обсязі для того самого населення, як і в попередні роки.

Міністерство культури СР зліквідувало після 45 років успішної діяльності професіональний Український Національний Театр, перетворивши його на аматорський колектив без національної характеристики його діяльності. Подібно держава зліквідувала Українську редакцію Чехословацького радіо, редакцію художньої літератури та редакцію підручників, майже зліквідувала українську пресу, а український Буквар видало ціною 1.206 крон за книжку (при ціні словацького, мадярського, циганського та "русинського" букварів – не більше як 100 крон).

Подібно й Матиця Словацька, яку засновували також представники українського населення тодішньої Угорщини, не відзначає навіть найвизначніші дати з історії та культури цього населення

Тому пишемо до Вас – словаків, вартих доброго слова!

Ми переконані, що така позиція нашої спільної держави до наведеної проблематики не свідчить про високу політичну культуру в Словаччині, не допомагає репрезентації Словаччини та не сприяє добрим відносинам між нами та сусідньою Україною – великою державою слов'янського українського народу.

Відомо ж бо, що в СР можна позакінчувати навіть найвищі навчальні заклади, проте ніде не дістанете навіть елементарних інформацій про Україну, її народ, його історію, культуру, мову.

Проте ми знаємо, що в СР існує багато розумних людей, у яких є передумови зайняти об'єктивну позицію щодо наведеної проблематики. Ми співпрацюємо з такими людьми; їхні підписи маємо в наших університетських, доцентських та професорських дипломах, зустрічаємося з ними на наукових конференціях, у вчених радах, у різних комісіях; нам відомі їхні роботи та позиції, проте саме сьогоднішній політичний клімат у СР не сприяє презентації таких поглядів та позицій, тому що тут і тепер переважає домашня та підтримувана з-за кордону антиукраїнська політика.

Ми знаємо, що й у Вас – словаків – є свої проблеми, – ділитеся на спілки, союзи, унії, асоціації, однак пишемо до Вас відверто

як до друзів, колег та співгромадян і будемо раді, якщо так буде сприйнято наші зауваження до наших проблем.

Про "надстандарт" ми не мріємо! Будемо раді, коли проблематику нашої НМ держава почне вирішувати в дусі її розвитку, а не ліквідації. Це буде доказом справжньої демократичності Словаччини, це нас порадує, оскільки це буде незаперечним доказом підвищення демократичного стандарту нашої батьківщини.

(Слово підписали вчені, письменники, митці, учителі та інші представники української НМ в СР.)

PREČO UKRAJINCI NEREAGUJÚ?

Samozrejme, že pozorne sledujeme všetky polemiky a diskusie, ktoré sa týkajú národnostnej problematiky na Slovensku.

A že sa aktívne do nich nezapájame?

Spoliehame sa na zdravý rozum slovenskej politiky, na jej povinnosť zabezpečiť práva každého občana (tým viac každej národnosti) na Slovensku nie podľa toho, koľko si kto vykričí v politike, ale podľa spravodlivosti, demokracie, podľa medzinárodných zmlúv a záväzkov.

Okrem toho si slovenská tlač z ohlasov na dianie na Slovensku aj tak vyberá iba to, čo sa jej hodí do karát. Alebo neuverejní žiadnu z odpovedí. Na článok Jána Bicka v Národnej obrode (z 12. 2. 1991) redakcia dostala najmenej osem odpovedí, avšak neuverejnila ani slovko zo žiadnej. Podobne postupujú aj iné slovenské redakcie. V dôsledku uvedenej praxe slovenská tlač už dávno stratila potrebnú objektivitu v predstavovaní života i problematiky ukrajinskej národnostnej menšiny (NM) na Slovensku. Zmenila, napríklad, pomenovanie celku pomenovaním čiastky (ako keby namiesto Slovákov videla iba Zemplínčanov či Záhorákov), a vidí namiesto ukrajinskej NM už iba Rusínov, Rusínsku obrodu – tendenciu zjavne separatistickú, a Ukrajinci sú jej dobrí už iba ako nacionalisti, dogmatici, ničitelia kultúrneho dedičstva, nedbajúc príliš o to, že týmito nespravodlivými obvineniami často očierňuje celý ukrajinský národ.

Je pochopiteľné, že na Slovensku niet odborníkov na ukrajinskú otázku. Keby ste na Slovensku chodili do školy aj štvrťstoročie ani na jednej vyučovacej hodine – od jaslí po najvyššie postgraduály – nestretnete sa s ukrajinským jazykom, literatúrou, dejinami, umením, športom či problémami. Prinajlepšom iba ako so sovietskymi skutočnosťami v tej najzrusifikovanejšej podobe. Potom niet divu, že, počnúc tými najvyššími predstaviteľmi slovenskej politiky,

cez tlač, rozhlas, televíziu, cez školstvo až po radových účastníkov kultúrno-spoločenského života sa v prejavoch najrozličnejších ľudí či ustanovizní môžeme stretnúť s elementárne nespravodlivým hodnotením ukrajinských dejín, kultúry či politiky tohto národa, jeho snažení či problémov, počínajúc už nesprávnym napísaním mien, priezvisk, názvov miest či ustanovizní. Pritom by aspoň odborníkom malo byť známe, že ukrajinský národ, ktorý už na úsvite novodobých dejín mal svoj mohutný štát so všetkými atribútmi štátu – územím, vzdelanosťou, kultúrou, remeslami, obchodom, umením i vojenskou mocou – bol najmenej posledných tristo rokov gniavený a neustále likvidovaný, a dnešný jeho stav je v niektorých aspektoch sotva porovnateľný aj s tými najzničenejšími národmi sveta. Preto nemohol byť ani oporou tým častiam – národnostným menšinám – ktoré žijú za hranicami Ukrajiny. (Ako sa, napríklad, Ukrajinci mimo územia Ukrajiny mohli nazývať a cítiť Ukrajincami, keď slovo Ukrajina, Ukrajinec a ukrajinský boli viac ako tristo rokov zakázané v Rusku a keď v Sovietskom zväze sa, napríklad, vedecké práce mohli obhajovať iba v ruskom jazyku?!) Naopak, práve z Moskvy a Kyjeva po desaťročia prichádzali impulzy o tom, koho treba vyhlásiť za nacionalistu, koho zavrieť, koho zničiť, koho na koho zmeniť, komu vziať vieru či majetok a podobne. A týkalo sa to nie jednotlivcov ale tisícov a tisícov ľudí, celých sociálnych vrstiev, dôsledky čoho sa práve teraz objavujú v tých najnepriaznivejších a najnegatívnejších formách, najmä v strachu zo všetkého, čo prichádza z Východu a čo týchto ľudí s Východom spája – reč, náboženstvo, tradície i kultúra. Aj preto sa tak rapídne – od sčítania do sčítania ľudu – zmenšuje počet tohto obyvateľstva, jeho škôl, jeho celková národnostná aktivita.

Netreba ani veľmi zdôrazňovať, že takáto situácia v ukrajinskej NM si vyžaduje citlivý a chápavý prístup slovenskej politiky.

Skutočnosť je priam protikladná.

Ani takýto priam tragický stav v tejto NM nebráni rozširovaniu fám o tom, že práve ukrajinská NM bola (a ešte aj je) na Slovensku uprednostňovaná vo svojom rozvoji. Často sa z kontextu problémov tejto NM vypichujú a podporujú práve tie tendencie, ktoré majú za cieľ likvidovať ešte aj tie zvyšky národného života, ktoré sa tu až dosiaľ, napriek všetkým ťažkostiam a likvidátorským snahám, udržali.

Ide predovšetkým o tzv. politický rusinizmus – snahu dokázať, že Rusíni v Československu, v Zakarpatskej Ukrajine, v Poľsku a v iných susedných štátoch nemajú nič spoločného nielen s Ukrajincami ale ani s východnými Slovanmi, a vytvoriť z nich samostatný národ i štát na účet území spomínaných štátov. (Mapa takejto Rusínie je už na svete a rozširuje sa od Ameriky až po Moskvu). Samozrejme, že takáto bláznovská antiukrajinská politika sa napriek svojej nelogickosti a absurdite veľmi dobré propaguje a rozširuje, pretože vyhovuje veľkému a rôznorodému spektru najrozličnejších politických síl v spomínaných štátoch. Snaha dokázať, že Rusíni nie sú Ukrajinci vyhovuje reakčným silám Moskvy, lebo napomáha veľkoruským a moskvofilským mocenským snahám, vyhovuje reakčným silám okolo Gorbačova, lebo triešti ukrajinské snahy v boji za suverenitu Ukrajiny, vyhovuje tým silám v Maďarsku, ktoré snívajú o veľkom Uhorsku, vyhovuje tým silám na Slovensku, ktoré by chceli usporiadať život v duchu hesla ″Na Slovensku – po slovensky!″, vyhovuje tým silám v Čechách, ktoré by chceli federáciu nie na národnom ale územnom či spolkovom princípe, vyhovuje to pozostatkom Habsburgovcov, ktorí by radi obnovili Rakúsko-Uhorskú monarchiu aj keď pod názvom Paneurópska Únia, vyhovuje to rôznym pentagonálam či triumvirátom, pretože každý zo spomenutých subjektov si myslí, že sa vec nakoniec zvrtne v jeho prospech. Nevyhovuje to iba ukrajinskému národu a Ukrajine, ktorá úporne bojuje za zjednotenie všetkých svojich pokrokových síl a za svoj suverénny štát.

A práve preto má politický rusinizmus, predstavovaný u nás predovšetkým ″Rusínskou obrodou″, takú širokú propagáciu, podporu a publicitu v slovenskom spoločenskom živote, aj keď je zameraný aj proti suverénnemu Slovensku.

Pritom je zaujímavé, že kým v slovenskej tlači sa správne a právom kritizujú zvyšky niekdajšieho slovjackého separatizmu na Východnom Slovensku, v tom istom čase sa v tej istej tlači propagujú také isté snahy rusínskeho separatizmu, ktorý ma so slovjackým separatizmom spoločne korene, tendencie i nebezpečenstva a koketuje aj s vytvorením nového štátneho celku aj na území Slovenska.

Zdá sa, že na likvidáciu ukrajinského národnostného školstva na Slovensku sú pre časť slovenskej tlače dobré akékoľvek nezmysly. No-

viny uverejnia článok o tom, že nie je treba sa učiť rodný jazyk, lebo ak ukrajinské deti prídu zo slovenského prostredia k dedovi na dedinu, tak si s nimi porozumie, aj keď už nevedia ″po svojom″, avšak odpoveď, že podľa tejto logiky by sa ani Slováci nemuseli učiť rodný jazyk, lebo Česi im tiež rozumejú, už noviny neuverejnia.

Ako dôvod, prečo Ukrajinci nereagujú na písanie slovenskej tlače o národnostných problémoch slúži aj skutočnosť, že v politike všetkých doterajších štátnych útvarov, v ktorých ukrajinská NM žila – Maďarsko, Rakúsko-Uhorsko, Československo, Slovenský štát, ba ja povojnová ČSR, ČSSR či ČSFR, kde také či onaké národnostné práva boli v lepšom prípade zafixované na papieri ale nikdy nie realizované v praxi uvedených štátov – vždy prevažovala snaha o asimiláciu a nie o rozvoj národnosti. Samozrejme, že sú tu rozdiely, sú či boli aj čiastočné úspechy, ale vcelku odnárodňovacie snahy vždy prevyšovali nad pozitívnym rozvojom národnosti.

A, nakoniec, nemôžeme nepriznať, že po udalostiach 1989 roku je ukrajinská NM v dôsledku všetkého uvedeného natoľko rozbitá na rôzne smery a skupiny – umelo komplikovanou je tiež náboženská otázka, pričom, ako sme ukázali, podporu majú iba separatistické a likvidátorské tendencie, – že ukrajinská tlač či ukrajinskí publicisti či kultúrno-spoločenskí pracovníci, súc si vedomí všetkého toho, sa neradí púšťajú do takéhoto tendenčného a nespravodlivého boja. Nie je to správne – bojovať treba za každých okolnosti, a čím je boj ťažší, tým je potrebnejší, – avšak skutočné rozloženie politických síl na Slovensku je také, že raz sa ″zo všetkých síl″ bojuje za jazykový zákon, ráz za kompetencie, raz za suverenitu v jej najrozličnejších podobách, a preto niet nikdy ochoty, času či iných podmienok na pokojné posúdenie aj takej dôležitej, (avšak pre mnohých iba okrajovej) problematiky, akou je národnostná problematika pre ďalší úspešný rozvoj národnosti.

Podpora a ″pochopenie″ štátu sa zatiaľ prejavuje v obmedzovaní rozpočtov pre činnosť z hľadiska štátu nerentabilných ale z hľadiska národnosti jediných kultúrnych ustanovizní (jediného detského či literárneho časopisu, jediných novín, jediného divadla, múzea, galérie, rozhlasovej redakcie, vydavateľstva atď.)

Za takejto politickej situácie na Slovensku niet sa ani čo čudovať, že nepočuť ukrajinské hlasy v politikárčení slovenskej tlače na národnostnú tému.

Predsa len veríme a spoliehame na to, že keď príde na lámanie chleba, predsa len sa nájdu aj triezve a objektívne slovenské hlasy, ktoré podľa vlastného uváženia, či pod tlakom medzinárodných zmlúv (aby mohli dostať nejaký ten miliónik dolárov), predsa len vpíšu do svojich Ústav aj slová ″... a národnosti″, takže nová Česko-Slovenska či Slovenska Republika bude mať v praxi možnosť dokázať svoj skutočný vzťah k národnostiam a svoj demokratický prístup k riešeniu spomínanej problematiky.

Marec 1991

Резюме

Стаття наводить причини, чому українці (Чехо-Словаччини) не реагують на статті в словацькій пресі про українську національну меншину (НМ).

Українці покладають надії на здоровий розум словацької політики; на обов'язок захищати права НМ та права всіх громадян країни.

Словацька преса вибирає з українських відгуків на події лише ті, які їй підходять. Внаслідок цього словацька преса вже давніше перестала бути об'єктивною в своїх писаннях про українців. Замінила, наприклад, назву цілого назвою його частини і замість ″українці″, ″українська НМ″ пише тільки ″русини″, ″русинська″ культура, історія тощо.

У Словаччині нема фахівців на українські справи. Тут можете ходити у школи й чверть століття, та й так на жодному уроці не почуєте ні слова про українську мову, літературу, історію чи культуру, тому в промовах найвищих представників, фахівців чи рядових працівників установ у кращому разі можете почути вкрай зрусифіковану інформацію про Україну та український народ.

Понад триста років Україна була гноблена та постійно нищена. Тому в певних аспектах вона належить до найбільш понівечених держав світу. Тому вона не може стати на захист тих частин свого народу, якого доля закинула поза межі України. Навпаки, саме з Москви та Києва надходили імпульси, кого треба проголосити націоналістом, ворогом, кого арештувати, знищити, кого на кого замінити, кому забрати віру, маєток. Все це стосувалося десятків тисяч людей та всіх українських організацій, установ та ініціатив. Результати всього цього проявляються якраз нині, зокрема, від страху з усього, що поєднується зі Сходом, – мови, релігії, традицій та культури. Тому – від перепису до перепису населення так виразно зменшується кількість українського населення.

Така ситуація вимагає чутливого підходу.

Практика, однак, прямо протилежна.

Про українську НМ словацька преса твердить, що саме вона була привілейована; з усієї проблематики її життя наголошує на тих аспектах, які ведуть до ліквідації залишків її національного життя.

Ідеться перш за все про т. зв. політичний русинізм – намагання довести, що русини Чехо-Словаччини, Закарпатської України, Польщі, Угорщини тощо не тільки не мають нічого спільного з українцями, але не є навіть східнослов'янським народом, і створити з них окремий народ та окрему державу для нього (мапу вже опубліковано). Така антиукраїнська політика легко поширюється, бо відповідає реакційним силам Москви – підтримує її імперіалістичні намагання зберегти ″єдину та неподільну Росію″, відповідає силам довкола Горбачова, бо трощить українські сили в боротьбі за суверенну Україну, відповідає тим силам Угорщини, які мріють оновити Велику Угорщину, тим силам Словаччини, які хотіли б жити за принципом ″На Словаччині – по-словацьки!″, тим силам Чехії, які прагнуть федерації не за національним, а за територіальним принципом, тим, хто мріє оновити Австро-Угорщину тощо, бо кожен з них гадає, що послаблення України обернеться на його користь. Така політика шкодить тільки українському народові та Україні, яка бореться за свою самостійну суверенну державу.

Словацька преса давно засудила т. зв. ″слов'яцький″ сепаратизм, проте підтримує подібний ″русинський″ сепаратизм.

Досвід показує, що кожна держава, в якій довелося жити українській НМ, скоріше прагла її асиміляції, ніж розвитку.

Нарешті, не можна не признати, що всі ті події після 1989 року настільки роз'єднали представників української НМ, що вони, зневірені, не пускаються у боротьбу з явно більшими силами, хоча боротися потрібно саме тоді, коли боротьба важка та важлива.

Держава ″підтримує″ українську НМ тим, що, зменшуючи кошти на діяльність українських установ, веде їх до поступової ліквідації.

Тому не дивно, що не чути українських голосів у такому політиканстві словацької преси.

Українці все-таки сподіваються, що у вирішальний момент знайдуться об'єктивні словацькі голоси, які впишуть у свою конституцію і слово ″...та національності″.

Березень 2001 р.

SLOVANSTVO – PROBLÉM ″VČERA, DNES A ZAJTRA″

Z dejín ukrajinského národa je známe, že po rozpade Kyjivskej Rusi už nikdy neexistoval štát, ktorý by zahrňoval všetky ukrajinské územia a celý ukrajinský národ.

Preto je pochopiteľné, že ukrajinské iniciatívy či úspechy vo vede, kultúre, športe či politike, nakoľko pochádzali od ″neštátotvorného″, aj keď druhého najväčšieho slovanského národa, už len z tohoto dôvodu boli často zamlčované, považované za druhoradé, alebo interpretované v duchu politiky panujúceho nad Ukrajincami štátu. Tým sa dá vysvetliť, že aj slovenská verejnosť podobné ukrajinské reálie často nedoceňovala alebo interpretovala z hľadiska záujmov iných štátov.

Ide zhruba o štyri štátne celky, v ktorých ukrajinský národ (alebo jeho podstatné časti) po rozpade Kyjivskej Rusi dlhodobo žil.

Ide o niekdajšie slovanské a pravoslávne Litovské kniežatstvo (či Litovský štát), v ktorom spoločenský život sa riadil normami ″Ruskej pravdy″ – súborom zákonov a zákonných noriem Kyjivskej Rusi. Podobne úradným jazykom tu bol jazyk Kyjivskej Rusi. Následne ide o katolícke Poľsko, ktoré dlhodobo vládlo nad rozsiahlymi časťami územia ukrajinského ľudu. Ide ďalej o Rakúsko-Uhorsko, pod ktoré tiež dlhodobo patrili rôzne časti ukrajinského národa. A v neposlednom rade ide o ″jednotné a nedeliteľné Rusko″ a o jeho nástupcu – Sovietsky zväz.

Každý z uvedených štátov mal svoj postoj k ukrajinskému národu a jeho snahe o samostatný štát. Čo si nemôžeme nevšimnúť je fakt, že oveľa tolerantnejšie túto snahu hodnotilo neslovanské Rakúsko-Uhorsko ako aj slovanské Poľsko, (aspoň jeho demokratická časť), ktoré viedlo časté boje proti Ukrajine, a napriek tomu si často nachádzalo cestu pre pochopenie ukrajinských záujmov, ako veľké slovanské Rusko a ″socialistický″ Sovietsky zväz, ktorí často a dlhodobo ani len

neuznávali existenciu ukrajinského národa a neustále mu upierali právo na vlastný spisovný jazyk, samostatnú kultúru, politiku i štát. V cárskom Rusku ako aj v Sovietskom zväze nedovolili ani len najmenšie odlišné hodnotenie čohokoľvek ukrajinského od ruského hodnotenia.

A na tomto pozadí kladieme našu otázku: akú pozíciu zaujímala (a najmä zaujíma!) slovenská kultúrna a politická verejnosť k Ukrajine a ukrajinskej problematike?

Žiaľ, musíme konštatovať, že Slovensko v priebehu svojho neľahkého vývinu, ktorý sa veľmi podobal postaveniu a boju ukrajinského národa za tie isté práva, často ani len nezaregistrovalo, že ide o problematiku samostatného národa a jeho štátu, jedného z najstarších slovanských národov, veľkého čo do obyvateľstva, bohatého čo do kultúrneho dedičstva.

Toto vákuum si kultúrne Slovensko vyplnilo tým, že nekriticky prijímalo ruské hodnotenie tejto problematiky (napríklad: Ľudovít Štúr, ″Slovanstvo a svet budúcnosti″) ako aj podobné sovietske hodnotenie.

Samozrejme, že slovenská kultúrna verejnosť si už od dávnejšia (aspoň od Krmana) čas od času všímala dianie v Ukrajine. Pre vzájomné poznanie slovensko-ukrajinských literárnych vzťahov a súvislosti bolo veľmi veľa urobené najmä v druhej polovici minulého XX. storočia – vedecké konferencie, zborníky, preklady (uviedem aspoň niekoľko mien: Michal Molnár, Mikuláš Nevrlý, Rudo Brtaň, Julo Kokavec, Juraj Andričik, Andrij Pestremenko, Ivan Macynskyj, Michal Roman, Ilja Galajda, Ivan Jackanyn, ale aj mnohí iní). Avšak išlo tu prevážne iba o povšimnutie si významnejších jednotlivosti prevažne z literárneho života Ukrajincov, a nie o vlastný názor slovenskej verejnosti na problematiku ukrajinského národa v jeho boji za samostatný národný a štátotvorný život.

Slovenská kultúrna i spoločensko-politická verejnosť, napríklad, nekriticky prijala ruský názor, že kultúra a dejiny ukrajinského národa obdobia Kyjivskej Rusi sú zároveň kultúrou a dejinami ruského národa. Pričom neide iba o duchovnú kultúru, kde by sa dalo predpokladať prenesenie bohatého tvorivého ducha ukrajinskej duchovnej kultúry na neskoršiu a mladšiu ruskú duchovnú kultúru, ale aj o materiálnu

kultúru a dejinné udalosti, vytvorené národom na tisíce kilometrov vzdialeným od neskorších a mladších centier ruskej kultúry a ruských dejín. (Moskva pred nedávnom oslávila 850 rokov svojej existencie, Kyjiv = 1500 rokov).

Podobne podľa imperiálneho ruského hodnotenia pripojenie Ukrajiny k Rusku v 1654 roku bolo spásonosným krokom ukrajinského národa, pretože ″bratská″ pomoc ruského národa a ″blahodárny″ vplyv bohatej ruskej kultúry vraj zabezpečili ukrajinskému národu jeho existenciu a rozvoj. V skutočnosti išlo o medzištátnu zmluvu medzi Ruskom a Ukrajinou, ktorou sa Rusko zaviazalo poskytnúť Ukrajine pomoc v prípade napadnutia jej územia cudzou mocou. Túto základnú požiadavku zmluvy Rusko nikdy, ani len jediný raz, nesplnilo. Namiesto toho okupovalo územie kozáckeho ukrajinského štátu – ″Kozácku republiku″ (K. Marx) – svojim vojskom, samo vyberalo poplatky za svoju ″bratskú″ pomoc, a ukrajinskému národu neustále zakazovalo používať svoju reč, vydávať knihy v svojom jazyku, ba dokonca zapisovať ľudové piesne v reči ľudu, nehovoriac o trvalom zákaze vzniku akéhokoľvek ukrajinského divadla, vydavateľstva, školy, politickej strany či mládežníckej organizácie. Všetko toto v čase, keď v neslovanskom Rakúsko-Uhorsku toto všetko vznikalo, existovalo a demokraticky fungovalo.

Niekoľko ilustračných príkladov:

1. V roku 1903 sa ukrajinská kultúrna verejnosť rozhodla postaviť v ukrajinskej Poltave pomník prvému novodobému ukrajinskému spisovateľovi Ivanovi Kotľarevskému. Išlo o prvé stretnutie predstaviteľov národa, ktorý žil v dvoch štátnych celkoch, na ktorom sa mali zúčastniť významní predstavitelia ukrajinskej literatúry i kultúry ako z Ukrajiny tak aj zo zahraničia. Vláda cárskeho Ruska však zakázala rečniť na týchto oslavách v rodnom jazyku spisovateľa i národa. Účastníci osláv z cárskeho slovanského Ruska, súhlasili s týmto škandalóznym zákazom, avšak účastníci z neslovanskej cudziny ostro protestovali, a vyhlásili, že odídu z osláv ešte pred odhalením pomníka, ak ruská vláda nezruší toto svoje rozhodnutie. Vláda zmäkla. A tak pokorní rečníci z Ukrajiny rečnili v ruskom jazyku a rečníci zo zahraničia – v ukrajinskom, teda v rodnom jazyku spisovateľa, národa i svojom.

2. Začiatkom XVIII. storočia sa ukrajinský hajtman Ivan Mazepa najprv votrel – použime toto hrubé slovo – do dôvery ruského cára Petra I., a potom ho v záujme vytvorenia samostatného ukrajinského štátu zradil. Ivana Mazepu treba preto považovať za zradcu ruského cára či veľmocenských záujmov cárskeho Ruska. Prečo však významný bojovník za právo svojho ľudu na vlastný štát bol – podľa ruského hodnotenia – aj v Ukrajine vyhlasovaný za zradcu svojho ľudu a ako taký aj zatracovaný ako v cárskom Rusku tak aj v Sovietskom zväze? (A prečo sú všetci iní bojovníci za vznik a rozvoj ukrajinského štátu dodnes hodnotení ako zradcovia ukrajinského národa? Iba preto, že predstavitelia ruského národa si dodnes nevedia predstaviť svoj národný štát bez nadvlády nad inými štátmi či národmi. A to ani takí významní ruskí ″demokrati″, za akého sa považuje Alexander Solženicyn, ktorý v článku ″Как обустроить Росию?″ (Ako usporiadať Rusko?) tvrdí, že Rusko nemôže existovať bez Ukrajiny a Bieloruska).

3. Akademik Markov na druhom Svetovom kongrese ukrajinistov vo Ľvove v r. 1993 tvrdil, že ″Rusko a Ukrajina sú siamské blížence!″ (Pričom celý svet vie, že siamské blížence je najväčšia anomália na svete, ktorá znemožňuje normálny život obom jej účastníkom).

4. V júni 2003 r. na medzinárodnej vedeckej konferencii z príležitosti 200. výročia narodenia Olexandra Duchnoviča v Prešove vedecká pracovníčka z Moskvy tvrdila, že ″Ukrajinci sú nepriateľmi ruského národa...″

5. Nedávny prezident Ruskej federácie Vladimír Putin vyhlasoval, že ″Rusko môže byť iba veľké alebo nemôže existovať vôbec″. Známy zástanca imperiálneho Ruska Vladimír Žirinovský (a v tejto otázke vôbec nie je osamotený) radí Rusku, Ukrajine, Bielorusku a Kazachstanu vytvoriť pôvodný zväzový štát, v ktorom by Rusko opäť bolo, ako vždycky doteraz, ″prvé medzi rovnými″.

Na tomto pozadí nanajvýš aktuálnou zostáva otázka o mieste a význame slovanskej kultúry v dnešnom svete nevídanej globalizácie a amerikanizácie európskej kultúry. Očividným zostáva, že kultúra slovanských národov Európy nie je iba dodatkom, akýmsi apendixom kultúry Európy, ale jednou z jej základných a podstatných zložiek.

Avšak aj v tejto dôležitej otázke sa akceptuje iba ruské chápanie a ruská interpretácia slovanstva či slovanskej vzájomnosti, výstižne

sformulovaná už A. S. Puškinom: ″Слав'янские ль ручьи соллются в русском море, оно ль иссякнет – вот вопрос!″ (Buď sa slovanské rieky vlejú do ruského mora, alebo ono vyschne.) Teda – ak nechceme, aby vyschlo ruské more, všetky slovanské rieky sa musia nechať pohltiť ruským morom!

Slovenská kultúrna a politická verejnosť sa zatiaľ ani len nepozastavila nad tým, že už viac ako 150 rokov existuje ukrajinská či ukrajinsko-poľská predstava o slovanskej vzájomnosti a o spolupráci slovanských národov, podporovaná aj inými významnými predstaviteľmi slovanských národov, pretože vyhovuje aj ostatným slovanským národom: ″Aby všetky slovanské rieky tiekli do spoločného slovanského (nie ruského!) mora″. Teda, aby slovanské národy spolupracovali a spoločne riešili problémy všetkých slovanských národov, je potrebne, ″щоб усі слов´яне стали добрими братами, і синами сонця правди, і єретиками отакими, як Констанцький єретик великий.″ (aby sa všetky slovanské národy stali dobrými bratmi a synmi slnka pravdy a heretikmi, takými ako konstanský veľký heretik – Ján Hus). Túto myšlienku sformuloval najvýznamnejší ukrajinský básnik-revolucionár Taras Ševčenko v básni, ktorú, iste nie náhodou, venoval práve najvýznamnejšiemu českému ale aj slovenskému vedcovi-slavistovi Pavlovi Jozefovi Šafárikovi, ktorý v boji proti germanizácii (dnešnej amerikanizácii) volal a budil k aktívnemu životu všetky slovanské národy.

Aj Ševčenko hovorí o spoločnom mori, do ktorého by mali tiecť slovanské rieky, lenže týmto morom nemá byť ruské more, ale ″Твоє море Слав´янськеє..! /slovanské/.

Triezvi ľudia si nemôžu nevšimnúť tento zdanlivo neveľký rozdiel v ruskom a iniciovanom Ukrajincami a prijatom aj Poliakmi (ktoré vyhovovalo aj ostatným slovanským národom) riešení problematiky slovanskej vzájomnosti a potreby spolupráce slovanských národov.

Na jednej strane je isté, že nie je možné riešenie problematiky slovanskej vzájomnosti bez účasti najväčšieho slovanského národa, že, teda, Rusko musí hrať dôležitú úlohu v tejto dôležitej otázke (nie len pre budúcnosť Slovanov ale aj pre budúci charakter Európy), avšak na druhej strane dodnes Rusko neposkytuje záruky, že by vedelo hrať demokratickú a rovnoprávnu úlohu v spolupráci slovanských národov. (Iba ako približnú paralelu uvediem: EÚ navrhuje, aby v nej mali svo-

jich komisárov iba veľké a bohaté národy. Menšie národy, členovia EÚ, chcú, aby každý člen EÚ mal vo vedení EÚ svojho komisára).

V poslednom čase nás preto potešila skutočnosť, že aj predseda MS Jozef Markuš sa zásadne pozastavil nad touto problematikou. Citujeme: ″V hrubých číslach je to tak, že Rusi tvoria polovicu Slovanov.″ Lenže ″prevaha... polovice môže viesť až k rôznym formám a spôsobom rusifikácie slovanstva. Aj viacerí naši veľkí mužovia v minulosti... sa chytali tejto myšlienky, ktorá nie je vlastne ničím menším ako zákernou železnou pascou. Historicky sa táto pasca jasne ukázala, keď sa Rusko premenilo na Sovietsky zväz a prevládli v ňom ani nie ázijské, ale aziatské spôsoby, ďalej marxisticko-leninský internacionalizmus ako ideový a najmä ideologicky prúd a veľmocenský šovinizmus a terorizmus na Stalinov spôsob. Ale aj s demokratickým Ruskom majú Slovania svoje problémy. Plodné, do sveta a do budúcnosti smerujúce usporiadanie slovanských štátov a slovanského sveta predpokladá skutočnú a tvorivú ″jednotu v rôznosti″, veľmi dôsledné rešpektovanie kultúrnej identity a národnej suverenity každého slovanského národa všetkým ostatnými národmi a predovšetkým a práveže aj Ruskom. Toto naozaj nie je bezproblémové v súčasnosti i v blízkej budúcnosti.″ /Slovanská vzájomnosť, Bratislava, r. VIII., 1/08/.

Teda nie Ficové paušálne nekritické velebenie a oživovanie šovinistickej ruskej interpretácie Slovanstva a slovanskej vzájomnosti, ani nie Kusého ignorantské ″nulové″ chápanie problematiky slovanskej vzájomnosti, ale pochopenie zložitosti uvedenej problematiky je problémom ″slovanstva včera, dnes i zajtra″. (A. Červeňak) A zložitosť tejto problematiky spočíva predovšetkým a jedine v tom, že bez Ruska nie je možné túto problematiku riešiť tak isto, ako ju nie je možné riešiť s nedemokratickým Ruskom. A čakať, kým sa Rusko stane demokratickým, je úlohou na desaťročia, ak nie na stáročia!

Je preto načase, aby si slovenská vedecká a politická verejnosť konečne uvedomila túto skutočnosť i túto zložitosť a pokúsila sa o vlastné videnie slovanskej /a v jej rámci aj ukrajinskej/ problematiky a nepozerala sa na túto dôležitú a nadmieru zložitú problematiku cez neobjektívne mocenské a zastaralé ruské okuliare.

Tým viac, že popri dobre vybudovanej a úspešnej slovenskej rusistike sa na Slovensku začína hovoriť aj o slavistike, a tu potreba objektívneho pohľadu na záležitosti každého slovanského národa je nevyhnutná.

2009 p.

Резюме

Автор стверджує, що після розпаду Київської Русі український народ уже ніколи не мав держави, яка б об´єднувала всі українські землі та весь народ. Отже, українському народові довгі століття доводилося жити в чужих державах: у Великому Литовському князівстві, в Польщі, в Австро-Угорщині, в Російській імперії та в не менш імперіальному Радянському Союзі.

Кожна з наведених держав мала свій погляд на проблематику українського народу: в Литовському князівстві, наприклад, ″руська″ мова була навіть офіційною мовою держави, а ″Руська правда″ – звід законних розпоряджень Київської Русі – юридичною нормою князівства. Польща, хоча протягом багатьох століть вела численні війни проти України та її народу, часто знаходила (хоча б її демократична частина) порозуміння для співпраці в боротьбі обох народів за свої національні та соціальні права. В неслов´янській Австрії та Угорщині (в пізнішій Австро-Угорщині) існували українські школи, українська преса, українські книжкові видавництва, політичні партії та молодіжні організації, в той час у слов´янській Росії не тільки всього цього не було, але століттями існувала сувора заборона вживання української мови, яку все нові й нові правителі царської Росії (а в тому ж дусі й керівники Радянського Союзу) підсилювали іншими циркулярами, указами та постановами. Сторіччями тут не дозволялося найменших відхилень від російського правопису; навіть твори народної словесності можна було записувати тільки російською мовою. (Подібно в Радянській Україні довгі роки можна було захищати наукові роботи тільки по-російськи).

Словацька літературна та наукова громадськість навіть не спостерегла цієї проблематики. Замість виробити свій погляд на

цю проблему одного з найбільших, найстарших та й найбагатших щодо культурної спадщини слов'янських народів, вона механічно сприйняла російський погляд на наведену проблематику. Йдеться, наприклад, про оцінку спадщини Київської Русі, навіть матеріальна частина якої автоматично вважається здобутками значно молодшої російської культури. Йдеться про оцінку т.зв. приєднання України до Росії від 1654 року, де міждержавну угоду про надання допомоги державою Росія державі Україна у випадку нападу на неї інших держав Росія інтерпретувала як підкорення України Росії, розіслала свої війська по території України, сама стала збирати плату за свої послуги, проте жодного разу не виконала основного пункту угоди, не захистила Україну від нападів Польщі (та інших сусідів) на неї. Йдеться про оцінку гетьмана України Івана Мазепи, який прагнув створити державу українського народу. В ім'я цього зрадив російського царя Петра Першого. Так, він зрадник російського царя. Проте чому б Мазепа, так як і багато інших борців гнобленого українського народу за національне та соціальне визволення свого народу та за створення держави для свого народу, мали б вважатися зрадниками українського народу?

Отже, йдеться про погляд російський та погляд український (чи українсько-польський, який підходить й іншим слов'янським народам) на співпрацю слов'янських народів. (У той час як російський погляд вимагав, щоб усі слов'янські ріки злилися в російське море, бо інакше воно висохне (Пушкін), український погляд пропонував, щоб усі слов'янські ріки потекли у слов'янське море, ″щоб усі слов'яни стала добрими братами″ (Шевченко). Цей погляд підходив як полякам, так і всім іншим слов'янським народам. Тому з такими словами Шевченко звернувся до найбільш відомого в той час ученого-славіста славного Шафарика, який закликав до боротьби всі слов'янські народи. Словацька культурна громадськість була тоді, та й значно пізніше, однозначно на боці російського погляду.

Зрозуміло, що Росія повинна відігравати важливу роль у питаннях співпраці слов'янських народів, проте питання стоїть так, чи вона спроможна бути демократичною в цьому питанні, якщо до сьогодні не уявляє собі можливості ″обустроїть Росію″ без України, Білорусі та інших держав.

Так, словацька література віддавна звертала свою увагу на українську літературу, досліджувала її, писала про неї, перекладала кращі її твори на словацьку мову, проте, як правило, торкалася лише окремих, найкращих, індивідуальних проявів цієї літератури. Основної проблематики життя та розвитку українського народу Словаччина не спостерегла.

Цю ситуацію необхідно змінити, зокрема, тепер, коли поруч з широко закроєною словацькою русистикою Словаччина розпочинає будувати й сучасну славістику, де об'єктивний погляд на долю кожного слов'янського народу необхідний.

Extract

This thesis decals with the notion of the historical development of Ukrainian nation as presented by the Sslovak cultural and literary public. It states that since the disintegration of the Kiev Russia a state which could incllude all the Ukrainian territories and the whole Ukrainian nation, has never been formed. During historical development the Ukrainian nation has been forced to live in various state inits– inThe Principality of Lithuania, State of Poland, Austria-Hungary and in Russian Empire. Each of these units have solved the problem of Ukrainian natiou in its own way. In general this nation had better development conditions in non-Slavonic Austria-Hungary than in Slavonic Tsarits Russia /even in Soviet Union/.

Slovakia has not made own opinion on the Ukrainion problem but has uncritically accepted the point of view presented by Russia. This fact is presented by Russian understanding of the Kiev Russia, joining Ukraine to Rossia in 1654, the Russiann evaluation of Ivan Mazepa, the Russian comprehension of the Slavonic solidarism and the total contemporary Russian titude /antiutude/ to Ukraine and to her efforts.

″AKCIA NITRA″,
alebo
KTO A PREČO MI POČAS PIATICH ROKOV NEDOVOLIL STAŤ SA PROFESOROM

Nitra milá, Nitra, Ty Slovenská Mati,
Keď pozriem na Teba musím zaplakati!

Vážený čitateľ,

musím sa Ti priznať, že s veľkou nevôľou a neochotou púšťam sa do tejto práce: napísať či, – presnejšie povedané, – opísať jeden skutočný pikantný príbeh z môjho života, prežitý na Slovensku na samom konci dvadsiateho storočia.

Ako každý iný ľudský život, aj ten môj bol formovaný mnohými faktormi – od genetických cez sociálne, prírodné až po politické a najmä ideologické, a od náhodných až po nejaké osudové či Bohom dané.

Stručne a inak povedané, v živote som to nemal ľahké.

Pochádzam z Kečkoviec, z chudobnej ukrajinskej mnohodetnej roľníckej rodiny na Východnom Slovensku, odkiaľ som sa zásluhou veľkej obetavosti mojich rodičov ako aj svojimi schopnosťami a najmä pevnou vôľou vypracoval na univerzitného profesora, ukrajinského spisovateľa ale najmä ″známeho″ publicistu, práce ktorého sa svojho času hodnotili na Ústredných výboroch Komunistickej strany v Bratislave, Prahe, Kyjeve i Moskvy, ba aj na stretnutí Politbyra ÚV KSSZ z Moskvy a Predsedníctva ÚV KSČ z Prahy v Čiernej nad Tisou pár dní pred ″návštevou″ našej vlasti vojskami krajín Varšavskej zmluvy (na čele s ″bratskou″ Sovietskou armádou) 21. augusta 1968 roku – ak súčasnému čitateľovi takéto informácie ešte niečo hovoria.

Ale na ťažký život, ani na rôzne peripetie či nespravodlivosti v ňom sa nejdem sťažovať. Ťažký život mali a majú milióny ľudí na svete! Po

státisícoch, ba až po miliónoch ich svoji či cudzí mocnejší vyháňajú z domov, z domovov, ba aj z vlasti, – každú minútu na svete zomrie od hladu aspoň jedno dieťa! Každú minútu... – jedno dieťa! Jedno dieťa!

Takže, ten môj život – v konečnom znení – nebol až taký ťažký!

Na ťažkosti a mnohé obmedzenia som bol od detstva zvyknutý, a keď som sa ešte aj plánovite uskromňoval na najvyššiu možnú mieru – najesť sa, obliecť sa a vyspať sa, aby som zajtra ráno mohol vstať a pokračovať ″v práci pre dobro iných″ (a až potom aj pre svoje dobro), tak sa ten môj život v značnej miere dal celkom slušne prežiť. (Mne sa však nikdy v živote nemohlo stať niečo podobné, ako mi o svojom detstve rozprával môj kolega, neskorší známy slovenský jazykovedec profesor Juraj Furdík, že jeho otec mu položil na stôl niekoľko najkrajších bobuliek chutného hrozna, a pred každú takúto bobuľku mu položil päťdesiathaliernik.., a koľko tých bobuliek hrozna zjedol, toľko päťdesiathaliernikov si mohol zobrať..!).

Chcem však stručne vyrozprávať iba jeden úsek – či výsek – z môjho života, spojený s vysoko vzdelaným a – teda – vysoko inteligentným vysokoškolským prostredím, – a to ani nie tak kvôli nejakej krivde, ktorá bola pričinená mne a spáchaná na mne, – nakoniec som všetky tieto, (ako aj mnohé iné) ″pikantnosti″ prekonal, a dnes sa za nich ani na nikoho nehnevám, – ale skôr ako ilustráciu situácie, aká mohla vzniknúť na Slovensku – v slušnom demokratickom a právnom štáte v Strednej Európe.

A chcem to vyrozprávať predovšetkým preto, aby som aspoň malou troškou prispel k tomu, aby sa podobné ″malé″ nespravodlivosti nemohli prihodiť iným v iných podmienkach či v podobných súvislostiach; a ak sa už niekomu prihodia, aby vedel, že nie je prvý, komu sa to prihodilo.

Moja mamka zvykla hovorievať, že som skončil všetky školy, aké ktosi kedysi vo svete vymyslel, lebo som po skončení strednej Vyššej hospodárskej školy v Prešove (1951) úspešne absolvoval Pedagogickú fakultu Slovenskej Univerzity (1954), Filozofickú fakultu Univerzity Komenského (1956), stal som sa kandidátom vied Kyjevskej štátnej Univerzity (1960), doktorom Karlovej Univerzity (1961) a ako tridsaťjedenročný aj docentom Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove (1963).

No a do tejto mojej úspešnej pedagogickej, vedeckej, ba aj spoločenskej a publicistickej ″kariéry″ prišla spomínaná ″bratská″ návšteva sovietskej armády.

A, zasa, niet sa čo čudovať, a ani sa nejdem sťažovať na to, že ma v dôsledku tejto návštevy tankov vyhodili z ″rodnej strany″, z milovanej práce ako aj zo všetkých neveľkých funkcií, a že ma – ako Ukrajinca, ukrajinistu, docenta ukrajinskej literatúry a prednášateľa o tejto krajine, – súdili a odsúdili na štyri roky väzenia za to, že som v roku 1966 doviezol z Ukrajiny na Slovensko prácu o skutočnom stave veci verejných v Ukrajine, že som túto prácu prečítal, dal prečítať iným kolegom, prispel na jej prepísanie a zabezpečil jej odoslanie na Západ, kde ju – v záujme šírenia pravdy – knižne vydali.

Toto všetko bolo podľa vtedajšej morálky – akože – v poriadku, a – zasa – nebol som v tom jediný: vyhodených zo strany i z práce bolo viac ako tristotridsať tisíc podobných aktívnych a ambicióznych občanov Československa!

Môj príbeh začína až po porážke tohto večného priateľstva, ktoré sme si najprv sami pomáhali vytvárať, a potom sa od neho hrdo a revolučne dištancovať, a ″sľúbili sme si vydržať..!″ Začína po tej ″nežnej″ a ″zamatovej″, v ″novom čase″, kedy sa už nikdy nemali opakovať čo i len náznaky nejakej krivdy či nespravodlivosti..!

Takmer tí istí ″súdruhovia″, ktorí ma pred dvadsiatymi rokmi – na začiatku normalizácie – pomáhali spravodlivo z fakulty vyhadzovať, (aby som nezarazil ″zdravé jadro″ spoločnosti), sa mi na cyklostylovanom papieri ospravedlňovali za to, že – síce nie oni, – ale ma nespravodlivo vyhodili a preto sa ospravedlňujú za iných a vítajú ma medzi sebou, a prajú mi.., a tak ďalej – možno sa ešte pamätáte, ako sa to na začiatku v tej zamatovej dobe robilo.

A tak som sa – po dvadsiatich rokoch – vrátil, a ako začínajúci – po konkurznom konaní, aj keď som už dvadsať sedem rokov docentom bol – bol znovu prijatý na to isté miesto docenta ukrajinskej literatúry na tú istú katedru tej istej fakulty tej istej Šafárikovej Univerzity v Prešove. Postupne som si popodával ruky so všetkými bývalými kolegami, a znovu sa pustil do práce. Poponáhľal som sa čo najskôr navštíviť niekoľko prednášok najznámejších literárnych vedcov na fakulte – predovšetkým odborníka na slovo vzatého

Stanislava Rákusa – (aby som zistil či – a ak áno ako veľmi – som zaostal v metodológii prednášania ″po novom″), poponáhľal som sa čo najskôr preštudovať tie odborné knihy, ku ktorým som sa dovtedy nemal možnosť dostať, (aby som čo najskôr ″zapadol do kolektívu″ a bol ″in″).

Priznávam, žiadne veľké ambície som nemal: neuvažoval som o tom, že by som sa ″šplhal″ vyššie, povedzme – na profesora. (Za dvadsať rokov v doterajších zamestnaniach – pomocného robotníka, väzňa, šoféra, skladníka, organizátora prevádzky, znovu skladníka, skladníka s uvoľňovacím dekrétom v rukách – som si totiž stihol zarobiť invalidný dôchodok).

Našiel sa však jeden z kolegov – dekan FF v Prešove – známy profesor Ján Sabol, ktorý ma v niekoľkých rozhovoroch presviedčal, a s pomocou mojej manželky aj presvedčil, aby som si podal žiadosť o inauguráciu na profesora. ″Ty si si to svojou vedeckou i pedagogickou prácou už dávno zaslúžil, a katedre i fakulte to pomôže – bude mať o jedného profesora viac!″ – konštatoval.

A tak som – po štyroch rokoch obnovenej práce – 3. januára 1994 roku podal dekanovi FF v Prešove, tomu istému profesorovi Jánovi Sabolovi žiadosť o začatie inauguračného konania na profesora. 27. januára som takú istú žiadosť opakovane podal na patričnom tlačive, a Vedecká Rada FF UPJŠ už 28. januára súhlasila so začatím môjho inauguračného konania. V ten istý deň sa naša fakulta obrátila so žiadosťou na Vysokú školu pedagogickú (VŠP) v Nitre, aby sa moja inaugurácia konala na ich vysokej škole, nakoľko Prešov nemal profesora pre literatúru, a na VŠP v Nitre sa už pred tým konali dve inaugurácie prešovských docentov na profesorov.

Dekan FF profesor Sabol veci priebežne s Nitrou konzultoval, prešovský dekanát v spolupráci so mnou veci kompletizoval a postupne do Nitry posielal, dekan VŠP z Nitry, spolu s predsedom inauguračnej komisie celú záležitosť prekonzultovali na MŠ v Bratislave, takže už 6. júna 1994 roku Vedecká Rada VŠP v Nitre schválila návrh na začatie mojej inaugurácie. Súčasne schválila tiež oponentov, inauguračnú komisiu ako aj tému mojej inauguračnej prednášky. Samotnú moju inauguráciu VR VPŠ naplánovala na jún 1995.

Skutočnosť však bola taká, že podobných uchádzačov o miesto profesora, ktorí sa z politických dôvodov nemohli inaugurovať skôr,

na Slovensku bolo viac, a tak sa predo mňa dostali viacerí uchádzači o inauguráciu, aj keď si podali prihlášku neskôr ako ja. Znášal som to s pochopením – veď košeľa bola vždycky bližšia než kabát, – a tak som prijal aj list dekana FHV VŠP v Nitre pána profesora Plutka z 22. mája 1995 roku, v ktorom mi ″s hlbokou ľútosťou″ oznámil, že moju inauguráciu presúvajú na jeseň (na september 1995) ″napriek tomu, že všetky podklady s ňou súvisiace máme pripravené″.

V rámci príprav na vlastnú inauguráciu som sa pár krát zúčastnil inaugurácie iných kolegov. Spomínam si najmä na veľmi peknú inauguráciu kolegu Františka Štrausa o matematických metódach analýzy básnickej tvorby, kde inaugurant nádherným ekvilibristickým žonglovaním s počtom jednotlivých samohlások v slovách i riadkoch dokumentoval a dokazoval umeleckú úroveň tej ktorej básne.., – načo mu po úspešnom predstavení profesor Stanislav Šmatlák pri poháriku povedal: ″Bolo to, Ferku, výborné i nádherné, len keby si nám aspoň teraz – po tom všetkom – povedal, o čom to vlastne bolo?!″

Konečne nastal môj deň ″D″ – 29. novembra 1995 roku sa pri všetkej počestnosti pred Vedeckou Radou Fakulty humanitných vied VŠP v Nitre konala moja inaugurácia na profesora ukrajinskej literatúry!

Hurááá!

Konala sa a prebehla úplne v poriadku; oponentmi boli odborníci zo Slovenska (z domácej Nitry i neďalekej Bratislavy) i zo zahraničia (akademik Ukrajinskej akadémie vied z Kyjeva profesor Olexa Myšanyč); Vedecká Rada fakulty humanitných vied rozhodnutie inauguračnej komisie v ten istý deň – ako sa patrí – schválila; ja som – samozrejme – všetkých aktívnych účastníkov inaugurácie ako aj iných ctených hostí patrične pohostil (okrem iných tejto významnej udalosti sa zúčastnil aj samotný rektor VŠP profesor Peter Liba, ale aj splnomocnený veľvyslanec Ukrajiny v SR Dmytro Pavlyčko), – a takto sme celý početný vedecký i priateľský kolektív boli ″in″! Veď bolo konečne po všetkom! Zostávalo už iba rozhodnutie Vedeckej Rady FHV na zasadaní veľkej (univerzitnej) Vedeckej Rady formálne schváliť a všetky papiere, s týmto aktom spojené, poslať Ministerstvu školstva. Ministerstvo malo tieto papiere poslať Prezidentovi SR, a ten ma mal pozvať

na slávnostné odovzdávanie dekrétov novým profesorom, kde mi ten dekrét mal slávnostne odovzdať.

Lenže.., – čo čert nechcel, – ... a tu sa to všetko začína.

Veľkej Vedeckej Rade, – pardon – Vedeckej Rade Univerzity Konštantína Filozofa (UKF) v Nitre (takto sa medzitým VR VŠP v Nitre ″prekonštituovala″) trvalo plných 17 (slovom: sedemnásť) mesiacov (nie dní, nie týždňov, ale, naozaj, mesiacov), kým si dala do programu bod neschváliť rozhodnutie VR svojej FHV a kým ho 24. apríla 1997 roku skutočne (dokonca, vraj, jednomyseľne – toto som sa úradne či oficiálne nikdy nikde nedozvedel) – aj neschválila. Pričom, ak mala nejaké otázky, pripomienky či pochybnosti vo veci, – ale aj keby žiadne pripomienky či otázky nemala, na také dôležité jednanie mala – či mohla – prizvať aj mňa a – aspoň! – predsedu inauguračnej komisie, ktorý je pracovníkom tej istej univerzity.

Hneď nato začína ďalšie dejstvo tejto tragikomédie (pre mňa – tragédie – pre iných – komédie!): nikto z celej UKF v Nitre v priebehu viac než desiatich týždňov (áno – týždňov!) mi nepovedal, nedal vedieť, neoznámil toto ″historické″ rozhodnutie ctenej veľkej Vedeckej Rady UKF!

A keďže telefonicky sa tiež nič nedalo vybaviť, (a všemožné ″mobajly″ vtedy ešte neboli v takej móde a úcte, v akej sú dnes), 10. júla 1997 som osobne navštívil ctenú UKF a od prorektora pre vedu a výskum – asi 35-ročného docenta – som sa ″z prvej ruky″ a ″úradne″ dozvedel, že ″predsa naša Vedecká Rada o tejto záležitosti už dávno jednala″ a ″predsa jednohlasne rozhodla, že s rozhodnutím vedeckej rady fakulty humanitných vied nesúhlasí!″ (Samozrejme, že písomne mi súdruh prorektor toto oznámenie nedal, – vraj mi Rektorát ″toto všetko″ pošle úradnou cestou!)

A až tu sa ″toto všetko″ začína.

Po niekoľkých dňoch som ″úradnou cestou″ dostal niekoľkoriadkové oznámenie o tom, *že VR UKF v Nitre na svojom zasadnutí 24. apríla 1997 roku zamietla rozhodnutie VR FHV VŠP v Nitre zo dňa 29. novembra 1995 roku pre nesplnené podmienky a formálne nedostatky*. Samozrejme, že ani jedná nesplnená podmienka, rovnako ako ani jeden formálny nedostatok v oznámení uvedené neboli.

(Keďže v ďalšom texte budem častejšie citovať z rôznych dokumentov a tieto často aj komentovať, všetky citáty budem podávať

kurzívou, aby som nemusel neustále uvádzať, ktoré slová sú z dokumentov, a ktoré sú mojim komentárom týchto dokumentov.)

Z doterajších životných skúsenosti som vedel, že odvolania nadriadeným orgánom sa podávajú cestou orgánu, na rozhodnutia ktorého sa sťažujete. Napriek tomu som zašiel za dekanom FF UPJŠ, spolu sme preštudovali predpisy MŠ SR, a 28. júla 1997 roku som poslal Univerzite KF v Nitre *odvolanie na Ministerstvo školstva SR proti uzneseniu vedeckej rady Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre zo dňa 24. 4. 1997 č. 5/97*, v ktorom som stručne – ako sa len dalo – a slušne – ako som bol zvyknutý – uviedol:

Celé konanie – návrh inauguračnej komisie, všetky posudky mojej práce, inauguračná prednáška a rozpráva k nej ako aj rozhodnutie VR vašej humanitnej fakulty bolo jednoznačne pozitívne.

Po schválení návrhu... Vaša VR nedostala žiadne kritické pripomienky na moju inauguráciu ani zo strany vašich orgánov alebo jej členov, ani zo strany vedeckých pracovníkov, ústavov či ustanovizní mimo vašej Univerzity, ktoré by viedli Vašu VR, ako nadriadený orgán, k zmene rozhodnutia zodpovedného orgánu Vašej Univerzity.

Preto úplne neodôvodnene vyznieva tvrdenie Vašej VR, že "návrh na vymenovanie za profesora" nebol schválený vašou VR pre nesplnené podmienky.., a to tým viac, že ani v uznesení sa neuvádza, ani ústne mi nikto zo zodpovedných pracovníkov vašej VR (napríklad, prorektor pre vedeckú prácu) nevedel uviesť ani len náznak nejakej podmienky, ktorú by som ja zo svojej strany nesplnil...

Pokiaľ ide o "formálne nedostatky v agende návrhu" zaiste patria na vrub administratívnych pracovníkov.., avšak, predpokladám, ony v žiadnom prípade nemôžu mať takú váhu, aby v ich dôsledku boli zamietnuté návrhy inauguračnej komisie, oficiálnych oponentov ako aj rozhodnutie VR vašej fakulty.

Tým viac, že *schvaľovanie... sa konalo po 17 mesiacoch od jeho prijatia.., a teda, ak sa nejaké formálne nedostatky vyskytli, bol dostatok času na ich odstránenie...* (Neoficiálne sa povrávalo, že na jednej kópii záznamu (zápisnice) o rozhodnutí VR FHV chybel podpis jedného člena komisie. Podobný prípad – chýbajúci podpis – sa stal aj na inej fakulte. Tam však zodpovedná referentka vycestovala do Bratislavy, zašla za manželkou člena komisie (či oponenta), spolu s ňou navštívila patričného člena komisie (či oponenta) v nemocnici, kde

tento patričný nepodpísaný dokument podpísal. Urobiť niečo podobné v Nitre, ak naozaj išlo o podobný ″problém″, nikoho nenapadlo).

Za zmienku stojí i skutočnosť.., že zamietnutie návrhu mi nebolo doručené plných desať týždňov od jeho prijatia až kým som sa ho osobne nedožadoval 10. júla t.r. pri osobnej návšteve Vášho úradu. Pričom prorektor... i... vo výpise z uznesenia uvádzate, že "Vaše materiály sme vrátili fakulte.., avšak dekanka uvedenej fakulty mi oficiálne oznámila, že do 10. júla t. r. (do dňa mojej návštevy u nej) nedostala žiadne oznámenie ani žiadne materiály v mojej záležitosti...

V odvolaní som ďalej uviedol:

Vaše uznesenie nemá oznámenie o možnosti odvolania proti nemu a aj preto je aj formálne neúplné a tým aj neúčinné.

A keďže ja som už vtedy tušil prvotnú príčinu tejto kalvárie, v odvolaní som ešte uviedol:

Najpodstatnejší negatívny dopad Vášho zamietavého rozhodnutia postihol nie mňa, pretože ja som sa vždycky usiloval pracovať tak, aby každé moje slovo, – vyrieknuté či napísané – bolo pravdivé a osožné, nezávisle na tom, či pred mojim menom budú také či onaké symboly vedeckosti. Vaše rozhodnutie postihlo ukrajinistiku na Slovensku, pretože ide o jedinú katedru ukrajinského jazyka a literatúry v systéme slovenských vysokých škôl, – aj preto sme o inauguráciu boli nútení požiadať katedru príbuzného odboru, – a bez profesora v odbore nie je možná výchova nových vedeckých pracovníkov. (Profesori ukrajinskej literatúry i ukrajinského jazyka na FF UPJŠ M. Roman a M. Štec, inaugurovaní pred časom práve v Nitre, medzi tým odišli do dôchodku.) *Vaším rozhodnutím ste fakticky začali postupnú likvidáciu jedného vedného vysokoškolského odboru na Slovensku.*

V dôsledku uvedeného musím považovať Vaše rozhodnutie v predmetnej veci za tendenčné i neobjektívne, a preto sa proti nemu odvolávam a žiadam Ministerstvo školstva SR o zjednanie nápravy.

Univerzita KF v Nitre mi skoro poskytla nepopierateľné argumenty o tom, že moje predpoklady príčin jej zamietavého stanoviska boli pravdivé. Nie, žeby sa ospravedlnila za 17-mesačné zdržiavanie či zmenila svoje rozhodnutie, naopak, – a teraz sa podržte – viac ako rok, – áno, viac ako rok zadržiavala moje odvolanie u seba a nepostúpila ho adresátovi, ako to podľa predpisov mala urobiť v určenom termíne!

Keďže som to – pri všetkej mojej kritickosti vo vzťahu k UKF ani len nepredpokladal, bombardoval som medzi tým spomínané ministerstvo, pretože som predpokladal, že sú to ministerskí byrokrati, ktorí mi na moje odvolanie neodpovedajú. Až po niekoľkých urgenciách môjho odvolania na MŠ SR a po niekoľkých nemastných-neslaných odpovediach z MŠ SR a na výslovné požiadanie MŠ SR Nitra postúpila moje odvolanie ministerstvu, a iba potom mohlo začať ďalšie dejstvo tejto tragikomédie, teraz už na najvyššej úrovni – na Ministerstve školstva SR.

Aby som moje rozprávanie príliš nerozťahoval, obmedzím sa iba na niekoľko citátov z môjho listu generálnemu riaditeľovi sekcie vysokých škôl MŠ SR pánovi docentovi a inžinierovi M. Tolnaymu, CSc. zo dňa 8. apríla 1998 roku:

Obraciam sa na Vás opätovne.., pretože Vaše predchádzajúce odpovede úmyselne ignorujú podstatu mojej sťažnosti a odpovedajú na veci, na ktoré som sa nesťažoval a odpovede na ktoré som od Vás nežiadal.

Nesťažoval som sa, napríklad, ″na priebeh inauguračného konania na UKF v Nitre″, pretože toto konanie na fakulte... prebehlo síce značne oneskorene ale správne a s pozitívnym výsledkom.

Sťažoval som sa... na konanie rektora UKF v Nitre, ktorý Vám nepostúpil moju sťažnosť z 28. júla m. r. Vy v odpovedi uvádzate, že moja sťažnosť na toto jeho konanie bola opodstatnená, teda jeho konanie nebolo správne, (z listu MŠ zo dňa 16. 2. 1998) tvrdíte tiež, že ste prijali opatrenia na zamedzenie podobných prípadov v budúcnosti (toto všetko tiež nemá nič spoločné s mojou záležitosťou), avšak nepodnikli ste nič v mojej záležitosti, aby Vám rektor moju ″opodstatnenú″ sťažnosť postúpil a aby ste ju prerokovali v meritu veci.

Vo Vašej druhej odpovedi píšete, že *"odbornú stránku Vašej sťažnosti nemôže posúdiť ministerstvo školstva ale len rektor..." Ja som sa predsa nesťažoval "na odbornú stránku" inaugurácie, pretože táto prebehla správne a pre mňa úspešne. Celá neprávosť, nespravodlivosť a nehoráznosť situácie začína tam, kde sa skončila odborná problematika inaugurácie a kde začala politická špekulácia okolo nej, a túto špekulatívnu stránku konania (už nie inaugurácie), spojenú s odopieraním mi práv, ktoré som zákonitou cestou získal, ktosi v tomto demokratickom štáte má mať právo i povinnosť skontrolovať a prehlásiť o nej*

či bola v súlade s právom alebo nie. Nadriadeným orgánom univerzít i rektorov v SR je MŠ SR a preto trvám na pôvodnom: vyžiadať si konečne od rektora UKF moju sťažnosť z 28. júla m. r. a prerokovať správnosť administratívneho a vecného postupu rektora, správnosť uvedenia mojej veci pred VR UKF, ako aj dôvody pred VR uvedené, ak v dôsledku tohto postupu VR UKF jednoznačne zamietla rozhodnutie "odbornej" VR FHV, ktorá po úspešnom vykonaní inaugurácie so všetkými k tomu patriacimi náležitosťami jednoznačne odsúhlasila predovšetkým "odbornú" jej stránku.

Keďže... po úspešnej inaugurácii na FHV v Nitre sa nikto na nesprávnosť konania VR fakulty... nesťažoval, keďže dekanka FHV dodnes tvrdí, že jej nikto z rektorátu UKF moju záležitosť nevrátil a žiaden dôvod nesprávneho konania VR FHV neuviedol, žiadam zistiť príčinu, v dôsledku ktorej následný orgán jednoznačne zamietol rozhodnutie nižšieho svojho orgánu a pritom neuviedol ani jedno pomýlenie predchádzajúceho orgánu. Toto všetko už nie sú " odborné záležitosti inaugurácie", ktoré by nadriadený orgán nemohol skontrolovať, ale záležitosti spojené so správnym konaním, a toto je predsa kontrolovateľné a zistiteľné. Ostatné náležitosti... sú uvedené v mojej pôvodnej sťažnosti, na prerokovaní ktorej naďalej trvám.

A nakoniec tohto listu som ešte dodal:

Bolo by vhodné, aby sa najvyšší orgán v oblasti školstva SR konečne prestal tváriť, že nevie o čo ide a neodpovedal mi drobnôstkami, na ktoré som sa ho nepýtal a ktoré s podstatou veci nemajú nič spoločné, a konečne sa ujal merita veci a vyriešil ho pozitívne.

A celkom nakoniec:

...Sotva postupuje správne aj Vaše právne oddelenie, na ktoré som sa ako pracovník VŠ obrátil, ak mi doposiaľ neposkytlo ani právnu pomoc, ba ani len slovko odpovede.

Súkromne viem, že na tento a ďalšie listy, sťažnosti a odvolania ministerstvu, predsedovi inauguračnej komisie prof. A. Červeňákovi, predsedovi Akreditačnej komisie SR prof. L. Bukovskému, (ktorého som aj osobne navštívil), Najvyššiemu kontrolnému úradu SR, Ústavnému súdu SR (ktorému som *podal podnet pre porušenie práv* a ktorý (jeho tajomníčka) mi osobne pri návšteve uvedeného úradu

vyslovil názor, že boli porušené moje práva, avšak prijať patričné rozhodnutie o merite veci môže iba nadriadený orgán UKF, a tým je MŠ SR) ministerstvo školstva listom oznámilo Rektorovi UKF v Nitre, že vo svojich jednaniach voči mne sa Univerzita dopustila toľkých (viacerých) porušení zákonov a predpisov, že to v liste ani vypisovať nebudú; nech sa na MŠ dostaví prorektor pre vedu, že si to tam spoločne a vzájomne ″všetko vytmavia″. (Za pozornosť stojí aj skutočnosť, že tajomník Akreditačnej komisie SR, keď som s ním telefonický jednal o stretnutí s predsedom tejto komisie, mi povedal, že ″Nitra si robí čo chce, a je iba otázkou času, kedy to tam všetko praskne″ – žiaľ, záznam z tohto rozhovoru nemám a tak som toto konštatovanie úradne vo svojich ďalších odvolaniach a sťažnostiach nemohol uvádzať.)

A v dôsledku toho všetkého mne MŠ SR l*istom zo dňa 25. 5. 1998 p. č. 1561/98-5 oznámilo, že "vo veci mojej sťažnosti na záležitosti spojené so správnym konaním vo veci môjho inauguračného konania vo VR UKF v Nitre sa koná" a že "o výsledku šetrenia ma budete okamžite informovať."*

Až po tom všetkom VR UKF bola donútená reagovať *na záležitosti spojené so správnym konaním vo veci môjho inauguračného konania vo VR UKF v Nitre*. A vtedy sa VR UKF rozhodla vykonať ″opravné konanie″ vo veci schvaľovania výsledkov mojej ″úspešnej″ inaugurácie.

Lenže pre tento – ako právnici hovoria – ″nepredpokladateľný″ prípad si Rektor UKF zvolil úplne iný – celkom opačný – postup: Kým predtým pre jednotlivé úkony potreboval 17 mesiacov (na schvaľovanie uznesenia VR FHV), viac ako 10 týždňov (na informovanie o zamietnutí), viac ako rok (na odoslanie odvolania), tento krát ″opakované konanie″ na schvaľovanie výsledkov inaugurácie vypísal už 4. júna 1999, mne toto oznámenie pošta doručila – tuším – 10. júna (samozrejme, že bez uvedenia dátumu ″opakovaného konania″), a samotné ″opakované konanie″ previedol už 11. júna! Samozrejme, že zasa bezo mňa ako inauguranta ale aj bez predsedu inauguračnej komisie, ktorého mali pod bokom v Nitre. A samozrejme tiež, že s tým istým – zamietavým – stanoviskom!

A aby táto úctyhodná VR UKF nekonala formálne a pasívne, doplnila súpis porušenia zákonov a predpisov o ďalšie originálne nó-

vum: *"pri obnovenom konaní zmenila hlavný dôvod zamietnutia rozhodnutia VR FHV zo dňa 29. 11. 1995 a tvrdí, že táto škola "nemá právo vymenúvacieho konania v odbore teória a dejiny ukrajinskej literatúry"*.

Nezostávalo mi nič iné, ako sa znovu pustiť do vysvetľovania ctenej a váženej VR UKF v Nitre v čom všetkom sa dopúšťa pochybenia.

"Sťažujem sa na uvedené (z 11. júna) r*ozhodnutie VR UKF v Nitre preto, že*:

VR UKF pri obnovenom konaní zmenila hlavný dôvod zamietnutia rozhodnutia VR FHV zo dňa 29. 11. 1995 a tvrdí, že táto škola "nemá právo vymenúvacieho konania v odbore teória a dejiny ukrajinskej literatúry". (Pri tom zákon výslovne zakazuje meniť dôvod zamietnutia v procese prejednávania odvolania. A pokiaľ ide o argument, že *táto škola "nemá právo..."* – ten nie je pravdivý, pretože ešte pred schválením žiadosti prešovskej VR FF UPJŠ o konaní inaugurácie na VŠP v Nitre, dekan FHV VŠP v Nitre pán profesor P. Plutko, spolu s navrhovaným predsedom inauguračnej komisie pánom profesorom A. Červeňákom túto záležitosť konzultovali na MŠ SR.)

Ak by toto tvrdenie bolo pravdivé, potom uvedená (univerzitná) *VR nemala o predmetnej záležitosti vôbec rozhodovať, ale mala vrátiť predmetnú záležitosť na prejednávanie tomu, kto o tejto záležitosti v SR má právo rozhodovať.*

Uvedená (fakultná) FR však mala právo jednať o tejto záležitosti, pretože tá istá VŠ už v podobných záležitostiach právoplatne jednala. Konala sa tu inaugurácia p. doc. Michala Romana za profesora práve z odboru teórie a dejín ukrajinskej literatúry a p. doc. Mikuláša Šteca za profesora z odboru ukrajinský jazyk.

O tom, že *moja inaugurácia sa mohla konať práve v Nitre nepochybovala ani VR FF UPJŠ v Prešove, ktorá sa so žiadosťou o inauguráciu na VR FHV v Nitre obrátila, ani VR FHV v Nitre, ktorá túto požiadavku prijala, a inauguráciu podľa všetkých náležitosti pripravila a previedla*.

Neobstojí ani špekulácia o príbuznosti "medzi základným odborom a porovnávaným odborom". Je totiž všeobecne uznávaným faktom, že jedna východoslovanská literatúra má nesporne bližšie k inej výcho-

doslovanskej literatúre ako k hociktorej západoslovanskej (či inej) literatúre, a to tým viac, že ukrajinská i ruská literatúra existovali v Sovietskom zväze v tom istom štáte a riadili sa tými istými umeleckými, ideovými a inými kritériami.

Ako ďalšie dôvody zamietavého stanoviska VR UKF uvádzala tiež spomínaný fakt s chýbajúcim podpisom a argument o nesprávnom zatriedení niektorých mojich prác v zozname publikácií. V mojom odvolaní som tieto (ako aj iné) ″prkotinky″ či ″pikantnosti″ musel znovu vysvetľovať, aj keď bolo nad slnko jasnejšie, že to nie sú skutočné dôvody zamietnutia rozhodnutia VR FHV VŠP. Namiesto toho som sa snažil argumentovať podstatnejšími argumentmi, ako napríklad:

Podstatné však je, že pri hodnotení prác akéhokoľvek autora je potrebné uprednostniť kvalitu produkcie pred počtom prác, počtom strán ako aj pred tým, v ktorom časopise boli uverejnené. Ešte podstatnejšie však je, že je treba hodnotiť predložené práce, a nie konštatovať, že autor nenapísal také či inakšie práce. Podľa predstáv VR UKF by bolo možné vytýkať romanistovi, že nenapísal poviedky a novelistovi, že nenapísal ani jeden román, ako to vysmieval K. Čapek už viac ako pred polstoročím. (Ak by VR UKF nebola voči mne (a ukrajinistike na Slovensku) zaujatá, mohla vziať na zreteľ ″drobulinkú″ skutočnosť, že som plných dvadsať rokov bol neprávom diskriminovaný a úplne vylúčený z vedeckého a spoločenského života, ba aj z akejkoľvek ″verejnoprospešnej″ práce a činnosti, a iba v dôsledku tejto ″maličkosti″ som nemohol byť ani úspešnejší, ani aktívnejší, ani vedúcim pracovníkom takých vedeckých programov, ako boli ″VEGA″, ″KEGA″ či iné im podobné.)

Na záver uvádzam hlavný dôvod odvolania: Moja inaugurácia pred VR FHV VŠP v Nitre 29. 11. 1995 bola úspešná a platne ukončená. Proti tomuto faktu nevzniesol nikto... žiadne pripomienky. Preto rozhodnutie VR UKF, ktoré sa konalo po 17 mesiacoch od inaugurácie a obnovené vymenovacie konanie skoro po troch rokoch od inaugurácie, a to napriek tomu, že VR, podľa jej vlastného názoru, nemala právo o tejto záležitosti jednať, považujem naďalej za jednanie nesprávne a za špekuláciu, ktorej cieľom je poškodiť a znevážiť moju celoživotnú prácu i moje postoje vo vedeckom a spoločenskom živote ako aj súčasne poškodiť záujmy katedry ukrajinského jazyka a literatúry a vedného od-

boru ukrajinistiky na Slovensku, nakoľko bez profesora na katedre sa nemôžu vychovávať ďalšie vedecké kádre pre tento odbor.

Žiadam preto MŠ SR aby konečne kompetentne rozhodlo a ukončilo toto právne nepodložené a zaujaté stanovisko voči mojej osobe, práci i katedre.

S*účasne pripomínam, že nestojím o odporúčania* (aké mi MŠ SR navrhovalo) *kde by som sa mal uchádzať o titul profesora. Som občanom Slovenskej Republiky, v tomto štáte celý život pracujem na jeho prospech, za svoje postoje v záujme tohto štátu i jeho obyvateľov som bol dvadsať rokov perzekvovaný a poškodzovaný a preto trvám na pozitívnom doriešení "tejto záležitosti". Pripomínam, že som profesorom Slobodnej ukrajinskej univerzity v Mníchove a zaiste by som sa mohol stať aj profesorom niektorej univerzity v Ukrajine či aj inde vo svete, kde sa kandidát na profesora hodnotí podľa dôležitosti jeho prác a činnosti, avšak nikto mi nemôže upierať právo žiadať spravodlivé ohodnotenie mojej práce v svojom štáte, tým viac, že som tu podľa všetkých platných predpisov a požiadaviek úspešne vykonal inauguráciu na profesora*.

A celkom na záver som ako bodku za vetou uviedol:

Ľutujem, že som nútený Vás svojou sťažnosťou zamestnávať, avšak podotýkam, že tak budem robiť do konečného pozitívneho doriešenia "mojej záležitosti", a to aj cestou jej medializácie.

Po tom všetkom ešte nasledovali:

– Urgencia vyššie citovaného odvolania na MŠ SR zo dňa 18. júla 1998,

– žiadosť novému rektorovi UKF prof. Kluvancovi zo dňa 13. 9. 1999 (namiesto východniara a literáta profesora PhDr. Petra Libu sa novým rektorom UKF stal profesor RNDr. Ing. Daniel Kluvanec, CSc.), *o nové opravné konanie vo veci mojej inaugurácie.., nakoľko sa opakované schvaľovanie rozhodnutia VR FHV... konané 11. 6. 1998 opäť uskutočnilo bez mojej prítomnosti (ako aj bez prítomnosti predsedu inauguračnej komisie p. prof. A. Červeňála), čo je zjavne v rozpore so zákonom*,

– odpoveď nového rektora UKF zo dňa 23.9. 1999, v ktorej uvádza, *že rozhodnutie vedeckej rady UKF zo dňa 11.6.1998... treba považovať za konečné.., nové opravné inauguračné konanie nie*

je možné, vzhľadom na podstatnú okolnosť, že Filozofická fakulta UKF nie je akreditovaná pre vymenúvacie konanie na profesora z odboru Teória a dejiny ukrajinskej literatúry a ani pre žiadny príbuzný odbor,

– môj list novému rektorovi UKF (zo dňa 15. novembra 1999) o tom, že *Váš argument prečo nemôžete uskutočniť opravné konanie.. nie je pravdivý. Podľa informácie od predsedu Akreditačnej komisie (prof. L. Bukovského) Vaša FF má právo konať inauguráciu z odboru Teórie a dejín literatúr, čo neraz aj dokázala inauguráciou mnohých uchádzačov z týchto odborov. Preto Vám opätovne navrhujem vykonať takéto konanie, ktoré by sa uskutočnilo za mojej účasti ako aj za účasti predsedu inauguračnej komisie FHV*

– a zaujímavá odpoveď – list nového pána rektora (zo dňa 6.12.1999) mne osobne, v ktorom mi dobrácky vysvetľuje, prečo nemôže nové opravné konanie v predmetnej veci vypísať a vykonať. (Domnievam sa, že podstata tohto listu môže byť zaujímavá aj pre čitateľa tohto materiálu, preto túto podstatu listu uvediem:)

V zmysle zásad akreditačnej komisie príbuznosť odborov sa vyjadruje štyrmi základnými vzťahmi:

– vzťah inklúzie (všeobecná jazykoveda – slovanská filológia)

– vzťah ekvipolencie (napr. geofyzika – fyzika, respektíve geológia)

– vzťah zážitkovej ikonickosti (hudobná veda – hudobné umenie)

– vzťah základného odboru a jeho didaktickej transformácie.

Filozofická fakulta UKF má udelené právo konať habilitácie a inaugurácie v odboroch:

– teória literatúry a dejiny ruskej literatúry

– teória literatúry a dejiny slovenskej literatúry.

Odbor ukrajinská literatúra nie je s uvedenými odbormi ani v jednom vzťahu definujúcimi príbuznosť odborov.

(Teda až do takýchto ″jemných″ inklúzivných, ekvipolentných, ba aj ikonických (a, hlavne, komických!) vzťahov ma pán rektor UKF (už druhý, nový!) nakoniec dostal! (aj keď pri osobnom stretnutí mi povedal, že on za zamietavé stanovisko na VR UKF nehlasoval.) Pán rektor tvrdí, že podľa zákonov geofyziky, fyziky, geológie a iných vied a umení sa na Slovensku nedá doriešiť inaugurácia z najbližšieho odboru ruskej či slovenskej literatúry. A čo keby sa nitrianska univerzitná vedecká komunita bola pokúsila konať na základe zdravého ľudského rozumu a nešikanovala a nebalamutila ma celých päť rokov ako nejakého nezbedného a neschopného študentíka či chlapčiska? Nebolo by sa to dalo – pri dobrej vôli a bez špekulácie – pozitívne a spravodlivo doriešiť?)

Avšak po dostatočnom presvedčení, že skutočné išlo o nepekný neetický komplot kohosi zainteresovaného na takomto riešení ″tejto″ ″mojej″ ″záležitosti″ a v zmysle skúsenosti, že múdrejší ustúpi, som prestal márniť sily i prostriedky na túto očividne špekulatívnu podlosť zo strany ″nadriadených orgánov″.

Po čase sa však situácia na prešovskej FF UPJŠ vyprofilovala tak, že už aj tam mali profesora – síce nie pre teóriu a dejiny ukrajinskej literatúry, ale pre literárnu vedu, a tak som po rokoch, z iniciatívy toho istého kolegu profesora Jána Sabola (už nie dekana FF) ako neschopný študent robil reparát z inaugurácie na profesora literárnej vedy. (Takže som, po úspešnej inaugurácii, napríklad, teoreticky vzaté, mohol byť garantom či školiteľom práce z teórie francúzskej literatúry, ale nemohol som byť školiteľom práce, povedzme, zo života a diela Tarasa Ševčenka, aj keď práve dejiny ukrajinskej literatúry boli mojím odborom!

Samozrejme, že pri reparáte o čosi neskôr som už mal viac uverejnených prác i vydaných kníh, viac aktívnych účasti na medzinárodných vedeckých konferenciách, sympóziách a iných stretnutiach, – to uvádzam preto, aby mi niekto z nitriansko-ministerskej vedeckej komunity nemohol vytýkať, že mi Prešovská univerzita dala titul z panibrátskej lásky – ale, hlavne, v Prešove, kde som na univerzite celý svoj život aktívne pracoval – bohužiaľ, z dvadsať ročnou prestávkou na ″tvorivú dovolenku″ – som našiel pochopenie ″mojej záležitosti″.

Ako spomienka na nitriansku (nie moju, ale skutočne nitriansku!) blamáž mi zostalo iba pár otázok, ktoré si občas ešte položím a na ktoré dodnes nepoznám odpovede:

Kto bol iniciátorom toho všetkého? A prečo to robil? To skutočne až tak nenávidíme Ukrajinu, jej národ, kultúru i literatúru, že na všetko s ňou spojené naďalej a neustále pozeráme cez ruské okuliare, aj keď

nám nikto z Ukrajincov nikdy nič zlého v dejinách ani v súčasnosti neurobil?

A kto – po sedemnástych mesiacoch referoval na zasadaní VR UKF a aké dôvody uviedol, ak vedecké zhromaždenie reprezentantov univerzity bolo odrazu jednomyseľne (či takmer jednomyseľne) ″proti″, a pred 17. mesiacmi podobné vedecké zhromaždenie – vtedy iba reprezentantov humanitných vied – bolo ″takmer″ jednomyseľne ″za″? Žeby tu rozhodujúcu úlohu zohrali skutočné inkluzívne, ekvipolentné či zážitkovo ikonické vzťahy geofyziky, fyziky, geológie, hudobných vied ako aj vzťahy didaktickej transformácie? Takýto úvod k neschváleniu rozhodnutia odborníkov mohol dať iba všemocný pán rektor, (a ani on nemusel byť sám!) – hlas iného by takéto vedecké zhromaždenie sotva akceptovalo. Ale čo mohol či musel referujúci tomuto zhromaždeniu povedať, že to od základu zmenilo postoje členov VR – to skutočne dodnes neviem ani si to vo svojej bujnej fantázii neviem predstaviť.

A čo Ministerstvo Školstva Slovenskej Republiky? (Z úcty k vážnosti úradu píšem všetky zložky názvu s veľkými písmenami!) Kto inšpiroval jeho vedúce kádre k takémuto postoju? Žeby sa ″triedny nepriateľ″ aj po nežnej a zamatovej dostal až tak vysoko? Toto skutočne neviem a ani sa to – napriek existencii zákona o dostupnosti k informáciám – asi nikdy nedozviem.., veď mi už toho ani toľko nezostalo prežiť!

Jedno však ešte musím splniť:

V jednej z početných sťažnosti som MŠ SR presviedčal (či zastrašoval?), že za pozitívne riešenie ″mojej záležitosti″ budem naďalej bojovať, *že tak budem robiť do konečného pozitívneho doriešenia "mojej záležitosti"*, a to aj cestou jej medializácie. A keďže som sa konečného pozitívneho doriešenia ″mojej záležitosti″ v Nitre nedožil, plním aspoň druhú časť sľubu (či zastrašovania):

″Moju záležitosť″ týmto úradne medializujem!

V Prešove, dňa 27. februára 2009.
Prof. PhDr. Juraj Bača, CSc.

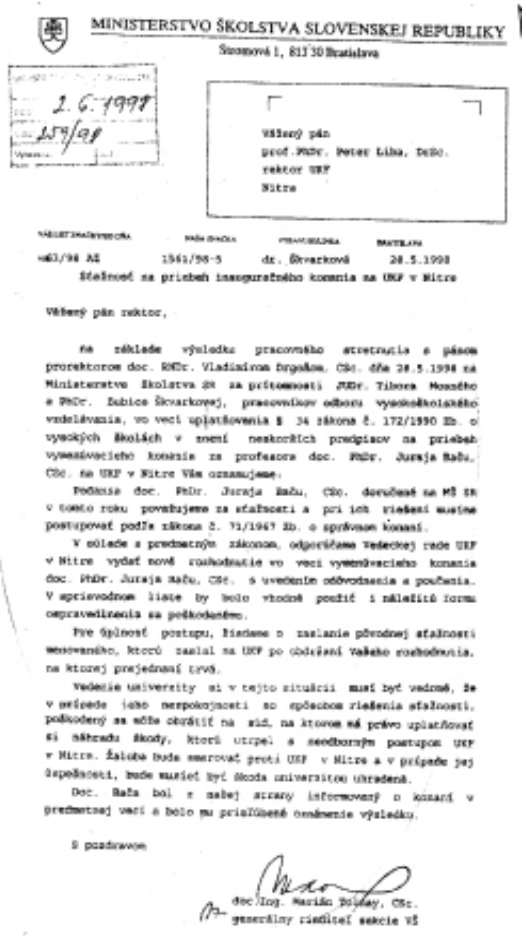

MINISTERSTVO ŠKOLSTVA SLOVENSKEJ REPUBLIKY
Stromová 1, 813 30 Bratislava

2. 6. 1998
259/98

Vážený pán
prof. PhDr. Peter Liba, DrSc.
rektor UKF
Nitre

VÁŠ LIST ZNAČENÍ/DOČA	NAŠA ZNAČKA	VYBAVUJE/LINKA	BRATISLAVA
463/98 AŽ	1561/98-5	dr. Škvarková	28.5.1998

Sťažnosť na priebeh inauguračného konania na UKF v Nitre

Vážený pán rektor,

na základe výsledku pracovného stretnutia s pánom prorektorom doc. RNDr. Vladimírom Drgoňom, CSc. dňa 28.5.1998 na Ministerstvo Školstva SR za prítomnosti JUDr. Tibora Mosného a PhDr. Zubice Škvarkovej, pracovníkov odboru vysokoškolského vzdelávania, vo veci uplatňovania § 34 zákona č. 172/1990 Zb. o vysokých školách v znení neskorších predpisov na priebeh vymenúvacieho konania za profesora doc. PhDr. Juraja Baču, CSc. na UKF v Nitre Vám oznamujeme.

Podania doc. PhDr. Juraja Baču, CSc. doručené na MŠ SR v tomto roku považujeme za sťažnosti a pri ich riešení musíme postupovať podľa zákona č. 71/1967 Zb. o správnom konaní.

V súlade s predmetným zákonom, odporúčame Vedeckej rade UKF v Nitre vydať nové rozhodnutie vo veci vymenúvacieho konania doc. PhDr. Juraja Baču, CSc. s uvedením odôvodnenia a poučenia. V sprievodnom liste by bolo vhodné použiť i náležitú formu ospravedlnenia za poškodeného.

Pre úplnosť postupu, žiadame o zaslanie pôvodnej sťažnosti menovaného, ktorú zaslal na UKF po obdržaní Vašeho rozhodnutia, na ktorej prejednaní trvá.

Vedenie univerzity si v tejto situácii musí byť vedomé, že v prípade jeho nespokojnosti so spôsobom riešenia sťažnosti, poškodený sa môže obrátiť na súd, na ktorom má právo uplatňovať si náhradu škody, ktorú utrpel s neodborným postupom UKF v Nitre. Žaloba bude smerovať proti UKF v Nitre a v prípade jej úspešnosti, bude musieť byť škoda univerzitou uhradená.

Doc. Bača bol z našej strany informovaný o konaní v predmetnej veci a bolo mu prislúbené oznámenie výsledku.

S pozdravom

doc. Ing. Marián Tolnay, CSc.
generálny riaditeľ sekcie VŠ

Резюме

Стаття описує п'ятирічну тяганину довкола ухвалення моєї інавгурації на професора Вченою Радою Університету Костянтина Філософа в Нітрі.

На початку статті згадано моє нелегке життя, проте на нього не скаржуся, оскільки значно тяжче життя мають мільйони людей у світі.

Не скаржуся навіть на те, що після приходу радянських військ у Чехословаччину 1968 року мене виключили з партії, зняли з роботи, витіснили з усіх функцій та на повних двадцять років ізолювали від будь-якої участі в суспільному житті, бо таке зробили з більш ніж трьомастами тридцятьма тисячами активних громадян країни і таке, за тодішньою мораллю, було ″нормальним″ явищем..

А починаю розмову про ″випадок″, який зі мною стався після засудження ″всього того свинства, яке ми самі допомагали створювати, а пізніше ми гордо й революційно зрікалися його″, після ″ніжної″ та ″оксамитової″ ″революції″, в ″новому часі″, коли ″ми пообіцяли собі витримати...″ і не допустити до жодних кривд та несправедливостей у житті жодної людини.

Після мого повернення (1990 р.) на попередню роботу доцента української літератури на кафедрі української мови та літератури Пряшівського філософського факультету Університету ім. Павла Йозефа Шафарика в Пряшеві (далі: ФФ УПЙШ) за рекомендацією декана ФФ професора Яна Сабола четвертого січня 1994 року я подав заяву на інавгурацію професора, яку ВР Пряшівського ФФ 28 січня того ж року ухвалила та надіслала Факультетові гуманітарних наук Вищої школи педагогічної в Нітрі (далі: ФГН ВШП), на якій мала відбутися інавгурація, оскільки на Пряшівському ФФ не було професора відповідної спеціалізації, а на ФГН в Нітрі така посада була, і там вже відбулися дві інавгурації пряшівських доцентів на професорів саме зі спеціалізації української літератури та української мови.

Сама моя інавгурація пройшла успішно 29 листопада 1995 року, в той самий день була ухвалена Вченою Радою ФГН. Залишилося тільки затвердити це рішення Вченою Радою Університету Костянтина Філософа (далі: УКФ, на який ВШП трансформувалася), надіслати відповідні папери Міністерству шкільництва (далі: МШ) СР, яке ті папери мало надіслати

Президентові СР, а той мав, разом з іншими кандидатами на професора, запросити мене та урочисто вручити мені декрет про набуття звання професора.

Однак усього цього не сталося.

З до сьогодні не відомих причин велика (університетська) Вчена Рада УКФ тільки через 17 місяців (так-так, через сімнадцять місяців) запланувала собі не ухвалити рішення ВР свого ФГН та 24 квітня 1997 року це рішення – без моєї участі – таки не ухвалила!

Після цього починається друга дія цієї трагікомедії.

Понад десять тижнів від неухвалення ніхто з УКФ не повідомив мене про рішення його ВР. Тільки після моєї поїздки в Нітру мені надіслали папірця, на якому було написано, що рішення ВР ФГН було не ухвалено через формальні хиби та недотримання умов інавгурації. (Само собою, що жодної формальної хиби та жодної недотриманої умови тут не було наведено). Та й то ще не все: понад рік від подання моєї скарги на рішення ВР УКФ Ректорат УКФ не надіслав цю скаргу МШ СР.

МШ, куди я, проте, звертався, оскільки був переконаним, що саме бюрократи міністерства ігнорують мою скаргу, спочатку відмовлялося від вирішення скарги по суті та відповідало мені на питання, на які я не просив відповіді. Зокрема, МШ пояснювало це тим, що воно не може втручатися в справи інавгурації, в той час як я не скаржився на інавгурацію, оскільки вона пройшла – за усіма правилами та вимогами – успішно, а скаржився на дії ректора, який порушував ряд адміністративних норм.

І тільки майже через рік, після того, як я посилав дальші листи, скарги та відкликання різним вищим органам та установам, після того, як написав листа голові інавгураційної комісії, голові Акредитаційній комісії СР та відвідав її голову особисто, як написав скаргу Найвищому контрольному управлінню СР та відвідав Конституційний суд СР, де мені секретар цього суду підтвердила, що моя скарга є вмотивованою, проте її повинен остаточно вирішити вищий орган університету, МШ СР написало листа ректорові УКФ, в якому повідомило, що при вирішуванні моєї справи вони кілька разів порушили закони, норми та правила; мовляв, не будемо про це писати в листі, нехай нашу установу відвідає ваш проректор з наукової роботи, і ми все те разом полагодимо.

Після цього ректор УКФ вже не міг не діяти. Проте на цей раз він обрав прямо протилежний спосіб реакції. Ні, він не виправдався і не змінив свого рішення. Навпаки, після листа МШ СР від 25 травня 1998 року вже 4 червня він призначив повторне ухвалення рішення ВР свого ФГН від 29 листопада 1995 року. Пошта принесла мені повідомлення про це рішення десь 10 червня, а вже 11 червня – і то знову без мене та без участі голови інавгураційної комісії – провів ″нове″, ″повторне″, неухвалення рішення ВР ФГН. Вартим уваги є й той факт, що ВР УКФ змінила причину неухвалення рішення ВР ФГН (що закон категорично забороняє): замість формальних хиб та недотримання вимог, які, навіть якби вони були правдивими, були б залежними не від мене, а від працівників університету, однак ті ″формальні недоліки″ не могли бути настільки важливими, щоб змінили рішення опонентів, інавгураційної комісії та ВР ФГН. На цей раз ВР УКФ навела, що їхня ″школа не має права інавгурації зі спеціальності історія української літератури″, хоча це питання було консультоване перед інавгурацією деканом ФГН та головою інавгураційної комісії в МШ СР і та сама ″школа″ вже здійснила дві інавгурації пряшівських доцентів саме зі спеціальності ″історія української літератури та української мови″.

Коротко кажучи – ще йшли листи, скарги та відкликання, проте, визнаю, переміг не я і не моя правда, а хтось інший – хто сильніший, зубатіший, той і правду має! – хто? і чому? Хто доповідав перед ВР УКФ і які аргументи проти україністики, проти єдиної кафедри української мови та літератури в СР міг навести, якщо ″майже″ всі вчені мужі УКФ, навіть ті, котрі чотири роки тому були ″за″, раптом стали ″проти″?

На ці питання я до сьогодні не знаю відповіді!

А пишу і розповідаю про це читачам тому, бо ″в боротьбі за правду і справедливість″ я переконував (чи залякував?) МШ СР, що ″так буду робити до успішного позитивного рішення ″моєї справи″ і то навіть шляхом її медіалізації″. А оскільки я успішного позитивного рішення ″моєї справи″ не досяг, виконую бодай другу частину обіцянки:

″Мою справу″ саме таким чином офіційно медіалізую!

Пряшів, 27 лютого 2009 року

O VEDECKEJ A KULTÚRNEJ SPOLUPRÁCI UKRAJINCOV SLOVENSKA A UKRAJINY PO ROKU 1945

Slovensko-ukrajinské vzťahy a styky neboli nikdy zaťažené územnými či inými nárokmi z jednej alebo druhej strany. Rozvíjali sa síce nie príliš intenzívne, lebo v oboch prípadoch to boli národy, ktoré nežili vo vlastnom štátnom celku, ale rozvíjali sa na základe vzájomného záujmu svojich predstaviteľov o osudy blízkeho slovanského suseda.

Ako príklad spomenieme mená Daniel Krman, Ľudovít Štúr, Bohuš Nosák-Nezabudov, členstvo Slovákov v Duchnovičovom Literárnom spolku prešovskom, aktívnu účasť Adolfa Dobrianskeho v boji za práva slovenského národa, najmä jeho aktívnu účasť pri zakladaní Matice slovenskej, priateľstvo a spoluprácu Andreja Radlinského či Jonáša Záborského s Alexandrom Duchnovičom a Alexandrom Pavlovičom a podobne.

Keď po rozpade ruského a rakúsko-uhorského impéria zakarpatskí Rusíni-Ukrajinci rozhodovali o svojom osude, rozhodli sa pre pripojenie k svojmu ukrajinskému národu.

Avšak situácia na Ukrajine sa vyvinula tak, že pokusy ukrajinského národa o vytvorenie vlastného štátu boli boľševickými vojskami zmarené. V dôsledku uvedeného zakarpatským Rusínom- Ukajincom zostali iba dve možnosti: buď zostať v štátnom celku s doterajšími utlačovateľmi Maďarmi, alebo sa pripojiť k novovzniknutému štátu Čechov a Slovákov. Zakarpatski Rusíni-Ukrajinci sa rozhodli pre pripojenie sa k Československu.

Aj keď politika buržoázneho Československa smerovala skôr k asimilácii ukrajinskej národnostnej menšiny než k jej rozvoju, predsa len v českej i slovenskej vede a kultúre nájdeme príklady porozumenia vedeckých a kultúrnych dejateľov týchto národov pre potreby uvedenej menšiny, hoci je nevyhnutné zdôrazniť, že v medzivojnovom období

nebola doriešená ani len jediná dôležitá otázka života tejto národnostnej menšiny: ani jej administratívne usporiadanie, ani otázka školstva, spisovného jazyka, jazykovej hranice, primeraného ekonomického rozvoja apod.

Ku koncu druhej svetovej vojny sa medzi predstaviteľmi Československa a Sovietskeho zväzu odohral veľmi intenzívny boj ako o charakter celého Československa tak aj o zakarpatských Ukrajincov.

Pôvodne sa na Slovensku uvažovalo o povojnovom Československu ako o štátnom celku troch slovanských národov: Čechov, Slovákov a Zakarpatských Ukrajincov. Naproti tomu Sovietsky zväz počítal s pripojením všetkých Rusínov-Ukrajincov predvojnového Československa k Sovietskemu zväzu. Keď však z Košického vládneho programu vyplynulo, že celé Československo sa dostane do sovietskej sféry vplyvu, uspokojil sa Sovietsky zväz s pripojením k nemu tej časti zakarpatských Ukrajincov, ktorí v predvojnovom Československu tvorili tzv. Podkarpatskú Rus (či neskôr Karpatskú Ukrajinu). Také riešenie uspokojilo strategické záujmy Sovietskeho zväzu, ako aj, (aspoň čiastočne), predstaviteľov vtedajšieho Slovenska, pretože ponechalo v jeho hraniciach aspoň Východné Slovensko, značná časť ktorého, podľa pôvodných zámerov Sovietskeho zväzu, mala tiež byť včlenená do sovietskeho štátu.

Práve preto, hneď potom, ako sa predstavitelia Rusínov-Ukrajincov na Slovensku obrátili s Memorandom na Slovenskú Národnú Radu, predstavitelia Slovenska ochotne súhlasili s ich požiadavkami a ústami Ladislava Novomeského prehlásili, že budú vo vzťahu k ukrajinskej národnostnej menšine (ďalej: NM), uskutočňovať politiku na základe úplnej rovnoprávnosti Slovákov a Ukrajincov, „aby ani v jednom ukrajinskom srdci nemala miesto horkosť od krivdy spôsobenej Ukrajincom" /Vanat, 2. 237).

Ako sa na tomto pozadí vyvíjala slovensko-ukrajinská kultúrna a vedecká spolupráca a v jej rámci starostlivosť o ukrajinskú národnostnú menšinu v Československu?

Po pripojení časti Zakarpatska k Sovietskemu zväzu jeho najvyšší predstavitelia prehlásili, že "odteraz je celý ukrajinský národ zjednotený v jedinej ukrajinskej sovietskej socialistickej republike". (N. Chruščov, predseda Najvyššej Rady USSR, pri schvaľovaní pripojenia Zakarpatskej Ukrajiny k Ukrajine, a po ňom celá sovietska propaganda).

Predstavitelia štátov, na území ktorých žili početné ukrajinské národnostné menšiny, pochopili, že Sovietsky zväz dosiahol svoje strategické ciele (úpravu svojich hraníc) a na osude akýchsi Ukrajincov, ktorých aj tak všetkých považoval za kolaborantov alebo buržoáznych nacionalistov, mu vôbec nezáleží, z čoho vyplývalo, že si s týmito menšinami môžu robiť čo sa im zachce. Predstavitelia ukrajinských NM v uvedených štátoch pochopili to isté, že Sovietsky zväz dosiahol svoje strategické ciele a o ich situáciu či problémy národnostného života a jeho rozvoja sa nebude zaujímať.

Na základe zistení predstaviteľov uvedených štátov i predstaviteľov ukrajinských NM v týchto štátoch sa neskôr vyvíjala celá politika tzv. socialistických štátov vo vzťahu k ukrajinským NM. Rozdiely vo vzťahoch jednotlivých štátov vyplývali len z rozdielneho stupňa ich demokracie a ich rozdielneho vzťahu k politike Sovietskeho zväzu.

Po roku 1948 sa však vzťah ČSR k Ukrajicom ČSR začal rýchle meniť: v priebehu dvoch-troch rokov boli zlikvidované všetky povojnové vymoženosti tejto NM. Bola zlikvidovaná (zakázaná) Ukrajinská národná rada Prjaševščiny (UNRP) a jej tlačový orgán "Пряшевщина" (Prjaševščina), zlikvidovaný bol Referát ukrajinského školstva a s ním celý systém riadenia školstva a kultúrneho života Rusínov-Ukrajincov, násilne zanikla mládežnícka organizácia Zväz mládeže Karpát (ZMK), zakázaná bola gréckokatolícka cirkev, ktorá až dovtedy mala charakter ruskej cirkvi, bola zlikvidovaná povojnová (ruská i ukrajinská) tlač a namiesto toho od 1951 roku začali vznikať komunistické prostriedky vplyvu a pôsobiť na celý kultúrno-spoločenský život ukrajinskej NM.

Namiesto UNRP bol zriadený Kultúrny zväz ukrajinských pracujúcich (KZUP) , ktorý smel robiť komunistickú propagandu, avšak nesmel sa ani len vyjadrovať k otázkam školstva, divadla, rozhlasu, vydavateľstva a pod.

Napriek uvedenému dochádza k výraznému kvantitatívnemu rozvoju kultúrneho života ukrajinskej NM: k rozvoju tlače, vydávaniu učebníc a diel umeleckej literatúry, k rozvoju rozhlasu, divadla, najmä však ľudovej umeleckej tvorivosti.

Avšak spoluprácu medzi Ukrajinou a ukrajinskou NM na Slovensku sa rozvíjala iba veľmi pomaly a s veľkými ťažkosťami. Prvé informácie o existencii Ukrajincov v Československu a o ich kultúrnom a literárnom živote sa v sovietskej tlači objavili až v roku 1954 (Zinovija Franko) a v roku 1955 (Olexa Hurejiv). Prvá významnejšia dohoda o spolupráci medzi Zväzom slovenských spisovateľov (jeho ukrajinskou sekciou) a Zväzom spisovateľov Ukrajiny (jeho zakarpatskou organizáciou) bola podpísaná v lete 1958. (V roku 1968 sme však museli konštatovať, že za desať rokov nebol z dohody splnený ani len jediný bod). K prvým kontaktom medzi vedeckými pracovníkmi československých Ukrajincov a medzi vedeckými pracovníkmi zakarpatských Ukrajincov dochádza až začiatkom 60. rokov. Týkalo sa to medzinárodných vedeckých konferencií, organizovaných ústavmi SAV v Bratislave a prešovskými vysokými školami. (Medzinárodná vedecká konferencia k 100. výročiu smrti Tarasa Ševčenka, Medzinárodná vedecká konferencia k 100. výročiu smrti Alexandra Duchnoviča, Medzinárodná vedecká konferencia k 50. výročiu Októbra ai.).

Výsledkom spolupráce bola spoločná publikácia vedeckej pracovníčky Výskumného kabinetu ukrajinistiky Heleny Rudlovčákovej a pracovníka Užhorodskej univerzity Василя Микитася "Поети Закарпаття" (Пряшів, 1965). Vtedy sa začala aj aktívna práca na vydaní súborného diela A. Duchnoviča, z ktorého najmä zásluhou Heleny Rudlovčákovej vyšli tri zväzky. V tom čase boli dohodnuté aj iné spoločné projekty vedeckej spolupráce, ktoré sa, žiaľ, dodnes nezrealizovali.

Po roku 1968 začali vo vzájomnej spolupráci prevažovať politické aspekty a názory na rôzne otázky vedeckého literárneho a kultúrneho života NM.

Preto musíme konštatovať, že o otázkach života ukrajinskej NM na Slovensku a o slovenskej NM v Ukrajine začíname na vedeckom fóre hovoriť prakticky až dnes. Pritom výsledky doterajšieho prístupu k uvedenej problematike, najmä pokiaľ ide o riešenie problémov ukrajinskej NM na Slovensku, sú veľmi nepriaznivé, ba, v mnohých aspektoch až katastrofálne. Vypočuli sme si referáty o situácii v školstve, o vzťahu slovenskej politiky a publicistiky k Ukrajine a ukrajinskej problematike: nemenej hrozivý je stav vo veľmi dôležitej cirkevnej otázke, vo financovaní ukrajinskej tlače a knižnej produkcie zo strany SR, vo vyjadreniach čelných politikov SR o tom, že ak NM chcú mať svoje školy, nech si ich zriaďujú a financujú ako školy súkromné (Ján Slota), akoby príslušníci NM neplatili dane a nemali v ústave SR garantované rovnaké práva a povinnosti, akoby SR bola iba štátom Slovákov a nie štátom všetkých občanov Slovenska a podobne.

Bohužiaľ, musíme konštatovať, že politické názory na život ukrajinskej NM na Slovensku sa preniesli aj do prác vedeckých pracovníkov, ktorí národnostnú problematiku buď ignorujú, alebo ju interpretujú veľmi tendenčne.

Napríklad:

Je zrejmé, že každý občan prehlasuje o sebe to, čo sa mu zachce. V tomto duchu jednotliví občania tvrdia, že na Slovensku nie sú Ukrajinci ale Rusíni. O tomto názore by sa dalo diskutovať. Avšak tvrdenie pokračuje tým, že Rusíni a Ukrajinci nemajú nič spoločné, s čím sa žiadny normálny občan, tým viac vedecký pracovník, nemôže stotožniť, už aspoň preto nie, že na svete niet dvoch národov či dvoch ľudí, kultúrne či zemepisne od seba vzdialených, medzi ktorými by nebolo mnoho spoločného. Pričom, v našom prípade, ide o ľudí ktorí prišli na svoje terajšie územie z tých istých miest, v tom istom čase, majú spoločný pôvod, spoločnú reč, kultúru, náboženstvo a dodnes žijú v tých istých rodinách i dedinách, majú tú istú históriu, tie isté sviatky, tradície, reč a podobne.

Slovenská politika i veda, ak sa v tomto prípade o vede dá vôbec hovoriť, na základe takýchto tvrdení jednotlivých občanov ignoruje skutočnosť i vedecké a historické dôkazy mnohých vedeckých pracovníkov z mnohých oblastí vedeckého skúmania života uvedenej NM, uskutočňuje delenie jednej ukrajinskej NM na dve úplne samostatné, na sebe nezávislé a nič spoločné nemajúce NM, a v dôsledku toho likviduje jednu vymoženosť kultúrneho života, ukrajinskej NM za druhou, obmedzuje financovanie jej kultúrneho života, neúmerne jej činnosti podporuje finančne i politicky Rusínsku obrodu, organizáciu zjavne protiukrajinskú, čím zjavne prispieva k likvidácii ukrajinskej NM na Slovensku.

Iný príklad:

Ak sa na základe zákona NR SR o zahraničných Slovákoch vráti na Slovenso emigrant zo Slovenska Slovák, má v tomto štáte garantovaný celý rad finančných a iných výhod. Ak sa však do svojej vlasti

vráti emigrant zo Slovenska Rusín či Ukrajinec, nemá žiadnu finančnú alebo inú výhodu. Aj toto je názorný príklad vraj rovnakého postavenia občanov SR pred jej zákonmi!

A ešte príklad:

Napriek uvedenému postoju SR k ukrajinskej NM a katastrofálnemu stavu jej národnostného života slovenská politika dodnes tvrdí, že na Slovensku ide o nadštandartné riešenie otázok života i práce NM. Pritom na Slovensku neexistuje žiaden orgán, ktorý by problematiku národností skúmal, navrhoval riešenie a za rozvoj NM aj zodpovedal.

Mohli by sme pokračovať

Avšak z ohľadu na čas, môžeme iba konštatovať, že doterajší prístup slovenskej politiky s vedy vo vzťahu k ukrajinskej NM na Slovensku, bol nesprávny, a doterajšie hodnotenie jej stavu bolo nepravdivé a likvidačné. Nové štátne i vládne orgány by mali vychádzať zo skutočnosti, že v prípade Rusínov-Ukrajincov na Slovensku ide o jednu NM, aj keď sa časť tejto menšiny identifikuje so starším názvom Ukrajincov, teda s názvom Rusín, a časť s novším, teda súčasným pomenovaním toho istého ukrajinského národa.

V duchu tejto skutočnosti je potrebné napraviť chyby a omyly, ktoré doterajšia politika narobila. Nevyhnutné je znovuvytvorenie fungujúceho systému národnostného školstva, prinavrátenie pôvodného názvu a charakteru Ukrajinskému Národnému divadlu a jeho súboru ako národnostnému divadlu a súboru, ukrajinskej redakcii Slovenského rozhlasu – pôvodný charakter národnostného vysielania pre Rusínov-Ukrajincov SR, nevyhnutné je obnoviť financovanie činnosti organizácií a ustanovizní, ktoré pracovali pre potreby ukrajinskej NM, ako aj financovanie jej tlače a vydavateľskej činnosti, zabezpečiť vedecký výskum jej histórie i súčasného života a pod.

Do poradných a iných organov vlády, ako aj do rozhlasovej, televíznej a iných rád, ktoré majú sledovať problematiku NM na Slovensku, treba kooptovať aj zástupcov NM, aby sa naplnil ústavný princíp, že na záležitostiach NM sa podieľajú a rozhodujú o nich aj zástupcovia NM.

O vzťahu k NM svedčia aj také maličkosti, akými sú slovné spojenia "slovenská kultúra" či "kultúra na Slovensku", "slovenské školstvo" či "školstvo na Slovensku", „každý Slovák" či „každý občan Slovenska" ap.

Predstavitelia SR by však mali predovšetkým deklarovať záujem SR a jej orgánov na skutočnom rozvoji NM v SR, považovať ich rozvoj za obohacovanie kultúry, vedy, umenia a celého života na Slovensku, a v tomto duchu vytvárať všestranné podmienky pre rozvoj života NM v SR.

Príslušníci NM na Slovensku sú takými istými občanmi Slovenska ako každý iný občan, a takto by sa malo pristupovať k riešeniu otázok ich života i rozvoja.

2000 p.

Резюме

У статті йдеться про безпроблемні словацько-українські культурні зв'язки, які протягом історії ніколи не були завантажені якимись політичними проблемами, територіальними вимогами чи іншими претензіями двох сторін одна до одної.

Наперекір тому ці зв'язки розвивалися повільно та малоінтенсивно, оскільки обидва народи – словацький та український – не жили в своїх державах і не мали сприятливих умов свого розвитку.

Тому до більш-менш регулярної культурної та наукової словацько-української співпраці доходить тільки після 1945 року, зокрема формою спільної організації міжнародних наукових конференцій тощо.

Та й цю незадовільну співпрацю після подій 1968 року було загальмовано та спрямовано на політичні колії.

Тому регулярну та інтенсивну наукову та культурну словацько-українську співпрацю після подій 1989 року треба починати наново.

Крім того, про ставлення словацької політики до української проблематики свідчить ставлення СР до української НМ у Словаччині. Після короткого часу в перші післявоєнні роки, коли існувала певна система розвитку культурно-національного життя українців Чехословаччини, після подій 1948 року майже всю цю систему було поступово зліквідовано, і на сьогодні у Словаччині не існує жодного органу чи установи, яка б слідкувала за розвитком

життя української НМ, вивчала б її проблеми, пропонувала б рішення та стежила за їх виконанням. Тому у всьому культурно-національному житті тієї меншини доходить до асиміляції та ліквідації всієї НМ.

Автор наводить приклади. Словаччина поділила єдину українську НМ на дві нібито окремі НМ, між якими, мовляв, нема нічого спільного, хоча світ не знає подібного випадку, щоб між двома навіть найвіддаленішими від себе народами не було багато спільного. Словаччина зліквідувала систему українського шкільництва, словакізує "руську" греко-католицьку та православну церкви, зліквідувала Український національний театр, його художній ансамбль, видавництво підручників та художньої літератури, ліквідує радіо, пресу та всі інші форми культурно-національного життя.

Подібно Словаччина по-різному ставиться до свого громадянина словака та українця, якщо вони, згідно з законом, повернуться з еміграції.

Автор наполягає на тому, що представники Словаччини мали б публічно декларувати своє бажання розвивати культурно-національне життя української НМ і вважати її розвиток збагаченням культури Словаччини, а не тягарем для бюджету країни. Тільки за такої умови позитивний розвиток життя НМ можливий.

LITERÁRNE SNAHY A VÝSLEDKY ZAKARPATSKÝCH UKRAJINCOV PO ROKU 1848 A ČESKOSLOVENSKÝCH UKRAJINCOV PO ROKU 1945

Najstaršie pamiatky a prejavy historického života zakarpatských Rusínov-Ukrajincov svedčia o tom, že ich kultúrny a literárny život bol napájaný zo zdrojov ukrajinských. Prvé rukopisné ako aj prvé tlačené knihy, ktoré sa na Zakarpatsku objavili, boli knihy z Ukrajiny. Prvé knihy prepísané a neskôr aj napísané na Zakarpatsku boli prepísané z ukrajinských kníh či napísané podľa ich vzorov. O najstaršom období literárneho života na Zakarpatsku môžeme teda jednoznačne vyhlásiť, že ide o tú istú a takú istú literatúru, aká bola vtedy na Ukrajine.

Neskôr – v 17. a 18. st. – sa v zakarpatoukrajinskej literatúre nahromadilo toľko miestnych, predovšetkým jazykových ale aj tematických, prvkov, že literárna veda o tejto literatúre (1. Franko, H. Stripský, O. Myšanič a i.) hovorí ako o svojráznej umeleckej literatúre, ktorá si vytvorila "do určitej miery svoju svojráznu fyziognómiu", a ako taká "má zaujať svoje miesto v konštrukcii ukrajinskej literárnej histórie ako jeden z jej dobre opracovaných typov." /1/ .

Žiaľ, tento typ zakarpatoukrajinskej literatúry sa v nasledujúcom období neprehlboval a nerozvíjal, ale zanikol v tzv. latinskom období, ktoré sa rozšírilo v Európe ku koncu 18. storočia.

Preto začiatkom 19. st. zakarpatskí Rusíni-Ukrajinci začínajú svoje literárne snaženia odznova podľa starých literárnych vzorov, písaných v cirkevnoslovančine a venovaných vysokým témam a vysokopostaveným osobnostiam (ódam na cárov a ich víťazstvám).

Až samotné revolučné štyridsiate roky, a tu aj príklad haličských Ukrajincov a slovenských štúrovcov, – priviedli zakarpatoukrajinských autorov k literárnej tvorbe pre obyčajného človeka, teda k tvorbe v jeho ľudovej reči a o jeho problémoch.

Najvýraznejším predstaviteľom takéhoto literárneho snaženia zakarpatských Rusínov-Ukrajincov tohto obdobia bol Olexander Duchnovyč (1803-1865), ktorý bol cirkevným dejateľom, ale predovšetkým spisovateľom (básnikom, prozaikom aj dramatikom), organizátorom školstva a kultúrneho života, autorom učebníc a iných kníh, žurnalistom ap.

Už v roku 1847 Duchnovyč vydal šlabikár a čítanku "Книжиця читальная для начинающих" (Knižka na čítanie pre začínajúcich), ktorú v priebehu najbližších piatich rokov vydal ešte trikrát a celý náklad (asi 10.000 kníh) rozdal žiakom. Formou jednoduchých básničiek, napísaných v reči ľudu (ukrajinským nárečím), autor učí deti čítať a súčasne zoznamuje žiakov a ich rodičov s pedagogickou problematikou: (so životom v škole, so zásadami slušného správania, hygieny, práce na školských pozemkoch ap.). Okrem uvedeného šlabikára Duchnovyč vydal pre potreby škôl knihu "Народная педагогія в пользу школ и учителей сельских" (Národná pedagogika na osoh školám a učiteľom dedinským), "Краткий землепис для молодых Русинов" (Krátky zemepis pre mladých Rusinov), "Істинная исторія Карпатороссов" (Pravdivé dejiny Karpatorusov) a i. Vydal tiež modlitebník "Хліб души" (Chlieb duše), v ktorom uverejnil aj svoje básne síce s náboženskou tematikou, ale s civilným chápaním témy. (Tieto básne boli v modlitebnej knižke natoľko svetské, že ich recenzent Ivan Rakovský žiada pri reedícii knihy vypustiť.) Veľké zásluhy má Duchnovyč pri zakladaní škôl. Ako sám uvádza, založil 71 školu. Duchnovyč založil v Prešove "Літературное заведение Пряшевское" (Literárny spolok prešovský/, ktorý mal 72 členov, medzi ktorými boli aj Slováci. Začal vydávať literárne almanachy a kalendáre, propagoval zbieranie ľudovej literárnej tvorby, zbieral mince a iné predmety pre budúce múzeum, usiloval o založenie divadla ap.

Táto jeho činnosť, ako aj jeho literárna tvorba, patria k najdemokratickejším a najpokrokovejším v celej zakarpatoukrajinskej literatúre 19. st. Veľmi dôležitou otázkou vtedajšieho rozvoja ukrajinskej literatúry na Zakarpatsku bola otázka spisovného jazyka. Duchnovyč vyhlásil a v praxi dokazoval, že on sa usiluje o "beskydo- alebo karpatoruský jazyk, ktorý Rusíni haličskí a zakarpatskí používajú". Tento jazyk sa mu zdá prirodzeným, zrozumiteľným, "len

ho treba od dialektizmov, úzkych provincionalizmov a cudzích slov očistiť." /2/

Aj mnohí iní autori tohto obdobia – na Zakarpatsku i v Haliči – sa prikláňali k názoru, že knihy pre ľud treba písať v ľudovej reči.

Boli tu však aj zástancovia cirkevnoslovančiny, ktorí sa nechceli a nevedeli zriecť "bohatstva a zásluh" tejto "starej babky". /3/

Postupne, najmä však po porážke uhorskej revolúcie a po sklamaní z austroslavizmu, sa aj medzi Ukrajincami Zakarpatska a Haliče rozširuje názor, že spisovným jazykom všetkých Slovanov, najmä jazykom nadnárodným a medzislovanským, by mal byť jazyk ruský. Tento názor, predovšetkým ako výsledok ruskej politiky vo vzťahu k slovanským národom Rakusko-Uhorska, sa udomácnil medzi slovanskými národmi monarchie na dlhé roky, a jeho dozvuky nájdeme v tomto prostredí ešte aj po roku 1945.

Sám Duchnovyč po celý svoj život tvoril literatúru "pre ľud" v reči ľudu, aj keď v prácach "pre inteligenciu" či "pre vedu" sa neskôr prikláňal k spisovnej ruštine.

Väčšina doterajších prác o Duchnovyčovi však opakuje jeden závažný omyl, ktorého sa dopustil Kyrylo Studynskyj, autor prvej solídnej štúdie o ňom, keď citát z listu Duchnovyčovi, ktorý Duchnovyč vo svojom článku uvádza a zásadne ho odmieta, pripísal Duchnovyčovi. /4/ V dôsledku tohto omylu sa vytvorila mienka, že Duchnovyč bol spočiatku zástancom ľudovej reči, neskôr vraj prešiel na pozície cirkevnoslovančiny a ešte neskôr – na pozície spisovnej ruštiny. Pričom pravdivejší je názor, že Duchnovyč celý svoj život používal v literatúre pre ľud reč ľudu, aj keď veľkoruský moskvofilský smer ovplyvnil jeho jazyk i jeho postoj k otázkam spisovného jazyka. Zástancovia veľkoruského smeru nemohli totiž pripustiť, aby taká významná osobnosť vo vtedajšom živote zakarpatských Rusínov-Ukrajincov, akým Duchnovyč nepochybne bol, zostal bokom od propagácie ruštiny ako spisovného jazyka, a tak uverejnili niekoľko úryvkov z jeho súkromných listov, ktorými sa usilovali dokázať, že aj on je za spisovnú ruštinu.

Táto nejednotnosť názorov na spisovný jazyk haličských a zakarpatských Rusínov-Ukrajincov, ktorá bola prejavom nejednotnosti názorov rôznych autorov na problematiku života tejto časti ukrajin-

ského národa ako aj na cestu jej ďalšieho vývoja, značnou mierou brzdila vývoj literatúry a bola závažnou príčinou jej zaostávania a plnenia jej spoločenských úloh.

Táto nejednotnosť rozdelila zakarpatských Rusínov-Ukrajincov na takých, v tvorbe ktorých prevládala snaha riešiť závažné spoločenské problémy ľudu a na takých, v tvorbe ktorých prevládala snaha napodobiť veľké vzory ruskej literatúry, aj keď život a problémy zakarpatoukrajinského obyvateľstva a tradície jeho literatúry boli príliš vzdialené vtedajšej ruskej literatúre.

Napriek uvedenému zakarpatoukrajinská literatúra druhej polovice 19 st. urobila značný krok vpred v porovnaní s jej stavom pred 1848 rokom.

Ak na začiatku 19. st. prevažovala v zakarpatoukrajinskej literatúre náboženssko-moralizátorská tendencia, tak v druhej polovici tohto storočia táto literatúra sa stáva celkom svetskou. Namiesto vysokých klasicistických žánrov v tejto literatúre začínajú prevažovať vlastenecké básne, lyrické piesne, črty, poviedky, povesti, divadelné hry. Namiesto moralizátorských tendencií stretávame sa tu so satirickým zobrazením skutočnosti. Aj keď jazyková orientácia tejto literatúry nebola jednoznačne doriešená, predsa len táto literatúra zaznamenala značný krok vpred aj po jazykovej stránke, a to vo smere od cirkevnoslovančiny k ľudovej reči.

Významný krok vpred urobila predovšetkým poézia. Ak v zakarpatoukrajinskej literatúre na začiatku 19. st. nenachádzame žiadne ohlasy na aktuálne otázky života ľudu, tak v poézii po roku 1848 takéto ohlasy a ozveny na rôzne súčasné problémy života ľudu nájdeme. V niektorých básnických dielach našli svoj odraz poddanstvo ako aj uhorská revolúcia. Vo vtedajšej poézii sa aktívne propagovala spojenie haličských a zakarpatských Rusínov-Ukrajincov, spolupráca týchto s celým "ruským" (ukrajinským, nie veľkoruským) národom ako aj so všetkými slovanskými národmi. Zakarpatoukrajinská poézia sa značnou mierou priblížila svojmu čitateľovi aj svojou rečou. Nachádzame tu básne, napísané peknou hovorovou ukrajinčinou a pod vplyvom ľudovej tvorivosti.

V najvýznamnejších básnických dielach, ako, napríklad, v poéme Olexandra Pavlovyča "Став бідного селянина ... " (Stav biedneho dedinčana ...) je zobrazený ťažký život ľudu za čias poddanstva.

Práve v poddanstve autor vidí príčinu neľudského útlaku robotného ľudu a všetkých následných problémov života tohto obyvateľstva. Uvedená poéma je najostrejším odsúdením poddanstva v celej umeleckej literatúre Zakarpatsku 19. st. O ťažkom živote ľudu ako aj o vykorisťovaní biednych boháčmi hovorí tiež divadelná hra Duchnovyča "Добродитель перевишає багатство" /Dobrota prevyšuje bohatstvo/, v ktorej je zobrazená vysoká mravná prevaha chudobných nad boháčmi. Táto hra je celá napísaná v ľudovej reči a práve ona položila základ svetskému divadlu na Zakarpatsku.

Búrlivý život revolučných rokov 1848-49, kedy sa popri boji ľudových vrstiev obyvateľstva za svoje sociálne a národné práva do značnej miery aktivizovali aj rôzne skupiny karieristov a špekulantov, sa stal námetom pre druhú divadelnú hru Duchnovyča - "Головный тарабанщик" (Hlavný bubeník), ktorá je ostrou satirou na pokrivené charaktery bažiacich po moci a sláve, tých, čo pre svoje súkromné záujmy sú ochotní zriecť sa svojho rodu i svojho národa.

Aj keď literárne hnutie na Zakarpatsku v 19. st. sa nevyvíjalo na trvácnom základe ľudovej slovesnosti a vcelku je značne vzdialené od pravdivého zobrazenia života a problémov ľudu, predsa len revolučná vlna mala značný pozitívny vplyv na literárnu tvorbu pokrokových spisovateľov Zakarpatska druhej polovice 19. st. Toto konštatovanie sa týka predovšetkým literárnej tvorby O. Duchnovyča, O. Pavlovyča, ale aj takých diel, ako sú "Путевые впечатления на Верховине" (Cestopisné dojmy z Verchoviny) Olexandra Mytraka, "Князь Лаборец" (Knieža Laborec) Anatolija Kralického, "Крайцаровая комедія" (Krajcárová komédia) a "Люди в железных шляпах" /Ľudia v železných prilbách) Ivana Silvaja, "На родине без Отечества" (V rodnej zemi bez vlasti), "Покореніе Ужгорода" (Zhanobenie Užhorodu), a "Учитель Неборак" (Učiteľ Neborák, rozumej – chudák) Jevhena Fencyka, tvorba Jurija Stavrovského-Popradova a i. Demokratizácia žánrov, tematiky, smerovania literatúry a jazyka literárnych diel, – toto všetko urobilo zo zakarpatoukrajinskej literatúry druhej polovice 19. st. významný jav spoločenského života zakarpatských Ukrajincov, ak túto literatúru porovnávame s literatúrou predchádzajúceho obdobia.

Celkom inak však vyznie hodnotenie tejto literatúry, ak ju hodnotíme v porovnaní s vtedajšími jej úlohami a potrebami. V zakarpa-

toukrajinskej literatúre 19. st. pozorujeme snahu slúžiť umeleckými prostriedkami potrebám a záujmom utláčaného ukrajinského obyvateľstva ako aj záblesky umeleckého videnia a zobrazenia skutočnosti. Avšak úroveň chápania skutočných záujmov a potrieb tohto obyvateľstva ako aj úroveň umeleckého zobrazenia skutočnosti nedovolili tejto literatúre stať sa aktívnou a účinnou silou tohto ľudu v jeho boji za svoje národné a sociálne oslobodenie, takou, napríklad, akou sa stala vtedajšia celonárodná ukrajinská literatúra v boji ukrajinského národa za svoje práva.

Pokiaľ ide o umeleckú úroveň tejto literatúry, nedostatky tu boli tiež veľmi citeľné: Táto literatúra sa nevyvíjala jednoznačne v reči ľudu, v zhode s tradíciami ľudovej tvorivosti a pokrokovým odkazom predchádzajúcich období, ale usilovala sa o formálne zblíženie a napodobenie síce vysokých ale predsa len veľmi vzdialených vzorov ruskej umeleckej literatúry a o prenesenie vzorov i úspechov tejto literatúry na literatúru zakarpatských Ukrajincov.

Táto neujasnenosť ideových a umeleckých pozícií zakarpatoukrajinskej literatúry druhej polovice 19. st., toto váhanie medzi domácimi potrebami a cudzími vzormi, opieranie sa nie na pokrokové myšlienky ale na štátnu moc, nie na pomoc susedných národov ale na pomoc mocných štátov do značnej miery znehodnotili úrimné snahy jednotlivých autorov a ako celok a tradíciu vytvorili čosi nevýrazné, polovičaté, časom až reakčné (lebo protiľudové), čo sa nemohlo stať stabilným základom ďalšieho vývoja tejto literatúry.

Súčasne v tejto literatúre nachádzame nemálo vlasteneckých výziev, úprimného súcitu s ťažkým osudom robotného ľudu, ostrých prekliatí na adresu vykorisťovateľov ľudu. Všetko toto nútilo vážiť si túto literatúru, avšak pokračovať vo vývoji tejto literatúry na takomto základe bolo zjavne nemožné.

Ak sme na začiatku uviedli, že zakarpatoukrajinská literatúra 17.-18. st. si vytvorila aspoň "do určitej miery" svoju vlastnú tvár, a ako taká "má zaujať svoje miesto v ... ukrajinskej literárnej histórii ako jeden z jej dobre opracovaných typov", tak v 19. a v 20. st. táto literatúra značne zaostávala ako za potrebami svojho čitateľa, tak aj za úrovňou celonárodnej ukrajinskej-umeleckej literatúry: Práve odtrhnutie tejto literatúry od potrieb čitateľa, nízka umelecká úroveň zakarpatoukrajinskej literatúry predchádzajúceho obdobia, neujasnená

príslušnosť tejto literatúry k iným "ruským" literatúram (veľkoruskej či maloruskej čiže ukrajinskej) – boli základnou príčinou toho, že ukrajinská literatúra v Československu po roku 1945 nemohla pokračovať na predvojnovom základe a dlho nemala priaznivé podmienky pre svoj ďalší vývoj. Úroveň tejto literatúry, ako aj literárne tradície predchádzajúceho obdobia boli nevýrazné, slabé, a preto nedostatočné, a zaostávanie od požiadaviek na literatúru – obrovské.

Pochopiteľne, uvedené okolnosti neboli jedinou príčinou nepriaznivého stavu tejto literatúry.

V dôsledku oslobodenia Československa od fašizmu Sovietskym zväzom a jeho spojencami, v dôsledku orientácie povojnového Československa na "družbu a spoluprácu" s týmto Zväzom a v dôsledku toho celková zmena orientácie spoločensko-politického života v Československu, (teda aj zmena názorov na úlohy a funkcie umeleckej literatúry ako súčasti spoločenského života), povojnová ukrajinská literatúra v Československu, podľa vtedajšieho hodnotenia záležitosti, nemohla ani len pomýšľať na pokračovanie podľa doterajších predstáv, tradícií a chápania umeleckej literatúry, nemohla pristupovať k riešeniu "nových úloh starými spôsobmi". Proklamovaná pokrokovosť všetkého sovietskeho vytvorila taký mocný vplyv a tlak na všetky sféry života v povojnovom Československu, že povojnová ukrajinská literatúra v Československu sa ani len nepokúšala zhodnotiť svoje doterajšie tradície, hlásiť sa k ním a budovať na nich, (aj keď pri starostlivom preskúmaní pozitívnych hodnôt tejto literatúry boli by sa v nej našli hodnoty hodné ďalšieho vývoja).

Toto všetko nútilo povojnových ukrajinských literátov v Československu k vyhláseniam, že sa chcú orientovať na "najpokrokovejšiu a najdemokratickejšiu vo svete sovietsku literatúru", najmä na ukrajinskú sovietsku literatúru. Táto orientácia na hotové vzory mala nesporne aj svoje pozitívne následky: Do československej ukrajinskej literatúry sa takto dostali nové témy, nová ideová orientácia na "pracujúci ľud", noví hrdinovia – predstavitelia pracujúceho ľudu a aktívni účastníci odboja; v dôsledku tento orientácie na prvú vo svete "socialistickú" literatúru, ukrajinská literatúra Československa urobila veľký deklaratívny krok vpred, zbavila sa osvetárskych názorov na príčiny nešťastia svojho ľudu a pristúpila k "novému a správnemu riešeniu základných otázok na ceste k všestrannému rozvoju národa."

Avšak táto orientácia, ako každá iná orientácia, ktorá nevychádza z potrieb života ale orientuje sa na hotové vzory, mala predovšetkým veľké negatívne následky. Tým viac, že napriek vonkajšej podobnosti úloh literatúry, ktoré vychádzali z vonkajšej podobnosti hospodárskych a politických úloh Sovietskeho zväzu a Československa, stáli pred ukrajinskou literatúrou v Československu celkom iné úlohy ako pred sovietskou literatúrou, prinajmenšom, celkom iné boli špecifiká, atmosféra, podmienky, v ktorých táto literatúra vznikala a chcela sa rozvíjať, a bez rešpektovania špecifík – tých zvláštnosti psychického, kultúrneho, ekonomického, estetického, morálno-politického stavu, čím všetkým sa národy rôznia jeden od druhého, – nie je možné vytvárať hodnotnú národnú umeleckú literatúru.

Ukrajinskí literáti v Československu mali predovšetkým zvládnuť vlastné literárne zázemie, zhodnotiť vlastné procesy s vlastnými zvláštnosťami, tvorivo si osvojovať metódy umeleckého zobrazenia skutočnosti, a nie sa utiekať k hotovým sovietskym vzorom, tým viac, že práve v tom čase – pred druhou svetovou vojnou i po nej – samotná sovietska literatúra bola pod silným vplyvom schematických, dogmatických a iných pre literatúru škodlivých idei.

V dôsledku celkovej aktivizácie a aspoň čiastočnej demokratizácie života v Československa v prvých povojnových rokoch dochádza k intenzívnemu kvantitatívnemu rozvoju života ukrajinskej národnostnej menšiny (NM) a teda aj jej literatúry. Avšak v dôsledku slabých literárnych tradícií ukrajinskej literatúry Zakarpatska predchádzajúceho obdobia, v dôsledku orientácie na hotové vzory a nie na skutočné potreby literatúry, v dôsledku neexistencie ukrajinskej literárnej kritiky v Československu a nesprávneho chápania úloh umeleckej literatúry ako aj v dôsledku iných príčin, dochádza k odtrhnutiu ukrajinskej literatúry Československa od potrieb a chápania literatúry jej čitateľmi a k vytváraniu nie skutočnej národnej (ľudovej) literatúry, ale akéhosi funkcionárskeho typu umeleckej literatúry.

Napriek celkovej orientácii Československa na Sovietsky zväz, asi do roku 1950 sa kultúrno-spoločenský život ukrajinskej NM na Slovensku vyvíjal predsa len podľa predvojnových predstáv. Orgány a ustanovizne, ktoré tu po roku 1945 vznikli – Ukrajinská Národná Rada Prjaševščiny, Referát ukrajinského školstva pri Povereníctve školstva SNR, mládežnícka organizácia – Zväz mládeže Karpát, Ukrajinská

redakcia Československého rozhlasu, Ukrajinské národné divadlo a iné, – snažili sa pokračovať v predvojnovom chápaní literatúry, tlače, kultúrnej politiky ako aj iných otázok verejného života. Je to vidieť na povojnovej tlači, vzťahu k cirkvi, k literatúre ap. Prvé dve zbierky básni starších autorov – "Слово гнаних і голодних" (Slovo hnaných a hladných) Fedora Lazoryka a "Белые облака" (Biele mračná) Ivana Macinského, ktoré obidve vyšli v 1949 roku, boli v podstate básnickými zbierkami s predvojnovým chápaním básnickej tvorby, aj keď v nich boli uverejnené aj básne, napísané po roku 1945.

Avšak po tzv. Februárových udalostiach 1948 roku, najmä však po prijatí tzv. Májovej ústavy 1948, v ktorej otázky života a rozvoja NM v Československa neboli vôbec riešené, dochádza po uchopení moci v štáte Komunistickou stranou ako "vedúcou silou" spoločnosti k likvidácii takmer všetkých povojnových vymoženosti ukrajinskej NM.

Namiesto zlikvidovaných povojnových orgánov, organizácii a ustanovizni, úlohou ktorých bolo pracovať pre rozvoj tejto NM, vznikajú tu nové organizácie a ustanovizne, ktoré majú značne obmedzenú právomoc vo vzťahu k presadzovaniu záujmov ukrajinskej NM a sú pod neobmedzeným vplyvom komunistickej ideológie.

Stranícka tlač uverejňuje iba materiály, ktoré jednoznačne uznávajú vedúcu úlohu KSČ a propagujú jej politiku. Ukrajinská sekcia Zväzu slovenských spisovateľov (august, 1952) a jej literárny orgán "Дукля" (Dukľa, 1953) chápu literatúru ako službu strane, ktorá umožnila ich vznik, ukrajinskí spisovatelia chápu svoje poslanie ako "umeleckú" ilustráciu činnosti a úspechov strany, a tak píšu umelecké diela, ktoré hovoria o "obrovských" úspechoch strany a štátu, a to aj vtedy a tam, kde sa ešte vôbec neprejavili pozitívne výsledky činnosti na prospech ľudu. Obrazne povedané, spisovatelia ospevovali žatvu aj tam, kde sa ešte ani len nezasialo.

Prevažná väčšina autorov zakarpatoukrajinskej literatúry zostala po pripojení Zakarpatskej Ukrajiny k Sovietskemu zväzu na Ukrajine. Z autorov, ktorí publikovali už pred vojnou, v Československu zostali iba: Vasyľ Hrendža-Donský, Fedir Lazoryk, Ivan Macinský, čiastočne Fedir Ivančoy a Jurko Borolyč. A tak "voľné" miesta v československej ukrajinskej literatúre po roku 1950 začali postupne obsadzovať učitelia a ini kultúrno-osvetoví pracovnici, ale aj účastníci odboja, ktorí mali aké-také predpoklady pre literárnu tvorbu a ktorí boli "politicky" pri-

pravení tvoriť novú stranícku literatúru ako "súčasť proletárskej veci". A. Červeňak bol svojho času napísal, že čím boli autori menej vzdelaní vo všeobecnosti i v literárnych záležitostiach, tým mali lepšie predpoklady tvoriť "novú proletársku literatúru", pretože oni sa vôbec nezaťažovali žiadnymi úvahami o umeleckom, typickom, svojráznom, neopakovateľnom zobrazovaní čohosi; pre nich stačilo, že si uvedomovali potrebu písať "stranícky".

Veľmi dôležitou otázkou povojnového života Ukrajincov v Československa bola otázka ich spisovného jazyka. Ako vieme, táto otázka nebola doriešená v 19 st. a prešla teda nedoriešenou až do polovice 20. st. Po uchopení moci v štáte Komunistická strana a vtedajšie štátne orgány pristúpili k jej zásadnému a správnemu riešeniu vyhlásením, že v prípade Rusinov-Ukrajincov v Československu ide o časť ukrajinského národa a že aj literárnym jazykom tejto NM má byť ukrajinský spisovný jazyk, – avšak formy, metódy ako aj tempo tohto riešenia boli nevhodné ba aj nesprávne.

Autori, ktorí do toho času písali po rusky a nechceli prejsť na ukrajinský spisovný jazyk, boli odstavení od literatúry (Olexij Farinyč, Jevhen Nedzeľský), ini sa začali preorientovávať na spisovnú ukrajinčinu, čo malo za následok aspoň dočasné spomalenie tempa ich literárnej tvorby (Ivan Macinský). K autorom, ktorí už pred druhou svetovou vojnou písali po ukrajinsky (Fedir Lazoryk, Vasyľ Hrendža-Donský) sa bez problémov pripojili Fedir Iyančov, Jurko Borolyč ai., – (medzitým z literatúry boli vylúčení V. Hrendža-Donský, Andrij Karabeleš, O. Farinyč ai.) – ako aj autori, ktorí vstúpili do ukrajinskej literatúry v Československa po roku 1945.

A tak v období rokov 1951-57 práve tito ukrajinskí a "noví" autori vydali každý aspoň po jednej knihe. Za uvedené obdobie bolo vydaných okolo 30 kníh miestnej ukrajinskej literatúry (5). Je pochopiteľné, že takíto autori pod takýmto vedením strany a pri takom funkcionárskom a straníckom chápaní poslania umeleckej literatúry, o akom sme hovorili vyššie, nemohli v prvých povojnových rokoch vytvoriť hodnotnú a pritom umeleckú literatúru. A to tým viac, že tu neexistovala literárna kritika, ktorá by aspoň trochu hodnotila a tým aj usmerňovala rozvoj tejto literatúry.

V dôsledku uvedeného každá nová knižka nového autora bola tu prijímaná a hodnotená ako ďalší nový úspech miestnej ukrajinskej

literatúry. Postupne sa pre túto literatúru a jej benevolentné hodnotenie vytvorili tzv. "miestne" kritériá, čo sa odôvodňovalo tým, že táto literatúra je mladá, že autori sú skoro všetci začiatočníci a teda nie je možné mať vysoké požiadavky na túto literatúru. "Treba nájsť mierku, – malú, miestnu, oblastnú, pri použití ktorej aj malá literatúra sa môže javiť ako veľká." Snaženie autorov v tejto oblasti vyzeralo tak, že "povedzme, Zozuľák sa snažil písať lepšie ako Lazoryk, Lazoryk lepšie ako Zozuľák. a Macinský lepšie ako oni obaja. A kruh sa uzatváral." (6)

Iba postupne sa prichádzalo na to, že takéto kritériá a takéto chápanie a hodnotenie miestnej ukrajinskej literatúry v Československu nevedie k ničomu dobrému a nepôsobí stimulačne na pozitívny rast a vývoj tejto literatúry. A situácia sa postupne začala meniť.

Prispelo k tomu niekoľko faktorov rôzneho druhu i významu.

Predovšetkým 20. zjazd KSSZ, ktorý prvý nadlomil moc komunistických strán a ich ideológie. V dôsledku tejto príčiny starší ukrajinskí spisovatelia buď prestali písať, alebo aspoň spomalili tempo svojej literárnej tvorby. K tomuto času vysokoškolské štúdiá doma i na Ukrajine ukončili prví absolventi ukrajinistiky, z ktorých vzišli prví mladí autori (ale najmä prví literárni kritici), ktorí mali už vysokoškolské vzdelanie, čo nemohlo neprispieť k lepšiemu chápaniu špecifiky umeleckej literatúry ako aj k zvýšeniu nárokov na literárnu tvorbu a jej hodnotenie.

K tomuto času sa viaže aj vznik prvého románu Mychajla Šmajdu "Трищать криги" ("Pukajú ľady"), (7) ktorý bez okrás a zamlčovania nepríjemnej pravdy ukázal život na povojnovej družstevnej dedine v plnej nahote jej zložitosti. Novovznikajúca literárna kritika tak mala konkrétny literárny materiál, na ktorom mohla ukázať svoje chápanie teoretických otázok literárneho procesu i svoje nové hodnotenie literárneho diela.

Všetko toto umožnilo vznik literárnych diskusií, v ktorých sa kryštalizovali nové názory na literárny proces i skutočné hodnoty literárnych diel. Toto obdobie postupne likvidovalo tzv. miestne kritériá na hodnotenie literatúry a začlenilo miestnu ukrajinskú literatúru do československého literárneho procesu, v ktorom prevládali značne vyššie nároky na literatúru a ktoré sa v priebehu šesťdesiatych rokov ešte zvyšovali.

Vznikla tak dialektická jednota literatúry a literárnej kritiky, keď kritika dvíhala úroveň literatúry a vyššia úroveň literatúry vyžadovala od kritiky lepšie chápanie otázok literárneho procesu.

Toto obdobie trvalo až do príchodu sovietskych tankov do Československa v roku 1968, a v jeho priebehu vznikli všetky tie najvýznamnejšie literárne hodnoty, ktorými sa povojnová ukrajinská literatúra v Československu až do dnešných dní môže pochváliť: tvorba Mychajla Šmajdu, Ivana Macynského, Fedora Lazoryka, Jurka Borolyča, Jevy Bissovej, Stepana Hostyňaka, literárna kritika Andreja Červeňaka, Oresta Zylinského, Vasyľa Chomu, Heleny Rudlovčákovej, Josifa Šelepca, Jurija Baču a i. Iba ako príklad uvedieme knihu sonetov Ivana Macynského "Вінки сонетів" (Vence sonetov), v ktorej je 225 sonetov a ktorá je zriedkavým javom v európskych literatúrach. Túto knihu veľmi vysoko hodnotí ako ukrajinská tak aj zahraničná literárna kritika.

Keďže po odmäku v sovietskej literatúre, zapríčinenom 20. zjazdom KSSZ, dochádza tu od jari 1963 znovu k tuhým mrazom a k zošnurovaniu celého spoločenského života v ZSSR pod starým straníckym vedením, a v Československa už k podobným javom až do leta 1968 nedochádza, vytvorili sa v prostredí ukrajinskej literatúry v Československu podmienky, v ktorých ona mohla nie len slobodne rozvíjať svoje možnosti, ale zároveň nastoľovať mnohé dôležité otázky celoukrajinského spoločenského (predovšetkým národného a literárneho) života. Prejavovalo sa to predovšetkým v uverejňovaní prác, ktoré boli v Ukrajine zakázané, vo vydávaní výberu z diela zakázaných v Ukrajine autorov, v pripomínaní významných výročí tých dejateľov ukrajinskej literatúry, vedy, politiky a kultúry, ktorí boli tabu v Ukrajine, v informovaní o tých udalostiach spoločenského života Ukrajiny, ktoré sa tam buď zámerne zamlčovali alebo jednostranne vysvetľovali, v používaní termínov na pomenovanie tých javov, ktoré sa tam hodnotili negatívne a u nás už samotné pomenovania tých javov vnášali do ich hodnotenia pozitívne prvky, napr.: "Розстріляне відродження" (Rozstrieľané obrodenie), "Національне відродження" (Národné obrodenie), "шістдесятники" (šesťdesiatnici), "Нове покоління" (Nove pokolenie) a i. Takáto tlač a takéto knihy sa potom v stovkách exemplárov expedovali na Ukrajinu, kde pôsobili ako rozbušky vo vytváraní nových názorov na mnohé otázky nie len literárneho života Ukrajiny.

Už samotný fakt, že ukrajinská literatúra v Československu sa podujala na nastoľovanie a hodnotenie uvedených celoukrajinských otázok, svedčí o vysokej úrovni vedomosti tejto literatúry o ukrajinskej problematike, o vysokej úrovni chápania základných otázok tejto problematiky takými ukrajinskými literátmi v Československu, akými boli Orest Zylinský, Ivan Macinský, Mykola Nevrlý, Jozef Šelepec, Pavlo Muraško, Václav Žydlický, Zina Henyk-Berezovská, Juraj Bača, neskôr aj Mykola Mušynka a i. O významnom kvalitatívnom posune v československej ukrajinskej literatúre v priebehu šesťdesiatych rokov svedčí aj pokus jej predstaviteľov založiť v Prešove Medzinárodnú asociáciu ukrajinistov (podľa vzoru MARusistov). Tento pokus predpokladal postaviť do čela organizácie predstaviteľov ukrajinistiky z Ukrajiny, avšak k získaniu súhlasu Ukrajiny na založenie takejto asociácie nedošlo, a pokus sa nerealizoval. (Zostal iba na úrovni činnosti prípravného výboru. Predseda – J. Bača, tajomník – M. Mušynka.)

Po príchode do Československa sovietskych tankov sa celá táto úspešne sa rozvíjajúca literatúra a spoločenská činnosť ukrajinských literátov nie len zastavila, ale vrátila sa späť na úroveň chápania tejto problematiky v päťdesiatych rokoch. Z ukrajinského spoločenského života boli vylúčení všetci nekonformne zmýšľajúci tvorcovia, a do tohto života (a tým aj do vedúcich postov v literatúre) sa vrátili tí, ktorých vývoj v šesťdesiatych rokoch vyviedol na okraj literárneho diania. Najhorším na tom všetkom bol fakt, že sa do tejto literatúry vrátili nenáročné miestne kritériá, stranícke chápanie poslania umeleckej literatúry a celkové jej neumelecké chápanie.

Za dvadsať rokov "normalizácie" sa v tejto literatúre neobjavila ani jedna svieža myšlienka, tvorivá iniciatíva či iná literárna hodnota. K autorom pribudol jedine Stepan Hanuščin, lekár podľa profesie, ktorého vo veku ponad päťdesiat rokov na prezentáciu sa v literatúre nahovorili vylúčení z nej M. Šmajda a l. Macinský. Mladými autormi sa vtedajšie vedenie literatúry ako-tak začalo zaoberať až po roku 1980, keď v 1982 roku vydalo zbierku mladých autorov "Молоде вино" (Mladé víno), (8) priemerný vek ktorých presahoval 35 rokov.

V tom čase v ukrajinskej literatúre v Československu prevažovala dokumentárna próza z partizánskeho prostredia, reedície či vydávanie vybraných spisov významnejších autorov, a v literárnej kritike – vy-

dávanie povrchných monografických prác o živote á diele jednotlivých autorov.

Toto dvadsaťročné obdobie nového dogmatizmu a starej straníckosti, "konsolidácie" a "normalizácie" natoľko vyšťavilo celú ukrajinskú literatúru v Československu, že sa ona ani po zmenách v 1989 roku nevie spamätať a postaviť na miesto, ktoré si vybojovala už koncom šesťdesiatych rokov. Macinský, Lazoryk, Hrendža-Donský, Borolyč, Zylinský, Henyk-Berezovská medzitým zomreli, iní za ten čas fyzicky i autorsky zostarli, ako noví sa objavili iba niekoľkí – Ivan Jackanin, Vitalij Konopelec, Hana Kocur, Nadija Varchol, Jurij Paňko, – tí, čo sa po rokoch vrátili do literatúry, sú skôr iba trpení, a tak ti, ktorí literatúru akože vedú či riadia, sú presvedčení, že sa "demokraticky" netreba miešať do literárneho procesu, ba ani len usilovať o kvalitu slobodne a voľne napísaných literárnych diel (vid' redakčnú prax v časopise Dukľa).

Publikačné možnosti tejto literatúry sa v posledných rokoch značne zmenšili, a tak s autorským prispením sa občas objavia neveľké knižočky rôznej kvality, ktoré sa často nedočkajú ani len poriadnej recenzie. (Dňom 1. februára 1999 bola zlikvidovaná ukrajinská redakcia SPN, a tak zanikla posledná možnosť knižných vydaní literárnych diel.)

K tomu všetkému sa tu znova objavila nedoriešená otázka literárneho jazyka a smerovania tejto literatúry, neujasneného chápania tradície a novátorstva ako aj poslania tejto literatúry v živote ukrajinskej NM, v dôsledku čoho panuje tu nie rôznorodosť myšlienok či názorov na dôležité otázky súčasného literárneho procesu, (čo by bolo normálnym javom života každej literatúry), ale neexistencia postojov a názorov na tieto a iné dôležité otázky tejto literatúry. Ako následok uvedeného stavu každý pokus o oživenie literatúry kritiky, diskusií či polemík, či vyjasnenie si čo i len teoretických otázok ďalšieho rozvoja tejto literatúry ako aj kritérií jej hodnotenia sa tu chápe ako pokus o návrat k starým metódam zjednocovania tejto literatúry na báze akejsi umelej jednoty tvorby i názorov na literatúru.

Záverom teda môžeme konštatovať, že naša snaha porovnať literárne hnutie zakarpatoukrajinskej literatúry druhej polovice 19.st. so stavom ukrajinskej literatúry v Československu v druhej polovici 20. st. nebola až takým umelým pokusom. V oboch prípadoch táto literatúra urobila značný krok vpred v porovnaní s predchádzajúcim obdobím jej vývoja, avšak ani v jednom prípade táto literatúra nedoriešila svoje základné problémy a nedosiahla takých zásadných zmien, úspechov: či pokroku, ktoré by garantovali jej ďalší nezvratný pozitívny vývoj. Po rokoch značného kvantitatívneho a v dôsledku dozrievania aj výrazného kvalitatívneho rozvoja sa táto literatúra opäť ocitá pred potrebou doriešenia niektorých základných otázok jej normálnej existencie a ďalšieho pozitívneho smerovania.

2000 p.

Резюме

Автор досліджує особливості розвитку закарпатоукраїнської літератури середини XIX століття та умови розвитку української літератури в Чехословаччині після 1945 року.

Характеризуючи літературний рух Закарпаття середини XIX століття автор аналізує проблематику суспільно-політичного життя закарпатських українців, їх культурно-освітню діяльність, розвиток преси та шкільництва і на цьому фоні подає конкретний аналіз літературного життя. Констатує значний крок вперед у порівнянні тої літератури з її попереднім етапом розвитку, наводить факти про демократизацію мови, жанрів, тематики та проблематики цієї літератури, проте констатує, що ця література не вирішила жодну зі своїх основних проблем та не досягла таких принципових змін, успіхів чи прогресу, які б гарантували її незаперечний подальший позитивний розвиток. Після років помітного кількісного та якісного розвитку ця література знову опинилася перед своєю основною проблемою, а саме перед проблемою своєї літературної мови.

Найкращі представники закарпатоукраїнської літератури середини 19 ст. пробували писати народною мовою "народами (русинами – *Ю. Б.*) в Угорщині та Галичині употребляємою" (Духнович). "Сія мова" їм здавалася багатою, зрозумілою, потрібно було лише очистити її від "вузьких провінціоналізмів" та чужеземних впливів. Інші автори захищали і пропонували вживати в літературі церковнослов'янську "стару бабушку". Пізніше, однак, після розчарування представників закарпатоукраїнського життя в політиці австрославізму та під впливом російської пропаганди більшість га-

лицьких та закарпатських культурних діячів перейнялася думкою вживати в літературі та в науці російську літературну мову. Проте й після заміни австрославізму на москвофільство окремі закарпатські автори до кінця свого життя твори ″для народу″ писали народною мовою (Духнович, Павлович, Кралицький тощо). Отже, протягом усього XIX ст. питання літературної мови для галицьких та закарпатських авторів не було остаточно вирішене.

У другій частині роботи автор аналізує умови розвитку української літератури чехословацьких українців, тобто тої частини колишніх закарпатських українців, які після приєднання частини Закарпаття до України зістали у складі Чехословаччини.

Констатує, що після того, як вся Чехословаччина підпала під вплив радянської політики, українські письменники Чехословаччини, замість того щоб проаналізувати свої попередні досягнення і розвивати свою літературу на місцевих традиціях та потребах, кинулися до готових зразків радянської (перш за все української радянської) літератури, незважаючи на те, що ця література саме в той час була найбільш догматичною та – частково – навіть антинародною. Її спрямування не брало до уваги народні потреби чи народне розуміння справ, а орієнтувалося на апологетику комуністичної партії, її діяльності та її розуміння справ. В результаті цього дійшло до значного відриву літератури від народу, що є до сьогодні її найбільшим прорахунком.

Післявоєнна українська література Чехословаччини розвивалася передовсім за рахунок кількісного зростання. Якість цієї літератури була довгі роки на дуже низькому рівні і піднімалася дуже повільно та й то лише у творчості кращих її представників.

Ця література розвивалася у всіх жанрах – в поезії, прозі, драматургії, в творчості для дітей (хоча саме ця ділянка до сьогодні дуже відстає як від рівня інших жанрів цієї літератури, так і – і то перш за все – від її потреб, в журналістиці, публіцистиці та в літературній критиці.

Однак і на цьому етапі розвитку ця література не вирішила остаточно свою основну проблему – питання літературної мови, чого доказом є повернення частини авторів до вживання діалектів та неіснуючої ″русинської″ мови.

Саме в цьому питанні існують паралелі між становищем закарпатоукраїнської літератури середини та другої половини XIX ст. та сучасним станом української літератури в Словаччині – хоча, зрозуміло, на іншому рівні.

1. Франко І. Карпаторуська література XVII–XVIII віків. Твори в XX томах. Т. XVI. – К., 1955, с. 6.

2. ″Вісник русинів...″.

4. Tamtiež, č. 62. Podrobnejšie o tom pozrí: Бача Ю. З історії української літератури Закарпаття та Чехословаччини. – Filozofická fakulta PU, Prešov 1998, s. 52 a nasl.

5. Tamtiež, s. 194.

6. Волощук І. О лирике украинских поетов Пряшевщини. – ″Дукля″, 1958, 3, 76–80. Pozrí tiež Бача Ю. З історії.., с. 202.

7. Шмайда Михайло. Тріщать криги. – Пряшів: Словацьке видавництво художньої літератури, 1958.

8. ″Молоде вино″. – Пряшів, Українська редакція Словацького педагогічного видавництва, 1982.

Література:

1. Зілинський Орест. Література чехословацьких українців 1945–1967. Проблеми й перспективи. – Пряшів, СПВ–ВУЛ 1968.

2. Бача Юрій. З історії української літератури Закарпаття та Чехословаччини. – Filozofická fakulta PU, Prešov, 1998.

ЗВЕРНЕННЯ ДО РАДИ ЄВРОПИ*

З'їзд русинів-українців Словацької Республіки, що проходив 18 грудня 2004 року у Пряшеві, звертається від імені української національної меншини (НМ) Словаччини до Ради Європи з наполегливим проханням вислати до місць проживання цієї НМ, до її представницьких органів та культурно-освітніх установ комісію, яка б дослідила неймовірно скрутну аж катастрофічну економічну, суспільно-політичну, культурно-національну та церковно-релігійну ситуацію цієї меншини, вивчила б причини такої ситуації та запропонувала б відповідним органам Словацької Республіки та міжнародним організаціям і установам, завданням яких є зберігати національно-культурне багатство НМ та допомагати їхньому розвиткові, дієві форми допомоги тій меншині, щоб вберегти її від остаточної ліквідації та асиміляції, до яких дотеперішній розвиток життя цієї меншини веде вже цілими десятиріччями.

Русини-українці Словацької Республіки переселялися за Карпати протягом віків з місць, де тепер живе український народ (тобто з території України), і живуть на своїх теперішніх землях понад тисячу років.

Після 1945 року русини-українці тодішньої Чехословаччини жили в понад 270 селах та містечках Східної Словаччини, в яких мешкали компактно або були домінуючим населенням у тих населених пунктах і нараховувалося їх близько двохсот тисяч.

Відповідно до цього після 1945 року в атмосфері революційного піднесення старанням держави та в результаті активної діяльності самого українського населення виникла система культурно-національного та релігійно-церковного життя українців Чехословаччини.

Уже 1 березня 1945 року виникла у Пряшеві і почала діяти Українська Народна Рада Пряшівщини (УНРП) та ще від цього ж року – Реферат українського шкільництва (РУШ) при Повереництві шкільництва Словацької Національної Ради (СНР) в Братиславі, молодіжна організація Союз Молоді Карпат (СМК) (з Ансамблем пісні й танцю та з Піонерською організацією). Для потреб цього населення від 24 листопада 1945 року в Пряшеві працював професіональний Український Народний Театр (єдиний український професіональний театр у світі поза Україною), Українська редакція Чехословацького радіо та інші установи.

У районі проживання цього населення після 1945 року працювало понад 70 дитячих садків, понад 270 початкових шкіл, понад 40 неповних середніх шкіл, 11 повних середніх шкіл (та ще ряд паралельних українських класів при словацьких середніх, зокрема фахових, школах та професійних училищах), на вісім районів, у котрих компактно проживали русини-українці, діяли чотири шкільні та чотири культурно-освітні інспекторати, обласний бібліотечний інспектор, Українська редакція підручників та Українська редакція художньої літератури при відповідних словацьких книжкових видавництвах, українська церковна та світська преса; від 1953 року – Кафедра української мови та літератури (пізніше ще й Науково-дослідний кабінет при Кафедрі) при філологічному та педагогічному інститутах (факультетах) у Пряшеві, Українське відділення при Державній науковій бібліотеці у Пряшеві та при Освітньому інституті в Братиславі, Український осередок Освітнього інституту в Кошицях, від 1956 року – Музей української культури та інші інституції чи їхні відділення для повноцінного та всебічного розвитку культурно-національного життя цієї НМ у СР.

Однак вже після подій 1948 року все активніше стала проявляти себе друга тенденція післявоєнного життя країни, а саме тенденція до ліквідації найважливіших післявоєнних здобутків русинів-українців, у результаті чого вже на кінець 1950 року було зліквідовано УНРП, РУШ, СМК, заборонено діяльність греко-католицької церкви, всієї післявоєнної преси та почався фрон-

* Для З'їзду Союзу русинів-українців Словацької Республіки.

тальний продуманий наступ на ліквідацію українського шкільництва та релігійного життя населення, – систем, від яких залежить суспільне життя кожного громадянина та всієї НМ. Наприклад: у той час як УНРП та РУШ планували перевести всі типи ″руських″ шкіл (тобто шкіл, у яких навчання велося народною, російською чи українською мовою) на українську літературну мову поступово від першого та другого класу, шкільні органи провели таку зміну навчальної мови у всіх класах та всіх типах шкіл протягом одного-двох років (1950–1952), і то без будь-якої підготовчої роз'яснювальної праці між учнями, їхніми батьками та населенням, що в тодішньому часі – після голодомору в Україні та в часі найгрубішого зловживання влади в усьому Радянському Союзі – не могло не проявити себе значними негативними наслідками, які надовго визначили ставлення значної частини населення до всієї культурно-національної політики щодо цього населення.

Ця тенденція набула широкої державної підтримки, зокрема після адміністративної реформи Чехословаччини 1960 року, коли було ліквідовано Пряшівський край, а у новостворену Східнословацьку область не перейшли навіть залишки державних органів як виконавці національної політики післявоєнної Словаччини. Небувалих антиукраїнських розмірів та форм така діяльність набула у другій половині 60-х років, коли не тільки численні окремі особи – функціонери різних організацій, – але й цілі організації відкрито формулювали свої антиукраїнські вимоги, які часто проявляли себе недемократичним та антизаконним звільненням працівників та функціонерів-українців з державних та інших посад.

Після приходу радянських танків обурення громадян Чехословаччини незаслужено спрямовувалося знову проти громадян української національності, хоча період ″нормалізації″ найбільше пошкодив саме цій НМ, що проявило себе як у значно більшій кількості виключених українців з партії та з роботи, так і в значно пізнішому поверненні виключених українців на попередні місця праці.

У результаті наведених та й інших тенденцій, адміністративних та політичних втручань у життя української НМ у сучасній

Словаччині дійшло до найгіршої, найтрагічнішої та найбільш небезпечної ситуації за весь період історичного життя наведеної НМ. Якщо визнаною є правда, що жодна держава, в якій протягом сторіч доводилося жити українській НМ, ніколи не прагла її всебічного розвитку, а тільки її асиміляції та ліквідації (лише в різний час різні держави проводили таку політику різними формами, методами та темпами), то такою ж правдою є те, що сучасна політика словацької держави щодо української НМ належить до найнебезпечніших, бо загрожує остаточною асиміляцією та ліквідацією будь-якого культурно-національного та релігійно-церковного життя всієї меншини.

На сьогодні нема жодної системи позитивного розвитку життя цієї НМ: повністю зліквідована шкільна система, зліквідовані тисячорічні ″руські″ церкви східнослов'янського обряду; нема видавництв, нема українського театру, нема українського радіо; нема жодного державного органу, який би вивчав ситуацію цієї НМ, пропонував дієві кроки для збереження історичних здобутків життя цієї НМ та для бодай мінімального її позитивного розвитку та відповідав би за реалізацію таких кроків, нема законів, які б принципово вирішували проблематику наведеної НМ, нема системи фінансування мінімальної культурно-освітньої діяльності організацій цієї НМ хоч би на попередньому рівні тощо.

А що найважливіше: за весь післявоєнний період у краї, в якому проживає ця НМ, не було вирішене жодне економічне та соціальне питання, що надалі, зокрема після подій 1989 року, значно збільшує відставання східнословацького регіону від інших регіонів Словаччини. Внаслідок цього з краю за післявоєнний період були змушені відійти десятки тисяч продуктивного населення, і то завжди без своєї школи, без своєї церкви та без забезпечення інших умов для збереження національно-культурного життя виселенців. Тому в десятках сіл, в яких проживає руськоукраїнське населення, сьогодні нема жодної школи, жодного склепу, жодної продуктивної економічної діяльності, жодної служби для забезпечення мінімальних умов життя пенсіонерів, а останні рішення уряду Словаччини – зокрема самоврядна система та фінансування шкільництва – небувалою мірою погіршують цю ситуацію.

Крім того, саме сучасна словацька політика штучно розподілила те саме русько-українське населення Словаччини, з якого частина називає себе старою історичною назвою ″русин″, а інша – назвою новішою, сучасною – ″українець″, на дві протилежні, ніби від себе зовсім не залежні, НМ, які, мовляв, не мають нічого спільного ніж собою, хоч ті самі люди живуть у тих самих селах, у тих самих родинах, розмовляють тою самою мовою, визнають ту саму релігію, святкують ті самі свята і визнають ті самі звичаї і традиції, хоч у цілому світі не знайти навіть найвіддаленіші культури чи народи, між якими не було б багато спільного.

Наперекір такій ситуації словацька держава роками твердить про надстандартні умови розвитку НМ в Словаччині, в тому числі й української НМ, хоча для таких заяв нема найменших підстав.

Наведені факти (та багато інших) однозначно свідчать про протилежне – про катастрофічну ситуацію української НМ в Словаччині. Тому й звертаємось до Вас з проханням дослідити неймовірно скрутну, аж катастрофічну, ситуацію цієї меншини, вивчити причини такої ситуації та запропонувати діючі форми допомоги тій меншині, щоб уберегти її від остаточної ліквідації та асиміляції, до яких веде дотеперішнє ставлення органів словацької влади.

Юрій Бача
Пряшів, 18 грудня 2004 року

СЛОВО ДО УКРАЇНИ

ДОКІР УСЯКІЙ НІКЧЕМНОСТІ

До 100-річчя Лесі Українки

У нашій пресі вже прозвучала думка про те, що поважні ювілеї – то добра нагода по-новому прочитати твори й життя ювілярів. Зокрема для нас – відірваної частини українського народу, яка не мала можливості систематично знайомитись навіть з найкращими здобутками української думки, великі ювілеї дійсно мали б стати доброю нагодою.

Сто років від народження найславетнішої української поетеси, одної з найвидатніших світових поетес, нашої мужньої Лесі Українки – нагода справді велична і величава, історична і всенародна. І то не тільки тому, як найчастіше наводиться, що йдеться про слабку жінку, якій доля післала найтяжчі випробування, скувавши її від десяти років тяжкою хворобою – туберкульозом кісток, що ця хвора й квола жінка переборола всі недуги й хвороби – свої і свого часу – і дала своєму народові неперевершену за своєю життєвістю і закликом до боротьби кришталево чисту поезію, мужнішу за поезію багатьох мужів поезії, пророчішу за пророцтва найрізноманітніших офіційних пророків, сильнішу за поезію багатьох титанів духа...

Леся Українка, як і вся українська дожовтнева література, жила в тих специфічних умовах, коли література ставала єдиним місцем обговорення й програмування народних справ.

Якщо Максим Горький, оглядаючи шлях розвитку російської дожовтневої літератури, твердив, що в російській літературі – вся російська філософія, в ній втілені великі поривання духа, в ній ″і до сьогодні яскраво горять уми великої краси і сили, серця святої чистоти – уми й серця істинних художників″ (М. Горький. О литературе. М., 1953, с. 79), то це тим більше стосується української літератури, бо тут не було й тих умов (напр., періодичної преси), які все-таки мала російська література.

″У народу, позбавленого суспільної свободи, література – єдина трибуна, з висоти якої (він) примушує почути крик свого обурення і своєї совісті″, – писав Герцен.

Усвідомивши собі, що в жодній із європейських країн залежність мистецтва від соціальних передумов не виступала так яскраво, виразно й безпосередньо, як у російській імперії, Іван Франко стверджував, що ″ніколи ще література не була в такім живім та тіснім зв'язку з суспільним розвоєм, з провідними суспільними змаганнями, з кипучою класовою боротьбою, як у нашім віці, ніколи вона не була таким правдивим, свідомим та живим виразом інтересів, смаку, поглядів і почувань суспільності, не була таким сильним двигачем поступу і розвою, як у нашім віці″ (І. Франко. Твори в XX томах. Т. XVI, с. 250).

І саме завдяки найтіснішому зв'язку української літератури з суспільним життям народу вона, як писав пізніше академік Олександр Білецький, ″була для народу зразу всім: політичною трибуною, публіцистикою, філософією, криком, плачем, стогоном народної поневоленої маси″ (О. Білецький. Міжнародне значення української літератури. ЛГ від 28 березня 1946 р.).

Отже, на фоні такого особливого розвитку української дожовтневої літератури, такої її історичної ваги й різноманітних функцій, поезія Лесі Українки була не тільки художнім словом, літературна творчість не залишалась лише естетичною вартістю; як і поезія безіменного поета з її ″Давньої казки″, що допомагала гордому лицареві в коханні, підбадьорювала його втомлене військо і вела його до перемоги; але коли той лицар по якімсь часі став утискати й кривдити своїх людей, вона говорила народові про волю й рівність, кликала його до бунту і вбила кривдника-пана, хоч, проте, сам поет вмер у тюрмі. Поезія Лесі Українки, як вивів з її творчості вже Іван Франко, ″для маси робочого люду – потіха в горю, спочивок по праці, для кожного чоловіка – природний вираз розбудженого чуття і вищих змагань, для всієї громади – заохота в боротьбі і докір всякій нікчемності; для пригноблених вона – гарячий поклик до бою за волю й людські права, а для кривдників – грізний месник... Все і всюди поезія – слуга життєвих потреб, слуга того вищого й ідейного порядку, що веде людей до поступу, до поправи їх долі″.

Поезія – слуга, але слуга життєвих потреб, того вищого ідейного порядку; Леся Українка – слуга, але слуга, який веде людей до прогресу, до поліпшення їхньої долі...

А вести народ до кращої долі в часі найтемнішого капіталістичного панування над народом, вести до волі народ, який соціально і національно позбавлений елементарних прав і свобод, вимагало від поетеси не тільки всіх її сил і здібностей; це вимагало помножувати свої сили, вірити у світло, коли навкруги панувала ніч, вимагало сміятися крізь сльози, сподіватись без надії...

Тому, справедливо писав Франко, ″її твори, се такий голосний та страшний стогін примученої душі, якого не чулося у нас ще від часу... Шевченкових думок. Сей стогін тим страшніший, що він плине не з якогось песимістичного світогляду, ... а тільки є виразом безмірно болючих обставин, серед яких живе авторка і серед яких знаходиться українське слово та всяка вільна гуманна думка в Росії″ (І. Франко. Твори... Т. XVII, с. 237).

Отже, в таких обставинах жила і геніальна поетеса Леся Українка і її багатостраждальна Україна! ″Незвичайна сила її таланту″ – ″одна з найцікавіших появ нашої нової літератури″ (І. Франко). Леся і тоді і нині виступає перед нами перш за все як безстрашний борець, ″що веде людей до поступу, до поправи їх долі″; її поезія – насамперед – ″потіха в горю.., заохота в боротьбі... і докір всякій нікчемності″.

Рівного їй по силі Франко не бачив нікого в тогочасній українській літературі. ″Від часу Шевченкового ″Поховайте та вставайте, кайдани порвіте, – писав він, – Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої дівчини... Леся Українка не силується на Шевченків пафос.., у неї є свій пафос, своє власне слово, у неї самої наболіло на душі чимало, у самої поетичне слово доспіло і сиплеться, мов золота пшениця″ (І. Франко. Твори... Т. XVII, с. 247–248).

Ось який ювілей готується святкувати Україна!

Такий ювілей – то дійсно справжня нагода познайомитись з її неперевершеною поезією, з кришталево чистим, взірцевим, героїчним її життям.

1971 р.

ДО ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ МАУ

Перша спроба створення Міжнародної асоціації україністів виникла 1968 року в Пряшеві

На сьогодні вже стільки понаписувано про становище українського народу після 1945 року – в Україні і не в Україні сущого – що можна би взятися до історії виникнення Міжнародної асоціації україністів (МАУ) без будь-якого вступу. Однак справі не зашкодить коротке визначення рамок, у яких та справа починалася, чим ініціювалася, чим визначалася і чим, може, обмежувалася.

Під час мого перебування у Києві в аспірантурі (жовтень 1956 – травень 1960) я познайомився з двома Радянськими Союзами та Радянськими Українами: з одними, про які я чув, читав та які я бачив на мітингах, маніфестаціях та інших велелюдних ″заходах″, які мали демонструвати величезні успіхи першої комуністичної країни у світі, яка йшла від одної історичної перемоги до іншої, вже завершила побудову першого етапу раю на землі – соціалізму! – та вже заклала міцну основу побудови другого етапу того раю – матеріальну базу комунізму; – залишилося добудувати тільки ″духовну надбудову″ тої могутньої побудови, – та з другими, які я бачив на власні очі, – війною та непорядками повністю знищену країну, з величезною кількістю калік, з величезними нестатками найосновніших потреб для якнайскромнішого життя трудової людини, з величезною різницею між умовами життя – зарплатами, квартирами, суспільним становищем основної маси ″радянського народу″ та – умовами життя його слуг – найрізноманітніших партійних, військових, охоронно-каральних, адміністративних та господарських – явних і засекречених – функціонерів, всесильних

та непомильних панів над долею, а часто й над життям тисяч та мільйонів людей.

Після мого повернення з аспірантури в Україні (травень 1960 р., де ″у Львові я став українцем, а в Києві – україністом″) мене найбільше непокоїло те, що в Україні не можна було півслова сказати інакше, ніж цього вимагала офіційна партійна політика та пропаганда.

У цьому я переконався вже 1958 року.

Мою доповідь ″Про сучасну українську літературу Чехословаччини″, яку я виголосив на науковій конференції у Львові – доповідь інформативну, яка, однак, відкривала очі українцям радянської України на те, що наперекір офіційному твердженню керівництва СРСР – ″віднині весь український народ об'єднано в єдиній радянській соціалістичній державі″ – українське населення живе в багатьох країнах Європи та світу, – опублікував львівський журнал ″Жовтень″. І оскільки в тій доповіді містилися трохи інші погляди на окремі часткові проблеми літературного життя Закарпаття (напр.: оцінка творчості Андрія Карабелеша, ″Дневника″ Олександра Митрака, діяльності Адольфа Добрянського), на журнал (а не на мене, бо я був ″іноземець″) відразу напали ″блюстителі″ порядку з Ужгорода (″Странная позиция журнала ″Жовтень″. Советское Закарпатье, Ужгород, 1958, ч. 165 від 16 липня).

Саме тому під час аспірантури я не надрукував жодної частини з дисертації в Україні – нехай я погоджувався ″майже″ з усім, чого від мене вимагав шеф-редактор ″Радянського літературознавства″ академік Євген Кирилюк, а повернув я додому у Пряшів з ″надзавданням″, яке я сам собі поставив, – підняти нашу пресу, зокрема єдиний літературний та літературознавчий журнал ″Дукля″, на такий рівень, щоб радянські читачі побивалися за ним, а не щоб ми підтасовували факти під ″радянські″ вимоги.

Готуючись до захисту, я опублікував кілька розділів дисертації саме в нашій ″Дуклі″... –тому, що їхня проблематика була дуже актуальною для нашого читача, й тому, що потрібно було мати бодай два друковані аркуші праць на тему дисертації.

Після цього я став думати про виконання свого ″надзавдання″.

Вже 1961 року я опублікував у пряшівському суспільно-політичному журналі ″Дружно вперед″ на продовження репортаж

″По батьківщині великого Кобзаря″ (ДВ, 1961, ч. 1, 2, 3, с. 31), у якому наявні окремі моменти ″нерадянського″ бачення та оцінки окремих явищ ″радянського″ життя. В тому ж журналі і того ж року я опублікував ″Притчу про гілку″ (ДВ, 1961, ч. 5, с. 21 та ч. 6, с.23.), яка викликала бурю офіційних партійних протестів і тільки завдяки тому, що я вдався до обману ″партії та уряду″, вона не скінчилася для мене катастрофою. (Див. про це в кн.: Юрій Бача. Вибрані твори. Літературознавство та публіцистика. – Ужгород: Мистецька лінія, 2008, с. 21–22 та 49–53.)

1963 року, в часі, коли в радянській Україні не можна було в позитивному плані навіть згадати священиків та „буржуазних″ інтелігентів, якщо вони не були бодай революційними демократами, якщо не революціонерами, у Пряшеві ми видали окремою книжкою ″Вибране О. В. Духновича″. На цей раз це видання було розкритиковано в нас удома (за те, що ми змодернізували окремі твори, а їхнього автора зробили прогресивнішим). Однак ″Вибране″ приємно вразило знавців життя і творчості Духновича в Україні, які (напр.: О. Мишанич) привітали його зі здивуванням, що нам вдалося вивести між люди такого заслуженого, проте зовсім не революційного автора.

Наступного – ювілейного року Тараса Шевченка – я опублікував статтю ″Шевченко між нами″ (ДВ, 1964, ч. 3, с. 8–10), де вже були й такі думки: ″ ... Читаєш, перечитуєш.., мов глитаєш з бездонного моря, і знову охоплює тебе неабиякий подив від того, як міг в отій тюрмі народів вирости поет, що не боявся нікого й нічого у світі, що вийшов з найнижчих, найтемніших людей... і добився такого високого й правильного розуміння найскладніших проблем національного, політичного та й соціального життя народів.., що з такою відвертістю та впевненістю став на захист отих скривджених рабів німих...

Скільки в нашому житті було, є і ще довго буде лицемірних нечесних, несправедливих людей, скільки раз... ми були свідками нелюдського ставлення... до наших селян.., скільки разів ми є свідками бездушного ставлення до людини взагалі... А скільки корисного ми могли б навчитися від Шевченка у ставленні до свого народу, своєї історії, до своєї мови?

На жаль, такого Шевченка ми ще не знаємо. Шевченко – зразок непіддатливості, сміливості, відданості народові. Шевченко – доказ того, як високо може підняти мову, літературу, культуру та й усю славу народу одна-однісінька людина, коли вона знає, що хоче, знає народ і його інтереси і в жертву своєму народові принесе все своє життя. Шевченко – яскравий приклад того, на яку величезну висоту може піднятися навіть найвідсталіший кріпак, коли в нього є сила волі, є талант, повага до себе, до праці і до людей. Шевченко, отже, зразок як потрібно боротися, казати правду в очі, не піддаватись, але перемагати, не втікати від проблем.., не соромитись за своє і не ласитись на чуже... Таким був Шевченко! А ми? Ми не замислюємось... над проблемами нашого життя, не... вміємо розібратися у складних питаннях нашого минулого та сучасного, отже.., і Шевченка ми не можемо по-належному зрозуміти, знайти в нього пораду, вказівку, відповідь на багато питань нашого часу... Шевченко ще не став нашим зразком-ідеалом..."

Наступного 1965 року я опублікував дві рецензії на колективні праці численного колективу найкращих літературознавців радянської України: на "Історію української літератури", яку видав Київський педінститут 1964 року ("Дальший крок вперед", "Дукля", 1965, ч. 1, с. 95–98), та на подібну „Історію української літератури", яку 1965 року видала АН УРСР ("В новій історії мало нового". "Дукля", 1965, ч. 3, с. 92–96). Як видно вже з назв рецензій, я надав перевагу інститутській історії перед академічною. Рецензуючи ці видання, я заявив, що було б блюзнірством навіть подумати, що одна особа може об'єктивно оцінити багаторічну працю великого колективу визначних науковців. Тому я "обмежився" кількома зауваженнями, зокрема щодо періодизації історії української літератури (яка послідовно йшла за партійною періодизацією партійного та державного життя, за п'ятирічками та партійними з'їздами. На потребу нової періодизації, проте, вказав відомий учений Олександр Білецький). За мою нахабність мені дісталося аж у двох числах „Літературної України" від професора Степана Крижанівського (1965, ч. 92 та 104). На щастя, обійшлося для мене без наслідків. (Може, варто згадати таке. Коли перша рецензія С. Крижанівського з'явилася після моєї рецензії

в "Дуклі", то друга – раніше від появи моєї рецензії. Мою другу рецензію було надруковано в "Дуклі" тільки 1966 року (ч. 1, с. 56–59), а рецензія С. Крижанівського – вже в ч. 104 за 1965 рік. Річ у тому, що рукопис своєї рецензії я послав Крижанівському для "дружнього обговорення", як одному з авторів "Історії...", а він, не дочекавшись її публікації, поспішив її громити. Така практика "співпраці" також належала до радянських методів літературної критики).

1966 року я використав ювілейні дати народження та смерті Івана Франка і ризикнув опублікувати важливий уривок із праці Івана Франка "Що таке поступ?", який радянське літературознавство не друкувало десятиріччями. Навіть у двадцятитомному виданні творів Франка цього уривку немає! Я дізнався про цей уривок із розмови з Микитою Шумилом, який після моєї ствердної відповіді, що я читав працю Франка "Що таке поступ?", запитав мене: "...а в повному обсязі?" Після цього, повернувши додому, я знайшов у Празькій Слов'янській бібліотеці "повний обсяг" "Поступу", переписав його, тримав його в себе і чекав нагоди опублікувати, але в такому виданні, щоб він міг потрапити перш за все на очі радянському читачеві. Отже, мені здалося, що рік Франкових ювілеїв підходив якраз для цього. Треба було тільки знайти форму й місце. І я взявся ніби за рецензію чи аналіз цього твору Франка. Пройшовся по ньому пером від початку до того місця, де Франко починає мову про так звану "Енгельсову народну республіку", а тоді, без будь-якої перерви чи бодай словечка коментарю, "вдарив" увесь цей не такий вже короткий – понад сторінку машинопису! – уривок. І тільки після такої розлогої цитати я трохи пом'якшив критику Франка, сказавши, що не вина Франка в тому, якщо "дещо" з його думок сповнилося, мовляв, під час "культу особи"...(Дукля, 1966, ч. 3, с. 2–6). Вирішальним було те, що текст пішов у світ, і перш за все – в Україну. (Як відомо, українці та україністи Чехословаччини висилали в ті роки нашу пресу та книжкові видання десятками екземплярів в Україну та в інші країни, де проживало українське населення. Зрозуміло, що саме цього числа "Дуклі" і я, і мої колеги вислали в Україну найбільше екземплярів). Розголос про це число часопису та відгук на наведені думки Франка були неймовірно

жваві. (Тодішній київський студент Лучук твердив, що він був вісімдесят четвертим в черзі на цей журнал в Публічній бібліотеці АН УРСР. У Києві 1990 року при зустрічі зі мною окремі люди з України цитували мені по пам'яті початок моєї статті. Після публікації цього уривка я був щасливий як початківець, якому надрукували першого віршика!

Може, саме внаслідок того, що за цю статтю мене тоді ніхто не побив, я насмілився опублікувати репортаж про Україну – ″Здрастуй, Україно!″ (ДВ, 1966, ч. 10, с. 6–7 та 27), за який мені дісталося найвищої ″нагороди″ з усіх можливих боків, з усіх рівнів та з різними наслідками: починаючи критикою від ″колег″ (А. Шлепецький, М. Новак) на VI конференції КСУТ у Пряшеві в кінці 1966 року, через зняття з усіх посад та функцій, які я обіймав в той час у культурному чи суспільному житті, через критику від ЦК Комуністичної партії в Братиславі, Празі, Києві та Москві аж до його презентації Петром Шелестом – першим секретарем ЦК КПУ, який розмахував журналом із цим репортажем як ″образцом антисоветской писанины″ на зустрічі Політбюро ЦК КПРС з Москви та Президії ЦК КПЧ з Праги в Чієрній-на-Тисі на початку серпня 1968-го – кілька днів перед приїздом танків у Чехословаччину.

На той час – в кінці 1966 року – в мене на руках було ще немало матеріалу про національну політику Комуністичної партії Радянського Союзу, які я повиписував із двох величезних томів ″История Коммунистической партии в решениях съездов и конференций″ ще 1957 року, коли я, будучи науковим аспірантом, готувався до іспиту з марксизму-ленінізму. Той матеріал чекав нагоди – форми і часу – і мені здавалося, що ювілейний 1967 рік може стати належним для його опублікації.

Тому під кінець 1966 року я здав у редакцію ″Дуклі″ статтю ″Два перші кроки″, в якій я похвалив ″демократичну″ ленінську *теорію* розуміння національного питання і протиставив її ″культівській″ сталінській *практиці* у вирішенні цього ж питання в Україні. Цією статтею мені вдалося опублікувати ряд матеріалів – цитат з партійних постанов та з висловлювань різних керівних функціонерів комуністичної партії, які однозначно вказували на ліквідаторську політику партії щодо українського народу.

1967 року мені вдалося опублікувати ще кілька ″гострих″ матеріалів та, зокрема, кілька дрібних газетних статейок з нагоди ″ювілею″ ВЖСР (″Революція триває″, ″Першим нелегко″, Нове життя, 1967, ч. 44 та 45), навіть, трохи пізніше, стати на захист ″Собору″ Олеся Гончара (″Нова афера?″, НЖ, 1968, ч. 28).

Отже, протягом кількох років після повернення з України мені вдалося опублікувати ряд різноманітних матеріалів, які вказували на інше становище українського народу в Радянському Союзі, ніж його окреслювала радянська політика та пропаганда.

Одночасно я набував переконання, що мої можливості, як особи, вичерпуються. Доступу до саме таких нових матеріалів я не мав, на прикладі покарань радянських ″товаришів″, які прагнули по-своєму глянути на окремі питання життя українського народу, я переконувався, що мене, як особу, неважко буде-таки вивести з кола геть і навіть сліду по мені не лишити. (По партійній лінії мене перевели в категорію анти-: антирадянських, антипартійних, антидержавних елементів уже 1962 року). Тому в мене вже давніше визрівала думка створити щось колективне, легальне та наукове, завдяки чому можна б покласти подібні завдання на плечі більшої кількості осіб у різних країнах. Тільки не вимальовувалися форми – як це зробити.

Зрозумілим було одне: *найтяжче буде залучати як активістів саме українських радянських вчених, без яких у жодному разі неможливо щось подібне створити.*

Аж тут-таки з'явилася нагода – як приклад і як паралель.

1967 року я дізнався, що з центром у Парижі (паралель – у Пряшеві!) було створено ″Международную асоциацию преподавателей русского языка и литературы″ (МАПРЯЛ), (паралель – Міжнародну асоціацію україністів – МАУ), головні посади в якій зайняли, зрозуміло, – русисти з ″советской России″ (паралель – україністи з ″радянської України″).

І почалося!

Я взяв статут МАПРЯЛу, перекреслив у ньому слова ″русский″″, ″русист″, ″советский″, ″Париж″, ″Москва″, замінив їх словами ″український″, ″українiст″, ″радянський″, ″Пряшів″, ″Київ″ – і статут Міжнародної асоціації україністів був готовим! Інших змін у статуті я навмисне не робив, щоб ні в нас, ні в Союзі, навіть у Москві (бо без згоди Москви в Києві нічого не можна було зробити), не могло бути жодних зауважень до окремих формулювань. Тут все було навіть не ″радянське″, а ″советское″! Це, на мою думку, не могло не пройти!

З такою знахідкою я ознайомив найближчих колег, потім членів Кафедри української мови та літератури і Науково-дослідного кабінету україністики нашого Філософського факультету. Тут ми обговорили ідею та намітили план і взялися до роботи зі створення Підготовчого Комітету МАУ.

На перших зустрічах у найвужчому колі однодумців велися розмови про те, до кого звертатися: до окремих конкретних осіб (тоді до кого?) чи до установ; як дізнатися про те, що вважають найголовнішим у тій справі інші особи, установи, україністи інших країн; як роздобути адреси окремих осіб та установ, кого можна поінформувати конкретніше та скоріше, ніж ″інших″, скоріше, ніж ті ″інші″ почнуть обговорювати ці питання офіційно, що і як написати тим ″ближчим″, щоб їх поінформувати та не створити їм проблем, бо ж тоді ми вже не сумнівалися в тому, що ″листи, перш ніж потрапити до адресата, потрапляють у руки до різних ″цензентів-рецензентів″. (″І міг би писати...″, 1964. У кн.: ″Листи самому собі″, Пряшів, 1997, с. 224)

Отже, було вирішено звернутися до окремих україністів різних країн та до українських установ формою анкети, в якій потрібно було відповісти на питання, чи вони (особи та установи) вважають за потрібне співпрацювати в питаннях розвитку україністики, які питання вважають найголовнішими, такими, які варто внести у план міжнародної співпраці, кого пропонують в органи МАУ від своєї установи чи країни і таке інше.

І тільки після такої негласної підготовки та отримання 14 відповідей від україністів з України, Польщі, Югославії та Чехословаччини, *″21–23 червня 1968 року в Пряшеві та у Свиднику було зорганізовано Перший міжнародний робочий семінар на*

тему: ″Розвиток україністики в соціалістичних країнах″, який зорганізували Кафедра української мови та літератури та Дослідний кабінет україністика Пряшівського філософського факультету Університету П.-Й. Шафарика.″ (″Нове життя″, Пряшів, 1968, ч. 32).

У Комюніке з наведеного семінару було виписано як мету та завдання міжнародного органу україністики, так і досить докладний план діяльності такого органу на найближчий період.

″Група україністів Чехословаччини, будучи свідомою того, що україністична наука вступає в наш час у період синтезу й активізації свого розвитку в різних країнах світу, висунула ініціативу за створення Міжнародної асоціації україністів, на ґрунті якої був би можливим обмін поглядами про напрями й організацію україністичної науки, а також координація україністичної роботи в різних країнах...

Учасники семінару обмінялись інформаціями.., одноголосно ствердили, що створення Міжнародної асоціації україністів допомогло б кращій організації україністичної праці в різних країнах світу. Метою такого товариства була б координація й підтримка україністичної науки шляхом особистих контактів і консультацій, нарад про актуальні робочі завдання й методологічні питання, зосереджування та публікація українознавчої бібліографії, організація наукових конференцій з міжнародною участю, видавання міжнародного бюлетеня та інших публікацій українознавчого характеру″.

Услід за цими інформаціями в Комюніке йшла мова про найголовніше – з фактичного і тактичного погляду – про участь учених радянської України у вказаній ініціативі:

″Учасники семінару вважають, що ініціативу створення такої асоціації мали б підхопити українознавчі установи Радянської України... На випадок, якби відповідні органи та установи на Україні не виявили бажання взяти на себе справу заснування Міжнародної асоціації україністів у свої руки, осідок асоціації пропонується створити в Пряшеві, де є для цього найбільш відповідна організаційна база″.

Далі в Комюніке визначалися завдання ініціаторам на найближчий період:

"Зважаючи на те, що на нараді у справі утворення асоціації не були заступлені україністи всіх країн, які б входили у її склад, вирішено тимчасово заснувати підготовчий комітет асоціації, до якого б увійшли два представники пряшівської україністики й по одному представникові Братислави та Праги. Головою комітету вибрано доц. д-ра Юрія Бачу, секретарем – д-ра Миколу Мушинку, членами – д-ра Ореста Зілинського (Прага) та д-ра Михайла Мольнара (Братислава). Підготовчому комітетові доручено звернутись до українознавчих установ усіх соціалістичних країн з проханням прецизувати свої погляди на вищенаведену справу і поповнити підготовчий комітет одним представником з кожної країни... Підготовчий комітет повинен в найближчому часі опрацювати проект структури майбутньої асоціації і з нагоди VI Міжнародного з'їзду славістів, що відбудеться в серпні ц. р. у Празі, зорганізувати робочу зустріч україністів. Далі підготовчому комітетові доручається на червень 1969 р. скликати міжнародну наукову конференцію на тему: "Розвиток української національної свідомості", на якій при відповідній репрезентації україністичних установ з-за кордону можна було б утворити Міжнародну асоціацію україністів. До того часу підготовчий комітет має видати інформативний бюлетень з ширшим повідомленням про результати першого семінару та суцільними інформаціями про становище й перспективи україністики в окремих соціалістичних країнах" (Там же).

Щоб ще і ще наголосити на потребі Міжнародної асоціації україністів, уже в наступному (33-му) числі "Нового життя" ми акцентували на тому, що *"доля українського народу склалася так, що українці, крім України, живуть як національна меншість ще в Польщі, Румунії, Югославії, Угорщині та Чехословаччині. В кожній з тих країн можна видіти такі чи інші результати культурного життя українського населення. Для всіх тих країн, однак, характерно, що українське життя розвивається тут дуже помали і в надзвичайно складних умовах. Одною з причин такої ситуації в українському житті соціалістичних країн є той факт, що аж до сьогодні Україна дуже мало допомагає розвиткові культурного та національного життя українським національним меншинам у тих країнах"*.

Для доведення права на інше ставлення України до своїх національних меншин у статті наводилося:

"З практики знаємо, наскільки про життя словаків за кордоном дбає словацька культурна громадськість, яку підтримку з боку свого народу має в нас угорська національна меншість, що роблять різні народи для пропагації своєї культури між іншими народами".

І тут же наводилися "гіркі" приклади з нашого українського життя:

"Як, наприклад, болюче було видіти на цьогорічному Святі у Свиднику, коли на відкритті виставки українського мистецтва стояли поруч українці з Америки, Канади, Франції, Німеччини, Польщі, Югославії та Чехословаччини, не було лише українців з України; коли, відкриваючи Чотирнадцяте свято у Свиднику, голова КСУТ міг привітати делегацію з України у складі двох товаришів (та й то другий з них був одночасно керівником хору); коли на семінарі українських студентів у Братиславі були українці з Канади, Америки, Німеччини та Франції, але не було українських студентів з України; коли та сама картина, нарешті, повторилась і на Першому міжнародному семінарі україністів; коли вже давно стало традицією проводити міжнародні літні курси богеністів, словакістів, полоністів, та ніяк не можна розпочати подібні курси україністів; коли множаться фестивалі пісень у Сан-Ремо, Сопоті, Братиславі та й у багатьох містах Європи, проте все ще не реалізується вимога української культурної громадськості про те, щоб, нарешті, Київ став місцем міжнародного фестивалю народної пісні...

Щоб покласти край такому відставанню пропагації української культури, щоб рушити україністичну роботу з її дотеперішнього місця, щоб подумати про найнеобхідніше і договоритись на перших кроках – адже такий стан прямо торкається не тільки україністів соціалістичних країн й культурно-освітньої праці українського населення в цих країнах, пряшівські україністи вийшли з ініціативою про міжнародну зустріч україністів, хоч ми повністю свідомі того, що таку важливу роботу можуть з повним успіхом організувати тільки україністи України".

У кінці статті я запевняв, що *"підготовчий комітет Міжнародної асоціації україністів зробить все для того, щоб всі завдання, намічені в комюніке, виконати якнайкраще; щоб україністика як наука зайняла своє належне місце серед інших славістичних наук. Ми віримо, що в цій роботі знайдемо повну підтримку як радянських україністів так і україністів інших соціалістичних країн"* ("Нове життя", Пряшів, 1968, ч. 33).

Перечитуючи сьогодні – після сорока років – тодішні тексти та оцінюючи нашу тодішню українську мову, можна спостерегти в ній певні "особливості". Визнаємо, тоді ми лише "помали" вчилися "видіти" та "прецизувати" наші завдання. Окремі формулювання теж ніби виявляють певну непослідовність: у тексті найчастіше говориться про україністику та українське населення в соціалістичних країнах, але згадуються тут і "україністичні установи з-поза кордону", українці та україністи "в багатьох країнах Європи та світу", "в багатьох інших країнах", "у різних країнах" та навіть "україністична праця усіх країн" тощо. В цьому аспекті йдеться про свідому й планомірну непослідовність. Для того, щоб задум пройшов щілинами радянських установ, необхідно було говорити тільки про україністику соціалістичних країн, а для того, щоб – *у майбутньому!* – можна було поступово притягати до спільної праці також українців та україністів „всіх інших країн" – необхідно було лишати відкритими якщо не двері, то бодай віконце чи віконечко. Вирішальним та втішним у нашому сучасному погляді на тодішню справу, однак, є факт, що *не потрібно навіть сьогодні робити жодних коректур чи навіть доповнень щодо змісту, спрямування та головної мети заснування та дії такої установи чи організації!*

В дусі обіцянки підготовчий комітет у спеціальному бюлетені опублікував відповіді на Анкету та матеріали з робочого семінару і став готуватися до зустрічі україністів під час VI Міжнародного з'їзду славістів у Празі, коли мало дійти до заснування МАУ.

Однак – наперекір усьому – до виникнення МАУ таки не дійшло.

Керівник українських радянських учасників VI з'їзду славістів академік Іван Білодід заборонив своїм підлеглим взяти участь у зустрічі україністів та вислав на зустріч тільки двох делегатів: Григорія Вервеса та Віталія Русанівського, яким наказав заявити, що Радянська Україна не вважає потрібним засновувати якусь установу для співпраці україністів. Цю роботу, мовляв, можна робити посередництвом Українського комітету славістів. Названі делегати від України на зустрічі оголосили таку заяву.., свою місію вважали закінченою і відійшли зі зборів. Інші учасники зустрічі – без участі вчених з України – не вважали за можливе створити *Міжнародну* асоціацію і залишили *Підготовчий* комітет надалі *підготовчим* органом МАУ, який мав продовжувати шукати нагоду таки створити Міжнародну асоціацію україністів.

Однак після приїзду радянських танків, що стався буквально за два тижні після з'їзду славістів, кожна спроба робити щось у цьому плані була неможливою та занадто небезпечною. А найактивніші ініціатори заснування самої МАУ були – по-різному – жорстоко покарані.

Нам не відомі подробиці конкретної підготовчої роботи, яка передувала фактичному заснуванню – через двадцять років від першої спроби – Міжнародної асоціації україністів в Італії 1989 року. Не відомо мені, чи (та що) ініціатори створення МАУ знали про нашу спробу понад двадцятирічної давності зробити те, що нарешті зробили вони. Інформації Оксани Пахльовської у її книзі "Ave, Европа", Київ, 2008, в якій докладно розповідається про виникнення МАУ 1989 року (цю книжку ми недавно придбали та докладно її вивчаємо – травень 2009 р. – *Прим. Ю. Б.*) не дають відповіді на наші питання. Проте *тішить нас сам факт, що така установа, з тою самою назвою, з такими самими завданнями та такою ж офіційною структурою таки виникла і вже двадцять років діє та успішно розвивається* (хоча не в тому обсязі та й не завжди на тому рівні, як передбачалося її організаторами).

Пряшів, лютий 2008 року

МАРІЄ ДЕМ'ЯНІВНО, НЕ ЗАБУДУ ВАС НІКОЛИ!

Я дуже радий нагоді згадати бодай кількома словами Марію Дем'янівну Деркач та атмосферу довкола неї, бо почуваюся перед нею у важливому боргу.

В аспірантуру до Києва я приїхав у кінці жовтня 1956 року, будучи неграмотним та несвідомим в українській справі. В себе у Словаччині я закінчив Педагогічний інститут Словацького університету та Філософський факультет Університету імені Коменського в Братиславі і попрацював два роки асистентом на кафедрі російської мови та літератури пряшівських вузів.

Згодом мені запропонували аспірантуру з української літератури. Я, зрозуміло, згодився, проте щиро зізнався, що не знаю ні української літературної мови, ні української літератури і нічого не розумію в українській історії чи взагалі в українському питанні.

– Нічого, будеш там не першим таким! – сказали мені ті, які бодай трохи розумілися на тій справі.

І справді, коли я таким приїхав у Київ, то в перші дні намагався не говорити, а лише відповідати ″так″ або ″ні″, боячись, щоб відповідні особи не дізналися, що я не володію українською літературною мовою і не вернули мене додому. (Пізніше я не раз переконувався, що незнання української мови було тут інколи навіть плюсом чи навіть приводом для гордості).

А тоді, здавши через тиждень екзамен з російської мови та через два місяці екзамен з марксизму-ленінізму (який довелося здавати ще російською мовою), першу частину фахового екзамену, поїхав додому, там одружився, і, повернувшись у Київ, попросився в наукове відрядження до Львова, бо саме там було найбільше матеріалів до теми моєї дисертації.

І саме тут – будучи все ще неграмотним і несвідомим українцем та україністом – я зустрівся з львівськими українцями та україністами, серед яких саме Марія Дем'янівна Деркач мала величезний авторитет. Я часто заходив до неї на роботу, бо вона колись навчалася у Празі і в моїй присутності часто й щиро згадувала Прагу, Чехословаччину, своїх друзів, захоплювалася людьми та культурою нашої країни...

Були тут й інші авторитетні люди – Михайло Яцків, Денис Лук'янович, жив ще тоді професор Крип'якевич, – трохи молодший, але вже дуже шанований Григорій Нудьга, Марійка Вальо, Степан Трофимук, Юрій Сливка, молода Лариса Крушельницька, професор університету Федір Науменко і цілий ряд інших трохи та значно молодших, дуже симпатичних, проте грамотних ″завзятих″ та ″затятих″ українців, включно з молодим тоді Дмитром Павличком, з яким я протягом короткого часу дуже зблизився. І саме тут, у середовищі отих та отаких людей я протягом двох місяців – березня та квітня 1958 року – як я часто і не без гордості заявляв – став українцем! Україністом я став у Києві, проте українцем – саме у Львові.

Так-от, саме тут, в Інституті суспільних наук АН України, на Підвальній, 24, виробилася практика, що частина отих грамотних і свідомих людей-науковців залишалася після робочого часу саме в кімнаті Марії Дем'янівни і розповідала мені – неграмотному і несвідомому – про різні неправдоподібні, як на мене, речі з їхнього недавнього життя. (Наприклад, про те, як, лягаючи спати, люди укладали найнеобхідніші речі в торбину, щоб на випадок нічного ″чорного ворона″ могли взяти з собою бодай що-небудь на кілька днів життя, і, встаючи вранці, знову розпаковували ті речі, щоб їх увечері знову скласти в торбину. Або про те, як одного недільного ранку сусіди помітили, що в одному з ближніх будинків зачинені віконниці. Це могло означати тільки одне: вночі в тому будинку був ″чорний ворон″, усіх забрав, – і тому нікому відчинити віконниці. Аж пізніше довідалися, що мешканці запізно прокинулися. В ході одної такої бесіди я не втримався (бо не розумів отої складності та трагічності української дійсності в Радянському Союзі) і майже вибухнув: ″Та чому ви не клали опір усьому тому! Невже між вами не було бодай одного, який би...″ Присутні закам'яніли і надовго

замовкли. Тоді саме Марія Дем'янівна, переборовши спазми у горлі, зі сльозами на очах тремтячим голосом спромоглася на відповідь: ″Молодий чоловіче, то що – ви сліпий і не видите, що серед нас нема жодного старшого, всіх нас знищили, то мала ще і я та кілька таких, як я, котрих не встигли знищити, сама покласти голову..?″ Я в ту ж мить прозрів... І прозрів.., і дозрів.., і зрозумів.., і налякався.., і засоромився... – страшенно засоромився; так засоромився, що з того часу мені соромно протягом усього мого життя! – І саме тому я мушу розповісти про це, і додатково виправдатися, і просити пробачення перед усіма вами, – перед тими, хто вижив, рівно ж і перед тими, хто свідомо клав голови... Саме в ту мить, кажу, я прозрів.., усвідомив.., зрозумів... – і тут же зродилася в мене думка, яку я повторюю протягом усього життя: може, справді, краще розумна голова жива, ніж геніальна мертва.., хоча й визнаю, що на сотню голів розумних та живих, може, інколи треба покласти й кілька геніальних. Я вибачався як міг; а від того моменту з усіма львів'янами, навіть з молодшими, я поводив себе як зі святими, проте я не встиг зробити нічого такого, щоб повністю виправдати себе саме перед Марією Дем'янівною Деркач за мою неграмотність в українських справах та за неувагу до людського горя.

Хоча одного разу я таки відомстив за неї.

Після закінчення згадуваних бесід в Інституті я інколи проводжав Марію Дем'янівну ще трохи вулицями Львова, коли вона вертала додому. А одного разу вона йшла до будинку головної пошти у Львові – потребувала послати вітальну телеграму до Києва своїй доні до дня уродин – і нам було по дорозі (бо жив я в гуртожитку на Коперніка, 38). Зайшли ми у великий зал пошти, стали в чергу біля віконця, Марія Дем'янівна тримала в руці бланк телеграми. Коли підійшла наша черга, Марія Дем'янівна подала бланк у віконце, в руках тримаючи дрібні, щоб заплатити. У віконці ″ніжний″ жіночий голос кинув нам: ″Перепишите на общепонятном..!″ Ми були настільки не готові до такого ходу справи, що обоє на досить довгий час змовкли. Отямилася першою Марія Дем'янівна і тремтячим голосом насмілилася сказати: ″Дівчинко, будьте ласкаві, прийміть телеграму.., це я своїй донечці

до дня уродин посилаю.., то як же я до неї нерідною мовою можу написати.., ми ж вдома ніколи інакше не говоримо...″. Однак з віконця той же ″ніжний″ голос загарчав до нас: ″Перепишите, иначе я не приму... Или освободите очередь!″ Я мовчав (бо міг хіба що вибухнути), Марія Дем'янівна розхвилювалася і майже плачучи просила працівницю пошти прийняти телеграму. За нами раптом пролунав на весь зал сильний голос. Ми озирнулися – і побачили високого, справді могутнього, хлоп'ягу, та ще й у військовому. За погонами – полковник. Саме він скомандував: ″Девушка, примите телеграмму!″

В ту хвильку перестали працювати всі відділи та й віконця залу пошти – всі очі й вуха були звернені до нас. Марія Дем'янівна стала просити полковника, щоб той не втручався у справу, бо ще й собі заробить біди, мовляв, вона піде на іншу пошту, де від неї візьмуть телеграму її рідною мовою, та полковник ні на що не звертав увагу і твердив своє: ″Мне стыдно жить в стране, где не принимают поздравительную телеграмму на родном языке матери!″ І став виправдовуватися за працівницю пошти, яка, зрозуміло, тут же змінилася до невпізнання: стала милою, ласкавою, навіть гроші за телеграму забула чи не хотіла брати...

Отже, тут за Марію Дем'янівну заступилася порядна людина.

Моя черга прийшла значно пізніше та ще й у самому столичному Києві.

Одного разу відправляв я рекомендованого листа кудись в Україну, і саме на того листа чекав я важливу відповідь. Тому свою зворотну адресу я виписав точно за документом, бо знав, що в інакшому випадку мені можуть не видати листа. Однак коли я просунув свого листа у належне віконце головної пошти, жіночий голос кинув мені у відповідь: ″Гражданин, уточните адрес!″ – і чиясь рука швиргонула мені назад мого ж листа. Я повторно проконтролював адресу і знову подаю листа у віконце: ″Прийміть листа; адреса повна і правильна!″ А ″дєвушка″ звідтам знову: ″А я вам говорю, что не полный..!″ Я зрозумів, у чому справа, і вже голосніше настоюю: ″Прийміть листа! Адреса повна і правильна!″ І так ще десь два рази – з тою різницею, що ″дєвушка″ додала, щоб я дописав ім'я та по батькові. А тоді я відчув свою нагоду і, подібно до полковника у Львові, підвищив голос на ″дєвушку″

за віконцем. ″Слухайте, ви.., я іноземець, і в моєму документі моє ім'я по батькові не записано″. І далі, – вже за Марію Дем'янівну: ″Якби я не поважав вас і не вивчив би вашої мови, ваші закони й правила, нерідко дивні й догматичні, і не поважав би вашої культури і ламався тут перед вами якоюсь мовою чужою, то ви падали б перед іноземцем″. Я вже не стримувався... Спочатку трохи навмисне, а тоді стало сипатися все наболіле на душі... Я таки відомстив за Марію Дем'янівну та за інші прикрощі, завдані мільйонам інших людей... ... ...

Невдовзі я повернув зі Львова до Києва.

Роботи в мене, як в аспіранта, було досить, бо я мусив спочатку прочитати середньошкільні підручники з літератури, тоді – твори багатьох авторів і лише після того – взятися за наукові дослідження творчості окремих, таких як Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Шевченко, Панас Мирний, Коцюбинський, Франко, Леся Українка, та інших письменників.

Та й додому мені дуже хотілося, бо там чекала мама, дружина з синком, рідня.

Марію Дем'янівну я більше не бачив; вона невдовзі померла, – однак хоч трохи заспокоює мене, що я, може, й не повністю, але таки по-своєму виправдався перед нею.

І тому, працюючи пізніше не покладаючи рук, я ніколи не забував про Львів, про зустрічі з львівськими українцями, про їхні бесіди зі мною, про ту величезну науку, яку вони передали мені. Я до сьогодні переконаний: якщо в житті мені вдалося щось хоч трохи важливого чи вагомого зробити, то в цьому доробку була і частка тих, які поклали голови, і тих, які не встигли покласти життя за свою справу...

На жаль, сьогодні вже багатьох з моїх дорогих львів'ян нема між живими. А ті, котрі ще живуть, за той час постаріли і споважніли. З декотрими з них я встиг знову зустрітися і наново познайомитись. Вони сьогодні – професори, директори бібліотек, визначні поети-посли-дипломати, або й прості працівники-пенсіонери, пишаються дітьми та внуками й надалі активно працюють для своєї України, – чи не так, моя дорога Марійко Вальо?

Я безмежно вдячний долі, що звела мене тоді з тими людьми-борцями, які виводили мене в люди, – і тому сьогодні, при нагоді, додатково, проте не менш щиро та сердечно, дякую їм усім, хто мене знає (знає і не лає, бо є і такі!) за те людське, що вони тоді заклали в мене і що в мені живе, а може, й досі, й росте та розвивається на користь нашого народу.

А вас, Маріє Дем'янівно, не забуду ніколи!

Пряшів, 10 березня 1998 року

ДМИТРО ПАВЛИЧКО В МОЄМУ ЖИТТІ

Коли я – будучи чехословацьким науковим аспірантом кафедри української літератури Київського університету імені Тараса Шевченка в Києві – приїхав на початку березня 1958-го в наукове відрядження до Львова, то потрапив у коло надзвичайно цікавих людей, зосереджених переважно в Інституті суспільних наук АН УРСР. (Див. про це: ″Маріє Дем'янівно, не забуду вас ніколи! ″ In: Марія Деркач. Львів, 1999, с.175–179.

Із львів'ян, які не були пов'язані з Інститутом (не працювали в ньому) та з якими мені довелося познайомитись чи й заприятелювати навіть, мені найдовше запам'яталися: професор педагогіки Федір Науменко, який не переривав зв'язків зі мною та активно допомагав навіть у найскладніший період мого життя, сестри Байко – славне тоді тріо бандуристок та співачок, скульптор Володя Бойко – автор нереалізованого проекту пам'ятника героям Другої світової війни, який мав бути відкритий у Львові і який висотою мав таємно перевершити пам'ятник Міцкевичеві, окремі редактори та поети та, зокрема, перш за все та найбільше – молодий поет Дмитро Павличко!

Я не пригадую, де і як ми познайомилися з Дмитром, пам'ятаю тільки, що ми часто зустрічалися і вели розмови про різні актуальні тоді українські справи.

Перша виразна згадка про Дмитра така.

Ми зустрілися у місті і він сказав мені, що йому потрібно зайти на годину-дві в редакцію ″Жовтня″ – чи не пішов би я з ним туди, не зачекав, поки він вирішить свої справи, а тоді ми б знову ″пішли у місто″. Я згодився, ми зайшли в тіснувате приміщення редакції, де він познайомив мене з редакторами Василем Колодієм та Михайлом Нечиталюком. Працівниця редакції подала Дмитрові його пошту – листи від молодих поетів-початківців – і він, як

редактор чи позаштатний редактор, читав та правив ці вірші і найкращі з них пропонував до друку.

Для мене було дуже цікаво слідкувати за роботою Дмитра. Він читав ті вірші вголос, коментував вдалі й невдалі місця, тут же виправляв найбільш явні незграбності і відразу під віршем писав кількарядкову оцінку вірша: або друкувати, коли вірш був вартий того, або радив авторам подумати, попрацювати, наводив рядки окремих віршів, підписував все те і передавав працівниці редакції, щоб та від його імені переписала ті правки і поради та відіслала авторам.

Це був чи не єдиний такий випадок, проте він мені запам'ятався, бо в нас у Пряшеві щось подібного при мені робив Федір Лазорик, проте систематично ні тоді, ні пізніше ніхто так ґрунтовно не працював зі спробами наших поетів-початківців.

Запам'яталися мені часті дискусії чи й полеміка з Дмитром на тему про його окремі вірші чи твори. Це був період, коли творилися його ″Рубаї″, його ″Притчі...″ про Правду, про Красу, про Силу, де повсюди були закладені високоактуальні думки та погляди й відбиті його принципові позиції. До сьогодні пригадую, як він, прочитавши чотири, здавалося, банальні рядки з ″Рубаїв ″:

″Побачила свиня кусень сала
І сказала:
Як добре, що мою родину
Та вирізують на солонину!″

і усвідомлюючи собі високу актуальність паралелі цього віршика з тогочасною українською (радянською!) практикою взаємних доносів один на одного, переконливо заявив: ″Я ладен піти на рік у тюрму, якби мені надрукували ці рядки!″

Дмитро часто повторював рядки з ″Притчі про Правду″, коли шукач Правди пройшов повз парадні й пишні палаци всяких Розкошів та Неправд і нарешті в старій розваленій колибі зустрів Правду – стару бабусю-жебрачку, яка, на його розчарування, – бо його народ вірить, що Правда молода, сильна й здорова і що вона переможе, – радить йому – Правда! – ″... а ти збреши своєму народові! Скажи йому, що я таки молода, сильна й здорова...″ – так от за ті слова, що вигукував Дмитро, – коли правда радить збрехати своєму народові, – за ті слова Дмитро також був охочий

свідомо піти до тюрми. Подібно захоплювався Дмитро своєю розв'язкою-знахідкою у Притчі про Силу, коли в обох випадках сильніший навмисне піддався слабшому, ″... та не сміявся лиш переможець!″ Ви зрозумієте, шановні друзі, що на такому рівні розмов не могло не бути мови про багато інших пекучих питань та проблем, про які тоді ніде інде я не міг почути, поміркувати чи навіть посперечатися, тільки в українському Львові.

Однак найчастіше ми говорили – майже при кожній зустрічі – про його книжку ″Правда кличе″, яка саме тоді була в друку. Дмитро занадто сподівався на неї, бо вже тоді ходили чутки, що її знімуть з продажу зразу після її виходу у світ. (Одночасно він виразно обурювався з приводу того, що до кожної добірки його вибраних поезій, які часто друкують йому в різних виданнях, завжди долучають його вірш ″Чорна нитка″). Від Дмитра я знав усі подробиці тієї справи: знав, хто і за котрі вірші найбільше образився, котрі вірші найбільше колють очі окремим функціонерам (деякі ″найгірші″ вірші тої книжки я вже тоді знав напам'ять).

Саме тому, коли книжка вийшла з друку і з нею сталося все те, що сталося, я хвилювався-таки, правду кажучи, не так за Дмитра, який тоді молодим парубком вмів глибоко переживати проблеми свого українського народу, але й кинути лихом об землю і – ще так скажу – сподіватися кращого, як за вагомі й глибокі вірші й думки в його збірці, які могли дійти до читача ще в більшій кількості, ніж дійшли. Хоча ми з Дмитром вже тоді констатували, що давно жодна книжка поезій не увійшла так глибоко між народ, як його ″Правда ...″, бо й ті, що придбали її при особистих зустрічах з поетом на авторських вечорах, і ті, що купили її з-під поли і заплатили в десятки разів більше, ніж вона коштувала, добре розуміли значення тої книги і цінували її значно вище за будь-яку іншу тогочасну книжку поезій...

Тому, коли в ″Комуністі України″ (1959, ч. 12) з'явилася ″рецензія″ академіка Шамоти на цю ″неіснуючу″ книжку, я, знаючи, що супроти того автора ніхто в Союзі рядка рецензії не надрукує, написав відвертого листа авторові і надіслав його в редакцію ″Комуніста України″ та в редакцію ″Літературної України″ (яка в січні 1960 року передрукувала цю рецензію); один екземпляр цього листа я передав завідувачеві кафедри української літератури

професору Арсенові Олексійовичу Іщуку, який ознайомив з ним членів кафедри та читав його своїм друзям; і другий, здається, своєму науковому керівникові професору Петрові Волинському, щоб хоч кілька десятків людей мали змогу ознайомитись з моїми поглядами на цю рецензію). (Про цей лист я теж писав у вищезгадуваній книзі).

Заради правди, треба, однак, сказати, що Дмитрові Павличкові я вдячний також за те, що я не дописав і викинув кілька віршів, тематика та, зокрема, символіка яких мені здалася однозначно позитивною (як і в його ″Рубаях″ та ″Притчах″), проте Дмитро довів мені, що мою символіку можна легко витлумачити і на підтримку тогочасної офіційної ідеології, чого мені вже тоді не хотілося робити.

Хочу додати, що саме після і внаслідок таких зустрічей і розмов чи дискусій з Дмитром я значно глибше став розуміти суть та специфіку радянської системи життя та керування людьми, зокрема людьми від літератури та мистецтва, а також специфіку самої літератури, зокрема поезії, а саме специфіку художнього образу в літературі. І тому коли після заборони книги ″Правда кличе″ Дмитрові майже одразу видали нову книжку поезій, в якій було передруковано багато з попередньої, коли Дмитро поступово став підніматися на видноколі літератури як визначний поет, а дехто продовжував дорікати йому за поезію типу ″Партія – очі мої...″, я глибше зрозумів такі його поезії, як ″Якби я втратив очі, Україно...″. Всі ми знаємо, що в практичному житті глухоту легше переносити, ніж сліпоту. Однак в тодішньому радянському житті не бачити всього того, що творилося в Україні і з Україною, було справді легше, ніж не чути української мови, рідних пісень та інших проявів рідної української культури... І Дмитро Павличко це дуже точно передав у своєму вірші. А коли в новій редакції вірша ″Концерт у царя″ я прочитав замість ″на українських кістках″ ″на робітничих кістках″, то зримо уявив собі, як дорого така заміна слова обійшлася Дмитрові.

Отже, моя доля молодого українця та українознавця, яка саме в той час у Києві та у Львові тільки що формувалася, була тісно пов'язана з конкретними людьми тогочасної України. Знайомство з ними, з їхнім життям, проблемами та діяльністю безпосередньо впливали

на мене, відкривали мені очі і міцно та надовго формували мої погляди на світ. І якщо пізніше львівські кадебісти дорікали цього типу людям, що, мовляв, приїхав до них у Львів чехословацький комуніст-інтернаціоналіст, а від'їхав від них український буржуазний націоналіст (Юрій Сливка. Неакадемічні розмови на Академічній. In: Україна – збірник на пошану професора Юрія Сливки, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2000, ч. 7, с. 90–103), то на цей раз вони мали на це підстави. До таких людей в Україні, які провели наді мною такі принципові та суттєві зміни, безперечно і перш за все належав молодий тоді поет Дмитро Павличко.

Після повернення в Чехословаччину мої стосунки з Дмитром Павличком змінилися тільки щодо форми та, може, трохи і щодо інтенсивності. Проте я надалі уважно стежив за його життям, за наступними книжками поезій та його громадською діяльністю і – добре знаючи Дмитра – мені часто вдавалося краще розуміти той чи інший його крок, розуміти той чи інший образ та захований смисл його поезій, навіть окремі покаяння та ″партійні″ вірші, ніж розуміли їх окремі читачі чи літературознавці, які не знали Павличка до таких подробиць.

Наступна моя зустріч з Дмитром відбулася в нас, у Пряшеві, у вікопомному 1968 році. Тут наші розмови були, з одного боку, продовженням розмов з-перед десяти років у Львові та Києві та одночасно новим етапом у відвертості та у сподіваннях на майбутнє. Дмитро страшенно радів змінам у нашому житті, занадто бажав собі та прагнув подібних змін і в житті Радянського Союзу, які внаслідок наших змін могли настати. Проте одночасно він занадто добре знав і розумів інший рівень та співвідношення партійних та демократичних сил в Союзі, щоб таких змін сподіватися у близькому часі. Тоді, у Пряшеві, Дмитро написав мені другу присвяту в ту саму його книжку ″Правда кличе″, яку я приніс на зустріч з ним.

Потім наше й ваше життя різко змінилося: ми у Чехословаччині спробували зажити по-новому, по-іншому, а з Радянського Союзу послали проти наших спроб танки! – і я повних двадцять років не мав змоги регулярно слідкувати за вашим життям, в тому числі й

за діяльністю Дмитра Павличка. Та все-таки бодай час від часу я чув про нього, деколи щось від нього та про нього прочитав, і все те теж відповідно впливало на мене та на мої погляди, посилювало та поновлювало його попередній вплив на мене. Я знав, що він бореться.., і це було для мене підтримкою та допомогою в житті.

Один тільки раз, десь в другій половині сімдесятих років, – вже після мого виходу з арешту – Дмитро Павличко приїхав у Пряшів. Хтось із моїх друзів повідомив мене про це, сказавши, що Павличко зупинився в готелі ″Шариш″, куди я зателефонував і домовився про зустріч на завтра, о такій-то годині, оскільки в нього будуть і його пряшівські друзі (тодішній голова ЦК КСУТ і головний редактор журналу ″Дукля″ та голова української секції Спілки словацьких письменників). Тож я зробив так, як порадив мені Дмитро.

Перше, що сказав мені Дмитро, було повідомлення, що обоє моїх ″друзів″ та колишніх співробітників по кафедрі твердять, ніби винуватий у моїй справі – я сам, бо всього кілька слів самокритики було б достатньо для того, щоб, з їхньою допомогою, партійні органи змінили своє ставлення до мене. Однак я ніби не йду на жодну співпрацю – і тому я там, де я є! (Майже тими ж самими словами в інший час пояснювали ті ж товариші мою ситуацію професорові Петру Хропкові та академікові Олексі Мишаничу, які в ті роки бували у Пряшеві частіше). Щоб довести абсурдність тих слів я пообіцяв моїм київським друзям, що підійду до згаданих товаришів і підпишу будь-які самокритичні слова про себе, які вони напишуть, якщо вони так бачать мою справу та ще й охочі допомогти мені вибратися з неї. Однак коли я підійшов до першого з них, то він став твердити щось зовсім інше і навіть не прагнув у чомусь допомогти. Скоріше навпаки. Коли інші виявляли бодай охоту, саме ті двоє їх не підтримали).

Під час зустрічі в готелі ми говорили з Дмитром переважно про актуальні чехословацькі справи, і саме тоді він зробив мені третій запис у його ″неіснуючу″ книжку віршів ″Правда кличе″. Всі ті записи характеризують Дмитра як сміливу людину з міцно сформованими поглядами на справи, яка вміє підтримати, підбадьорити інших і вплинути на їхні погляди та дії.

На початку 90-х років Дмитро Павличко приїхав до нас у Словаччину уповноваженим послом України, пройшовши, проте, значний та помітний шлях публіциста та політичного діяча доби нових гонінь на Україну і т. зв. горбачівської гласності, що все з'єдналося у Дмитрові, як у патріотові, в боротьбі за самостійну українську державу.

Тут у Дмитра – людини відвертої та товариської натури – відразу з-поміж українців Словаччини з'явилися десятки приятелів та знайомих, які, нерідко, хизували своїм з ним знайомством та не завжди робили йому добру послугу. Сам Дмитро теж не відразу і послідовно визначився як дипломат незалежної України. За весь час його дипломатичного перебування у Словаччині в його діяльності нерідко переважали риси знаного поета, публіциста, людини відвертих оригінальних поглядів на цілий ряд речей. Цій неоднозначній позиції Дмитра Павличка як дипломата сприяли чи, скоріше, заважали обставини, що в Словаччині багато хто знав і сприймав Дмитра як видатного поета та перекладача словацької поезії на українську мову, як лауреата словацької Премії імені Павла Орсаґа Гвєздослава за переклад його "Кривавих сонетів". Ті люди і ті обставини часто втискали його діяльність у рамки поета та поезії і воліли сприймати його як доброго знавця словацьких пісень та учасника товариських зустрічей, а не як найвищого представника України у Словацькій Республіці.

У той самий час словацька політика щодо України та українських справ – в тому числі й до потреб української національної меншини у Словаччині, якій Дмитро намагався допомогти з перших днів свого перебування у Словаччині, – перебували під впливом ставлення Словаччини до Росії. Ще й сьогодні факти дають право твердити, що Словаччина дивиться на Україну через російські окуляри (хоч Українська революція наприкінці минулого року започаткувала зміни у ставленні Словаччини до України) – і тому не завжди успішними були окремі починання Дмитра на дипломатичному полі.

Саме в той період і в силу даних обставин я, на мою думку, не належав до особливо наближених до Дмитра Павличка. Ми деколи зустрічалися, проте в нього було стільки різних порадників

та дорадників, що моїх порад Дмитро, як людина з великим досвідом за плечима та обтяжений важливою працею, не потребував.

Від нас, зі Словаччини, Дмитро поїхав представляти Україну до Варшави. Однак наші контакти не переривалася навіть під час його дипломатичної місії в демократичній Польщі. Коли я написав кілька спогадів про нього, то надіслав йому до Варшави і просив перевірити їхню правдивість. Павличко був здивований подробицями та точністю окремих спогадів і обіцяв після закінчення місії у Варшаві приїхати у Пряшів і обговорити цілий ряд питань спільного інтересу. Та в Пряшеві ми так і не зустрілися.

Побачилися ми тільки 2003 року, коли зустрілися на Всесвітньому Конгресі українців у Києві. На моє критичне зауваження, що треба активніше втручатися й боротися за спільну справу, Дмитро, несподівано для мене, відповів: "А що я можу робити. Ми тепер в опозиції..." Можливо, то була його раптова реакція на мої слова. Однак, признаюся, це було вперше і єдиний раз за моє майже півсторічне з ним знайомство, коли Дмитра я не зрозумів.

Та не мені повчати мудрого, загартованого в боротьбі, обпаленого вогнем життєвих бур поета й публіциста, людину з чуйним серцем та глибоким розумінням потреб свого народу. Таж саме Дмитро Павличко своїм життям, своєю творчістю та діяльністю, своєю мудрістю та наполегливістю, подібно як і десятки інших видатних людей України та світу, завжди навчали мене боротися за правду і справедливість за будь-яких умов – проте завжди і завжди рішуче!

Таку науку і добрий слід залишив у моєму житті Дмитро Павличко. Вважаю, що саме він належить до тих видатних людей, які постійно впливали на мене та на формування моїх поглядів, з думкою якого я весь час рахувався.

2005 р.

ІВАН ЧЕНДЕЙ У МОЄМУ ЖИТТІ

″За все, що в мені є доброго, я дякую людям″, – мабуть, така парафраза відомого виразу Максима Горького була б найкращою оцінкою всього того, чого навчився я від людей, хоча, водночас, з не меншою впевненістю можна сказати, що за всі прикрощі, які спіткали мене в житті, – а було їх чимало! – можу ″завдячувати″ потворам, які іменували себе людьми.

Коли мені довелося думати про найкращого учителя в моєму житті, про письменника чи іншу видатну особу, яка зробила на мене найбільший вплив, мені довго не було кого назвати зразком, прикладом, когось, хто освітив мене настільки, що саме йому я мав би дякувати за злам чи переворот у моєму житті. Від формального переліку визнаних у світі геніїв я планомірно відрікався, бо часто не прочитав навіть усіх їхніх творів, не те що зрозумів, у чому їхня справжня велич, а когось справді вартісного я довго не знаходив.

Та все-таки тепер, коли життя явно наближається до кінця і я значно частіше замислююсь над тим, що я зробив чи інші зробили зі мною, я натрапляю на кількох людей (не обов'язково з великої букви, бо букви тут, зрозуміло, ні до чого), які значною мірою допомогли мені розвинути ту чи іншу рису мого характеру чи використати свої власні задатки для досягнення того чи іншого результату.

Серед таких людей чи не на найчільнішому місці стоїть Іван Чендей.

А почалося наше з ним знайомство дуже давно, зразу після прочитання його архітвору ″Чайки летять на схід″. Таж тут до максимуму згущена турбота батька (який свідомий того, що його й сина, разом з іншими невинними, ведуть на смерть) вберегти сина до останнього подиху в його житті від передсмертних жахів,

страху та болю... Такого батька не можна забути, такий твір – також, отже, не можна було забути вже і його автора – Івана Чендея.

А пізніше, в грудні 1959 року, ми зустрілися з Чендеєм в Ужгороді, на науковій конференції, куди я приїхав науковим аспірантом з Києва. Атмосфера в той час була напружена: мене, як рідкісного ″чехословака″ засипали запитаннями про життя в Чехословаччині та, зокрема, хотіли знати мій погляд на так званий чехословацький період життя Закарпаття. Самі закарпатці різко поділилися в поглядах на ці питання. Одні лаяли буржуазну Чехословаччину на чім світ стоїть, бо вона, мовляв, за час панування над Закарпаттям тільки те і робила, що жорстоко гнобила трудящих.., а інші хвалили досягнення тогочасного Закарпаття в шкільництві, малярстві, відбудові Ужгорода, доказом чого були ще й тепер, після десятиріч, чудові дороги, мости, будинки, література...

Молодий Іван Чендей був уже тоді надміру врівноваженим та спокійним. Чи на людях, чи в приватних розмовах дивував мене роздумами над цими питаннями, шуканням об'єктивних оцінок усього того, що сталося з Закарпаттям, та все це на фоні далеко ширших, навіть міжнародних, подій, у яких Закарпаття – та його люди! – були найчастіше, як нині кажуть, тільки об'єктом, а не суб'єктом історії. ″Закарпаття найчастіше не могло вирішувати свою долю – та й тепер воно ще не зовсім може...″, – підсумував Іван одну з таких бесід про Закарпаття, і це змусило мене замислитися: як то ″ще й сьогодні воно не може вирішувати свою долю..″, коли воно нарешті, назавжди ″звільнилося″, ″возз'єдналося″, ... ″з матір'ю″..!

Відповіді ні Іван мені не підказав, ні я до неї тоді не домислився, проте з того часу я не переставав думати про долю Закарпаття і, як часткове явище, – відтоді я вже постійно тримав у полі зору і життя Івана Чендея, і його творчість; зовсім по-іншому перечитував його твори, а може, і трохи по-іншому став їх розуміти.

Далеко змістовнішими були наші зустрічі з Іваном Чендеєм під час мого другого перебування в Ужгороді, теж на Міжнародній науковій конференції про українську новелу – в травні 1966 року.

Все тоді довкола нас було іншим: і Чендей – відомий і визнаний загальноукраїнський письменник, і я – вже доцент Університету, автор монографії про літературний рух на Закарпатті та численних полемічних статей і виступів на актуальні культурні, національні та й політичні (часто й загальноукраїнські) теми, та й цілковита ситуація в Союзі та в Україні була на той час цілком іншою. І тому зовсім природно, що саме в Чендея і саме мені було передано фотокопії праці Івана Дзюби ″Інтернаціоналізм чи русифікація!″ для її перевезення в Чехословаччину та, по можливості, для її передачі далі на Захід. Однак ще тоді я нічого не знав про характер тої праці і тому, з мого боку, не йшлося про якийсь продуманий чи, не дайбіг, геройський вчинок. ″Київські друзі″, як сказав професор Аврахов, який передав мені на квартирі в Чендея пакет фотокопій, вирішили переслати цю працю через мене, я ж, повністю довіряючи їм, перевіз ту працю в кишені піджака (без будь-якої конспірації), лише вдома прочитав її та дав читати іншим, після чого почалася практична праця для її розмноження та поширювання, але й політична спекуляція для її використання різними політичними групами української еміграції після того, як нам таки вдалося успішно переправити її на Захід. (Справа довкола цього до сьогодні не висвітлена, та й не щезли спекуляції довкола цієї високоактуальної теми, проте тут не місце для її докладного висвітлення).

Невдовзі після цього прийшов 1968-й рік та – на самому його початку – велика трагедія в сім'ї Чендеїв: вантажівка вбила їм сина – 19-річного Славка. Я прибіг на похорон, ридали навіть ″Два кольори...″, однак атмосфера не дозволила навіть стати на коліна перед труною, не дозволяла нести дідові Чендею запалену свічку по дорозі на кладовище, – страшенно задушливою була атмосфера!

Через кілька днів Іван з Марусею приїхали у Пряшів.., і – пригадую – в неділю, під тихе благословення падаючого снігу, ми з ним купили молодіжну газету, в якій у відкритому листі пропонували президентові Гусаку зректися посади президента. Мовляв, пенсію матимеш немалу, голодувати не будеш.., – навіть уявити собі неможливо, як все це впливало на Івана і як все

те змінювало, цементувало його. З Пряшева Чендеї поїхали в Мар'янські Лазні, де протягом кількох тижнів наслухалися всього нечуваного та надивилися стільки неймовірного на все життя; звідти повернули додому, а через певний час я – заочно – став хресним батьком їхньої Марічки, бо ситуація при цьому знову настільки змінилася, що про жодні нормальні міжлюдські відносини не могло бути й слова, не те що мови!

Одним з конкретних кроків Івана Чендея після відвідин Чехословаччини та зустрічей з фактами та явищами нашого життя був лист Івана до Президії Спілки письменників України (здається, у квітні), в якому він виразно вказував на необхідність СПУ допомагати українській літературі, а через неї – всьому українському життю в Чехословаччині.

Потім приїхали танки, – і з того моменту вже не можна було говорити про якісь бодай трохи нормальні зносини чи співпрацю між ″нами″ і ″ними″. Неймовірні обшуки на кордоні при кожних відвідинах України, заборона перенести будь-яке навіть радянське друковане (не те що рукописне!) слово через кордон, шантаж, доноси – тут вже при найліпшій волі не можна продовжувати в хронологічній розповіді про значення Івана Чендея.., про вплив його життя і творчості на формування моїх поглядів чи на моє таке чи інакше розуміння різних питань під його впливом.

Після того як Іван Чендей був у нас в Чехословаччині, як він наслухався й надивився, начитався й зрозумів багато з того, що мучило його роками перед тим і до кінця життя після того, його життєва позиція змінилася. Він змужнів, утвердився в правоті своїх мрій та сподівань, став загартованішим.., проте атмосфера в Союзі ще дуже довго була зовсім іншою, ніж навіть у переповненій танками Чехословаччині. І тому повість ″Іван″, його ″Березневий сніг″, інші його твори та виступи ставали куди більш чендеївськими та, логічно, не могли знайти сприятливий відгук у брежнєвському Союзі. В результаті з Чендеєм сталося те, що з ним зробили сторожові цербери такого Союзу: волелюбного, талановитого та високоавторитетного Івана Чендея викинули з усіх сфер суспільного життя, зокрема звільнили з членства в партії, зняли з посад та розсипали готовий двотомник його вибраних творів, який мав вийти до його півсторічного життєвого ювілею.

Саме тоді в нас проходила розправа наді мною (та іже зі мною) і, логічно, ця справа-розправа, нехотячи, теж докинула бруду на Івана, тісно пов'язаного з українським життям Чехословаччини. Не допомогли Іванові ні його друзі, ні його не характерні для його творчої манери і не властиві йому ″Свалявські зустрічі″ – репортажі з меблевого комбінату; довелося витерпіти Іванові та всій його сім'ї немалі матеріальні та моральні збитки.

Та вийшов з цього Іван – через роки – може, сумнішим, може, навіть більш розчарованим, проте внутрішньо переконаним, що єдино така позиція письменника – слуги народу – може допомагати людям ставати кращими, духовно багатшими, людянішими.

Не оминути мені, бодай кількома словами, й згадки про конкретну допомогу видатного майстра слова Івана Чендея мені, початківцеві.

Коли я, довго і тяжко думаючи про долю ″матерів моєї України″, писав повість ″Живе собі баба″, думав я зачепити в цьому творі й тему молодіжної любові між студентами-геологами, тим більше, що вони опинилися влітку в лісі, де можливостей для любовних історій було немало. Зрозуміло, йшлося не про модні сьогодні еротичні сцени чи копирсання в тілесній еквілібристиці молодих людей, проте натяки на такі прояви ″любові″ тут були. Коли Іван прочитав рукопис твору, він недвозначно дав мені зрозуміти, що таке ″збагачення″ теми твору тут недоречне і непотрібне. В листі до мене він тактовно, проте однозначно, вказував на прикладах великих авторів (згадував, зокрема, ″Даму с собачкой″ Чехова), як можна натякнути, проте оминути зайві ніби любовні сцени в зображені позитивних героїв твору. Я таки послухав мудрих порад досвідченого автора, а скоро й сам зрозумів, що задумане мною ″збагачення″ теми було б великою плямою на високогуманній темі цього твору.

Подібних порад (чи застережень) Івана до окремих моїх творів було більше. А подобалась йому, зокрема, тематика моїх творів, простота стилю й мови, хоча частіше ми говорили про потребу поліпшення, ніж про досягнення моїх спроб.

Не оминав Іван у нашому листуванні та при зустрічах й обговорення ширших, ніж лише моїх, особистих справ. Часто темою його зацікавлень було життя і творчість Івана Мацинського, Михайла Шмайди та навіть Анни Галчак. З другого боку, він висловлював свою думку про загальний стан закарпатської літератури та про практику видання та оцінку книг окремих авторів, де часто менш вартісні твори модних авторів виходили навіть стотисячним (так званим масовим) тиражем. Майже завжди Іван говорив про молодих закарпатських авторів (велике майбутнє видів, зокрема, перед початківцем Петром Скунцем) – і все це при обмеженій інформації про справжній стан не тільки літературних справ на Закарпатті значною мірою збагачувало мої знання закарпатської дійсності (може, й оберігало інколи від провокаторів та донощиків) та в будь-якому разі уточнювало та поглиблювало мої погляди на закарпатські справи.

Пригадую, Іван щиро обурювався з приводу афери про ″Дневник″ Митрака, яка мала на меті очорнити, зокрема, відомого літературознавця та фольклориста Петра Лінтура, з приводу афери довкола Андрія Карабелеша, оцінки Адольфа Добрянського та з приводу інших акцій тодішньої ідеологічної ″боротьби″ проти ″буржуазно-націоналістичних впливів″ української еміграції.

Слід навести й той факт, що Іван Чендей був свідомий свого місця і значення в загальнонаціональній українській літературі та культурі. Спочатку стимулом для його активної діяльності було позитивне ставлення до нього органів нової влади на Закарпатті. Пізніше таким стимулом ставала велика його популярність серед неймовірно широких кіл читачів не тільки на Закарпатті, в Україні, але й у Чехословаччині та в інших сусідніх країнах, де жило корінне українське населення. Ця популярність невпинно зростала, ширшала, могутнішала та переростала у всенародну пошану та любов до справжнього народного провісника високоморальних дум та прагнень народу.

Наперекір тому, що партійна верхівка часто більше плекала менш заслужених діячів культури, Іван усвідомлював собі вагу свого слова та всієї своєї творчості. Не перестаючи бути скромним та глибоко пов'язаним із проблемами життя простого

селянина, Іван прагнув якнайширше та якнайміцніше закласти міцний фундамент художньої літератури, в котрій почував себе справжнім творцем та майстром своєї справи. Все це дозволяло йому зіставати неговірким, економити слово, берегти красу та чистоту мови, розвивати її багатство і все створене та збережене народними масами: народну творчість – пісню, казку, прислів'я та приказку, загадку, народний звичай, традицію, писанку, дерев'яну церквицю (а в ній ікони), грубу ґаздівську сорочку, грудку рідної землі, вагу солоної сльози та ціну твердого мозоля. Та понад усе те ще й глибоку дідівську мудрість та бездонну материнську любов. Знаючи собі ціну, Іван часто ігнорував певні речі матеріального життя, кепкував над нещирими, незаслуженими та не вартими глибшої поваги похвалами, а зосереджував свою увагу на речах тривалої та справжньої духовної вартості. На фоні плиткого політикантства та величезної показухи радянського життя інколи могло здаватися, що Іван виділяє себе з-поміж інших письменників та служителів культури рідного народу, проте в переважній більшості в таких випадках ішлося про надання переваги справжньому авторитетові в народних масах перед дальшим дипломом чи зіркою на лацкані піджака. У всякому разі, він значно вище цінував зустрічі з добрими людьми, ніж засідання в почесних президіях надуманих панків.

Знав я – бо не раз був свідком того – і про велику любов Івана Чендея до природи, до її трав і квітів, потічків і річок, плодів і дивотворів – до скель, нетрів, яруг, печер, до її тихих закутків, розлогих полонин, могутніх верхів...

Все те зливалося в мене в образі людини, міцно пов'язаної як із природою, так і з історією та культурою свого народу. Не забуду обличчя його батька з грубезною свічкою в руках на похороні Славка... Не забуду філософської задуми Івана над книгою в нас у кімнаті, коли ми думали, що він вже давно спить і лише забув погасити світло в кімнаті. А він сидів, читав чи не читав, проте зосереджено думав... Не забуду, однак, і веселої жартівливої поведінки Івана в сільській майстерні народного письменника Юрка Колинчака зі Старини, куди ми заїхали з ним, з Михайлом Шмайдою та Анною Галчак.

У всіх тих та й у інших іпостасях Іван був природним, був самим собою, його форма завжди виявляла його суть. І саме таким він часто уявлявся мені – синтезом усього того вартісного та найкращого, що кожна людина має вибирати з-поміж моря можливостей, щоб стати і бути людиною.

На жаль, на похороні Івана я не був (як і ніхто інший з наших). Після довгої та тяжкої хвороби він помер. Його поховали, та зістала величезна праця видатного і талановитого провісника народної культури. Хочеться бути впевненим, що вагу життя і творчості Івана Чендея нарешті зрозуміє і офіційна – вільна й незалежна – Україна і зробить все для того, щоб могутнє його слово дійшло до кожного і надовго служило розвиткові загальнонаціональної культури на користь всього українського народу.

Як на мене, навіть на підставі того, що я на сьогодні знаю від нього і про нього, він зістане для мене людиною-зразком, прикладом вірного служіння своєму народові. А за те, що мені часом довелось дихати спільним із ним повітря й разом з ним переживати спільний наш біль за долю нашого народу, я йому безмежно вдячний.

У міру можливостей, я й надалі буду сплачувати за все те добре й гарне, що маю від нього..!

2005 р.

З листування

Дорогі наші Чендеї,
пані Маріє, Марійко, Михайлику
та всі інші довкола Вас!

Осиротіли Ви, а ми навіть не знали... З найщирішим та найглибшим співчуттям звертаємось до Вас в ті найсумніші для Вас дні й години... Не стало нашого Івана – батька, чоловіка, діда, видатного письменника, тої найлюдянішої людини, яка глибоко передумувала й переживала все людське на землі...

Дуже нас болить оця величезна втрата... Ми глибоко розуміємо Ваш невимовний сум і жаль, бо в травні цього року нам довелося пережити смерть нашого молодшого сина Альоші – у віці 42 років – який тільки-но починав жити, а залишив нас назавжди, теж дружину та троє синів.

Іван прожив своє життя повністю з усіма природними радостями й проблемами, але й із усіма потворними явищами нашого та зокрема Вашого життя, яке било його з усіх боків, та він – хлописько як дубисько – не піддавався та переносив усе як справжній філософ та знавець людського життя та бездонного людського горя.

Ми свідомі того, що – поки що – у Ваших спогадах про Івана переважає невимовний біль і жаль... Не будемо Вас заспокоювати, бо й ми – хоч пройшло півроку – все ще сумуємо та плачемо за нашим сином. Проте, поступово, в міру того, як життя знову ступить у свої права, у Вас повинно перемогти природне й правдиве почуття гордості за те, що Ви жили – переживали радість і горе – зі справжньою людиною, з великим письменником, виразником прагнень свого народу, з Іваном Чендеєм, який свідомо звалив на свої плечі величезний тягар життя свого народу і ніс той тягар гідно й довго, полегшуючи тим самим життя тому народові.

Моє знайомство з Іваном та з усією Вашою родиною значною мірою збагатило мене й моє життя. Безмежно мудрий і добрий Іван був для мене прикладом служіння людям; він умів порадити, передати другому тої доброти, якою було переповнене його серце. Зустрічі з ним, листи від нього, його творіння – то невичерпна школа життєвого досвіду, з якої я черпав довгими роками та багатів, ставав кращим, глибшим, людянішим. Звичайно, я не переріс свого учителя, але й у тому, чого я досяг, є значна частка його заслуг. Можливо, теж, що своїми окремими кроками у житті я додав біди й Іванові. Коли так, то тільки несвідомо і нехотячи, однак живу в певному переконанні, що терпів Іван перш за все за своє мужнє і правдиве слово, за свої переконання, за свою несхитну життєву позицію, а інші, такі як я, могли хіба додати йому до його ″заслуг″ перед міцними та бездушними гнобителями всього людського та людяного у житті.

Не знаю, коли буду в Ужгороді, можливо, й скоро, обов'язково спробую зайти до Вас – посумуємо, поплачемо разом, та, вірю, збагатимось силою жити – жити й добро творити для людей і тим самим, бодай якоюсь мірою, продовжимо активний вплив Івана на життя довкола нас.

Прийміть від нас усіх, дорогі наші Чендеї, побажання багато сили та витримки у житті, бути гідними пам'яті Івана у всіх Ваших починаннях та в кожному Вашому кроці! Живіть вірою, що наш Іван та всі ми довкола нього творили добро і тільки добро на користь ЛЮДЯМ! І це почуття і таке переконання нехай супроводить Вас у всьому Вашому дальшому житті!

Пряшів, 6 грудня 2005 року

Дорогі мої Чендеї,

листа від Вас ми отримали давніше, та я не відповідав, бо сподівався бути на Закарпатті та зайти до Вас бодай на коротку хвильку. Десь два рази я навіть проїздив Ужгородом, проте при таких умовах, що зайти до Вас мені не випало.

Проте про Вас я не забув. Встиг навіть написати та опублікувати трохи спогадів про Вашого чоловіка, татка та діда та про мойого кума, друга та й учителя, від якого я найбільше вчився – бути гідною людиною.

Нині я нарешті знову в Ужгороді, проте не знаю, чи буде в мене стільки часу, щоб зайти до Вас, проте у всякому разі хочу хоч так заочно зустрітися з Вами, ще раз висловити Вам усім мої та нас усіх найщиріші співчуття з приводу того, що сталося та попросити Вас бути сильними й прийняти та й пережити все те так, як годиться міцним людям, – гідно, з покорою та долею, яка нас усіх чекає.

Ви, напевно, вже чули, що в Ужгороді мені видали дуже гарну книжку моїх вибраних художніх творів, до рівня яких немало спричинився й Іван Михайлович, за що я йому.., і буду надалі, невимовно вдячний. Згадувану книгу підписую і передаю Вашій родині між першими. Вірю, що Ви не раз заглянете в неї, а коли б

і ні, то нехай вона стане складовою частинкою великої та багатої бібліотеки Вашої сім'ї.

У нас вдома все по-старому. Пригадали ми недавно першу річницю смерті нашого Альоші та мусимо жити далі. Можливо, що протягом цього літа ми з дружиною будемо проїздити Ужгородом, тоді обов'язково спробуємо зустрітися.

А між тим, передаю за себе та за всіх наших найщиріші побажання всім Вам, зичу всього найкращого і сподіваюся скорої зустрічі.

Пряшів, 7 червня 2006 року

ТИХИЙ, НЕПОМІТНИЙ, ПРОТЕ МУДРИЙ МИКИТА ШУМИЛО – І МОЇ ЗУСТРІЧІ З НИМ

На початку мого спогаду про цю цікаву людину мушу повторно признатися, що приїхав я у Київ у жовтні 1956 року неграмотним у багатьох українських питаннях, не розуміючи багато чого з тодішнього ″радянського″ життя, і був свідком таких аномалій, з якими можна було зустрітися тільки в Радянському Союзі та в Радянській Україні...

Я боявся, чи не повернуть мене додому як аспіранта з української літератури, якщо я не володію українською літературною мовою і майже нічого, чи дуже мало, знаю з історії та культури України. Проте я дуже скоро переконався в тому, що в тодішньому середовищі я був не найгіршим українцем та україністом. Мені довелося зустрічатися з такими зрусифікованими українцями, з такими формами русифікації українського життя, що я ніяк не міг зрозуміти тих речей та пояснити їх собі...

Отже, мій перехід від русиста – викладача російської мови в університеті – до україніста, тобто – аспіранта з української літератури, відбувся без прослухання хоча б однієї лекції з української мови чи літератури, хоча б одної лекції про українську історію чи культуру. В результаті збігу обставин – постанови ЦК КПС з грудня 1955 року – мене кинули у воду і я був змушений плавати без необхідних знань із плавання. В такій ситуації, мабуть, найбільше залежало від мене самого: багато чого я був змушений опановувати самотужки і на ходу, проте багато в чому мені допомагали розумні люди в Україні, з якими я мав нагоду та й щастя зустрітися від самого початку мого перебування в Україні. Як правило, вони не дивувалися моїй неграмотності, а робили все

від них залежне, щоб допомогти мені якнайшвидше і якнайкраще оволодіти необхідними знаннями.

До таких розумних людей, безперечно, належав непомітний, як для мене, та не знаний мені редактор ″Літературної газети″ Микита Шумило.

Не знаю як, коли і від кого він дізнався про мене, тільки одного разу, коли я виходив від когось із приміщення в Будинку літераторів, він зустрів мене в коридорі, запросив до себе у свою канцелярію, і між нами зав'язалася звичайна невимушена розмова.

Та невдовзі та бесіда перейшла в серйозне русло.

Микита Михейович став говорити про українську мову, її багатство, красу й цінність, але й про її стан та позиції в Україні. Посмілений його мовою, я питав про різні інші речі, пов'язані чи й прямо не пов'язані з нашою бесідою, а він, ніби знаючи мене від років, а мої проблеми й сумніви як свої власні, наводив такі аргументи, такі факти і давав такі пояснення, що я не переставав дивуватися. І саме тут відразу багато чого ставало на свої місця.

Він говорив, а я слухав і запитував. Він пояснював, а я починав розуміти суть проблеми, основу політики Росії щодо України.

Ось так ми ще не раз зустрічалися і вели такі розмови.

Його мова – вимова, вжиті слова, побудова речень, його аргументація були такими точними, зрозумілими, прозорими, такими досконалими і такими переконливими, – хоч він говорив спокійно, тихо й без будь-якого притиску на якомусь аргументі, – що я тут же став приділяти більше уваги своїй мові, адже боявся вжити якесь неправильне слово, якусь зросійщену форму, якесь невдале словосполучення. Моя повага до української мови після таких зустрічей значно зросла. Можна б навіть сказати, що веде свій початок десь від тих часів.

Пригадую, що вже при першій зустрічі ми говорили про козацтво, про Яворницького, пізніше про Мазепу, Катерину, про Калнишевського; він звертав мою увагу на такі факти та явища – позитивні й негативні, – на які я давно шукав відповідей.

Пригадую, коли ми говорили про Івана Франка, він ніби принагідно спитав мене, чи я читав працю Франка ″Що таке поступ?″ Я не без гордості відповів, що читав. А тоді він знову ніби й

ненароком: ″А в повному обсязі?″ На це я не знав відповіді. Тоді він порадив мені при нагоді обов'язково прочитати цю працю ще раз та ″в повному обсязі″. І лише прочитавши цю працю в Слов'янській бібліотеці в Празі, я додатково зрозумів ціну поради цієї мудрої людини. Рівно ж ціну інших його порад.

Тому, з глибокою шаною згадуючи цю людину, я вдячний їй за мудрі слова і настанови.

ФЕДІР ЛАЗОРИК – ПАТРІОТ РІДНОГО КРАЮ ТА ВСІЄЇ УКРАЇНИ

Не належу до найстарших людей, проте познайомився я з Федором Лазориком, може, першим з-поміж усіх ще живих, які знали його.

Сталося це влітку 1944-го, коли мені було 12 років, а він – поручик словацької армії – служив у п'ятій роті, дислокованій у наших прикордонних Кечківцях. Командування роти розташувалося буквально за кілька метрів від нашого дому – у порожньому жидівському будинку ″у Мендля″ (шоста рота – ″на фарі″), а поручик Лазорик був розквартирований у ″парадній хижі″ в нашого сусіда – у Квасканиних, або – офіційно – у Михалкових.

Щодня, коли поручик йшов на роботу чи повертався з роботи, ми, мої брати і сестри та сусідські діти, сиділи ″на мурі″, тобто на огорожі з каміння (що є особливою прикметою нашого села), і чекали, коли він обізветься до нас якимсь словом. Тоді між нами зав'язувалася бесіда. Коли він дізнався, що я учень горожанської школи і вже закінчив два класи, то найчастіше звертався до мене – запитував, розповідав, – а я, як ″школований″ та ″наймудріший″, найчастіше відповідав на його запитання чи й сам розпитував його про різні речі... (Пізніше Лазорик згадував, що найбільше його притягував до мене мій зосереджений погляд, який, мов погляд песика, ловив кожне його слово).

Коли під кінець серпня у село дійшла чутка, що словацьку армію зайняли німці і роззброюють її, в роті стався переполох. Солдати та командири розхапали найцінніше з обмундирування, просили від селян цивільний одяг (за який віддавали свій, військовий, та різні військові речі, як правило, значно дорожчі, ніж старі діряві селянські ногавиці та поношена сорочка з домотканого

полотна), переодягалися, брали на плече якісь старі граблі чи вила і, ніби селяни, поверталися додому полями.

Поручик Лазорик сприймав весь той переполох спокійно, не бігав туди-сюди, як інші. А запам'яталося мені найбільше, що він набрав десь там у їхньому складі повну офіцерську шапку цукру, приніс її ″на мур″ і вручив мені зі словами: ″На, дай мамі, будете мати до чаю″. Я, зрозуміло, взяв ту шапку, побіг з нею додому, мама висипала цукор у миску, а я, з подякою від мами, побіг знову ″на мур″ – повернути шапку...

Тому, коли я, будучи студентом Торговельної академії, 1947 року зустрівся з Федором Лазориком, він пригадав мені Кечківці, і ми з ним одразу стали почувати себе як давні знайомі. Я почав заходити до нього в редакцію, а він десь із 1949 року зробив мене шеф-редактором молодіжного додатку газети ″Пряшевщина″ – ″Уголка молодежи″.

У той час ми зустрічалися часто в будинку УНРП на вулиці Сталіна, 66 (до речі, і сьогодні пам'ятаю номер телефону тієї установи – 22 83), де я сідав поруч Лазорика. Він нагрубо заструганим червоним олівцем правив матеріали до газети та час від часу щось казав – запитував або відповів, а я уважно слухав, одночасно стежачи за його правками. Часто він переправляв навіть власні попередні правки, так що ″відредагована″ кореспонденція про якусь незначну сільську подію виглядала як море всіляких червоних перекреслень, доповнень, різних кривульок та коректорських знаків, з оригіналу якої інколи зіставався лише підпис автора. Він старався відредагувати й надрукувати кожну кореспонденцію, зокрема сільських та молодих дописувачів, і вислати авторам бодай найменший кількакоруновий гонорар. (Тих правок часом, справді, було так багато, що у відредагованому тексті інколи не могла зорієнтуватися навіть друкарка). Пригадую, одного разу я розпитував: ″А чому ви не виправите хибну букву прямо в тексті, але перекреслюєте її якоюсь паличкою, а тоді ту паличку ставите ще раз на марго, а правильну букву виписуєте поруч?″ Федір Семенович дуже охоче й докладно розповідав, пояснював спосіб виправлення помилок у тексті, показував підправлений, тобто відредагований, текст.

У своїх спогадах я вже писав про те, як сприйняв шеф-редактор Лазорик мою ″нахабну″ ініціативу, коли я, будучи 19-річним хлопчиськом, без найменшого папірця як ″редактор″ ″Уголка молодежи″, поїхав контролювати роботу гуртожитку в Бардієві і в своїй кореспонденції про цей контроль розніс у пух і прах керівників гуртожитку, братів О...вих, які в тодішніх важких післявоєнних умовах робили все, щоб тільки утримати гуртожиток і таким чином дати змогу десяткам студентів ходити до школи. Лазорик як шеф-редактор не погоджувався з моєю критикою роботи згаданих братів, проте, оскільки я наполягав на публікації матеріалу, він його таки надрукував, хоч розумів, що діяльність тих людей заслуговує іншої оцінки.

Як шеф-редактора додатка ″Уголок молодежи″ Лазорик часто брав мене у друкарню, де я привчався до роботи, тісно пов'язаної з видаванням газети. Поступово я дізнався, що таке ручний чи машинний набір, шрифт, ломка, шпігель (або дзеркало), чому інколи редактор змушений викинути кілька рядочків з відредагованого та ухваленого матеріалу, які не вміщалися на шпальту, і таке інше (що стало мені у пригоді, коли після матури, влітку 1951 року, мене як ″досвідченого″ газетяра першим прийняли на роботу в редакцію партійного ″Нового життя″).

Наступний період моїх зустрічей з Лазориком стосується часу, коли ми з ним ходили на літературні вечори вже як ″письменники″ (він – як справжній письменник, а я – як початківець). Пригадую, брали ми участь у бесідах у Снині, Меджилабірцях, Свиднику, Крайній Поляні та в інших селах. Це були теж дуже цікаві зустрічі, окремі деталі яких мені виразно запам'яталися до сьогодні.

З його простої та природної поведінки на літературних вечорах було видно і відчутно, як він дуже дбав про те, щоб присутні, зокрема селяни, зрозуміли його. Зазвичай він не читав повністю власних творів, а розповідав про своє життя, літературну творчість, а окремі вірші (або лише уривки з них) зачитував як ілюстрацію до певних ситуацій або лише як приклад, що така чи інша подія з його життя знайшла своє відображення в літературному творі. Подібний спосіб презентації творів на літературних вечорах

серед сільського населення був дуже ефективним, бо присутні, слухаючи вірша чи уривок прозового твору, вже знали, про що йдеться, і набагато краще розуміли твір, ніж коли б послухали його без попередніх пояснень. Відповідно до ситуації він інакше презентував себе на літературних вечорах у школах, зокрема перед студентами середніх шкіл. Тут він, коментуючи власні твори чи пояснюючи їхнє виникнення, посилався на літературу та відомих студентам письменників. Він розповідав про життя і творчість письменників, коментував їхні твори, а після того казав: ″А ось у мене така ж (чи подібна) ситуація знайшла відображення у такому вірші в такій формі″. Або: ″А ось подібну ситуацію я зобразив так″. А тоді зачитував свій твір.

Запам'яталися мені й пригоди з Лазориком, зокрема дорогою на такі вечори чи на зворотній.

Повертаючись (вже в 60-х роках) з успішного й приємного літературного вечора у Свиднику, де на зустрічі було досить багато солідних (тобто старших віком) людей і де нас після вечора директорка окружної бібліотеки Олена Масиця дуже смачно пригостила, в автомашині під впливом кількох погариків ″палінки″ розгорнулася невимушена й жвава бесіда про те, яка людина все-таки неуважна до свого життя та навколишнього середовища. Гуманіст та лагідна душа, Федір Лазорик – обурювався, мовляв, наскільки людина жорстока, заріже таке маленьке і таке ласкаве телятко, здере з нього шкіру, поріже його на шматки, варить, пече, смажить, а тоді без милості поїдає (він вжив грубіше слово), – хіба то культура, хіба так би мала поводитися з живим створінням людина? Присутні колеги жартома дорікали та й допікали йому, по-дружньому піддражнюючи, а тоді я кажу: ″Федоре Семеновичу, а чому ви все те не сказали перед тим, як нам подали на вечерю оту смачну телятину, чому ви не відмовилися від неї, а лише тепер, коли ми наїлися тої телятини, говорите про жорстоке ставлення людини до милого телятка?″ Всі в машині засміялися, а я продовжував: ″Федоре Семеновичу, а ви усвідомлюєте собі, що сталося б, якби люди послухали ваших порад і не вбивали б телят та інших милих звіряток? Ви знаєте, що свиноматка може й два рази на рік опороситися і за одним разом привести 10–15, а то й більше поросят. Отже, – продовжував я, – за

кілька років від однієї свиноматки могла б бути і сотня свиней. А тоді куди б сховався поет Лазорик перед таким стадом..?″

Такі і подібні нелітературні розмови велися, коли письменники поверталися з літературних вечорів.

Поступово надійшов час, коли при всій повазі до Федора Семеновича як людини, так і літератора, довелось мені й критично глянути на його творчий доробок. Добросердечний, та занадто довірливий, великий оптиміст, але й наївний мрійник, Федір Лазорик належав до тих людей, які й за незначними частковими успіхами вбачали величезні досягнення. Пригадую, як наша преса та й література про будь-яке незначне поліпшення життя писала як про неабиякі здобутки та славословила за це ″рідну″ партію, хоч йшлося про звичайні речі.

Був період, коли Федір Лазорик писав надто одноманітні та прямолінійні ″партійні″ вірші. В них не було навіть натяку на море великих і складних проблем у нашому житті. Все йому здавалось занадто легким, успішним, гладким...

З преси та із щоденникових записів самого Лазорика ми знаємо, що він брав участь у бригадах працівників культури, які їздили по селах і переконували селян зректися свого маєтку (земель, корів, коней, іншого живого та неживого інвентарю), зректися індивідуального господарювання. Дотеперішні дослідники життя і творчості Лазорика, намагаючись збільшити його заслуги перед партією, образно кажучи, додають від себе до таких інформацій слова ″радо″ та ″активно″, хоча власні записи Лазорика та його особисті зізнання про те, що, приїхавши в село, він найчастіше усамітнювався десь у холодку і міркував про своє – писав вірші, насолоджувався красою природи тощо (або й заходив у двір до селян, проте замість агітації розпитував селян про їхнє життя, проблеми, уважно слухав розповіді, бо все цікавило його), говорять про щось інше, а ″партійні″ літературні критики твердять, що Лазорик був активним агітатором за партійну політику.

Федір Лазорик завжди і всюди був перш за все людиною, журналістом, письменником, дослідником народного життя, а вже потім агітатором, бо така була ″мода″, бо і таким чином інтелігенція мусила доводити свою лояльність щодо політики

партії та активної підтримки її завдань. Ці факти треба використати для внесення певних коректур до оцінки активності Лазорика в справі агітації селян у сільськогосподарські артілі, характеристики певних рис його вдачі та ставлення до політики партії в практичному житті.

Лазорик високо поважав та любив усе своє, рідне. Відомо, що він був у захопленні, коли його мама відкрила ладу і показала старі частини одягу, різні прикраси для жінок. Пригадую, коли в його вірші ″Маковичанин″ я вперше прочитав рядок: ″То Свидник – краща всіх столиця″, то, зізнаюся, я засоромився. Я не міг зрозуміти, як поет таке ні село – ні місто міг назвати столицею, та ще ″кращою всіх″! Проте поет Лазорик написав це з переконання, бо так сприймав нашу Маковицю, нашу народну бесіду, народні пісні, звичаї та свята, нашу історію і культуру. Пізніше, коли в школі я дізнався, що для поета може бути навіть ″дым Отечества сладок и приятен″, і став розуміти літературу як художнє, образне відтворення життя, де автор може передати свої почуття, оцінку фактів за власним розумінням, то я порозумів поета Лазорика і його право так оцінити Свидник. Я б і сьогодні так не сказав про ″мій″ Свидник, проте Лазорика та його образ Свидника я зрозумів. Однак патріот рідного краю і всіх речей у ньому – дрібних і великих, вартих і не вартих уваги – Федір Лазорик не став локальним патріотом Маковиці чи Свидника. Він знав і шанував історію свого роду – велич Київської Русі, що витримала навіть татаро-монгольську навалу, гідність ″нашого″ князя Корятовича, князя-патріота Лаборця, свого місцевого побратима Олександра Павловича. І нехай він захоплювався маминим лайбиком, чепцем чи хусткою, але в душі... – ″але в душі одвічно чую я Лаври Київської дзвони″. Оте творче поєднання поваги і любові до рідного краю та його скромних атрибутів з повагою і любов'ю до загальнонаціональних історії, культури та їх багатства, оте його символічне зізнання, що протягом всього життя він чує – не забуває! – київські дзвони, я вважаю найкращим та найточнішим вираженням патріотизму в усій нашій літературі, яке могло б стати основою патріотизму кожного русина-українця! (Я давно збирався написати про патріотизм Лазорика і дуже шкодую, що до сьогодні цього не зробив).

Подібним чином можна охарактеризувати й мову Федора Лазорика.

Від самого початку він писав українською літературною мовою, яку знав, шанував та вважав рідною, яку все життя вдосконалював, – старанно збагачував за рахунок місцевих говірок, тобто народної мови чехословацьких русинів-українців. Були (навіть переважали) за часів Лазорика й редактори та автори, які дозволяли вжити лише таке українське слово, яке було в офіційному ″Російсько-українському словнику″ (″зеленому″ словнику Калиновича). Лазорик мав інший погляд на нашу українську та на українську літературну мову. І нехай не кожне діалектне слово та його граматична форма, якими Лазорик поповнював українську літературну мову, прийнялися і насправді збагатили її, все-таки його повага до нашої народної мови як складової частини української мови – одного з її джерел – заслуговує на окрему похвалу та служить доказом його правильного розуміння немаловажних загальнонаціональних справ.

Також за це я любив та поважав Федора Лазорика, людину та письменника, добросердечного, довірливого...

Також за це його варто згадувати, читати та вивчати. І щиро шанувати!

Пряшів, травень 2001 р.

ЛИСТИ ДО ЄВГЕНА КОНЦЕВИЧА

Шановний друже Євгене!

Ні, я не забув про Тебе і не відклав Тебе між менш важливі справи; навпаки, як тільки поклав слухавку, з якої я вперше почув Твій ласкавий та напрочуд людяний голос, почав ще більше випитувати моїх рівненських друзів про Тебе, і вони подарували мені, взявши чи вкравши із власної бібліотеки Твою ″Тутешню каву″. Тому я, повернувши додому, вирішив спершу прочитати цю книгу, а тоді, знаючи вже дещо про Тебе, присісти за листа, щоб і примітивних запитань від мене було менше та й розуміння того, що я знав про Тебе, було більшим.

Отож – пишу – здивований, приголомшений, трохи, може, й засоромлений від того, що не усвідомив собі повністю, як належало було, ... стан душі Твоєї..! Я знав.., я передбачав.., та не усвідомлював собі тої міри людяності та людської гідності, якою Ти переповнений, якою Ти живеш та наділяєш навіть інших довкола себе. Не маючи подібних у своєму оточенні і подібного людяного оточення, я не відчував на собі вплив ″житомирської школи″ і не міг його повністю відчути...

Я знав Твої ″Дві криниці″ – з неї, здається, й почалося наше листування, допоки його не перервали танки та мій ″відпочинок ″ у Ілавській тюрмі, після якого я довірився своїй пам’яті і надіслав Тобі кілька листів, проте не в Житомир, а в м. Рівне. Зрозуміло, листи до Тебе не дійшли, відповідей мені не було, і я здався.

Проте про Тебе я не забув. Два роки тому хтось із тих, хто знає Тебе, пообіцяв в Чернівцях підійти до мене в готель і взяти для Тебе від мене кілька книжок. Я тут же написав присвяту, чекав-чекав, та ніхто не зайшов. Отже, книги, підписані Тобі, дісталися комусь іншому. Пізніше я натрапив на Твої ″Ложки″. Боже..! – ... і знову взявся за розшуки.

Професор Роман Гром'як з Тернополя дістав мені Твою новішу адресу. Коли я, однак, подзвонив туди, мені сказали, що в Тебе вже інше число телефону. І знову все від початку..! Та, нарешті..!

Щоб не виписувати зайве про себе, пересилаю Тобі дві з моїх кілька книжечок; інших або вже не маю, або, може, не зацікавлять Тебе. Десь початком наступного року мали б мені в Дрогобичі видати книжку моїх зібраних чи вибраних художніх прозових творів (пізніше хотів би видати трохи меншу збірку моїх публіцистичних та літературно-критичних виступів)[1], – тоді вишлю її Тобі. Інакше-бо багато людей з України при зустрічі зі мною кажуть, що знають мене віддавна, проте вони скоріше чули про мене, ніж насправді знають мене з моїх творів чи моїх думок, які публікувалися і дуже давно, і в занадто обмеженій кількості.

Живу, аж боюся признатися, добре. Батько наш давно помер, мама дожила до 90 років, майже не хворіла, я й дружина на пенсії, обидва сини жонаті, маємо п'ять онуків, сини мають роботу, старший – Саша – будує басейни, молодший – Олексій – має магазин та грає в музичній групі. Старший живе поруч з нами в тому ж під'їзді, молодший має гарний власний дім і велику загороду, 25 кілометрів від нас. Нас дітей було десятеро, живе дев'ять[2], всі живуть більш-менш нормально, навіть непогано, в дружини Люби дві сестри і брат, – теж все у нормі.

Мучать мене і багатьох довкола мене справи спільні чи суспільні, не можу відокремитись від постійного втручання у їх хід та рішення, хоча з усього видно, що вони ще довго підуть таким неперспективним шляхом, хоча надія, зрозуміло, не покидає нас...

Про все це Ти дізнаєшся хоч трохи з моїх писань.

Хотілося б мені все-таки значно більше дізнатися про Тебе, про Твоє найближче та "житомирське" оточення. Майже не маю творів Шевчука. Мало знаю про інших зі згадуваних Твоїх найближчих. Давно особисто знаю Надію Світличну, Івана Дзюбу,

[1] Дві книги моїх "Вибраних творів" видали мені не в Дрогобичі, а в Ужгороді ("Мистецька Лінія", 2006 та 2008 рр.).

[2] На жаль, сестра Олена, 1937 року народження, померла 2008 року.

сім'ю Бадзьо, Євгена Сверстюка, знав і зустрічав Василя Стуса, проте інших з тої когорти, на жаль, особисто не знаю.

Є ще багато на душі і на думці написати Тобі... та..!

Твою "каву" в нас назвали б кавкою. Проте в назві книги все-таки на перший план висувається значення кави, яку п'ють у "кав'яшках" з "манюпуніх чашечок". І нехай Твоя подяка "усім, хто не заважив зробити цю книжку", переконливо свідчить про Твоє мудре ставлення до життя, все-таки Твої праці у книзі свідчать про значно вищі заміри та претензії до життя, ніж посміятися над його окремими чи системними спотвореннями. Тому мені саме назва книги довго заважала при її сприйнятті та зрозумінні її глибини й вартості. Читав я її з олівцем в руках і часто відмічав для себе ті перлини духу, якими вона наповнена.

Та краще перерву свої міркування, вони поступово могли б стати сумними та навіть хмуравими, а мені на цей раз хочеться спричинити Тобі перш за все радість від нової зустрічі, від нового знайомства, та, на цей раз, вже – назавжди!

Бажаю Тобі і всім "житомирянам" довкола Тебе, зокрема твоїй шановній Майї, про яку я нічого не знаю (а може, й усе знаю?!) всього найкращого, всього необхідного для повноцінного життя, зокрема того справжнього стану душі, який робить людину людиною!

До зустрічі ("без надії таки сподіваюсь!")

Пряшів, 24 листопада 2004 року

З повагою та надією..!

***

Дорогий друже Євгене,

наближається день Твого сімдесятого народження. Уявити собі не можеш, дорогий мій друже, як я тішився і готувався до зустрічі з Тобою, що все робив та організував Тобі на пошану та бодай на невеличку Твою радість і потіху.

Та виходить так, що я навряд чи зможу зреалізувати давній-предавній мій задум, моє велике бажання та мрію навіть... Саме сьогодні, перед пару годинами помер нам наш 42-річний син, і я навряд чи зможу залишити його маму саму вдома.

У зв'язку з Тобою, мій дорогий друже, в мене завжди кружляли в голові найкращі та найлюдяніші думки, бажання, плани; мені завжди хотілося зробити Тобі щось по-людськи приємне, але й вагоме водночас... та, бачиш, яке то кривуляте наше життя та людські долі! Не мені Тобі про це писати.

Я не знаю, коли дотисне на мене весь тягар тої події, яка сталася. Проте в ці хвилини мені здається, що не так болить мене втрата мого дорогого лише сорокдварічного синочка – одного з двох – як з'їдає мене безпорадність і безпомічність від того, що і я, і багато хто з нас довкола нього були охочі віддати все за його життя..; коли я заїхав сьогодні до нього і бачив його помираючим, я був ладен лягти замість нього на ліжко, помінятися з ним долею, щоб тільки продовжити йому його життя бодай на якусь коротку мить. Та не було ради, не було допомоги; рак робив своє: не допомагали ні ліки зі світу, ні рішучі кроки медицини, ні поради спеціалістів фітотерапевтів, ні його міцні бажання й воля витримати та перемогти хворобу; о пів на дванадцяту дня тихо й спокійно спочив і відійшов від нас назавжди.

Дорогий мій друже та й мої знайомі і незнайомі друзі довкола Тебе, з якими я хотів зустрітися, ближче познайомитися з ними, подякувати їм за турботи про тебе та безкорисливу допомогу Тобі! У вогні горить лише солома, а міцні характери людей, розуміючи дещо з того світу і багато чого не розуміючи з його складностей чи потворностей, сприймають – мусять сприймати! – все, що оте життя приносить, і після кожного удару гартуватися і ще твердіше відстоювати те людське й гідне уваги, заради якого живемо, боремося й переносимо всі і всякі удари.

Тож, друже мій найдорожчий, зичу Тобі до Твого сімдесятого дня народження та до всього Твого подальшого життя ще багато таких міцних сил, характеру, незламної волі, які й дотепер тримали тебе у житті і дозволяли Тобі робити більше й краще, ніж багато хто з подібних до Тебе, тільки без Твоїх сил, волі, витримки й завзяття, без твого розуміння світу та Твого завдання у ньому.

Багато з того, що зичу Тобі, мій друже, буду потребувати також і для себе та для свого найближчого оточення. Отож, коли я якнайщиріше зичу Тобі потрібних для Твого життя всіх благ, то обіцяю Тобі одночасно, що і я буду робити все для того, щоб ця чи інші

подібні події в житті не ламали, не спалювали, а гартували нас, щоб ми до кінця призначеного нам відрізку часу могли справді по-людськи жити й працювати, не багато просити чи вимагати, а якнайбільше давати, хоча інколи нам здається, що й того давання від нас ніхто по-справжньому не хоче. (Ми ж але знаємо, що добра сподіваного не ждати нам.., що навіть простого слова подяки нам не буде...).

Дорогий мій Євгене, можливо, я ще щось вигадаю, можливо, ще до того Твого урочистого дня щось придумаю, щоб таки зустрітися, а як ні – сподіваюся все-таки на зустріч з Тобою та людьми довкола Тебе іншим разом, а як і тут ні, то знай, що в мені Ти завжди мав і маєш вірного друга, сподвижника, побратима, і що саме такі люди, як Ти, – отож і Ти, – давали мені сили і були мені прикладом жити та працювати так, як я намагався жити і працювати.

Всього Тобі найкращого до Твого заслуженого сімдесятого дня народження!

Нехай Тобі виповниться все, що з нагоди Твого ювілею будуть щиро бажати Твої численні друзі й однодумці!

Щасти Тобі, друже мій сердечний!

Будьмо!

Пряшів, 22 травня 2005 року

***

Шановний друже мій Євгене!

Аж дотепер не писав я Тобі не тому, що не було про що писати чи, недайбіг, я забув про Тебе. Ні, зовсім ні, навіть навпаки: вражень, почуттів, спогадів, думок роїлося весь час довкола мого коротесенького перебування в Твоїй близькості стільки, що я донині у повному полоні від всього того... Я весь час думав про Тебе та про ту невідворотну думку, яким способом допомогти б Тобі бодай якоюсь мільйонною часткою... Розумом то я знаю й розумію, що Ти й Твоє життя давно і не весь час жорстоко усталені і змінити його на краще майже неможливо. Проте мене весь час мучить бажання, а чи все-таки... якось.., чимось.., бодай.., хоча б трохи... не перехитрити долю... В голові весь час кружляють самі дрібнички чи й нісенітниці... Для прикладу, одну таку дрібничку-

нісенітничку я реалізував і посилаю Тобі кілька Твоїх візитних карток. В плані було ще дещо, та я не певен, що на Конгресі в Донецьку я зустріну когось з наших спільних знайомих. А коли так, то спробую щось таки зробити...

Отже, завтра вранці їду (їдемо) на Конгрес українців у Донецьк, звідки я думаю передати Тобі щось дрібнесеньке. На жаль, третє число Дуклі з матеріалами про Тебе вийде тільки у вівторок 28 червня, отже, я надішлю Тобі його після повернення з Донецька.

Не маю жодних інформацій про святкування Твого дня народження. Може, хто в Донецьку розповість. Не маю жодних фотокарток із зустрічі з Тобою, а оце би дуже хотів мати. Попроси когось, хай зорганізує. Наперед дякую!

Якнайкращі вітання чудовим жінкам, Твоїм опікункам та добродійкам! Хай їм щастить у всьому і хай вони Тобі ще довго-довго будуть на допомозі!

Більше не пишу, бо ще мушу все додумати, спакувати, нічого не забути... Та ще біда така скоїлася з нами: рівно за місяць після смерті сина змушена була лягти в лікарню дружина. Хвороба не смертельна, та важлива, проте сам факт, та ще в такий час, діє на мене все-таки не найкраще.

Отже, ще раз вітаю Тебе з ювілеєм, зичу всього найкращого та, зокрема, необхідного Тобі для Твого творчого життя! Будь і надалі міцним і здоровим, прикладом навіть іншим, які мають все, крім Твоєї загартованості та Твого незламного духу.

Пряшів, 25 червня 2005 року

***

Дорогий друже мій Євгене!

То, може, навіть краще, що я потрапив до Тебе не в урочистій атмосфері Твого дня народження, а кількома днями раніше, бо зустрів Тебе і познайомився з Тобою – з таким, яким Ти є у житті, а не з ″припарадженим″ до ювілею, хоча, признаю, мені хотілося побачити та познайомитися також з Твоїм оточенням, з Твоїм середовищем, яке, напевно, допомагає Тобі переборювати бодай окремі проблеми Твого нелегкого життя. Вітай від мене Твоїх найближчих, зокрема тих чудових добродійок-жінок, які

допомагають Тобі. (Якщо вдалася якась фотокартка, приємно було б мати бодай одну на згадку).

Я таки вдячний долі та колезі Гром'яку, що ми знайшли спосіб у тих нелегких для мене і всієї нашої родини днях навідатись до Тебе. Признаюся, для мене то була щаслива, але й жахлива одночасно нагода пізнати бодай трохи Тебе і світ, що оточує тебе. Найприємнішим (якщо тут доречним є таке слово) в тому оточенні, в тому замкненні у кілька метрів Твого світу було спостереження, що з того справді провулку Тобі видно весь світ і що Ти в ньому орієнтуєшся не гірше за багатьох, хто може користатися кілометрами простору.

З того часу, як я побував у Тебе, я ще два рази відвідав Україну: був я в Донецьку на черговому Міжнародному конгресі українців (звідти я послав Тобі посередництвом професора Гром'яка кілька дрібничок) та, разом з дружиною, два тижні відпочивав у Трускавці, звідки я передав для Тебе (посередництвом проф. Петра Іванишина з Дрогобича) те число журналу ″Дукля″, в якому надруковано моє слово про Тебе. Сподіваюся, що обидві передачі дійшли і потішили Тебе. (Під час перебування у Трускавці радіо Дрогобича та газета ″Галицька зоря″ брали в мене велике інтерв'ю, не знаю коли і що з того вони вже публікували).

В першому листі до Тебе я писав, що після виходу з арешту я посилав свої листи до Тебе в Рівне і, мовляв, тому вони не доходили. Однак я заглянув у архів і виходить, що ті листи я таки посилав у Житомир (Східна, 57), отже мої листи не доходили до тебе з іншої причини. Писав я теж про книгу, яка мала вийти у видавництві ″Коло″ у Дрогобичі. Тут вона не вийшла (через президентські вибори), проте, мабуть, таки вийде у в-ві ″Мистецька Лінія″ в Ужгороді, бо я вже підписав її до друку. Вона буде завеликою, проте, з тієї причини, її тираж буде лише кількасот штук.

Поки йдеться про наш біль над втратою сина, ми довго міцно переживали ту трагедію, ще повністю не врівноважились після неї, проте прагнемо змиритися з долею і не мучити себе, а зберігати сили для життя та орієнтуватися на живих, які нам зостали. Не завжди нам це вдається, проте перемогти мусимо ми, а не та гірка недоля!

Отож – бодай стільки. Я був би дуже радий, коли б ти відізвався бодай коротким листом, бо знаю, що багато писати – Тобі нелегко.

Був би радий також за повідомлення про святкування Твого дня народження, бодай про найголовніше...

Бажаю Тобі (та й добрим людям довкола Тебе) всього найкращого! Наближається осінь – треба збирати врожай, тож – щасти Тобі! – пиши і друкуй, читачі будуть вдячні!

Та й до зустрічі ще, може, колись!

Пряшів, 5 вересня 2005 року

***

Дорогий друже Євгене,

якнайщиріше дякую Тобі за велику несподіванку та приємність, яку Ти спричинив мені своєю посилкою. Все дійшло в порядку, все дуже гарне: і книжки, і фото, і вирізка з газети, і листівка до Різдва. Матеріали для Яцканина я тут же на другий день поніс до нього і передав йому. Він щиро дякує.

Я довго переглядав фотографії – вони пречудові – і ті, на яких схоплено мене, але, зокрема, й ті, на яких видно коло Твоїх шанувальників, між якими я кількох спізнав.

А на те, що Ти рідко пишеш до мене, я зовсім ″не ремствую″, не гніваюся за ″ненадійність у листуванні″, навпаки, я все це розумію, контактуюся з Тобою тим, що часто згадую Тебе, навіть користаю з Твого прикладу долі-недолі, коли й мені нелегко у житті.

Кілька слів про себе.

Десь початком лютого цього року таки вийде з друку в Ужгороді велика книжка моїх вибраних художніх творів: ″Юрій Бача. Вибрані твори″, десь понад 550 сторінок; жаль, тільки, що тираж книжки замалий: усього 350 штук. (Обов'язково вишлю!) Ще не знаю, скільки з тих книжок дістанеться мені, бодай по одній вишлемо у всі обласні бібліотеки України, у важливіші університетські б-ки (отже, й у житомирську), кілька екземплярів, може, надійде у продаж (десь в Ужгороді) – у всякому разі, мене ця подія дуже радує і тримає весь час у напрузі. Друга книжка – вибраних публіцистичних творів – мала б цього року вийти у Дрогобичі*, гроші для неї ухвалено, проте ця справа ще не сконкретизована і не можна з упевненістю сказати, що книга таки вийде. Та будемо сподіватися!

Інше – все по-старому. Живемо, час від часу щось візьмуть від мене в ж. ″Дукля″, щось у газету; викінчую деякі старші праці, впорядковую потрохи архів і передаю його в Музей українсько-руської культури у м. Свидник – проте темпи життя все-таки доводиться сповільнювати, вже не встигаю активно працювати понад десять годин щодня, та все-таки не лінуюся.

″Дуклю″ ч. 3 за 2005 рік зі статтею про Тебе висилаю. (А чи отримав Ти пакуночок різних дрібниць від проф. Гром'яка, який був зі мною в Тебе?)

Євгене, аж тепер я помітив, що в листах Ти звертаєшся до мене на Ви... Пробач мені, що я дозволив собі ″тикати″ Тобі, проте так якось вийшло; ми, зрозуміло, ніколи не пили на ″брудершафт″ (не ″потикали″ собі), та я брав Тебе за занадто близького ровесника за віком і тому так почав до Тебе звертатися. Прошу пробачення і пропоную й Тобі перейти у звертанні до мене на Ти, а сто грамів з цієї нагоди ще колись таки вип'ємо додатково!

Окремо хочу згадати тих шляхетних жінок, які допомагають Тобі в Твоїх потребах. Передавай їм усім – та й художниці за фото – мої найщиріші вітання та мій уклін. Приїду – сам подякую!

Отже, не обов'язково мусиш відповідати мені на листа чи посилку, хоч бодай коротка листівка дуже порадувала б мене. Я теж не пишу так часто, як варт було б. Та ми і так будемо знати, що ми живемо, і думати про себе.

Бажаю Тобі всього потрібного для змістовного життя – здоров'я, доброго настрою та дружнього оточення.

На Україну тепер не збираюся. Буду – постараюся заїхати до Тебе. Дорогу вже знаю.

Пряшів 11 січня 2006 року
Твій Юрій Бача

* Книгу видано 2008 р. в Ужгороді у видавництві ″Мистецька Лінія″ коштом автора.

ЛИСТ ДО ДМИТРА СТУСА

Шановний пане Дмитре!

Я хотів познайомитися з Вами вже давніше, проте не знав точної адреси та й, правду кажучи, побоювався трохи, щоб Ви не зрозуміли це як бажання скористатися знайомством з відомою особою. Єдиним імпульсом дати про себе знати був факт, що я знав Вашого батька, з яким я, як звик казати, зустрічався два рази в житті: вперше і востаннє. Проте це була для мене така важлива зустріч, що вплинула на все моє життя. Саме тому я дуже хотів написати Вам і якось поріднитися з Вами.

Тепер настали аж два імпульси для мого листа.

Недавно в нас у Пряшеві відбулася зустріч з українськими поетесами з Ужгорода, під час якої я спитав у пані Надії Панчук про Вас. Я зізнався, що знав Вашого батька і давно хочу написати Вам. Вона не тільки підтримала мене, але й порадила зробити це якнайскоріше.

І друге. Недавно я роздобув в Івано-Франківську, де читав лекції студентам Університету, Вашу й батькову книгу ″Василь Стус. Листи до сина″. При першій нагоді я її (з болем у серці) прочитав і вона викликала в мене стільки вражень, почуттів, дала мені стільки інформацій про всіх вас, зокрема про Вашу маму та й про Вас особисто, що після того я вже не можу не написати.

Отже, у травні 1960 року я закінчив аспірантуру в Києві і вже тоді і відтоді я багато чув і знав про стан речей в Україні.

У Київ, 1964 року, я приїхав зі студентами на святкування ювілею Шевченка (тоді ж згоріла Бібліотека) та вдруге побував в Києві зі своїми студентами від 19 липня до 10 серпня 1966 року. Тоді ми знайомилися з Україною та її столицею і ″відпочивали″ у спортивно-туристичному таборі КДУ в Плютах під Києвом. І саме туди – в суботу – приїхали до мене з Києва Юрій Бадзьо з

дружиною, які під кінець нашої гарячої розмови про наші й Ваші проблеми, сказали, що завтра приїде до мене Василь Стус. І на другий день – в неділю, на початку серпня, – приїхав до мене... кремезний, трохи насуплений, занадто зосереджений в рухах і в словах Ваш батько! Ми пішли на берег Дніпра, трохи далі від студентів, і, забувши про все довкола, проговорили там цілий день. У батька був якийсь харч (подібно як і вчора в Бадзьо), та ми згадали про нього лише під кінець дня, коли отямилися від нелегких розмов і стали прощатися.

Не пам'ятаю всього, про що ми говорили, однак про одну річ я ніколи – до кінця свого життя – не забуду (і саме тому та зустріч з Вашим татом для мене така пам'ятна й така історично важлива).

Пригадую, що я обстоював комунізм, вважав його непоганою системою, комплексною програмою розвитку людства, єдиною вадою якого було тільки те, на моє тодішнє переконання, що його реалізують погані люди. Таж комунізм спирається на все прогресивне в дотеперішньому розвитку людства, зосереджує свою увагу на соціальну рівність та справедливість, прагне всебічного розвитку людини.., – аргументував я і доводив, що як тільки в керівництво комуністичних партій та урядів прийдуть молоді, з вищою освітою, люди...

Та батько Ваш був непохитний у своєму переконанні. Без будь-яких знижок чи абияків він переконливо заявляв: комунізм поганий-препоганий саме як система! І твердив те з такою переконливістю і з такою аргументацією, що не можна було ні за що зачепитися чи сказати бодай слово на захист того комунізму. З усього було зрозуміло, що свої думки, своє переконання він висловлює прилюдно не вперше; все в нього було так чітко сформульоване, його аргументи настільки пасували один до одного і випливали один з одного, що, кажу, не можна було вставити навіть півсловечка в цілісність його погляду. Ні, не те щоб він не дав сказати слова.., навпаки, він дозволяв заперечувати, він навіть спонукав до дискусії чи полеміки, проте, повторюю, все в нього було вже давно зцементовано, що не можна було не погодитися з ходом його думок. І саме тоді – в той день, в ту годину і в ті хвилини – стала ламатися моя віра в комунізм саме як у систему.

Про окремі, значні і суттєві, вади цієї системи я знав давно, говорив і писав про це (і на той час уже й відчув на собі наслідки таких моїх поглядів на комунізм), проте це були мої критичні зауваження до окремих, нехай, важливих, проявів системи, а сама система, на мою думку, була непоганою. А Ваш батько надломив в мене віру саме в те, що препоганим є комунізм саме як система. Правда, й учорашні розмови з Бадзьом, і те, що ми бачили й пережили під час нашого ″гостювання″ в Україні, і багато іншого чого схиляло мене до подібних думок, проте, повторюю, надломив чи й зламав ту мою віру саме в той день і саме він – Ваш батько Василь Стус, хлоп-кремінь, як я його відтоді і за те називаю.

Зрозуміло, я міг би твердити – Вашого батька вже, на превеликий жаль і непоправну шкоду, немає, і нікого іншого при наших розмовах не було (Нікого? Побачимо!) – що і я вже тоді був таким розумним, яким став тільки згодом, і то перш за все заслугою саме Василя Стуса. Проте я цього ніколи не казав. Навпаки, стверджую, що тоді я ще вірив у комунізм саме як у непогану систему...

А з такого остаточно міцно сформованого та сформульованого світогляду Вашого батька випливало його тверде й незворотне рішення: в разі потреби віддати і своє життя за своє переконання! Це переконання, признаю щиро, перелякало мене..! Я ні на мить не засумнівався в тому, що, в разі потреби, батько піде на це рішення! ″А тоді хто буде боротися за правду й справедливість, якщо наймудріші, найбільш принципові і геніальні у своїх рішеннях підуть добровільно на смерть? Ні, за ідеали треба боротися, а не вмирати за них..!″ – такі в мене виникали думки в ті тяжкі хвилини.

І як захист від такого його рішення я тут же сформулював свою позицію: ″Краща розумна голова жива, ніж геніальна мертва!″ Та, поступово, я змінив свою думку: ″Мабуть, таки доведеться за перемогу правди і справедливості на сто розумних голів борців таки покласти бодай одну геніальну голову!″ І з тою страшною думкою я став жити й діяти. Отже, я припускав.., я знав.., я чекав... коли..? хто..? і де..? таки покладе оту геніальну голову... І одного.., першого з кандидатів я вже знав... Прошу, порозумійте мене..!

І друге.

Коли ми, десь так під вечір, отямившись, звернули увагу на час, коли дав про себе знати й порожній шлунок і ми згадали про харчі, вернули до життя, до людей. Та коли ми пройшли в піску так тридцять-п’ятдесят кроків від Дніпра, а йти від води треба було трохи вгору, то побачили – на відстані десь п’ятдесят метрів від нас – справжній вертоліт..! Побачили, і не знали що подумати та що сказати.

Ми зупинилися, перезирнулися: ″Василю, чи бачив ти коли-небудь вертоліт зсередини?″

″Ні″, – відповів він.

″Тоді підемо подивитися! Пілот, може, там, то покаже...″

Ми зробили кілька кроків в напрямі до машини, та двері раптово зачинилися.., долинув гул мотора і за якусь мить вертоліт піднявся і, скособочившись, відплив...

Спочатку ми припускали, що то вертоліт колгоспний або службовий якогось партійного боса.., або якась рятувальна служба... Але те, що він піднявся і відлетів як тільки ми з’явилися і хотіли підійти до нього, то це нас здивувало і насторожило, чи, може, й налякало, зокрема мене...

Ми перекинулися кількома словами, попрощалися та й розійшлися... назавжди! Проте інколи мені здається, що ми ніколи не розходилися і що ми від того дня і тих годин і хвилин зістали разом назавжди як люди, яких з’єднала велика таємниця, яка була виявом величезного довір’я Вашого батька до мене, почуттям однакового розуміння суті проблем України, хоч ми ще, до тої зустрічі, стояли досить далеко від себе в розумінні окремих важливих питань.

З того часу я уважно стежив за долею Вашого батька, за рухом подібних до нього переконаних та відчайдушних борців проти неправди, яка не дозволяла чесно й гідно жити. Проте можливостей в мене було небагато, бо в той час вже й за мною стежили, і я мав досить клопоту, щоб вберегти себе від напасті...

Ось така була моя зустріч з Василем Стусом!

Про нього я ніколи не забував. Зокрема, я часто згадував його, коли й мені було нелегко в житті, бо в день нашої зустрічі він відверто й однозначно дав відчути, що змирився з такою своєю долею, яку йому, згодом, життя й дало. А це теж допомагало мені

в житті, хоч, чесно кажу, ні в той день, ні пізніше такої долі я собі не уявляв.

Потім сталося все те, що сталося.., і це вже історія. Василя вже нема, та з'явився Дмитро. Я вболівав за Вас, бо не був певен, яким сформувало Вас життя. Найчастіше я вірив, був навіть переконаний, проте, інколи, признаюся, побоювався, бо діти не завжди продовжують життєві дороги своїх батьків.

Тому я читав книжку "Листи до сина" з великою напругою. Зокрема, звертав увагу на кожне слово батька до Вас, до сина. Я розумів, глибоко переживав кожне його слово, бо й в мене виростали сини без мене, правда, значно коротший час, і я потішав їх як міг, впливав на їхнє виховання. Я теж міг писати тільки до одного адресата, тільки раз на місяць та ще й нерідною мовою, що значно ускладнювало, зокрема, звертання до синів, з якими я по-словацьки ніколи не говорив.

Тому я радий за Вас, гордий з того, як Ви живете і працюєте, хоча майже нічого про Ваше теперішнє життя не знаю. В книзі про Вас, теперішнього, нічого нема, а інших джерел в мене теж небагато.

Декілька слів про Вашу маму. Я нічого не знаю про неї теперішню, проте не можу не подякувати їй, незнайомій, але занадто близькій і дорогій мені людині, за її терпіння і за все, що вона робила для Вас, Вашого батька і свого чоловіка та й для сина України.

Читаючи листи Василя Стуса до дружини, його часом далекі від її тодішніх життєвих проблем філософські роздуми, я намагався уявити собі її в тому куди важчому стані, ніж в якому опиняються заарештовані. Бо арештант сам від себе майже нічого не може, все за нього вирішують інші і визначають його можливості, а дружина, яка ніби на волі, змушена щодня думати як вижити в тому жорстокому світі.

Отже, вітайте маму і передайте їй мій доземний уклін..! Дбайте про неї як тільки можете, допомагайте їй, дайте відчути, що все дороге від турбот Вашого батька та її чоловіка перейшло до Вас і живе у Вашому серці.

Посилаю Вам дві мої книжечки; інших не маю, розійшлися, бо або були видані давніше, або малесеньким тиражем (або й те й

друге). Не знаю, чи Ви щось чули й знаєте про мене, та з книжечок дещо довідаєтесь.

І на закінчення. Я справді занадто мало знаю про Вас. Тому прошу вибачення, якщо я, не знаючи конкретних справ, зрозумію щось не так, як слід розуміти, і написав щось не так, як мав би написати.

Бажаю Вам усім усього найкращого у Вашому (і нашому) житті, зокрема після тої історичної перемоги, яку вдалося досягти нашому українському народові, за долю якого поклав своє життя Ваш батько. Тепер усім нам доведеться працювати ще з більшою наполегливістю, послідовністю та жертовністю, оскільки треба зреалізувати все те, про що мріялося і за що так довго боролися і так дорого заплатили тисячі й тисячі найкращих синів і дочок України!

З повагою до Вас і Вашої праці!

Пряшів 15 січня 2005 року

Юрій Бача

СЛОВО ПРО УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ

БУДИТЕЛЬСТВО ЯК КОНЦЕПЦІЯ

1973 року минуло 170 років від дня народження, а 1975-го – 110 років від дня смерті ″найбільшого будителя″ Закарпаття – Олександра Духновича. Десятьма роками раніше (в 1963 і 1965 роках) з нагоди його ювілеїв організувалися наукові конференції, театральні вистави, видавалися вибрані й було започатковано видання зібраних творів, виходили наукові збірники, з'являлися фотографії, численні статті про ювіляра тощо. А в 1973 та 1975 роках упродовж двох літ про того самого ″найбільшого будителя″ – ні словечка, ані згадки.

Очевидно, десятиріччя – ціла епоха. Виходить, захоплення будительством зведено до нуля. Навіть критичних відгуків або рецензій на захоплення з попередньої доби – не було!

Та ось 1975 року видано ″Очерк жизни и творчества Юлия Ивановича Ставровского-Попрадова″ з-під пера доцента Степана Добоша, того ж автора, котрий 1956 року видав ″Очерк жизни и деятельности Адольфа Івановича Добрянского″.

Вже цих фактів досить для того, щоб зацікавитись новою працею про будителів, спробувати зробити кілька висновків про будительство.

Степан Добош – типовий представник тої когорти людей, котрі за останні 30 років займались дослідженням життя й діяльності будителів – усіх чи котрогось із них. Подібно до інших, він вивчив величезну кількість існуючої літератури найрізноманітнішого ґатунку, перейняв значну кількість поглядів із досі написаного, а іншу частину поглядів виправляє чи й формулює по-новому. Подібно до інших, він старанно перечитав усе доступне з написаного будителем і не забуває про жодну позитивну рису його життя або творчості – слово чи вираз, рядок або речення, думку чи мрію...

Подібно до інших, він ретельно відрізняє позитивне від негативного в житті і творчості будителя, щоб, з одного боку, ніхто не міг запідозрити автора в наслідуванні старих буржуазних дослідників, а з другого – щоб якнайвиразніше викреслити позитивне значення будителя для нашої сучасності, бо інакше (Степан Добош в цьому глибоко переконаний) не варто і неможливо було б писати про будителя, видавати про нього книжку.

Гадаю, що такий педантичний, скрупульозний підхід до справи не веде до мети – правдиво висвітлити діяльність і, головне, повчитися з минулого. Чому б то про визначну та активну людину минулого варто було згадувати лише тоді, коли її діяльність мала позитивне значення для суспільства (сам по собі цей критерій дуже відносний, може мати характер часової зумовленості)? І чим того позитивного більше, тим товстіша книжка? А що, коли діяльність людини була негативною, неправильною, навіть шкідливою (і тут можлива певна міра умовності)? Пишуть же про злочини Гітлера, його шалені мрії та горезвісну їх реалізацію, розбивають його ″концепції″, вказують на їх неприйнятність та небезпечність. Так само говорять про шкідливість реакційних теорій, небезпеку воєн тощо. З суто наукового погляду треба до кожної проблеми приступати комплексно.

Пишучи про будителя чи будительство, необов'язково згадувати лише про ті крихітки успіхів чи позитивні вчинки, або відблиски світлих думок, які в наших діячів минулого таки були (часом досить помітні), але не слід забувати й про наявні помилки і те часом величезне непорозуміння багатьох основних питань, яке в кожного зокрема і всіх разом також проявлялося, щоб ніколи більше не йти їхніми неуспішними, а то й прямо помилковими чи шкідливими шляхами.

Досліджуючи будительство, не варто виривати окремі рядки чи віршики й ними доводити, як наші попередники любили рідну природу, сумували за рідним краєм, як не любили чужини (Будапешт чи Відень), як шанували російську книжку, плакали над важким життям свого народу й таке інше. Ні, треба виявити систему думання й діяння діячів минулого, порівняти головне й визначальне в їхніх позиціях з головним та визначальним у тогочасному житті й на підставі такого аналізу оцінювати конкретного

діяча: що ж нового вніс він у порівнянні зі своїми попередниками і чого не дав у порівнянні зі своїми сучасниками. Отже, тільки комплексний підхід дозволить установити позитивне й негативне в їхній діяльності, визначити основу їхнього життя.

Подібного погляду на життя будителів не маємо донині, тому й досі не знаємо, чому такими куцими й однобокими, а головне нетривалими, були їхні окремі починання чи здобутки, чому ті самі проблеми, над вирішенням яких побивалися десятки генерацій, постають перед нами знову й знову як нерозв'язані: наприклад, питання національної орієнтації (чи дезорієнтації), національної свідомості (чи несвідомості), літературної мови, народної школи і т. д.

Щоб дістатися до мети, треба сісти в поїзд, який до неї прямує. Але це вимагає і знання, усвідомлення цієї мети. Бо метою може бути й кар'єра, й бажання за всяку ціну, навіть ціною життя чи, з другого боку, різних компромісів – утримати все-таки народне життя, але й свідома відверта боротьба народу за свої права, на одному рівні з іншими.

Правдою є, що закарпатські будителі XIX століття, як і кілька генерацій до та й після них, не знали правильної відповіді на два поставлені вище питання: до якої мети вони хочуть дійти, а, не тямлячи цього, не могли знати і яким способом. (Куди мудрішим видається циган з анекдоту, який вимагає біля каси квиток ″на Чехи!″).

У визначенні мети закарпатське українське населення жило постійним бажанням – об'єднатися зі своїми, що за горами. Це бажання було притаманне українському населенню Закарпаття, а також найпрогресивнішій частині його інтелігенції, від віків, подібно як невіддільною від нього була його народна бесіда і вся народна культура (з церковною чи її східним обрядом включно). Проте це бажання не завжди виступало як конкретна програма дії української інтелігенції Закарпаття. В моменти найбільшого піднесення народного руху це бажання підносилось аж до конкретних документів – меморандумів, резолюцій, програм (наприклад, до Меморандуму, з яким 1849 року делегація ″угорських русинів″ приїхала до австрійського цісаря, до рішень Старолюбовнянського народного з'їзду 1918 року, до рішення Всенародних зборів Закарпаття 1944 року, а частково й до програ-

ми УНРП 1945 року), проте, за винятком рішення Всенародних зборів населення Закарпаття у листопаді 1944 року, ці меморандуми, резолюції, програми ніколи не були акцептовані тими, кого вони стосувалися, тому й не стали конкретними програмами дій.

А в моменти занепаду народного руху чи в моменти ″нормального″ життя українського населення Закарпаття стало недоречним навіть згадувати подібні колишні вимоги; звичним було навіть соромитися чи виправдовуватись за подібні ″максималістичні″ нерозумні вимоги. В 1850-х роках вимога об'єднання закарпатських русинів з галицькими звелася нарешті до вимоги ″закони державні по-руськи видавати″, вимоги українського населення Закарпаття з 1918 року приєднатися до України були буржуазними урядами Європи, зокрема урядом Чехословаччини, повністю зігноровані. Подібно й про спрямування та вимоги УНРП час від часу, з нагоди різних річниць, з'явиться у пресі речення ″На порозі 50-х років Українська Народна Рада Пряшівщини не відповідала тодішній концепції розв'язання національних відносин у Чехословаччині і тому зупинила свою діяльність″ (″Дукля″, 1977, № 2, с. 48) – і все!

Отже, було тут одвічне народне бажання об'єднатися зі своїми, що за горами, проте в закарпатської української інтелігенції не було продуманої цілеспрямованої конкретної боротьби за здійснення цього бажання; це народне бажання ніколи не стало програмою конкретних дій закарпатської української інтелігенції.

Замість такої програми найкращі представники закарпатської української інтелігенції висували програми просвіщати народ, будити його до свідомого національного та культурного життя, засновувати для нього школи, видавати книжки (чи й ″закони державні по-руськи видавати″), відучити його від горілки, від лінивства, засновувати гуртки української мови, театральні чи навіть бджолярські гуртки, хори, фестивалі тощо.

Ще плутанішою, ніж справа з визначенням мети, була справа з визначенням шляхів, способів та засобів її досягнення.

Вже сам брак єдиної мети спричинявся до неймовірної плутанини в обиранні шляхів та способів досягнення мети. Брак мети свідчив про нерозуміння історичного розвитку життя закарпатських українців та навколишніх народів. Закарпатські будителі та й діячі до них та після них, виходили з переконання про тривалість

існуючих відносин, то й боролися, в кращому разі, лише за поліпшення існуючих порядків.

Закарпатські будителі не бачили поляризації сил у рамках Росії чи Австрії. Для них Австрії (чи Будапешт) – то лише чужина, а Росія – то ″своє″, руське, хоча, з одного боку, ніякої принципової різниці між австрійською і російською тюрмою народів не було. Росія гнобила соціально свій російський робочий люд та й інші, насильно підкорені їй народи, нітрохи не менше, ніж Австрія – свій робочий люд та інші насильно підкорені їй народи. Росія не визнавала права на існування цілих народів – зокрема українського, і придушувала кожен прояв народної боротьби за свої права не менш жорстоко, ніж це робила Австрія зі ″своїми″ народами, зокрема зі значною частиною українського народу. З другого боку, і в Австрії, і в Росії поруч з гнобителями жив гноблений робочий люд, поруч з реакційними поступово виникали й діяли прогресивні, пізніше й революційні установи, поруч з шовіністами жили демократи чи й революціонери. Отже, з погляду демократа, і в Росії, і в Австрії можна було бачити як ″чужину″, так і ″своїх рідних″. Правда, будителі цього, хіба, може, за якимось окремими мініатюрними винятками, не розуміли й не бачили.

Тому всі ті підкреслювані ″позитивні″ факти про любов до Росії, до російської книги, боротьба проти роз'єдинителів чи ворогів Росії або рущизни в будителів не мало того позитивного значення, яке різні дослідники будительства таким фактам надають.

Степан Добош, з приводу книги якого ведемо мову, з одного боку, традиційно вишуковує кожну дрібничку зв'язку закарпатців – Попрадова, Сільвая, Добрянського, Духновича та ін. – з російським життям і надає всьому тому традиційно високого позитивного значення, з другого боку, не може не бачити, що ті конкретні позитивні дрібнички не ведуть до мети, бо вони виходять з неправильної основи – з нерозчленованої Росії та Австрії, з невизнавання власного українського народу та його культури, з покладання надій не на власні сили, а на сили тої ж таки російської та австрійської тюрми народів (москвофільство та австрославізм) тощо.

Добош про це пише так: ″Трудно было разобраться идеологически ограниченой интелиґенции б. Уґорской Руси в социальной

природе и идейной сущности панславизма и москвофільства... Однако если мы будем диалектически решать **е**тот вопрос, придем к заключению, что и об'ективно реакционный панславізм... на определенном **е**тапе развития вносил в нашу жизнь и суб'ективно прогресивные елементы″.

Дійсно, все те захоплення царською Росією, вся хвала реакційній російській армії – чи вже під командуванням Суворова, Кутузова, Паскевича, Рудигера чи інших суб'єктивно більш реакційних чи більш позитивних полководців – були явищем, у своїй основі, об'єктивно реакційним, які лише з вузького, місцевого, тимчасового аспекту могли нести з собою, як правило, саме внаслідок непорозуміння тої реакційної основи, окремі суб'єктивно прогресивні елементи.

Нам уже доводилося писати про те, якби закарпатські будителі захоплювалися російською мовою, літературою, культурою, врешті російською силою, *попри повагу* до власної мови, до власної культури, літератури, попри розвиток власних сил, попри визнання власного народу, – таке захоплення було б явищем зрозумілим, нормальним, прогресивним навіть. Проте закарпатські будителі, в дусі великоросійського великодержавного шовінізму, захоплювалися всім російським (а в тім переважно офіційним, державним, реакційним, бо справжнього стану речей в російській імперії вони не знали) *замість поваги* до своєї мови, літератури, культури, замість визнання власного народу, – таке ″захоплення″, таке ототожнення з ліквідаторською політикою власного гноблення ніхто розумний не може визнати ні об'єктивно, ні навіть суб'єктивно правильним чи прогресивним.

І тут річ зовсім не в тому, чи закарпатські будителі читали російські книги прогресивних письменників – Пушкіна, Державіна, Фонвізіна тощо, не в тому навіть, чи в даному виданні творів Пушкіна, яке читав Ставровський, були й революційні твори російського генія; річ у тому, що *закарпатські будителі не розуміли суті й спрямування прогресивного розвитку російської демократичної літеритури* – чи вже читали ″Клеветникам России″ або прочитали б ″Послание в Сибирь″.

За логікою фактів переконливо виходить: якби закарпатські будителі прочитали навіть справді революційні твори Тара-

са Шевченка, – його″Сон″, наприклад, – так само не зрозуміли б духа цього твору, як не зрозумів його ні один російський діяч, орієнтований на державну Росію і, подібно до них, писали б може реакціонерові Аненкову, що якби цар не покарав оту свиню за образу царського роду, то вони б його самі покарали. (Див. Лист В. Г. Бєлінського до П. В. Аненкова. Белинский В. Г., Полное собрание починений, т. 12, с. 440–441). Так розуміли закарпатці російську літературу, російську дійсність!

І на цьому фоні зовсім не має значення зіставляти рядки Ставровського з окремими рядками Пушкіна, порівнювати Терек з Попрадом, Арагву з Данайцем, Кавказ зі Спишем, бо хоч ″суб'єктивно″ тут можна помітити вплив, подібність, наслідування Пушкіна, ″об'єктивно″ це не дає майже жодних позитивних наслідків для розв'язання проблем закарпатоукраїнського життя, і Ставровський найменшою мірою не уподібнюється тим значенню Пушкіна в справі розвитку російського літературного і національного життя.

Отже – висновок перший: *На об'єктивно реакційній основі, на неправильному розумінні основи, при браку правильної концепції жодними суб'єктивно прогресивними намаганнями тривалої справи не збудуєш! Можеш написати вірша, видати книжечку, тимчасово запалити людей довкола себе, досягти кар'єри, заслужити слави, проте лише суб'єктивно прогресивної кар'єри, слави. Об'єктивно позитивно й прогресивно жити і працювати можна тільки на тривкій, чіткій і правильній народній основі.*

Книжка Добоша зайвий раз прекрасно ілюструє розвиток будительства і кожного будителя окремо: від запальних патріотів, гарячих хлопців-молодців, які хапаються працювати на ниві народній, до застрашених розчарованих дідусів, котрі вмирають з вірою, що після них українська земля знову народить нових запальних (і наївних) борців, якими були й вони, які теж горітимуть для народу, щоб, нарешті, згорівши, нікого натривало не зігріти, жодної болячки народу назавжди не випекти.

Від прийняття унії 1648 року до середини XIX ст. ″...настала пора незаметного вынародовления, молодые священнические кандидаты, долженствовавшие когда-то отправлять богослужение

в обряде восточном и на языке славянском, принуждены изучать язык латинской, а своим пренебрегати.., мещане переходили уже из униатского восточного обряда в латинский, затем из русского народа в мадьярский. Священники стали помалу забывать обряд, язык свой, уже не были ревностными защитниками их, и изучали их токмо настолько, чтобы приобрести ним хлеба насущного, переписувалися на латинском языке, или на мадьярском, а по-русски лишь настолько научились, чтобы прочитать евангелие и заговорити с самым неуким крестьянином в Венгрии: кто были Кирилл и Мефодій, кто Владимир, кто Нестор и Кантемир, о всех сих не имели уже никакого понятия: суть ли у них и инуду братья родные, о том уже не знали ничего, даже и самих ближайших братьев и соседей, галичских русских не русскими, но поляками почитали; уже и сами стали верити, что они ничтожайшая отрасль рода человеческого, что им неотокладно перетворитися в иную народность – стали стыдитися имени русского...″ (Добош.., с. 9).

Те саме знаємо від Івана Раковського (середини XIX ст.): ″Мы в заковом уже состоянии были, что немного дбали есьме, хотяй имя народа нашого и цилком стертое будет, ибо не чувствовали есьме больше в себе силы, да бы мы себе от настоящего заглаждения предохранити возмогли. Отсюда следовало, же родственнаго нашого стыдили есьме ся племени, матерній наш язык повергли есьме, опустили есьме ся естественнаго нашого права, многія из соплеменников наших... обреклися народности своея, и мы не сподівалися уже лучшія доли, имеющаяся просвітити над народом нашим...″ (Вісник Русинов.., 1850, с. 190).

Подібних характеристик епохи до революції 1848 року можна б наводити й далі.

В таку ситуацію приходять будителі.

Революційне піднесення народів Європи, приклад діяльності інтелігенції інших народів, навіть такі об'єктивно реакційні факти, як перехід через Карпати реакційних російських військ, які йшли душити об'єктивно прогресивну угорську революцію – цілий ряд фактів – об'єктивних і суб'єктивних, прогресивних і реакційних – спричинився до того, що зневірені закарпатці оживають, – знову оживають! – і починають діяти.

Юлій Іванович Ставровський-Попрадов, котрому ми присвячуємо основну увагу в нашій статті, свідчить сам за себе: ″Матушка моя говорила ко мне в детстве по-мадьярски, но все ее усилия научити мене по-мадьярски оказались безуспешными, ибо я с отцом, с прислугою и с сельским народом говорил всегда по русски... Родным своим языком я считаю русский язык, тем паче, что и отец мой, а потом и сельский учитель выучили мене первоначальному русскому чтению из букваря Олександра Духновича″.

Отже, Духновича запалила буржуазна революція, Ставровського запалив Духнович; Духнович бачив занепад результатів праці Андрія Бачинського та його соратників і взявся їх захороняти. Ставровський бачив занепад результатів праці Духновича і його соратників і взявся їх захороняти. Закарпатські діячі періоду першої Чехословаччини, запалені впливом Жовтня, впливом розпаду зненавидженої Австро-Угорщини, бачили занепад результатів праці генерацій Бачинського, Духновича і Ставровського і взялися оживляти майже мертве змадяризоване культурно-національне життя закарпатських українців.

Отже, одну генерацію закарпатських українців підбадьорював героїчний похід військ Суворова, іншу – героїчний похід військ Кутузова, , ще іншу – похід військ генерала Паскевича чи Рудигера, ще пізнішу – російські війська у Карпатах 1915 року, пізнішу – радянські (в нашому розумінні ″російські″) війська у 1945 році...

Отже, кожна генерація приходила у зневірену ситуацію, запалювалася, горіла, згорала і відходила з життя, знову повністю зневірена.

Кожна генерація починала і кінчала своє життя словами: ″Ми в таковім уже состоянії були, же немного дбали єсьме, хотяй ім'я народу нашого цілком стертоє будет.., рідного нашого стидали єсьме ся племені, матерний наш язик повергли єсьме...″ Хоча це слова Івана Раковського, їх повним правом можна приписати Духновичеві, Павловичу, Сильваю чи будь-котрому іншому закарпатському діячеві будь-котрої генерації різних сторіч.

Та повернімося до Ставровського й через його поезію подивімося на розвиток його поглядів про долю свого народу.

Ось найкоротший зміст його поезії:

″Разобьем смертоносный мрак!″ Народе ″стремись, сражайся, скрепляй, истребляй! Наши руки будут работать, будут цвести права..! Придет, взойдет заря свободы!″ Та згодом: ″охота пропала, настала же ночь, народ коснеет в дремоте, и надо бы горю такому помочь″! В старої інтелігенції ″угасла страсть, стынет... кров... глибоким сном заснули... потонули...″. Народе, так жить, как ты живеш – и мерзость, и позор! Проснись, оживи..! Проснись.., трудись.., устремляй..!″І знову: ″встанет ли еще от сна или смерти уж обречена..? Кормчие народа укрылись в норы.., у них нет серьезной воли... Умри, сниди во мрак могилы, несчастный угрорусский род... Зажите факел погребальный...″

Ось вам конкретний варіант Ставровського входження у зневірене життя, його загорання, горіння й згорання, й висновок!

Хіба можна собі уявити більшу відстань між початком і кінцем життя? Це відстань по колу, де початок і кінець сходяться з протилежних боків, на стані ″смерть″! На початку ″будитель″ бачить ″смертоносный мрак″ і прагне його розбити, а в кінці – безсилий, безпомічний і безпорадний – погоджується з тим, щоб його народ зійшов у мрак могили і як останній наказ життю просить запалити над вмираючим народом могильну свічку...

Про того ж Ставровського Добош пише:

″Молодой Ставровский-Попрадов, освободившись от ″чужих мыслей″, т. е. от сліпого преклонения перед всем венгерским стал *сознательно* вырабатывать *программу свого активного, боевого* патриотизма...″ (Добош, с. 73).

Нехай навіть так: свідомо.., бойового... патріотизму.

Однак той самий дослідник, отже, й підхід до справи тут той самий, – трохи далі пише:

″В эти годы – последняя чверть XIX века – опять началась жестокая мадьяризация национальных меншинств. Венгерское правительство начало принимать срочные меры к тому, чтобы сократить сеть школ в Угорской Руси, насильственно мадьяризуя школы, оставшиеся незакрытыми. В 1879 году венгерские власти издали закон, по котрому во всех венгерских школах (у всіх школах Угорщини – *Ю. Б.*) вводилось обязательно обучение мадьярскому язику, а в 1880 году вышел закон, запрещающий даже преподавание религии на украинском языке...

... Кроме того, и *программа будительства*, опирающаяся прежде всего на просветительную работу... в нових условиях *перестала служить делу общественного прогресса*.

Будительство, как общественно-политическое и просветительное течение, *переживает кризис*.

Будители переживают трагизм своего положения. Их призывы не находять отклика среди денационализировавшейся интеліґенции**,** *а народная масса относит их к панам... Последний период будительства* (конец XIX века) *проникнут пессимизмом и разочарованием* (Фенцик, Митрак, Попрадов)... *Ставровский-Попрадов,* в конце своей кратковременной жизни *тоже разочаровался в принципах будительства"* (Добош, с. 86). "Кризис поета явился результатом его собственной ограниченности, но он *был также отражением общего кризиса"* (Добош, с. 96. Підкр. наші – *Ю. Б.*).

Отже, незважаючи на традиційну скрупульозність дослідника – не пропустити повз увагу жодної позитивної риси будителів, Степан Добош, вірний логіці фактів, недвозначно доводить, що все те захоплення "своїм", ненависть до "чужини", вся та свідома ніби програми свого активного бойового патріотизму – ні до чого! Вже самі творці отої свідомої ніби програма, отого ніби активного бойового патріотизму розчаровувались у всьому тому неконкретному, несвідомому, недодуманому, поставленому на піску патріотизмові та суперечливій діяльності.

Отже, винародовлення, яке почалося принаймні десь від Унії 1648 року, наперекір усій запальній діяльності будителів, не тільки безперервно продовжувалось, але й міцніло, поширювалось і поглиблювалось (як сказали б ми сьогодні), поглинаючи все нові сили, які українське населення знову й знову постачало замість розчарованих і зневірених будителів та численних ренегатів.

Отже, діяльність будителів – таким чином – була безперспективною. Будителі різних генерацій не бачили головних – основних? – проблем життя українського населення Закарпаття, не бачили основного напрямку розвитку суспільства – боротьби за соціальне та національне визволення народів, не бачили основної рушійної сили розвитку суспільства – робітничого класу – і так далі, і тому подібно; отже, їхня "програма", їхня діяльність, їхня "боротьба" – була лише частковою, безконцепційною.

Отже, *можна захоплюватись відданістю окремих будителів,* з якою вони кидалися у боротьбу зі значно сильнішим ворогом, з якою вони жертвували собою, своїм скромним майном для блага народу, любові, якою вони горіли до свого населення, *проте не можна не визнати, що жодної свідомої програми, мети, програми свого свідомого, активного, бойового патріотизму вони не мали, тому й не перемагали, а згодом й розчаровувалися, зневірялись, сподіваючись хіба на нові сили, які знову прийдуть і знову продовжать наперед програну боротьбу.*

Однак – зауважить розсудливий читач – наперекір довготривалій безперспективній боротьбі українське населення Закарпаття витримало майже 800-річний соціальний і національний гніт чужоземних поневолювачів і зберегло аж до свого визволення всі основні ознаки українського національного життя – народну бесіду, українську культуру тощо.

Цей немаловажний і незаперечний факт використовується також як доказ, що будительство таки допомагало населенню в його історичній боротьбі за збереження й розвиток свого культурного й національного обличчя.

Тому недостатньо захоплюватись історичним фактом перемоги невеликої частини українського народу над численними поневолювачами, але треба й дослідити, яким способом, якою ціною ота невеличка частина народу отримала перемогу над довготривалою планомірною денаціоналізаторскою політикою католицького Риму, мадярських феодалів, чеської буржуазії, словацьких людаків, власних численних ренегатів та зрадників тощо. Що протиставляли оті "бідні" карпатські русини економічній, політичній, ідеологічній та військовій силі ліквідаторів, чим платили вони за оці свої історичні здобутки, які риси характеру виробила в них ота віковічна боротьба за збереження свого життя і що, виграючи боротьбу в цілому, вони втрачали, може, частково у тій боротьбі?

В боротьбі за збереження та розвиток свого національного життя закарпатським русинам допомагали:

– компактне життя населення в гористому, важкодоступному краю, ізольоване життя від центрів економічного й політичного руху;

– натуральний спосіб господарювання, в результаті чого населення постачало собі всі необхідні предмети для прожиття;

– народність, демократичність і надзвичайна життєздатність української народної культури, в результаті чого народ виробив собі багату календарну й обрядову народну творчість, свою народну мораль, етику й естетику, своє повноцінне народне життя, свою систему виховання дітей, морального й етичного життя родини, села, населення (звичаєве право);

– відносна демократичність і тісний зв'язок старої православної віри з господарським і духовним життям народу, в якому народні принципи моралі й етики переважали над релігійними (Див. народний гумор, апокрифи, травестії тощо).

Всі ці фактори допомагали вижити чи й пережити основній частині українського населення Закарпаття – селянству. Саме воно жило компактно, було самодостатнім у своєму житті, а у своєму духовному житті користалось народною культурою.

Інакше стоїть справа з тими членами українського населення Закарпаття, яким доводилося порушувати вищенаведені фактори життя населення, яким доводилось виїздити з компактної української території і бути залежним від інших сил суспільства, ніж від власної праці.

Інтелігент, наприклад, перебував у зовсім іншому становищі в боротьбі з іноземним поневолювачем, ніж селянин. Інтелігент, вийшовши з села, ставав залежним від пана. Пан його вчив, пан його приймав на роботу, пан йому платив за роботу, пан, зрозуміло, ставив до інтелігента свої претензії та вимоги. Інтелігент міг не піддаватись панським вимогам – тоді пан викидав такого неслухняного працівника (арештував його чи переводив на гіршу працю тощо). Інтелігент, який не погоджувався з панською політикою, міг або вертати до населення, або емігрувати за кордон (ось чому так багато закарпатців опинялося завжди в Росії), або міг, тою або іншою мірою і до певного часу – "співіснувати": пробувати працювати на користь свого народу і одночасно бути залежним від свого пана. В такому разі інтелігент мусив приховувати від пана свої погляди, свої бажання, свій спосіб життя і, поступово, перейматись, в тій чи іншій мірі, панськими поглядами, звичками, панським способом життя, тобто поступово позбавлятися своїх первісних переконань, ставати іншою людиною, представником панства, тобто представником поневолювачів народу.

Або ще міг – від самого початку – зрадити і за кращий кусень хліба, за шмат гнилої ковбаси, за золоту бозулю головного тарабанщика стати навіть паном Надутовським, графом Дураковським, Празноглавським чи й прямо Ословичем.

Всі ті можливості зробили з українського інтелігента м'якотілого, піддатливого пристосуванця, притакувача чи й прямо огидного підлабузного кар'єриста, який заради утримання свого фізичного життя чи кар'єри, охоче поступався своїми переконаннями й національною свідомістю. Протягом усього історичного існування українського населення Закарпаття не сформувалося тривалого прошарку української панівної верстви, яка була б паном щодо свого народу, але зіставала б одного з ним національного спрямування і при якій український інтелігент теж був би зробився знаряддям панської волі, але одночасно залишився б із народом і панівною верствою однакової національної орієнтації.

Тому український інтелігент не міг вижити у віковій боротьбі українського народу проти іноземного поневолювача, тим більше не міг перемогти в цій боротьбі. Навпаки, стаючи інтелігентом, стаючи на службу до чужих панів, він переставав існувати і заникав як українець.

Отже, в боротьбі з денаціоналізаторами перемагало лише селянство; різні вихідці з народу, як правило його найздібніші сили, ставали на бік панів і губилися в чужому панському морі.

Єдиним середовищем, де сформувалася скільки-небудь тривала українська "панська" верства, була українська церква. Тому за окремими винятками українські інтелігенти могли групуватися тільки навколо неї.

Таким чином, рамки життя і діяльності кожної генерації української інтелігенції, згрупованої біля осередків церковного життя, визначаються констатацією незадовільного стану на початку ("ми в таковім уже состоянії були, же немного дбали єсьме хотяй ім'я народу нашого цілком стертоє будет..."), кількарічною запальною патріотичною діяльністю вихідців з народу, гарячих молодих хлопців, – і знову повним занепадом, песимізмом, зневірою

посивілих та зламаних дідусів, єдиною надією яких зостає віра, що народ знову висуне з-поміж себе нових запальних гарячих молодців.

Закарпатські будителі, отже, в момент загального піднесення суспільного руху могли схопити й відобразити чи відстояти навіть окремі вагомі питання народного життя, вони ж були вірними синами свого народу і щиро прагли полегшити його життя, проте вони, як правильно вказує Степан Добош в аналізованій монографії про Ставровського, ″не могли подняться до степени обличения″ (с. 95), бо мусили б рубати гілку, на котрій самі сиділи.

Тому протягом всієї новітньої історії українського населення Закарпаття ми є свідками того, що українське селянство висуває з-поміж себе своїх найздібніших синів, а вони, йдучи на службу до іноземного панства, губляться в ньому, як правило, вже протягом одної генерації. Населення знову постачає нових синів, а їх так само поглинає чуже етнічне море.

Отже, говорячи про історичну перемогу українського населення Закарпаття над його іноземними поневолювачами, треба пам'ятати, що таку перемогу одержала лише основна частина цього населення – селянство; інтелігенція же протягом усієї цієї історичної боротьби не виробила діючих форм боротьби і не здобула тривалої перемоги над іноземною силою. Навпаки, інтелігенція гинула в цій боротьбі: або пасивно – піддаючись іноземному тискові, або активно – знемагаючи в тій нерівній боротьбі, або й виробила в собі невимогливість, поблажливість, безпринципність, покору, підлабузництво, кар'єризм, безконцепційність, риси, які допомагали інтелігентам пережити і які до сьогодні позначають діяльність нашої інтелігенції і які так тяжко викорінюються з життя.

Тому-то українська інтелігенція Закарпаття не змогла виробити ″програму, свого, активного, бойового, патріотизму″. Тому вона не створила якоїсь тривалої концепції розвитку культурного й національного життя свого народу, тому джерелом патріотизму тут віками була лише думка про своїх, що за горами, яка підживлялась час від часу об'єктивно реакційними переходами російських військ через Карпати, що сприяло суб'єктивно прогресивним настроям, проте не ті переходи військ, не діяльність

будителів спричинилася до історичної перемоги населення над кількасотрічним гнобленням іноземних поневолювачів; населення перемогло своїми заслугами. Демократична інтелігенція – будителі – відігравала важливу функцію форпостів, приймала на себе найперші удари ворогів, відбивалася як могла, знемагала в непосильній і нерівній боротьбі і гинула, не захистивши населення від нових нападів ворога і не піднявши його на активну боротьбу за своє існування.

У такій боротьбі важливу позицію займають обидві частини народу: найпрогресивніша інтелігенція захищає основну частину населення – селянство, щоб ворог не пробрався в його ряди, зневірюється й гине у тій боротьбі, а основна маса населення – селянство – висуває з-поміж себе нову інтелігенцію, яка, мов жертва ненаситному богові, на певний час віддаляє смерть від основної маси населення.

Такі висновки випливають з докладного вивчення спрямування закарпатоукраїнських культурно-освітніх діячів різних поколінь; на такі думки наводить й аналізована книга Степана Добоша. Вигодою Добоша, яка допомогла йому дійти до таких висновків, було те, що він розглядає життя і творчість останнього з когорти класичних будителів, – початок XX ст.., період наростання робітничого руху, коли анахронізм будительства, його непридатність і безперспективність, а звідси й песимізм та розчарування останнього з будителів, були виразнішими й крикливішими, ніж ті самі хиби будительства в сердині XIX ст., наприклад, у творчості Олександра Духновича, тим більше, що в Ставровського не було такої величезної практичної культурно-освітньої (наприклад, педагогічної, видавничої та ін..) діяльності, як у Духновича, яка значною мірою зменшувала огріхи безконцепційності будительства.

Якщо дослідження минулого ведеться не тільки з метою пізнання життя й боротьби свого народу на попередніх його етапах, але й з метою повчитися з такої чи іншої боротьби, то логічним на цьому місці буде поставити питання про наші висновки з попереднього періоду для праці на сучасному етапі розвитку культурно-національного життя українського населення Чехословаччини.

Жодне будительство – самовіддана праця прогресивної української інтелігенції Закарпаття, яка сторіччями боролася проти соціального і національного гніту свого народу, – не спроможне розв'язати цих питань.

Будительство – можливе як конкретна культурно-освітня діяльність серед населення, позбавленого соціальної і національної волі, неспроможне і безперспективне як концепція, як програма всебічного розвитку національної меншини.

Дукля, 1991, 5–6, 41–49

БЕЗКОНЦЕПЦІЙНІСТЬ СТАЛА НАШОЮ КОНЦЕПЦІЄЮ*

Іванові Мацинському
в день його народження

Історія плутає там, де нема концепції
та цілеспрямованої праці.
Історію роблять люди.
Аж потім – вона – людей.
Іван Мацинський

Від поразки на Білій Горі до виникнення Чехословаччини чехи триста років жили під іноземним гнітом. Триста років панували в Росії Романови і не визнавали українського народу й України. Понад вісімсот років відірвано від свого народу і під іноземним гнітом жило українське населення Карпат.

На все те свій відбиток клала історія й ті люди, що долучилися до неї.

На німецько-австрійську машинерію чехи, крім іншого, виробили Швейка, українці же – ″малороса″, але й Шевченка. Закарпатці замкнулися у гори – до своєї народної пісні й народної бесіди, і з їхньою допомогою пережили всякі утиски, однак, здається, не виробили нічого такого, що в нових умовах можна б розвинути як історичний капітал та використати його як насіння для подальшого національного розвитку.

---

* Цей тост мав бути виголошений на святкуванні Твого, Іване, ювілею. Оскільки те святкування не відбулося, – чим зайвий раз підтвердилися тези мого тосту, – прийми його отак – на папері.

Час від часу закарпатські українці били своїх ворогів – з власного обурення чи за прикладом інших – проте не виробили в собі, наприклад, ненависті до них, завзятості й послідовності в боротьбі за своє, за свою соціальну, національну чи людську гідність.

Навіть більше.

Поруч з гнобителями – австріяками, мадярами, чехами, словаками, поляками – часто з'являлись свої власні гнобителі-зрадники, проте народ не виділив їх в окрему групу діячів, не обпік їх народним гнівом, ненавистю, прокляттям. Навіть науковці ще не провели чіткої межі між прогресивною діяльністю окремих діячів нашого минулого та між підлабузництвом, чи й прямо зрадою, інших чи, може, тих самих діячів. Навіть такого питання в нашій науці ще не поставлено. Не виявлені і не виділені в нашій історії ні зрадники-іуди, ні відреченці-петри, ні невірні фоми, ні десятки інших різновидів поплентачів; не простежено і не доведено, як вчорашні патріоти ставали поступово зрадниками, а може, й катами не одної доброї народної справи чи хоча б усюди присутніми підбрехачами чи слідчими собаками.

Не виявлено, отже, як деформувала нас історія і нашими стараннями й заслугами, а проте бур'ян на власному полі найбільше шкодить власному врожаю.

Йшли віки, змінювалися гнобителі – та однаково м'якотілими й безхребетними зоставали проводирі закарпатських українців.

Правда, існує народний досвід, який свідчить, що гнучку лозу не зломить жодна буря, в той час як непохитний дуб стає інколи жертвою своєї непохитності. Що ж, значна частка правди в такому досвіді є! Гнучка, невибаглива лоза приживеться біля кожної течії чи в тихій заводі. Однак це філософія – як вижити, за всяку ціну вижити, а не філософія – як перемагати в житті, як будувати, розвивати, збагачувати його. Про лозу й дуб в народі справді так кажуть, проте з гнучкої лози ще ніхто ніколи нічого тривкого не збудував, у той час як дуби переживають століття і об їхню певність кришаться підступні ворожі зазіхання. А коли все-таки валяться інколи такі дуби, то від їхньої смерті здригається земля.

Закарпатські проводирі не навчились боротися, формувати й висувати свої вимоги й добиватися їхньої реалізації; найчастіше

вони задовольняються тим, що нам інші дали або принаймні пообіцяли дати.

За часів Духновича, наприклад, під впливом інших, закарпатці визнали доцільним об'єднати закарпатських та галицьких українців в одну автономну область. Проте австріяки з тим не погодилися, і закарпатці просили об'єднання хоча б у релігійних та в культурно-національних справах. Коли австріяки й із цим не погодилися, закарпатці переконували хоча б ″закони державні по-руськи видавати″. Австріяки створюють на час посаду перекладача законів австрійських на руську мову – і все! Ось ″придане″ буржуазної революції, яке вона принесла закарпатським українцям!

Такий підхід до справи мав своє продовження та й запускав своє коріння. Одною історичною епохою пізніше окремі закарпатські проводирі народу вже просили (!) не вважати їх навіть окремим населенням від мадяр, і за своє щастя вважали визнання їх мадярами. 1872-й рік: ″Мы не можем заниматься жизнеописанием российских и словацьких либо чешских писателей, не хочем писати о российских движениях, не хочем раздражати моральное чувство писателей возбудительными статьями против церковной (*мадярської – Ю. Б.*) власти и пр. как то делали патриоты в давнем ″Свете″... Мы станем между пределами благочестия, скромности и благоразумия, а не пойдем головою о мур...″. Ми бачимо свою перспективу ″не в фантазиях и невозможностиях, не в панславизме или россійщине, но в своїм отечестве (Угорщині – *Ю. Б.*) в ее законах″ (Степан Добош, Попрадов, с.18–19) 1915-ий рік: ″Пропонуємо і просимо, щоб віджиті старі назви ″русин″, ″малорос″ були остаточно відкинуті і щоб нас називали угорцями, католиками східнього обряду, щоб цим ми звільнилися від брудного і гидкого обвинувачення в ″антипатріотизмі″... Разом з тим стане безпідставним обвинувачення, що ми рідня і в почуттях єдині з росіянами, нашими неприятелями″. (″Народні збори″ у Верецьках, весна 1915 року). ″Ми угророси, не хочемо ні визволення, ні національних прав!″ (Tiszavölgy, Рахів, 1915 р., ч. 19).

(Отже, забіжимо наперед, – коли в наш час ″народ″ просив ліквідувати народні школи, то тут, власне, нічого оригінального не діялось; коли в наш час окремі ″вчені″ писали про прогрес від

″зближення″ культур, то це вже лише на сучасному ″науковому″ рівні синтез всього того, до чого м'якотілий та поступливий русин дійшов протягом сторіч).

Та так воно було не тільки за часів Духновича, але й на початку виникнення Чехословаччини. До речі, й боротьба довкола узаконення Української Народної Ради Пряшівщини після Другої світової війни багато в чому нагадує ту саму схему.

З другого боку, закарпатські проводирі завжди надміру вдячні за кожну крихту, яка перепаде зі столу суспільного розвитку й закарпатським українцям.

″Кожен ЦК КСУТ, – було написано з іншої нагоди, – планує свою роботу так, ніби він прийшов на пусте поле, де до нього нічого не було, і оцінює свою роботу лише за свій виборчий період, забуваючи, що й до нього тут були може й не гірші функціонери, плани, наміри, а може, й результати, але, головне, забуває, що існує КСУТ як такий, який, виникаючи, поставив перед собою певні завдання, дав і дістав певні обіцянки, однак перед КСУТом була УНРП, вона теж щось робила, чогось добивалася, чогось досягла, а чогось не досягла, та й перед нею теж були організації, боротьба та бодай часткові успіхи″.

Невироблення історичної перспективи закарпатських українців і втрата під кінець кожного історичного відрізку часу задатків такої перспективи, які час від часу вдавалось, переважно під впливом намагань сусідніх народів, створити, призводили до того, що національний рух закарпатських українців на кожному етапі розпадається, а його колишні ″борці″ шукають для себе ″тепле містечко″, яке за зраду руху і його ідей дістають і доживають потім своє животіння осторонь головної лінії історичного розвитку.

Досвід Джордано Бруно, Яна Гуса, нашого Тараса, Фучіка чи Борканюка – послідовно йти за своїм переконанням – не прижився ніколи в нашому краю (винятки хіба підтверджують правило). І тому ми маємо графів добрянських, дипломатів ількових, функціонерів гулл, професорів байцур та романів, проте не маємо поета Дмитра Вакарова, отамана Петра Калнишевського, (якого Катерина 85-річним заслала в тюрму, де він прожив понад двадцять років), ні свого Франка, Драгоманова.

″Велике родиться тільки в боротьбі!″, ″Лиш боротись – значить жить!″ – таке розуміння справи не для нас. Наше – ″та што я міг робити!″ куди краще забезпечує для нас ″прекрасний уніформ з золотою бозулею″ головного тарабанщика Празноглавського...

Подібна чергова метаморфоза проходить з нашими хлопцями-молодцями, вчорашніми запальними патріотами, і сьогодні...

Важко сказати, чи попередні покоління усвідомлювали собі той процес деформації, який перетворював їх з гарячих патріотів на послушних блюдолизів, хоча не в одного з них були хвилини, коли він каявся, що його життя пішло не на те, на що мало піти...

Та досвід з попередніх метаморфоз на сьогодні такий великий, що вже надалі не можна не усвідомити собі того, що діється завжди з усією нашою інтелігенцію.

Отже, ми внесемо новий елемент у цю історичну практику, якщо повністю зрозуміємо та усвідомимо собі причини, механізми та наслідки такого підходу нашої інтелігенції до національних та культурних завдань нашого українського населення.

Тим підготуємо ґрунт для того, щоб майбутні покоління стали виробляти протидію такій безперспективній (і ганебній!) історичній практиці.

З пошаною Юрій Бача
Пряшів, 9 квітня 1977 року

... Правду кажеш, Іване!

З мене ніколи нічого порядного не буде: ні письменника, ні критика, ні публіциста, бо ні соціальних передумов для розвитку скромних задатків, які – вірю – в мене, напевно, є , ні допомоги від колег – від кого? – нема!

Та найскоріше матимеш правду ще й тому, бо і в мене особисто гасне той вогонь, яким я роками горів і згорав, та так інтенсивно, що часом спопеляв довкола себе не тільки те, що варте було спопеління, але, може, й ростки чогось нового, доброго, які я, осліплений вогнем у собі і довкола себе, може, інколи й не помічав.

А тепер той вогонь гасне...

Не так, щоб зовсім, та все-таки змінюється. Вже не вибухає полум'ям, не закидає іскорками широку околицю, не димить, не гуде, а, втягнувшись усередину, притих, присмирів, причах.

І мене те бентежить... Не те, що не вибухає полум'ям, що не видно іскор чи диму, – тому я навіть радий! – та бентежить і таки болить те, що позгасали (чи, може, лише приховалися?) десятки вогників різної сили.

Зайду, приміром, до Шмайди – переписує народні прислів'я, творить з них цикли й колекції (все те могли б робити й не письменники), а от ″Лемків″ не закінчує, нових романів не творить (хіба останнім часом, здається, взявся й за роман), щодня пасе корову, щоб було молочка, щодня збирає кропиву для качок, кормить кур... Шмайда!

Зайду до Мушинки, – сам знаєш, роками пас артільних корів, а тепер, коли йому й це заборонили, працює котельником, отже, утримує вогонь, розводить тепло до людських домівок і лише надоривки займається власним горінням для народу. Спитаєш його про працю, про плани, – жодного оптимізму у відповідях не помітиш, хоч, чесно кажучи, робить він, може, й найбільше з усіх нас, що горіли, а тепер лише тліють.

Зустрінеш Шелепця – він повністю зайнятий роботою у ″Словацькій книзі″, а для власного горіння добуває хвилини у вечорів, у субот і неділь.

Або Гостиняк – хіба він дає все, що міг би дати?

І так багато інших.

Та, врешті, й ти сам – ватра незгасаюча – гориш лише однобоко, твориш непогані Вінки сонетів, та куди поділася ота необмежена, невгамовна вулканічна енергія, що розмітувала кожного разу і кожного, хто пробував стати тобі на дорозі.

Відходиш на пенсію, Іване, списують тебе остаточно і назавжди оті плиткі спостерігачі і споживачі поверхових вартостей та солодощів життя.

А ти?

Ти забезпечив себе остаточно і назавжди в людській пам'яті? Встиг ти перелляти й перекласти у вірші та пісні той свій вогонь, що в тобі вічно горів і спалював все довкола себе? Той твій бунт, що

не давав тобі спокою у житті та й іншим спокійного життя довкола тебе? Чи встиг ти додумати до кінця свою концепцію проти нашої безконцепційності? Чи встиг перелляти все те величезне море любові, якою наперекір твоїй крикливості було переповнене твоє серце, у свої твори, листи, спогади?

Отож, притихло все, і все мовчить, бо благоденствує, а питань, що їх приносить життя, а проблем, що їх необхідно вирішувати, а завдань, що їх треба виконувати, все більше, а рівень їхнього розуміння й вирішення все нижчий, примітивніший, а ми? А я?

Отже, маєш правду, Іване, при такій праці, при такому ставленні до наших завдань нічого порядного з нас не буде, ні письменників, ні критиків, ні публіцистів, ні людей порядних: загубили ми те спільне, що нас об'єднувало – турботу про життя народу і ненависть до всіх і всяких кар'єристів – і не горимо, а тліємо, не діємо, а існуємо, не боремось, а чекаємо..!

Чого?

Для чого?

Правда рідко коли виходить сама на поверхню, за неї треба боротися – чи вже боротьбою проти носіїв неправди, проти кар'єристів, проти тих ″невинних″ керівників, які нічого не роблять, хіба що час від часу поскаржаться , що нічого не можна робити, чи боротьбою за правильну й принципіальну постановку основних питань народного життя.

А хто це сьогодні робить?

Ніхто!

Проте – лиш боротись – значить жить! – все інше – лише негідне існування, лицемірство, опортунізм на практиці, яким так переповнене наше життя на кожному кроці.

З повагою Юрій Бача
9 квітня 1984 року

... І ще важливе: помер Мацинський! Нема Івана – поета, барда, нехай інколи трохи деструктивного, та діяча! Він дуже тяжко переживав всю ту ницість, підлість, плиткість, яку бачив довкола себе роками, чи, може, й десятиріччями.

Як поет – він проявив себе достатньо. Його ″Вінки сонетів″ – гідні його імені, рівня його таланту. Я хотів підбадьорити його, написав поширену анотацію про його збірку, надіслав її у редакцію ″Pravdy″ і дуже просив їх – заради важливості справи – опублікувати її саме в ″Правді″. Та, кажуть, Роман їздив у Братиславу і лякав ″Правду″ та ″Нове слово″ не друкувати моїх матеріалів, – і мою ″рецензію″ не опублікували.

Тоді я надіслав цей матеріал – трохи перероблений – у ″Нову думку″. Там його опублікували. Іван бачив цей матеріал, я дзвонив до нього в тій справі; він був задоволений.

Важче буде оцінити Мацинського як публіциста; тут він складніший і не виявив себе так виразно й однозначно, як у поезії. Я говорив з ним на цю тему, просив його доповнити його публіцистичне бачення проблем нашого життя формою бодай спогадів, та, здається, він вже не встиг цього зробити.

Останнім, хто бачив і розмовляв з Іваном (крім рідні), був Микола Мушинка. Він найбільше цікавився його життям і творчістю, найбільше допомагав йому останнім часом.

Багато допоміг Микола також у справі похорону Івана. Та й так похорон вийшов бідно-пребідно. Убого! Промови свідчили про те, що промовці не розуміють, кого ховають, або й навмисне кажуть так, щоб нічого не сказати.

Доколи ще так?

4 квітня 1987 року.

″ДОБА ЖОРСТОКА, ЯК ВОВЧИЦЯ″

Ми вже не раз торкалися різних аспектів літературного чи, ширше, культурно-національного процесу українців Чехословаччини після 1945 року.

Якщо ми вертаємо до тої самої теми, то не тому, що не маємо інших важливих тем, а тому, що саме цю тему вважаємо занадто важливою для сучасного життя всієї нашої національної меншини в нашій країні.

Події 1989 року знайшли нас не готовими до їхнього правильного та глибокого розуміння. І тому ми, може, зі страху за скоєне, може, з інших причин стали відбиватися від відповідальності за події попереднього періоду та, посилаючись на авторську, академічну чи інші свободи, по суті, зреклися будь-якої відповідальності і за стан нашого сучасного життя та за його завтрашній день.

Тому наше сьогоднішнє життя не визначається навіть найменшими ознаками бодай тимчасової концепції, якоїсь продуманості чи послідовності окремих кроків. Навпаки, позбувшись корбача єдиної ідеології та керівної сили партії, ми дозволили життю наплодити різних ідеологів та політиканів найрізноманітніших мастей та найнижчого рівня. І ті політикани (мов діти 1945 року, які познаходили на згарищах війни залишки війни і гралися тими атрибутами як вояки) на політичному побоїщі 1989 року стали ″бійцями″. І замість того, щоб рятувати на тому згарищі те, що бодай трохи придатне для життя і будувати міцні основи для завтрашнього дня, ті ″бійці″ розмахують довкола себе палицями й нищать все, що чудом збереглося і є доказом нашого споконвічного тут історичного життя. І все одне – пастирі духовні чи політикани світські – всі вони стали знаряддям своїх особистих амбіцій, тимчасових завдань чи й

прямо давніх тенденцій та чужих ворожих сил і, не розуміючи що й до чого, нищать все те, що не встигли знищити віки й політика.

І не зупиняють тих ″бійців″ ні галасливі заклики до єдності та позитивної праці, ні заклики до необхідної координації зусиль на подолання всіх і всяких руйнівних сил!

Поки йдеться про літературу, її ухилення від почуття обов'язку перед народом викликано складністю завдань нашої літератури та поверховим розумінням завдань модерної літератури, яка, мовляв, не має жодних обов'язків перед суспільством, а є лише виразом індивідуальних побажань автора.

Чутки про таке розуміння літератури витають у повітрі вже майже сто років і до декотрих наших літераторів вони дійшли в найпримітивнішій та найбільш звульгаризованій формі.

Дійсно, на певному етапі розвитку літератури стало доходити до якогось зловживання літературою як мистецтвом. Зокрема, бездержавні народи, які не мали своїх державних, політичних, дипломатичних чи інших представників та інтереси яких нікому було формулювати у програми, меморандуми, декларації чи інші документи, які б допомагали тим народам організувати свої сили на боротьбу за політичну, економічну чи іншу волю, змушені були користатися послугами літератури, яка довго і непогано формулювала прагнення народу та мобілізувала його сили на боротьбу за виконання тих прагнень. Доходило, отже, до переваги суспільних завдань літератури над притаманними літературі естетичними завданнями. До того ще, на виконання суспільних завдань літератури стали все частіше використовуватися публіцистичні чи навіть журналістично-політичні прийоми та соціологічні підходи до зображуваних тем.

Тому десь від кінця XIX століття в літературах різних країн Європи, отже, також в українській літературі, доходить до різкого заперечення дотеперішнього розуміння завдань художньої літератури, до неохоти служити літературою соціальним чи національним завданням чи потребам, а перш за все літературі як мистецтву, доходить до поступового формування нового розуміння літератури як мистецтва, до формування нових завдань літератури, а вслід за тим – нових декларацій, програм, спілок та асоціацій, форм та методів літератури, принципів літературної творчості та

всього іншого, що з літературою та літературним процесом як таким безпосередньо чи бодай опосередковано пов'язане.

Згаданий процес був, зрозуміло, пов'язаний і з різними процесами в суспільстві та політиці кінця XIX століття, проте повертатися так далеко і так глибоко, щоб аналізувати ті аспекти життя, не будемо.

Процес відмови від служіння суспільним завданням та повернення до літератури як мистецтва проходив у різних країнах по-різному – з різною інтенсивністю, з різним ступенем категоричності, під різними гаслами та назвами – в залежності від конкретних умов в окремих країнах, а також від конкретних умов у даній національній літературі. І хоч заперечення дотеперішнього та формування нового в декотрих літературах були досить категоричні, в тому новому взято багато від дотеперішнього досвіду художньої літератури, як від символізму, так і від романтизму, навіть від реалізму, і тому перші спроби нової течії спочатку називалися то символізмом (напр., у Франції, Росії), то неоромантизмом (напр., в Німеччині, Австрії), або ще інакше. Однак, як відомо, ″символ був властивий літературі завжди, і символістами в такому розуміння були такі великі поети різних епох, як Данте, Шекспір, ..″ (М. Ільницький. ″Від ″Молодої музи″ до ″Празької школи″, Львів, 1995, с.13), Шевченко, Франко, Леся Українка та ін.

Поступово весь той процес заперечення попереднього та формування нового названо переважно модернізмом. Повної єдності в характеристиці цього процесу, у класифікації його явищ та ознак, не існує, бо те, що одні називали часткою цілого, наприклад декадансом, інші тою назвою називали весь процес. Повної єдності в тодішній і тим більше в сучасній оцінці цього процесу так само не знайдемо, бо *модернізм (чи декаданс) "за визнанням дослідників, не виробив своєї філософської та естетичної платформи"* (Ільницький, с. 29). Він ″позначений багатством і різноманітністю програм і маніфестів, боротьбою різних естетичних течій і шкіл″, а *спільним для нього є лише те, що він "переніс основний аспект із зображеня дійсності на самовираження митця і з суспільної функції літератури на художню творчість як естетичну самодостатність"* (Ільницький, с. 4). *"Головним, що об'єднує ці течії, є те, що в основі їх програм лежить не ідея громадянського*

призначення літератури, а ідея мистецької самодостатності, ідея мистецтва для мистецтва". (Ільницький, с. 10–11). ″Український модернізм також не був однорідним. *Спільне для всіх (українських) письменників полягало в запереченні етнографізму, побутового реалізму, у прагненні ввести людську особистість в єдність із всесвітом"* (Ільницький, с. 44). *Основним гаслом модерної літератури стало – служити красі!*

Все те – у програмах, деклараціях, найрізноманітніших заявах модерних чи постмодерністичних течій кінця XIX та початку XX століття.

На практиці, однак, весь цей процес заперечення попереднього та формування нового виглядав інакше, а часом навіть зовсім інакше: окремі автори (різних літератур) на практиці ніколи повністю не дотримувалися своїх програмних лозунгів, інші відходили від своїх лозунгів поступово, ще інші або й ті самі часто міняли свої проголошення і приймали навіть те, що раніше заперечували, чи переходили з одного літературного угруповання чи об'єднання в інше, а то й у прямо протилежне. Отже, як ми вже констатували, *на практиці ніде не доходило до повного заперечення всього попереднього чи до повного відриву нового від дотеперішнього.*

Все сказане про характеристику модернізму в різних літературах кінця минулого та початку нашого століття можна повністю віднести й до українського модернізму. ″Відомий в інших народів напрямок декадентський, символістичний, модерністичний, естетичний – і як його там ще всіляко називають, в українській літературі репрезентувала ″Молода муза″. ″Мета цього напрямку – служити красі!″(″Світ″, 1907, ч. 1, ст. 1. Ільницький, с. 12). (Однак через кілька років саме ″модерніст″ Богдан-Ігор Антонич скаже: ″ З ідеями ″молодомузівської ″ пори покінчено, їх викинено як зужитий театральний реквізит″. (Ільницький, с. 36). І тут, наперекір різноманітним заявам, деклараціям, угрупованням молоді письменники поступово приходять до переконання, що *тільки опора на національну традицію може принести справжній успіх, а механічне перенесення чужих форм, поетичний "імпорт" призведе до "страшної мішанини"* (Ільницький, с. 48–49). Ті самі автори й

самі заявляють, що література стає для них важливим чинником їхнього громадянського життя. З одного боку, вони заявляють: ″Я не пхаю тут ідей″, а з другого – ″Література замінює для нас храм держави″ (В. Пачовський). Скорочено розвиток ставлення молодих та модерних українських літераторів до суспільної чи навіть суспільно-політичної тематики можна охарактеризувати так: спочатку заперечення суспільної тематики в літературній творчості та заперечення служіння літературою нації та державі, пізніше в їхній творчості з'являється тема ″історичного підупаду України та стану її довгочасної недержавності″, поступово ″тема України звучить уже в іншому – героїчному регістрі″ і, нарешті, ″тема України стає провідною″ в творчості чи не кожного українського модерного літератора початку нашого століття. На підставі всього цього саме Б.-І. Антонич міг із повним правом сказати:″Поетам нового покоління ″Слово о полку Ігоревім″ було ближче, ніж поезія ″молодомузівців″ (Ільницький, с. 25).

Все сказане про модерну українську літературу кінця XIX та початку XX століття можна ілюструвати десятками конкретних прикладів з ″теорії″ та ″практики″ чи не кожного українського літератора як Західної України, де контакти з європейським модернізмом, зокрема посередництвом польської літератури, були найтіснішими, так і на матеріалі української післяжовтневої літератури в Україні (ну хоча б раннім Тичиною). Однак і сказаного нам вистачить, бо нашою метою не є характеризувати цю літературу. Рівно ж і значну кількість посилань на інших авторів ми наводимо не тому, що не можемо дійти до тих самих висновків на основі власного аналізу чи власної оцінки вказаного літературного процесу.

Однак дехто від сучасної української літератури Словаччини не радо визнає наукові висновки, до яких доходять місцеві дослідники літературного процесу – в дусі відомого: вдома важко бути пророком! Тому ми навели характеристику розвитку української літератури попереднього періоду, який вже закінчено, результати якого вже відчутні і тривалі, – і все те з метою, щоб на тому прикладі поговорити про сучасні намагання сучасного ″молодого покоління″ української літератури Словаччини, які, як ми вже сказали, може, зі страху за скоєне, а може, з інших причин стали

відбиватися від відповідальності за події попереднього періоду та, по суті, відреклися від будь-якої відповідальності і за стан нашого сучасного життя та за його завтрашній день.

І вони, як колись інші представники молодої модерної літератури (не тільки української), доходять до заперечення дотеперішнього розуміння завдань художньої літератури, до неохоти служити своєю літературною творчістю соціальним та національним завданням чи потребам, а прагнуть служити перш за все літературі як мистецтву. До формулювання нового розуміння літератури як мистецтва, нових завдань літератури наші ″модерністи″ поки що не беруться.

Зрозуміло, нема правила без винятку!

І серед наших авторів є люди, які розуміють надзвичайну складність становища як всього нашого українського народу, так і нашої української національної меншини у Словаччині і прагнуть працювати на їхню користь, навіть на користь всього людства. (Як приклад: Ганна Коцур, Віталій Конопелець, Іван Яцканин та ін.). Степан Гостиняк прямо заявляє, що почуває себе ″одним із тих, хто чує і бачить, хто прагне людям щастя і добра″, хто ″насамперед врожай охороняє на вільній ниві нашого життя, на древній ниві нашої планети, перед посухою, морозом, градом і ворогом його найбільшим – бур'янами″ (″Анатомія другого обличчя″, Пряшів, 1986, с. 9). Саме він, не без почуття відповідальності, заявляє, що стоїть на західних кордонах українства:

На західнім кордоні азбуки стою,
Обскубаний, зацькований, побитий.
Навали вражих сил ніяк не полічу, –
Удари є моїм хлібом.

На батьківській землі я рідне стережу...
(″З історії самооборони″, с. 77)

Проте сучасна українська література Словаччини в цілому справді поводить себе так, ніби все довкола неї в порядку і її єдиним завданням є написати будь-який літературний твір (необов'язково навіть найкращий з можливих) і понести його в редакцію, ніби є школи, які навчають та виховують майбутніх

читачів її творчості, ніби існують редакції, які зможуть її твори видавати, ніби існують книжкові магазини, які будуть її книжки продавати, ніби не приймаються в нашій країні закони та інші розпорядження, які обмежують чи навіть унеможливлюють наше національне життя, ніби воно не є в небезпеці аж до самого зникнення, ніби в нас існують окремі політичні чи інші органи, які мають дбати і дбають про всі ті та багато інших проблем, і тому письменникові, літературному критикові, літературознавцеві, літературному редакторові чи іншим білялітературним людям справді зістає лише написати літературний твір та домагатися його видання та одержання гонорару за свою роботу.

Кожен свідомий громадянин кожної держави і кожен патріот свого народу, як тільки відчує небезпеку для свого колективу, в інтересі захорони життєвих інтересів того колективу, змінює свій режим дня. І нехай він був би хтозна-як переконаний у правоті свого дотеперішнього способу життя чи своїх життєвих ідеалів, стає на захист інтересів народу!

Так чинили всі прогресивні українські письменники кінця XIX і початку XX століття, як тільки спостерегли, що їхній народ, їхня нація чи їхня держава опинилися в смертельній небезпеці: починалася Перша світова війна, на Україну напали російські більшовицькі війська, пропадала Українська Народна Республіка. Саме це було основною причиною того, що українські модерністи змінювали свої погляди і ставали на захист своєї нації, культури, мови, літератури, без чого могло не стати також їх як письменників, хоч перед тим, ще зовсім недавно, вони заперечували соціальні та політичні завдання літератури і збиралися служити тільки красі і тільки мистецтву. (Так було і під час Другої світової війни, як і останнім часом, коли почався останній етап боротьби за незалежну Україну).

А такого усвідомлення небезпеки не тільки для української літератури Словаччини, але й для життя та існування всієї нашої національної меншини, і такої зміни в завданнях наших письменників не відчуваємо і не бачимо.

Зрозуміло, навіть у такій складній для життя всієї нашої національної меншини ситуації ми не вимагаємо від кожного окремого письменника, щоб він кинув писати ліричні вірші чи

сентиментальні оповідання, а взявся до політичних прокламацій, протестів чи памфлетів, ставав публіцистом, якщо він до того не має хисту. Проте від літератури в цілому очікуємо, що вона сама знайде спосіб і дасть відчути, що усвідомлює вагу відповідальності за цілковитий стан літературного, але й культурно-національного життя свого національного колективу. Бо якщо неучасть окремого письменника в суспільному житті нашої національної меншини можна зрозуміти й виправдати, то неучасть всієї письменницької організації та всієї літератури в такому житті не можна ні виправдати, ні, врешті-решт, зрозуміти.

Живемо-бо в надзвичайно складному часі – ″доба жорстока, як вовчиця″ (Олег Ольжич) – і в такому часі така важлива ділянка життя народного життя, як його художня література, не може не брати в ньому активної участі.

Дукля, 1996, 6, 15–19

ВІН НЕ МІГ БУТИ КОВАЛЕМ ВЛАСНОГО ЩАСТЯ

Кілька думок про Федора Іванчова

Людина є ковалем власного щастя.
Народне прислів'я

Людина – занадто складна істота!

Притому кожна людина неповторна. І можеш прожити з нею роки й десятиріччя і не обов'язково пізнаєш та зрозумієш її повністю.

Людина-письменник розкриває себе перш за все через свою літературну творчість. Проте часто і літературна творчість не відзеркалює, не розкриває сутність усієї людини. Лише сукупність поглядів (може, й різних людей) допомагає релятивно точно та всебічно пізнати людину.

Сподіваємось, що й наших ″Кілька думок про Федора Іванчова″ допоможуть глибше порозуміти ту людину.

Майже все свідоме життя Федора Іванчова проходило в такій шаленій політичній завірюсі, яка не давала йому вільно дихнути, в такому оточенні, в якому він не міг стати перед громадськістю, часто навіть перед своїми найближчими, у своїй іпостасі, бути самим собою, розкрити бодай трохи самого себе, ″своє власне о словесності понятіє″ (І. Раковський). Він став, як звикли казати, гвинтиком у складному механізмові велетенського колосу життя, і його при найліпшій волі не завжди можна було помітити як особу, навіть як оригінального та неповторного автора, – а саме такими повинні бути всі письменники!

На рахунок чесного життя Федора Іванчова можна (й треба) сказати, що при всьому тому мотлоху життя, в якому він опинився і довгі роки не своєю заслугою і не з власної вини в ньому крутився, він не перестав бути людиною – скромною, правдивою – з надто ніжною та людяною душею.

Однак для того, щоб такого Іванчова помітити і таку душу в ньому збагнути, треба, образно кажучи, володіти певними задатками, певними передумовами, на які така душа відгукнеться і дозволить побачити й зрозуміти себе.

На мою долю випало володіти деякими з таких задатків чи передумов. Коли ми сходилися, нехай навіть з протилежних боків, – він активний, визнаний, ″в моді″, а я викинутий з усього і всякого суспільного життя – саме ті обставини уможливили нам помітити в собі щось подібне: він розумів мої проблеми і мої переживання, а я став поволі помічати, що наперекір його активній боротьбі за існуючий лад, наперекір цілковитій його приналежності до того ладу і (не)порядків у ньому, він має на багато справ тогочасного життя свій людяний, може, не повністю сформований (бо не оприлюднюваний) погляд.

То що гальмувало Іванчова стати й бути собою?

Коли сільський хлопець з верховинського чи підбескидського села вирушить у чуже йому місто – чи то в Мукачево або у Прямшів – на нього, на його дитячий характер, сформований родиною та селом, почне сильно впливати школа, місто та оточення – шкільне і міське. А оточення, в яке потрапив Федір Іванчов, було дуже складним, неоднозначним: економічно дуже бідним, відсталим, політично несамостійним, безправним, національно російськомовним, релігійно православним або греко-католицьким (тобто наперекір його тотожності в основі – на практиці прямо протилежним).

Ферко Іванчів – як його в молодості називали – був студентом Мукачівської учительської семінарії, де викладовою мовою була російська. Викладач тої мови Наталія Романівна Шкірпан (подібно й журналіст доктор Євген Недзельський, поет Андрій Карабелеш, поет Андрій Патрус-Карпатський та інші) прищепили допитливому хлопцеві ″пристрасну любов″ до російської класичної літератури. І тому зовсім природно, що під впливом такого навчання в такій школі молодий юнак став Федором Іванчовим, затятим москвофілом, який (як і сотні подібних до нього) все своє став уважати ″тутешняцьким″, місцевим, діалектним та був переконаним, що виведе його в люди тільки ″русское″. Зрозуміло, що й перші свої літературні твори він написав російської мовою.

Це було перше оточення, яке полонило молодого юнака, перший полон, у який потрапив молодий Іванчо, де вже не можна було мати та висловлювати власних думок і де стало обов'язком – патріотичним, національним! – думати так, як думають інші довкола тебе, та твердити те, що твердять вони. Цей полон тримав у собі Федора Іванчова міцно і на довгі роки...

Друга обставина, яка ускладнювала життя Іванчова, була зовсім іншого спрямування. Після окупації Закарпаття Угорщиною державні службовці Закарпаття (тепер уже Угорщини) були змушені працювати в її інтересах, виконувати її волю. Отже, молодий учитель був змушений стати інструктором мадярської напіввійськової молодіжної організації Leventé.

Бодай дві пригоди з праці в цій організації варті уваги.

Федора Іванчова покликали на шістьтижневі курси інструкторів Leventé. Мадярською мовою він володів, проте на заключних екзаменах навмисне відповідав ломаною мовою, щоб керівники побачили, як добре він оволодів тою мовою під час навчання на курсах. А колеги – учасники курсів, видячи, як він мукариться мовою, намагалися допомогти йому і підказували йому. А тоді курсант Іванчов звернувся до них: ″Не підказуйте! Я відповідаю такою мовою, яку вивчив під час курсів″. Така заява зробила з Іванчова в очах керівників Leventé великого патріота Угорщини, що полегшило йому життя й працю в організації. Однак справжній ″русский″ патріот Іванчов не погоджувався з політикою Угорщини і де міг то зменшував вплив тієї організації. Отак, наприклад, коли він перекладав виступ угорського коменданта м. Іршава карпатським слухачам, то перекладав ″циганську державу″, як доповідач називав Радянський Союз, таки Радянським Союзом, та й про політику того Союзу говорив значно інакше,

ніж говорив доповідач. Однак один зі слухачів, жидівський синок, який знав мадярську мову, розповів удома про такий переклад Іванчова, і мати того синка побігла донести на Іванчова. Таким чином, Іванчов з патріота Угорщини раптом став її зрадником. Саме за те його й арештували. З рук жандармів йому вдалося втекти, і саме це стало одною з причин його "НПГ" – нелегального переходу кордону – втечі в Радянський Союз.

Та Іванчов довгі роки (по суті – до сьогодні) мусив мовчати про ту свою "патріотичну" поведінку, бо в Радянському Союзі – до останнього дня його існування – за "службу" мадярам (навіть за таку, якою була "служба" Іванчова) карали не менш жорстоко, ніж самі мадяри.

Третя обставина – скажемо так – занадто обережної поведінки Іванчова після його звільнення з радянських таборів було останнє попередження табірного начальника державної безпеки, котрий звільняв його з того "раю": "О том, что вы здесь видели, слыхали и пережили, нигде, никогда, никому ни слова! Иначе вы вернетесь сюда..." А "рай", в якому Іванчову роками довелося жити, був насправді настільки страшним, що Іванчов таки "раз і назавжди" вирішив: "ніде, ніколи і нікому ні слова!" І тому він ні в приватних розмовах, ні в прилюдних виступах, ні при іншій нагоді, навіть у літературних творах та у своїх спогадах, навіть у часі, коли вже можна було не дотримуватися розпорядження "ніде, ніколи і нікому ні слова", не перекрочив межі і не заговорив про "дух" того радянського раю. (Саме й у результаті такої поведінки тисяч і тисяч учасників радянських таборів вдавалося так довго таїти "подробиці" про справжній стан життя в Радянському Союзі).

Навіть після років та десятиріч Іванчов, мов канцелярський протоколіст, пише: "Ще вночі того ж листопадового морозного ранку радянські прикордонники затримали мене і привели на заставу. Тут... провели в мене кишеньковий обшук.., відібрали в мене десять пенґе та мій збірничок оповідань "Под соломенной стрехой"..." І далі – роками! – в подібному дусі: "На прикордонній заставі молодий офіцер... провів зі мною короткий допит, на закінчення якого, заспокоюючи мене, запевнив: "Мы вас проверим, а потом пойдете в глубь страны и будете работать по своей

специальности". "Я пристрасно повірив... Вірив я і в м. Сколе.., і в станіславській тюрмі... та кріпко вірив і в харківській тюрьмі на Холодній горі, де слідчі на численних допитах, що й по п'ятьшість годин ночами тривали..." Отже, з усього пекла того життя лише: ми перейшли.., нас спіймали.., нас повезли.., нас допитували.., нам сказали.., нас знову повезли... Навіть у доповненнях, "без яких мій біографічний нарис не був би повним", Іванчов доповнює лише окремі факти дальшими фактами: під час одного з численних допитів "огрядний офіцер з двома шпальтами на комірі (пізніше я довідався, що це звання підполковника)" ... "запропонував мені повернутися до рідного краю., але із завданням... Він спокійно пояснив.., я категорично відмовився...", але навіть тут нема ні словечка про те, щó така пропозиція "огрядного офіцера" зробила з душею Іванчова!

Коротко кажучи, в усіх тих спогадах нема ні крапельки, ні словечка про його ставлення до всього того, що з ним творили різні люди та й різні режими. Ніде ні тіні його власної думки, переживання, скарги, мрії, сподівання... "В усьому тому не було душі, не було психології, не було нічого з того, що людина не могла не відчувати чи переживати там та в таких умовах життя", – підсумував сам Федір в бесіді зі мною, коли ми знову й знову говорили, згадували, задумувалися, підсумовували, оцінювали пережите нами.

І четверта, головна, обставина, яка міцно і впродовж усього життя тримала Іванчова в міцних "братніх" обіймах – це була велика повага, пошана і любов Іванчова до того ж Радянського Союзу та його народу.

Про те, що любов часто буває дивною і незрозумілою – відомо давно і багатьом. Тож саме вона, ота щира міцна любов, не дозволила Іванчову сказати повну правду про його життя та й "спостереження" з життя в тому ж Союзі та навіть про життя в "братній, соціалістичній" Чехословаччині під впливом того ж Союзу.

Найбільше від свого Союзу терпів саме народ (народи!) того Союзу. Тож в інтересі саме того народу і тих народів було вкрай необхідно прокричати про справжній стан речей у тому ж Союзі, якщо не "тоді", бо тоді такої можливості в мільйонів жителів того Союзу справді не було, то бодай значно пізніше, бодай про

окремі речі, перед обмеженим колом людей, бодай образно, бодай натяками чи недомовками в художніх творах чи в спогадах. Однак любов, в парі з розпорядженням – ″ніде, ніколи, нікому ні слова!″, – роками тримала перемогу над нагальною потребою чи людським обов'язком!

Сьогодні все те Іванчов розуміє і не заперечує таку оцінку його життя і творчості. Він і сам усвідомлює собі якщо не всі аспекти такої поведінки, то бодай основну свою позицію і перед самим собою точно визначає причини такої життєвої позиції. І заявляє: ″Якби в мене було більше сил, я б радо додав до всього сказаного та написаного ″уточнюючі пояснення″, оживив би розповіді про той час доданням ″психології того часу″, щоб ті образи були закорінені в тамте середовище, в тодішнє життя та його атмосферу, щоб ті факти набули пластичності, тим самим – правдивості та набагато більше впливали б на свідомість наступних поколінь, щоб вже ніколи більше ніде у світі не повторилося щось подібне″.

Сьогодні Федір Іванчов йде далі в своїх судженнях про тодішні часи. Він каже: ″На жаль, правдивої історії, як такої, в нас не було! Були лише ″історики″, які прислуговували існуючому режимові!″

З подібною відвертістю та правдивістю Федір Іванчов розповідає сьогодні і про своє життя в післявоєнній Чехословаччині.

Як кадровий офіцер Чехословацької армії, він служив після війни в Чеських Будєйовицях. А територією Чехословаччини проходили українські військові підрозділи Степана Бандери в Австрію. (Зрозуміло, що жодних зв'язків між ″ним″ і ″ними″ не було; вперше про існування таких угруповань він почув саме на допиті перед його звільненням з армії).

А як з літературною творчістю Федора Іванчова?

Є різні визначення суті художньої літератури.

У коротких жанрах художньої прози, яким Іванов надавав перевагу, автори зосереджуються або на виразних фактах, незвичних подіях, опис яких сам по собі держить читача в напрузі і є, так би

мовити, змістом такого твору, або на характеристиці стану душі автора чи героїв їхніх творів, де самі факти чи події не настільки важливі, як сам процес зародження, виникання, формування певних думок із приводу чи довкола фактів та вчинків.

З того, що ми дотепер сказали про Федора Іванчова, не важко встановити, що Іванчов як письменник-прозаїк буде належати скоріше до тих авторів, які зосереджуються на описі ″цікавих″ фактів, ніж на описі ″стану душі″ з нагоди якихось фактів. Додати можна, що попередній розвиток нашої соціалістичної художньої – соціалістично-реалістичної – літератури був однозначним прихильником, так би мовити, літератури фактів і майже забороняв якесь зайве, на його думку, копирсання в тайниках душі автора чи героїв його творів. У період ″класової боротьби″, де все було виразно розподілено на ″за″ і ″проти″, на ″чорне″ й ″біле″ (точніше – на ″червоне″ і ″чорне″), на геройське і вороже, такий підхід до літературних тем був, можна сказати, основною лінією розвитку художньої літератури.

Нашу післявоєнну художню літературу від початків 50-х років минулого століття виразно характеризували ″Дві картинки села″: довоєнна картинка – бідна, чорна, нещасна, – та післявоєнна – світла, перспективна, щаслива. В літературі, як і в політичному житті, ″гвинтики″ або ″боролися″ ″за″, або були ″проти″. Помітне місце в такій художній літературі належить і нашому авторові.

Я вже заявляв, що якби я мав укласти антологію першого післявоєнного періоду нашої художньої прози, то на почесному місці такої антології стояло б оповідання Федора Іванчова ″Інструктор″. То такий згусток схематичного фактографічного зображення життя, що, наводячи зразки з цього художнього твору, доводилося додавати, що я не *переказую* сюжет цього твору, а *наводжу* (цитую) його оригінальний художній текст, настільки *протоколярним,* а не *художнім* було зображено життя в цьому творі. Такий був тоді еталон (зразок, макет) художнього твору. І згадую сьогодні цю істину для того, щоб показати, який крок вперед зробив наш автор протягом свого понад півсторічного літературного життя в подальшому розвиткові свого таланту та своєї літературної творчості. Наш автор надалі залишився прихильником фактографічної художньої літератури (дивись, зокрема, його ″Люди в строю″, ″Юні бій-

ці", "Ковалі щастя" та й усі його спогади), проте принаймні таку увагу, яку Іванчов приділяв подіям та фактам, він приділяє і своїм героям серед тих фактів, учасникам тих подій та зображує їх як позитивних носіїв важливих загальнолюдських моральних якостей людини.

Отже, якщо "Інструктор" був яскравим зразком наївної початкової віри Іванчова в такий хід боротьби за „наше щасливе життя", то "герої" пізніших його творів є зразками працьовитих людей краю, зразками їхнього щирого намагання бути учасниками справжньої боротьби за своє життя, справжніми "ковалями щастя", які стали надіятися на свої робочі руки, хоча "інструктори" того життя зі "здорового ядра" надалі вели тих "ковалів-гвинтиків" не по справжній дорозі до щасливого майбуття. ("Чесне" вибране з різноманітної літературної творчості Іванчова, на яке він заслужив, виразно проілюструвало б цю мою думку).

Що сталося – те сталося. В житті трапляються найрізноманітніші та нейнеправдоподібніші речі. І часто дивують нас значно більше не самі окремі вчинки, а ставлення людей до своїх вчинків.

Отже, стосовно Федора Іванчова – активного учасника антифашистської боротьби у Другій світовій війні, відомого українського письменника, багаторічного редактора української преси – життя якого переповнене найстрашнішими та найтяжчими подіями, які тільки можуть спіткати людину на її тернистому життєвому шляху, на підставі комплексного погляду на його життя, творчість і діяльність можна повним правом стверджувати, що основну вагу його життя визначають не настільки самі факти його життя, як його ставлення до свого життя, до своїх учинків, до своїх досягнень та до своїх справжніх вартостей. Бо ж він не хотів стати учасником тих фактів, якими переповнене його життя: він не хотів потрапити в руки ні чеським, ні мадярським жандармам, ні в радянський концтабір; він не хотів бути ні "зрадником" кількох "батьківщин", ні "героєм" війни; він був не одним "гвинтиком", а одним з мільйонів подібних гвинтиків, долею якого крутили люди й події, на які він найчастіше не мав і не міг мати найменшого впливу.

Куди більш важливим та характерним для життя, творчості й діяльності Іванчова – одної з мільйонів безневинних жертв того

потворного життя і світу, яке і в якому він був змушений жити, – є ставлення самого Федора до свого життя. А його ставлення – однозначне: "Ми не могли бути ковалями власного щастя. Не ми себе кували, а нас топили в пеклі життя й вигинали як хотіли. Нами так керували, що ми в жодному разі не могли бути собою. "Крок наліво, крок направо – стріляю без попередження..! І ніде, ніколи, нікому ні слова..!"

Ним, як і мільйонами інших, крутили-вертіли; йому, як і мільйонам інших, не дозволяли... Те, що він досяг, він досяг наперекір чи попри виконання волі, наказів та розпоряджень інших.

А чого він міг досягти протягом свого довгого трудового життя, якби він міг бути ковалем власного щастя?

Він виводив би у люди сотні й сотні закарпатських легінів та дівчаток, привчаючи їх до нелегкого, проте вартісного життя та до краси, ніжності та й любові в ньому. І сьогодні було б у світі на сотні й сотні більше добре вихованих, ніжних і людяних людей.

Дукля, 2006, 5, 57–66

ЯКОЮ БУЛА ДОРОГА СТЕПАНА ГОСТИНЯКА В ЛІТЕРАТУРУ

Поетична творчість Степана Гостиняка належить до найвиразніших досягнень усієї української літератури в Чехословаччині після 1945 року.

На її ормування, крім таланту автора та його зусиль виробити собі свою дорогу в житті та в поезії, позитивно вплинули принаймні два фактори: історичний XX з'їзд КПРС та навчання Гостиняка на Кафедрі української мови та літератури Пряшівського філософського факультету Університету ім. П. Й. Шафарика.

Збіг величезних змін у житті ряду країн Європи з фактором навчання в університеті та перебуванням в центрі українського літературного життя Чехословаччини спричинилося до того, що вже перша збірка поезій зовсім молодого автора була новим явищем літератури з кожного погляду.

Вже сама назва...

Про ″нову дорогу″ насмілюються подумовувати лише нескромні автори, та й то лише тоді, коли їм бодай за піввіку, а за їхніма плечима до десятка поважних книжок. Такі автори можуть думати, що вони своєю творчістю проклали нову дорогу чи залишили бодай виразний чи лише помітний слід...

А тут приходить хлопченя, – скромне, сором'язливе, ніким не знане, – і – ″ПРОПОНУЮ ВАМ СВОЮ ДОРОГУ″.

І ніхто в Пряшеві та на його літературній околиці навіть не дивується, – такий наближався час! – ніхто не протестує, – ні Мацинський, ні Лазорик, ні Макара, ні навіть Бача (навпаки, як його учитель, підтримує.., допомагає.., пише вступну статтю до збірки), бо кожен, хто хоч трохи познайомиться з Гостиняком, відчуває, що йдеться справді про поезію, про нову поезію!

Рукопис книжки було надіслано відомому українському радянському поетові та літературному критикові Степанові Крижанівському, який написав такий чудовий відгук на поезію Гостиняка, що було вирішено видати книжку із вступною статтею Крижанівського, а не з моєю.

Цей факт мав немале значення для подальшої долі поета Гостиняка.

Уявім собі, що книжку було б видано з моїм ″благословінням″ – що очікувало б її автора протягом сімдесятих та вісімдесятих років?

Авторитет ″радянського″ Крижанівського та його оцінка першої збірки віршів Степана Гостиняка започаткувала в нас високопозитивне сприйняття як указаної збірки, так і всієї подальшої його поезії.

І хоча автор своєю другою збірочкою ″Лише двома очима″ (Пряшів, 1967 р.) трохи скомплікував чи знеяснив ″свою дорогу″ – собі, критиці та й читачеві (бо видав не вірші, не прозу, а ″вірші у прозі″, та ще на занадто вузькому життєвому матеріалі – на військовій тематиці, – все це ускладнило критиці завдання розібратися у вартості книжки та правильно її оцінити), все-таки надалі переважала серед читачів, колег та критики думка про високий рівень та високу позитивність поезії молодого поета.

Поезію Гостиняка від самого початку було охарактеризовано реномованими критиками (Крижанівським, Червеняком та ін..) як поезію партійну, комуністичну, а самого автора як поета хорошого, зрілого, мудрого, сучасного, своєчасного, як вояка і філософа, як національного і вселюдського, як білого за своєю чесністю, червоного за своєю революційністю та чорного від лютої ненависті до сил війни і зла, жовтого від неспокою за долю людей і людства та, – головне, як дитя ленінізму! – все те забезпечило Гостиняку подальшу ″дорогу″ на його ″дорозі″ в поезію.

Все це вимагає тепер – у змінених умовах – бодай короткого пояснення.

Дехто сьогодні ладен-бо твердити, що Гостиняк ніколи, навіть міліметром свого людського чи поетичного єства, дитям ленінізму не був. Від самого початку Гостиняк-поет і Гостиняк-людина – твердить той дехто – був нещадним критиком усіх і всяких вад

суспільства, отже, від самого початку він був нещадним критиком і партії, і партійності, і комуністів, і комунізму!

Таким аналітикам, які проголошують сьогоднішню правду, слід нагадати, що комунізм ми тоді розуміли як ідеал розвитку суспільства, в результаті якого людство позбудеться якраз усіх і всяких хиб. Тому таку критику ми сприймали тоді як боротьбу за комунізм. Отже, і Гостиняка, поета і людину, яка нищівно критикувала всі і всякі недоліки, можна було повним правом, за тодішнім уявленням про комунізм, вважати борцем за ідеали комунізму. (Що з цього випливає на сьогодні – про це далі).

Проте на захист комунізму в Чехословаччину приїхали танки.. (Саме Червеняк писав тоді, що ті, котрі не змогли захистити свою правду книжками, послали на нас танки).

Ситуація, отже, кардинально змінилася. Критику всіх і всяких вад в ім'я комунізму стали сприймати як критику комунізму. Таким чином, критик всіх і всяких вад Гостиняк раптом став критиком комунізму.

Однак тут починається загадковість, яка вимагає пояснень: як могло статися, що такого нещадного критика комунізму надалі залишали в т. зв. ″здоровому ядрі″ та в арсеналі якщо вже не ″борців за″, то бодай в арсеналі ″будівників комунізму″ (М. Роман).

Бодай два фактори, які могли спричинитися до такого розуміння Гостиняка та до такої його оцінки, ми вже навели: високопозитивна оцінка його першої збірки ″радянським″ Крижанівським та розуміння Гостиняка як борця за ідеали людства.

Однак наведеними факторами справа не висвітлюється.

Дальшим важливим фактором оцінки поезії Гостиняка як поезії позитивної, партійної, соціалістичної нам видається нерозуміння суті поезії та зокрема поезії Гостиняка тими критиками, які зостали у ″здоровому ядрі″ нашого життя і стали головними та керівними критиками всієї нашої літератури. Оскільки такі критики власного розуміння поезії Гостиняка не мали, вони надалі послуговувалися відомими оцінками попередніх збірок того ж автора від реномованих критиків. Тим більше, що й сам Гостиняк, знаючи, що ″ти можеш вільно копирсатися в недоліках закордоння″ (″Сейсмограф″, с. 78), не змінюючи ні на йоту своєї дороги в поезії та в критиці ″недоліків″ суспільства, все-таки надав своїй творчості

відомих у поезії, проте невідомих нашим критикам зі ″здорового ядра″, езопівських форм. Унаслідок цього в поезії Гостиняка з'явилися ″чилійська″ тема, критика ″імперіалізму″, як літературні персонажі з'явилися різні Гінсберґи, Еуфросіни, Фігеори, Каррери, Джейсони, зокрема, найрізноманітніші піночети та піночетівці з чилійських Анд чи з самого Сантьяґо-де-Чилі, з Йоганнесбурґа тощо, а як теми окремих віршів – найрізноманітніші листи поета до найнеймовірніших редакторів найчудернацькіших журналів Нью-Йорка, Парижа...

Незважаючи на те що Гостиняк аж занадто надуживав неприкритими та дійсно будь-якому дилетантові від поезії зрозумілими езопеїзмами, ″здоровоядерна″ критика не тільки не критикує, але ще й хвалить його за такі властивості його поезії.

До того ж, Гостиняк ніколи не був членом жодної політичної партії, отже, його не могли виключити з партії, працював він не у ″великому″ Пряшеві, а в ″провінційному″ Свиднику, а все те, відомо, допомагало в ті страшні часи вижити та пережити.

Та й це ще не все, що допомогло Гостинякові не тільки жити й пережити, але ще й друкувати свої завуальовані, проте явно антирежимні вірші.

Спричинився до цього також суб'єктивний чинник немаловажного значення.

На керівних посадах міністерства культури (пізніше – ЦК КПС) працював в ті роки Володимир Черевка, колишній директор середньої школи в Межилабірцях, де тоді навчався Степан Гостиняк. Коли на рукопис нової книжки чи на видану книжку поезій Гостиняка надходили несприятливі рецензії чи анонімні листи протесту (а таке траплялося), заммініcтра культури чи заввідділом ЦК КПС знав, як полагодити ті справи, щоб книжка вийшла друком та не була названа антидержавною. Про таке ставлення Черевки до Гостиняка знали й критики, тому й вони рахувалися з тим і радніше віднесли занадто велику критичність поезій Гостиняка на рахунок імперіалістів, ніж на рахунок нашої дійсності.

Все це спричинилося до того, що поезія Гостиняка висвітлювалася критикою однобоко й неправдиво, тому переважною більшістю громадськості сприймалася як ″ангажована″ ″соціаліс-

тична″ поезія, а все те забезпечувало тій поезії можливість жити та вижити.

Була й критика, яка, сама не розібравшись в азах поезії, твердила, що Гостиняк до такої сторінки своєї книги ″чудово розуміє″, а від такої то сторінки ″не розуміє″ (М. Роман).

Так чи інакше, поезія Степана Гостиняка є від самого початку гострою та безкомпромісною критикою всіх і всяких хиб нашого недавнього суспільства та й самого суспільства. Гостиняк – від самого початку свого втручання у світ дивиться на світ ″лише своїма двома очима″, оцінює все довкола себе своїми високогуманними критеріями, а все, що не відповідає його ″дорозі″, піддає нищівній аж нігілістичній та цинічній критиці.

Навіть речі загальноприйнятні та узаконені, у згоді з якими доводиться жити (та й то не тільки в нашому суспільстві) переважній більшості населення, з якими, за звичкою, рахуються навіть бунтарі, реформатори чи й революціонери (наприклад, т. зв. військова дисципліна), в Гостиняка викликають велике обурення та загальну неприйнятність. (Див.: Зб. ″Лише двома очима″).

У тому розумінні Гостиняк є прикладом (чи навіть зразком) послідовного критика, якого навіть посилення репресій чи страх з наслідків за таку критику не привели до пом'якшення критики. Навпаки, від книги до книги Гостиняк поглиблював свою критику, жертвуючи цьому завданню навіть такими ознаками своєї творчості, як художність чи пристойність окремих його творів, чи бодай образів. Гостиняк настільки зосередився на критиці вад суспільного життя ″соціалістичного″ суспільства, що здійснював її інколи навіть нехудожніми, прозаїчними чи нарочито грубими, аж вульгарними, засобами. Притому такими самими засобами він зображає і зовсім іншу за своїм характером тему, а саме приватне та інтимне життя звичайних людей. Причому якщо Гостинякові ″художні″ засоби, які він використовує для критика ″соціалізму″, можна зрозуміти, бодай частково, як відповідні до теми та наміру автора, то ті самі ″художні″ засоби, використані для зображення зовсім іншої теми, нам здаються явно невідповідними та нехудожніми. Тим більше, що нова, чи навіть зовсім нова, поезія не виникає на голому місці. І перед Гостиняком існувала українська поезія Чехословаччини, існує наша народна культура зі своїми

непоганими, сторіччями випробуваними, етикою, традиціями, уявленнями про добро, красу, порядність, чесність, пристойність, – і перекреслити все це одним кроком, на моє глибоке переконання, не слід і не варто. Таким кроком не мав би зловживати навіть найкращий поет, яким у наших умовах, можливо, є саме Степан Гостиняк.

Розумію, що такою заявою я вступив у сферу, якої до сьогодні ніхто не торкався, хоч окремі натяки деяких критиків на нігілізм, цинізм, дивність частини поезії Гостиняка з'являлися й раніше. А відносно окремих його віршів чулися навіть голоси, що то взагалі не поезія і що такі ″художні″ твори не варті друку.

Ми знаємо, що певні речі пристойно робити на людях, а інші речі так само пристойно робити, проте не на людях та не пристойно говорити про них на людях такою формою, якою інколи говорить Гостиняк. Література перед Гостиняком та, зокрема, наша багата й високохудожня народна творчість не оминали подібних тем, проте знаходили для їхнього зображення чи вираження відповідні – тонкі, високохудожні – поетичні засоби. (Образ ″втраченого віночка″ чи не найпоширеніший образ для передання наслідків статевих зносин дівчини з парубком). І не потрібно було писати чи говорити про все ″від а до зет″, все було достатньо зрозуміло кожному грамотному.

Торкаюся цих немаловажних морально-етичних питань не з позиції якогось пуританства, а з позицій нашої високовимогливої народної культури та її етики. Якщо поезія має зостати мистецтвом, складовою частиною культури, формою духовного життя народу, то вона має відповідати її високим вимогам, розвивати, збагачувати чи навіть модернізувати її, а не перекреслювати, паплюжити та вульгаризувати.

Все це належить до тієї сфери оцінки поетичних досягнень творчості Гостиняка, якими дотепер наша літературна критика не цікавилася.

І ще на одному аспекті поезії Гостиняка хочу зупинитися:

Всю дотеперішню критичність поезії Гостиняка, навіть з його нігілізмом, цинізмом та дивністю, рівно ж із його езопівською мовою, можна пояснити – а може, частково й виправдати – саме умовами, в яких Гостинякові довелося жити й працювати та в яких не можна було називати речі своїми іменами.

Проте становище, на щастя, змінилося. Не поменшало, на жаль, речей, вартих найсуворішої критики, проте, принаймні так здається, в теперішніх умовах можна буде про хиби говорити відверто і прямо. (Інакше – для чого була ота буря у склянці води?) Отже, шанувальників поезії Степана Гостиняка (в тому числі перш за все й мене) цікавить, якою буде форма критики Гостиняка суттєвих прорахунків сучасного режиму? Можна лише бажати собі, щоб не зменшувалася сила та й ударність його критики, проте непогано було б, якби зросла художність його поезії за рахунок зникнення чи бодай зменшення цинізму, нігілізму, прозаїзмів, грубуватості та інших подібних нехудожніх ознак, які все-таки знижують художній рівень поезії Гостиняка.

У вказаних і невказаних ознаках дотеперішньої поезії Гостиняка, яка творилася переважно в несприятливих та ненормальних умовах і тому не позбавлена певних ″ненормальних″ її ознак, наша літературна критика повинна розібратися та належно все оцінити. Критика повинна усвідомити собі відповідальність за аналіз справжньої вартості цієї поезії, поки приступить хтось зі спеціалістів до підготовки солідного вибраного найкращих поезій одного з наших найвидатніших поетів.

Необхідно ″розкрутити″ певну ″закрученість″ поезії Степана Гостиняка і добре її зрозуміти, щоб ″не перекручувати″ її після видання ″Вибраного″, яке необхідно здійснити на належному тій поезії рівні.

Дукля, 1997, 1, 25–26.

СЛОВО ПРО СЕБЕ

ПОМІЖ ВЕЛИКИМИ ПЛАНАМИ ТА ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ

До 60-річчя Юрія Бачі

■ *Юрію Андрійовичу, ви вже висловили в нашому журналі свій погляд на те, як не треба писати про ювілярів. То з нагоди вашого ювілею спробуймо поговорити з вами по-вашому – одверто і щиро. Як ви сам дивитесь на життя довкола вас, що вам у житті вдалося, а що не вдалося зробити?*

Скільки себе пам'ятаю, я завжди був вимогливим до себе і до свого середовища. Прикладом були мені мої батьки – няньо й мама – люди скромні, багаті хіба що дітьми, щирі і відверті. І пізніше, під час навчання в різних школах, мені запам'ятовувалися добрі люди, які залишали на мені свій позитивний вплив. І так склалося, що я природно, якось автоматично, засвоїв засаду, що між словом і ділом не сміє бути найменшої різниці, що сказане слово треба дотримати, рівно ж усі засвоєні принципи. Я, наприклад, не міг одне думати, а друге казати, чи одне казати, а друге робити. Зрозуміло, були з того нерідко й проблеми, та ті довго вдавалося списувати на рахунок моєї молодості, наївності чи життєвої недосвідченості.

Отже, я добре вчився, активно працював у різних організаціях, старанно виконував усі обов'язки, які я сам на себе накладав чи які інші накладали на мене.

Ну а потім, як відомо, прийшло засилля формалізму.

Признаюся, нелегко було в такому часі чогось досягти. Встиг я отримати вищу освіту, видати книгу, проскочити навіть у доценти, проте від статті до статті, від публікації до публікації ставало тяжче висловити свою думку, щось путнє сказати, чогось досягти. Правда, на фоні того, що в той час писали чи казали інші, може, то й було щось інше, нове, проте хіба то якийсь здобуток?

■ *Ви працювали і після двадцяти років знову працюєте викладачем вищої школи. Які ваші враження від тої діяльності, які ваші студенти, чим вони цікавляться?*

Як гарно ви сформулювали...: "працювали і після двадцяти років знову працюєте ..!" Але як нелегко було пережити саме отих двадцять років, коли не можна було працювати – ні писати, ні друкувати, ні виступати перед людьми, ні вчителювати! Не хочу скаржитись, але найтяжчим за ті роки, за ті довгі десятиріччя було саме не працювати. Можна їсти прості страви, не пити дорогих напоїв, можна ходити роками у зношеному одязі, проте коли людина, що звикла працювати, не має можливостей реалізувати себе, – то неймовірно тяжко. Тим більше, якщо ви довго мріяли бути добрим учителем, коли ви відучили 17 років і набули потрібну практику, коли за вами всякі кандидатські, докторські чи доцентські екзамени, коли вам 37 років і перед вами можливість нарешті працювати по-своєму. І раптом – стоп! І ви не смієте сказати ні слова! Протягом двадцяти років! То ніби не дозволили співати співачці, яка має чудовий голос і страшенно хоче співати ..! Це, дійсно, неймовірно тяжко ..!

Отже, я дуже люблю вчительську роботу, проте не можу похвалитися, що в ній я дуже успішний, що вона приносить мені велике задоволення. Вона, як кожна інша справа, має дві сторони – учителя і студента. А наші студенти, на жаль, – то діти свого часу і умов, у яких вони виростають. Вони, переважно, вчаться ніби для когось іншого, а не для себе. Це, повторюю, результат праці з ними, результат атмосфери часу – хіба вони видять десь довкола себе максимальну працю, максимальну віддачу сил на користь суспільства, максимальне намагання домовитись, порозумітись, щоб самим теж прагнути працювати з максимальною віддачею?

■ *Недавно вийшла друком перша книжка ваших художніх творів. Як вона була сприйнята?*

Саме так: недавно... перша книжка, а мені 60! Хіба то якийсь здобуток? А як вона могла бути сприйнятою, коли її видано всього-на-всього десь близько чи понад 400 екземплярів. Критика поки що мовчить; у приватних відгуках тих небагатьох, які встигли придбати та прочитати книжку, переважають ніби позитивні оцінки, та хіба я знаю, чи можна на них повністю покластися?

А може, знайдеться якийсь критик, знайде в книзі якісь друкарські чи граматичні помилки і ″похоронить″ її на довгі роки, як уже сталося з книжкою, ″яка писалася 18 років″.

А писав я ту книжку з такою любов'ю, що якби оцінювали книги за любов, затрачену при її написанні, моя мусила б випередити не одну відому книгу.

Як переживав я, наприклад, за долю старої Козачихи з оповідання ″Живе собі баба″, якій у війні вбило одинадцять її синів та чоловіка. Роками я мучився над цією трагедією, дійшов до смерті четвертого її сина, а далі не міг, не було сил. І тільки після довгих років (зокрема, я не переставав думати про цю матір у своєму арешті) я знову взявся за цей твір і таки докінчив його.

Або твір про Параску Паливоду – роками я безперервно думав про нього! Я старався викласти в цьому творі моє розуміння краси й багатства нашого народного життя, сили й краси народного виховання дітей та багато інших глибоких думок про мораль, смисл життя тощо. До цього твору можна б додати мотто: ″Це не біографічний твір, хоча в ньому не можна було не використати багатющий досвід нашої сім'ї″. Доля Козачихи діаметрально інша, ніж доля Параски Паливоди, проте обидві вони мами – багатодітні, як і моя мама, – і тому обидві такі близькі і дорогі мені.

І так я міг би розповідати про кожен твір книги і про кожен образ твору, отже, природно, я хотів би, щоб книга була сприйнята якнайліпше, проте чи займе вона якесь помітніше місце серед інших наших книг, я не можу сказати.

■ *Як ви розумієте наше культурно-національне життя, його найосновніші проблеми, і як можна його поліпшити?*

Розглядаючи це питання, виходжу з того, що життя національних меншин легким ніколи не було, що кожен державний устрій, в яких аж дотепер жила наша українська національна меншина, не зичив їй справжнього розвитку, а спрямовував усю свою діяльність на її асиміляцію, що лише максимальна зосередженість усіх сил національної меншості може принести бодай мінімальні позитивні результати.

За найосновніші проблеми нашого життя я вважаю його слабку економічну основу (це об'єктивна причина, і хоч починаємо усвідомлювати собі її значення для успішного розвитку нашого

життя, не можемо поки що її змінити), розпорошеність сил і поглядів на рішення наших сучасних і майбутніх проблем, безконцепційність нашої діяльності в різних організаціях та на різних рівнях, наша слабка і непродумана співпраця з Україною та її слабка дотеперішня турбота про українські національні меншини в сусідніх з нею країнах.

■ *А як поліпшити наше життя?*

Зрозуміти, нарешті, його критичний стан і почати працювати максимально зосереджено і продумано, ефективно. Не так, як дотепер. Дотепер керівні працівники (чи очолювані ними організації) працювали чи не працювали – їх оцінювали однаково. Поки вони функціонерили – їх хвалили, возили машинами, фотографували в газети, нагороджували з нагоди ювілеїв, а коли їх відкликали з функцій чи вони відходили ″зі здоровельних причин″, їх, як правило, повністю забували.

Така ситуація ненормальна!

Треба вимагати від людей відповідної праці поки вони працюють, інакше нас може зовсім не стати. І перед таким розвитком ми не гарантовані!

■ *Щось дуже сумну, Юрію Андрійовичу, малюєте картину!*

Це мій погляд, моє розуміння справи, проте я можу помилятись. Однак практика мого життя підтверджує мою оцінку наших намагань, успіхів і програшів. Незаслуженої хвали тут було надміру. Треба, нарешті, стати реалістами і нормальними людьми. Нормально працювати і нормально, критично оцінювати свою роботу. Як всюди у світі!

■ *Отже, зробимо підсумок: що можна зарахувати до ваших успіхів, ваших здобутків?*

Майже нічого! Відомим ученим чи письменником я не став, як публіцист я теж не виборов собі змоги повністю реалізувати себе; власного дому я не збудував (хіба що малу хатку), наступника в науці, літературі чи публіцистиці я, поки що, не виховав, якоїсь виразнішої підтримки у своїх починаннях не зазнав і не відчув – то й нема чим хвалитись!

За все своє життя я прагнув чесно і активно працювати, у всьому самому розібратись, не відступати, в міру можливостей, від своїх переконань, і нині мені приємно, що я не мушу виправляти

ні своїх колишніх поглядів, ні змінювати свої переконання. Колись я був переконаний, що в тогочасному суспільстві попри певні успіхи були й величезні прорахнки і я тоді прагнув говорити і писати про те, і тепер я переконаний в тому, що в теперішньому суспільстві попри певні успіхи є й серйозні (зрозуміло, інші) вади, і я прагну говорити й писати про це тепер.

Труднощі з тим говорінням і писанням правди були і тоді, й тепер (правда, неоднакові). Тоді діяла партія і її цензура, та ще на додаток за кожним вашим словом і кроком стежили явні і тайні, з якими ви мусіли вміти ″співпрацювати″ чи співіснувати. Нині діє повна ігнорація самого факту існування української національної меншини і небажання надрукувати будь-що від українця про будь-що українське. Тоді і тепер не рекомендувалося і не рекомендується сказати щось критичне (читай: правдиве) про тих, хто при владі, – і то не тільки у словацькій або чеській пресі.

Отже, надалі зістає те саме – праця-боротьба, боротьба між великими мріями, планами і обмеженими можливостями... з метою досягнути порозуміння між подібними рядовими працівниками, яких, вірю, немало довкола нас, тільки ми не знаємо про себе.

■ *Дякую Вам, Юрію Андрійовичу, за розмову і до дальшого життя бажаю всього найкращого, міцного здоров'я, радості та творчих успіхів.*

"Дружно вперед", № 5 (519), квітень 1992 р., с. 8–10

Я ПРОЖИВ СВОЄ ЖИТТЯ В БОРОТЬБІ ЗА ПОЛІПШЕННЯ ЖИТТЯ СВОГО РОДУ ТА НАРОДУ

Інтерв'ю для газети ″Нове життя″

Народився я в Кечківцях, був третім з десятьох дітей, а тому, що землі в нас було мало, я був змушений піти у світ. Вчився я добре, то закінчив середню школу у Свидніку, Торговельну академію у Пряшеві, рік учителював у Свидницькій гімназії, а тоді закінчив Педагогічнай факультет Словацького університету та Філософський факультет Університету ім. Коменського і став асистентом російської мови у Пряшеві.

■ *Отже, ви позакінчували т. зв. російські школи і стали русистом. А де ви вперше зустрілися з поняттям "українець ", "Україна "?*

У той час на Пряшівщині не було молодих людей, які б закінчили україністику, то мене, як здібного русиста, який вже тоді друкував свої матеріали в українській пресі, направили восени 1956 року в аспірантуру до Києва. Готуючись до того, я купив собі в Пряшеві першу ″українську″ книжку – ″Рассказы украинских писателей-классиков″ (української книги у пряшівському магазині ″Советская книга″ не було). Тому я й не знав добре української літературної мови і перші екзамени в Києві здавав ще російською.

Аж потім я взявся за українську мову та літературу, перечитав сотні книг – художніх творів, наукових праць про українську літературу, став писати наукові роботи, виступати на наукових конференціях в Україні та й у нас вдома, а 13 травня 1960 року –

в день моїх 28-х уродин – захистив свою працю і став кандидатом наук.

■ *Отже, ваше наукове зростання було дуже швидким та успішним. 28-річний – кандидат наук, 31-річний – доцент української літератури; крім педагогічної та наукової роботи – активна культурно-освітня та публіцистична діяльність, значна популярність серед українського населення, зокрема серед молоді, активна співпраця з українським радіомовленням, з молодіжним театром "Смолоскип", не менш активна діяльність в Українському клубі в Пряшеві, часті виступи в містечках Східної Словаччини, а також літературні вечори по селах... – що спонукало вас до такої активної діяльності?*

Причин багато. Одною з них було твердження моєї околиці: ти вже досяг всього, тепер працюй, а ми йдемо вчитися. Інша причина була та, що я повернув з України з величезним – хоча б релятивно – запасом знань, досвіду, інформації – і з усім тим хотілося поділитися з молоддю та всіма, хто цікавився українським життям. Але основною причиною моєї активної діяльності на будь-якому фронті україністики було те, що під час перебування в Україні я увидів страшні наслідки війни – величезні нестатки у всьому, багато калік, навіть серед молоді, навіть серед дівчат – та страшенно велику різницю між словами та практикою політики партії та держави. На словах – величезні успіхи, свобода та рівноправність, а насправді – біда, нестатки та неймовірна неволя, несправедливість, зокрема щодо українського народу. Все те не могло не викликати обурення, не могло не спонукати до праці. Саме через величезну несправедливість я був змушений виступити проти неї; я знав, що все те не зміню, не здолаю, але я не міг інакше чинити, не міг мовчати, як я пізніше написав: ″не можна не карати зло, не можна зло не покарати!″ Ну а наше життя в ″соціалістичній″ Чехословаччині, хоча й було значно ліпшим, теж розвивалося таким чином. Отже, в такій ситуації не можна було не бути активним, не працювати.

■ *Чому в нашому сучасному житті не відчутно творчої праці студентів та випускників-україністів, як то було в 60-х роках минулого століття? Сьогодні багато хто з україністів – старших і молодших – скоріше липне до ″русинської оброди″ – чому?*

Тепер у всьому світі відчутно величезний потяг до матеріальних благ. Сучасна молодь не приділяє навіть десятину тої уваги, яку приділяє матеріальному достатку, нібито духовному збагаченню. Це одна причина наведеного стану. Друга причина – наші українські школи навіть у часі найбільшої ″українізації″ не виховували молодь у патріотичному дусі. І тоді нас вчили на прикладах радянських піонерів та комсомольців, на молодогвардійцях, тимурівцях, на любові до міжнародного пролетаріату тощо. Тому й серед старших україністів ми спостерігаємо сьогодні повернення до примітивного антиукраїнського русинізму. Ці люди перекреслюють все своє життя, плюють на те, що робили роками й десятиріччями і за що брали гроші. Моральний профіль таких ″школованих″ людей – їхньою же заслугою – постає перед світом як безхарактерність високого ступеня. А молодь? Сьогодні все зосереджується на прагненні досягати маєтків, заробляти гроші, а бути добрим, чесним, чи вірним якійсь ідеї – сьогодні не в моді! Тому й такий стан серед нашої молоді. Молоді люди не усвідомлюють собі ні справжнього стану справ, ні наслідків такого стану для майбутнього життя народу, бо ніхто до розуміння таких справ їх не веде. І не на останньому місці є та причина, що бути русином дуже легко, це не вимагає жодних зусиль. Якщо в українських школах потрібно було все-таки засвоювати якусь науку, знати фонетику, лексику, морфологію української мови, знати літературну творчість бодай найвидатніших представників української літератури, знати хоч дещо з історії народу, то на уроках ″русиньского языка″ нічого знати не треба, бо й самі кодифікатори та пропагатори того ″языка″ базікають як і базікали – по-пуйдяцьки, по-пійдяцьки, по-замагурськи (хоча самі заробляють гроші як в русинських, так і в українських радіопередачах). Стати ″русинським″ молодим ″писателем″ сьогодні дуже легко – посмотьте, скільки їх подав ″русинський″ учений Василь Хома в ″Нарисі русинської поезії...″

■ *Уже в першій половині 60-х років ви друкували багато дуже гострих матеріалів на українські теми чи про українські проблеми. Вони дивували читачів. Та 1967 року ви опубліко-*

кували репортаж "Здрастуй, Україно!" ("Дружно вперед", ч. 10), який набув, можна сказати, всеукраїнського розголосу. З одного боку, його читали й захоплювалися ним у різних країнах світу, з другого – найвищі партійні органи Братислави, Праги, Києва та й Москви проклинали його та й вас. Що вело вас до написання цього репортажу?

Критично про життя в Союзі тоді писали різні автори. Переважно ті, які побували там кілька днів, виділи його життя з люксусного поїзда, готелю чи з екскурсії по найкращих місцях того Союзу. Проте писали про все те без болю в душі, без співчуття тим людям, які були змушені так бідно та й невільно жити. Саме це мене обурювало. І я розповів про те, що прожив в Україні кілька років, і писав про все, що мене боліло. А тепер, коли виджу, що інші автори пишуть про це без розуміння тої справи, то хочу пояснити. Мої приклади мали вияснити причини такого стану життя в Союзі. Та вони були такими разючими, що не тільки пояснювали, але й вбивали своєю конкретністю, точністю, адресністю. Тому проти інших критичних репортажів не було такої реакції, яка була проти мого. Зрозуміло, що в читачів цей репортаж мав значний резонанс. За окремими інформаціями, які маю, люди передавали журнал з тим репортажем з рук в руки, переписували його текст, найчастіше не могли зрозуміти, що хтось міг все те виявити, оприлюднити попри заборону сказати бодай одне критичне слово про якісь прогріхи в Союзі.

■ *Після приїзду танків та в часі нормалізації вас звільнили з праці, викинули з усіх функцій та заборонили будь-яку участь у публічному житті. Що було причиною цього?*

Основна причина полягала в тому, що радянські органи партії та безпеки, а під їхнім впливом і наші органи, нарешті дістали можливість відомстити мені за всю мою ″антирадянську″ діяльність. Крім того, ″наші″ партійні органи, зокрема крайком партії в Кошицях, дістав величезну нагоду покарати мене за мою постійну критику їхньої антиукраїнської діяльності у Східній Словаччині. Хто знає мою прилюдну оцінку праці секретаря КК КПС Мілана Разуса та й інших партійних функціонерів Пряшева та Кошиць, той зрозуміє, що не покарати мене не могли, зокрема,

коли те покарання вони могли провести під гаслом боротьби за нормалізацію ситуації в країні. Причиною було й те, що моїм покаранням вони страшили інших, подібних до мене активних працівників нашого культурного життя.

■ *Великою несподіванкою для української Пряшівщини був судовий процес над вами та вашими колишніми студентами, які приносили заборонені матеріали з України. Поясніть, будь ласка, цю ситуацію, яка до сьогодні належно не висвітлена.*

Ця справа дуже важлива, дуже складна, пояснити її коротко складно, але радянські органи безпеки, можна сказати, не вірили нікому, хто приїздив до них з-за кордону, бо кожен, хто відвідував Союз, з першого дня бачив величезну різницю між пропагандою та реальним життям населення. Самі органи безпеки знали про ту разючу різницю і не сумнівалися в тому, що навіть ті, котрі не критикують радянське життя, своє собі про нього думають. Тому вони підозрівали в антирадянських поглядах кожного іноземця. (Про мене, наприклад, заявили, що я ″приїхав у Союз комуністом-інтернаціоналістом, а повернув звідти українським буржуазним націоналістом″.) Отже, і мої колишні студенти – Павло Мурашко, Петро Гроцький та Ганна Коцур, які нав'язали контакти з людьми в Україні, не могли не видіти ту величезну різницю між пропагандою та практикою і, будучи добре вихованими та маючи своє бачення проблем, не могли не реагувати на факти такого життя. Отже, вони стали цікавитися критичними, тобто правдивими, матеріалами про справжній стан життя в Україні. Поступово вони налагодили співпрацю з конкретними людьми в Україні і привозили звідти такі матеріали, а від нас передавалися далі на Захід.

Чи не першим таким поштарем був я, бо вже у травні 1966 року перевіз з Ужгорода до Пряшева (а звідти той матеріал передали у Прагу та на Захід) рукопис великої праці Івана Дзюби ″Інтернаціоналізм чи русифікація″ (210 с. машинопису). Пізніше подібні матеріали перевозили й згадані мої студенти. А 1973 року, після величезних судових процесів в Україні, з нас зробили групу, а мене, як колишнього їхнього учителя, – керівником групи, і судили нас за ″пошкоджування країни соціалістичної системи″ (§ 98). (Мені дали чотири роки, Мурашкові – шість і півроку,

Ганну Коцур, як вагітну, випустили після кількох місяців арешту, а Гроцькому, якого ще судили додатково і окремо, щоб йому не повинні були платити за невинне засудження, дали рівно стільки, скільки він відсидів до дня суду).

Однак ще варто знати, що трьох обвинувачених арештували на початку процесу і допитували та судили під час арешту, мене допитували на волі, спочатку ніби як свідка, пізніше й мене перевели в категорію обвинувачених, та я, будучи на волі, все-таки дещо знав про хід справи та підготовку до суду (наприклад, про те, що обласний прокурор Симко, з Андрійової, їздив у Київ і звідти повернув з – так би мовити – готовим результатом), підсудні про це не знали і тому кожен з нас захищався як знав і міг. Я, наприклад, посилався на походження з бідної багатодітної родини, якій держава нічого не дала, а тільки можливість позакінчувати школи, отже, я не маю за що ненавидіти Радянський Союз; Павло Мурашко захищався тим, що в наведених матеріалах, зокрема в матеріалі Дзюби, нема слівця неправди.., Гроцький та Коцур захищалися ще інакше... Крім того, я не вважав прочитання ″заборонених″ текстів карним вчинком і тому не заперечував своєї участі в тих справах. Навпаки, сподівався, що щирим зізнанням я полегшу свою долю. Можу й те сказати, що, знаючи дещо про підготовку процесу, я не заперечував того, про що вже судові органи знали з Києва. Ще й те можу сказати, що сьогодні дехто спекулює на цій справі – шкода, що помер Петро Гроцький, бо він багато чого міг досвідчити. Ця справа таки вимагає повного висвітлення. Я спробую, в скорому часі, долучитися до цього своєю часткою інформації. (Читайте в цій книзі: ″Як я доносив... навіть сам на себе″. – *Ю. Б.*).

■ *Чи не плануєте написати репортаж "Здрастуй, Україно!" про сучасну ситуацію в Україні і про що був би той репортаж?*

Частково подібні репортажі я написав та опублікував під назвою ″Мої українські літа″ – про перебування в Україні на Міжнародних конгресах україністів та з нагоди інших оказій. Вони такі ж гострі і правдиві, проте нині не могли б викликати такого розголосу, як перший репортаж, бо тепер в Україні вже можна писати правдиво, критично й ″гостро″ як про політику (пропаганду), так і про практику (про реальне життя). Однак,

правду кажучи, деякими людьми та їхнім підходом до вирішення справ в Україні я настільки розчарувався, що рідко висловлюю свої погляди на загальноукраїнські справи, тим більше, що й деякі ″колеги″ в нас стали кричати: ″А хто йому дав право критикувати Україну!″ Наперекір усьому, багато критичного матеріалу про колишні й сучасні справи в Україні я надрукував, зокрема, в другому томі моїх ″Вибраних творів″, які недавно вийшли в Ужгороді і які мають потрапити у всі великі бібліотеки України.

■ *У чому вбачаєте ядро проблем сучасного стану української національної меншини, або русинів-українців, в сучасній Словаччині?*

Основна причина, на мою думку, полягає в тому, що на сьогодні об’єдналися всі антиукраїнські сили з-за кордону та в Словаччині і спільно працюють на якнайбільшому послабленні України та на остаточній ліквідації життя та історичного багатства всієї нашої національної меншини. Ворогам України невигідно мати своїм партнером міцну і згуртовану державу українського народу. А ми (та й Україна) ще не спостерегли й не зрозуміли цього факту та й працюємо (або робимо вигляд, що працюємо) відокремлено, розбито, сперечаємось через дрібниці; ми не толерантні один до одного, бо не усвідомлюємо собі всієї трагедії нашої ситуації.

Об’єктивно взято – в житті народів та й інших об’єднань є періоди революційного чи еволюційного піднесення, але є й періоди стагнації та занепаду. Сучасний процес боротьби українського народу та його частин за своє повноправне життя проходить у період занепаду наших сил, оскільки довготривала політика царської Росії та не менш шовіністичного Радянського Союзу (а в нас довготривала політика мадяризації, словакізації, латинізації та цілковитої ліквідації) настільки паралізувала наші творчі сили, що на сьогодні взагалі стоїть питання про спроможність решток творчих сил українського народу вистояти проти об’єднаних антиукраїнських сил, зокрема відкритих антиукраїнських намагань Росії.

Ця відповідь потребує уточнень та пояснень, бо вона може здатися параноїчною, немовби ми свої вади приховуємо через те, що хтось хоче нас знищити, а, насправді, то ми не вміємо себе

реалізувати, проте основний зміст моєї тези, на моє глибоке переконання, правильний: ми не усвідомлюємо собі повністю ступеня небезпеки та можливої катастрофи, що насувається.

■ *Що б ви змінили у своєму житті..? Ви ж страждали за долю України... Чи не шкодуєте своїх сил за ті ідеї, яким ви служили протягом життя?*

Якби в мене була можливість прожити моє життя ще раз, я прожив би його так, як прожив, тільки значно інтенсивніше готувався б до свого життя, більш цілеспрямовано і зосереджено використовував би свої сили на все те корисне й потрібне, що я в житті робив... Своєрідність життя в тому й полягає, що живемо тільки раз, в нас нема досвіду, нема можливостей стати знову на стартову лінію й виправити в житті те, що ми погано задумали або що нам не вдалося зробити так, як ми хотіли. Тому мав рацію Микола Островський, коли казав, що життя треба прожити так, щоб не було соромно за безплідно прожиті роки. Знаючи про це з молодості, я таки прагнув жити так, щоб, умираючи, не було боляче за змарноване життя. Отже, крім виправлення несуттєвих огріхів у моєму житті, я прожив би його ще раз у боротьбі за добро людей, свого роду й народу. А мені самому багато не треба було: одягтись, щось з'їсти, вночі відпочити, щоб зранку знову стати до праці. І тішитися з такого життя, яке нам уготували інші, яке ми остаточно формували і яким жили.

"Нове життя", 2009 р.

Розмову вів Михайло Шкурла

ТО НЕ Я ВІДКРИВ АМЕРИКУ*

Репортаж

(Скорочено)

Вступ

Можна б і без вступу.

Та на одне питання я відповім зразу.

Часто дорікають мені – навіщо ти їздив до емігрантів у ту прокляту Америку, навіщо зустрічався з ″ворогами″, а коли вже... – навіщо признаєшся до цього, пишеш про все це, – і таке подібне.

Я відповідаю.

Їздять же різні люди – спеціалісти, журналісти – в дикі джунглі, до найвідсталіших примітивних племен, живуть з ними певний час на їхньому рівні, перефарбовуються білі журналістки на негритянок, щоб пожити між чорними і скуштувати на собі ставлення білих до чорних, щоб порозуміти проблеми чорних негрів зсередини так, як їх відчувають вони, негри; їздять же фотографи та кінооператори, приховуються днями й тижнями у лісах, печерах, щоб здобути кадри про природну поведінку тварин – чому б то я, коли ж дістав можливість побувати в Америці, не мав скористатися великою нагодою придивитися до не менш ″екзотичного″ життя емігрантів, не мав заглянути до нього зсередини, не поговорити з людьми, нехай навіть з явними чи прихованими противниками, не мав випробувати на собі силу їхнього впливу і свою силу встояти перед їхньою пропагандою; чому б я не мав спробувати вступити при нагоді в полеміку і не спробувати свої сили, вплив моєї аргументації, моєї ідеології?

– Але ж радянські журналісти...

* Оригінал зберігається в Музеї української культури у Свиднику.

– Радянські журналісти теж їздять. Може, вони не завжди вдаються до таких відкритих розмов про ці справи, а часто задовольняються загальною оцінкою побаченого та почутого – на зразок ″сміття історії″, ″агенти імперіалізму″, ″націоналістичні недобитки″, – а я б хотів розгорнути, розкрити все те ″сміття″ зсередини, щоб виразніше показати, зокрема, молодому поколінню, яке не завжди вірить загальним оцінкам явищ, а скоріше прагне само дійти висновку на підставі конкретних прикладів, пізнання справжнього стану речей.

Тому я не стільки засуджую, скільки пояснюю.

– Але ж... труднощі.., неприємності...

– О, так, без труднощів і зокрема неприємностей тут не обійтись! Завжди хтось не зрозуміє, позаздрить, запідозрить. Тож Бог дурних людей по всьому світі порозкидав!

Та це вже пов’язано з працею. Це той ризик, який мусимо взяти на себе, коли хочемо добути крапельку істини для перемоги корисної справи.

1

″Лист писаний 15 юнія 1945 року.

Миле і красне поздравіння саме перше од милого пана Бога а так од мене Параски Мілас з моїм мужом а і з дітьми. А то буде тих моїх пару слів про тебе мій любий братику Андрію і про твою любу жену Ілю і про ваших любих діток. Так я вас вшитких сердечні поздравую зо щирого серця на сто тисяч крат разів. Ми ту вшитки хвала Богу здрави і вам там у краю такого здравля вінчуєме од милого пана Бога як ми го ту маєме при тім письмі. А іші ті пишу мій любий братику Андрію і тобі моя люба невісто, же ми од вас уж барз давно жадного письма не мали і нич не знаме як ви шя там маєте а і чи сте здрави. Бо гев фурт рейдіо голосить, же там была страшна війна і же тот німець барз дуже люда винищил. А тамту неділю был у мене в гавжі Марин син Осиф, тот, што шя учил в Римі на попа а хотіл і ку вам зайти, кеби там у вас не била тота страшна война, та повідал, же він виділ таки образчики в кіні як там у вас вшитко спалене і знищене і як діти голі і вшитки там голодуєте. Та лем ти мі мій любий братику Андрію чим

скоріше напиш чи то вшитко правда што рейдіо голосить і што на образчиках показують, та би я даяк покус з педи одривала і вам там дашто посилала. Піду до сестри Марі і Ваньові напишу, жеби він вам дашто зо своїх бойсів послал, а я з Марчиних дітей дашто пішлю. Та може і дашто зїсти ми би вам там послали. Лем тя прошу напиш мі чим скоріше. Так уж ті веце немам што писати, лем тя іші раз зо щирого серця сердечні поздравую на сто тисяч крат разів, тебе мій милий братику Андрію і твою любу жену Ілю і твоїх любих діток. Та будьте з Богом, а ми з сином його.

А ту мате кіса X X X X X

Твоя сестра Параска з мужом а і з дітьми″.

Такі були мої перші контакти з Америкою: якась тета Параска, тета Маря, стрико Ваньо, Паращина дівка Марча, Марин син Осиф, стрикових п’ятнадцятеро дітей – по першій, другій і по третій дружині, – якісь гавзи, бойси, рейдіови, педа, кіси, ґут бай – все те ніколи не бачене, не чуте, не знане, – але й листи, оті роками відшліфовані трафаретні листи, прекрасні в своїй одноманітності та постійності; навіть світова війна з німцем не зуміла змінити їх, а сама вмістилася до них кількома віддаленими образчиками.

З наступного листа вони поповнилися одним дуже важливим додатком: ″Письмо ми од вас достали і ми з нього вшитко порозуміли што ви нам писали. Пишеш мі мій любий брате Андрію же там коло вас біда велика і жеби я ті даяк помагала, бо маш дуже дрібних діток а сам собі з ними не можеш дати ради. То ми ту вшитки плакали як ми тото письмо од вас читали, а потім зме шя поскладали та післали сме вам такий дось великий пакунок старих лах то як їх сперешивате та трохи їх поносите″.

Такі листи, зокрема такі в них додатки, читалися з великою радістю, а ще коли в хаті росло десятеро дітей.

Потім стали надходити оті пакунки. Старі чудернацькі ″дреси″, поношені боканчата, яскраві краватки, светри (інколи й з дірками на ліктях), але й пристойні сорочки, яскраво розмальовані календарі, а часом навіть з одним, двома, трьома чи навіть п’ятьма доларами, зашитими десь в найбільш поношеній краватці чи в дірявій шапці.

Щоправда, траплялося і таке, що надійшов тільки мішок від пакунка, а мило, хустки для дівчат чи навіть консерви прилипли десь до нечесних поштарських рук. Часом люди поговорювали, що й ті светри з дірами на рукавах були не американського походження, та хто його знає, як то було насправді.

Головне, що мамі було що перешивати, платати, а ми – її десятеро дітей – мали що носити. Бувало, що я був одягнений з ніг до голови у все американське. Правда, дещо на мені було завелике, дещо – замале; синє сусідило з зеленим, жокейське з салонним та, повторюю, добре, що я був ″пристойно″ одягненим і міг ходити до школи і вчитися того, що ″капіталізм може бути і буде остаточно переможений тим, що комунізм досягне вищу продуктивність праці″.

А потім пройшло багато років, і багато чого змінилося. За той час вже окремі ″наші люди″ в краю виробили для себе отой одноманітний і постійний тип листа, в якому, попри суттєві зміни в нашому житті, все ще писали: ″в нас тут надалі велика біда – посилайте...″

Та це була не наша пісня!

Наш няньо дедалі частіше писали про такі новини: ″Юрко вчиться у Пряшеві, а Осиф ходить до школи до Свидника″. Пізніше: ″Юрко закінчил школу у Пряшеві, Осиф вчиться у Пряшеві, а Оленка закінчила школу в Мирошові і теж ходить до школи у Пряшеві″. Ще пізніше: ″Юрко збереться далі до школи, аж десь до Руська хоче йти і то аж на три роки. Я ся того трохи побоюю, бо то така школа, яку ту на цілий наш край іші нихто не мать. Осиф теж скоро закінчить високу школу та буде з нього професор. Геленка уж теж у Пряшові вчиться на учительку. А Терча і Михал пішли того року на чотири роки до промислової школи до Бардієва. Ваніко теж добре вчиться і теж ся зберать до Свидника, а потім хоче йти далі до школи. Я би хотіл, жеби дахто з них зостал дома на ґаздівстві. Але як собі подумаю, як тяжко ґаздувати, то хоч як мі жаль, та ліпше най ідуть школуватися, як мали би ся ту трапити, най холем вони зажиють трохи по-людськи...″.

Далі няньо не встигли творити й писати хроніку життя нашого роду: восени 1957 року вони захворіли на запалення мозгової

оболонки і протягом тижня померли. Я був тоді в Москві. В Києві чекало на мене п’ять телеграм про смерть няня. З Києва я летів (до Львова) і їхав поїздом, та й так не встиг приїхати на похорон. Кілька днів я побув з мамою, потішав її як міг і знав, залишив їй усі свої гроші, які були в мене, щоб вона мала почуття, що й на завтра вона ще буде мати що зварити собі і дітям, – і повернув у Київ.

Мама довго витирали сльози, часто й довго, навіть посередині робочого дня, мусили хоч на хвильку зайти до сусідів, щоб не збожеволіти від жалю та самоти, проте нікого з нас не змусили залишити школу і повернути на ґаздівство.

Таким чином, дякуючи перш за все моїм батькам, я вчився понад двадцять років і позакінчував, за словами моєї мами, всі школи, які лише хто видумав. Зокрема, коли я збирався до аспірантури у Київ, батькам було важко пояснити, що то за школа, до якої треба ходити ще три роки, коли я вже в Чехословаччині закінчив дві високі школи і навіть сам викладаю в університеті.

– А хто там буде тебе вчити..? А як тамту школу закінчиш, то є ще якась інша вища школа..? А ким будеш, як закінчиш тамту школу..?

Мушу признати – в тих та подібних запитаннях не відбивалося лише зацікавлення батьків моєю кар’єрою. Таж я мав їхати в далеке, незнане та величезне Русько, про яке ходило стільки страшних різноманітних чуток.

″От якби ти до Америки пішов, – там маєш родину, там би я тебе пустила без страху″, – казали мама.

Та я таки поїхав в Україну, закінчив там ″найвищу″ школу і повернувся.

Пригадую: коли на початку літа 1964 року я став на Тарасовій Горі, то довго думав про різні найдорожчі серцю речі і записав у книгу відвідувачів щось про половину свого життя, про завершення певного його етапу, – саме тоді вперше з’явилася в мене думка про потребу поїхати і в другу півкулю – до Америки.

2

Таке може статися тільки українцеві: вчитися двадцять років, позакінчувати найрізноманітніші школи дома й за кордоном, стати

кандидатом наук та навіть доцентом історії української літератури – і за весь той час не прослухати жодної лекції про Україну: про її історію, культуру, мову, літературу. Не прослухати жодної іншої важливої лекції про Україну українською мовою!

Зо мною таке сталося.

Я вже працював асистентом в університеті, а в україністиці все ще майже нічого не розумів.

Перша теза про Україну, яку я почув в ″соціалістичній″ Чехословаччині, твердила, що Україну – з її мовою та романтичною історією – вигадали австрійські німці, щоб з її допомогою послабити та й розбити єдину й неподільну матінку Русь.

Друга теза – як і годиться – випливала з першої: українець – то сепаратист, націоналіст, ворог Росії, а тоді ще й бандерівець, а то й власовець.

Навіть для німців, що були головними носіями фашизму в Європі, основними винуватцями трагедії мільйонів людей, ми не сформулювали таких чітких означень! Мені самому довелося читати лекції у далекому від Пряшева німецькому селі Гнєздному (та й в інших селах) та переконувати людей у тому, що ″Nie je Nemec ako Nemec″ (не всі німці однакові), а тут для мого українського народу – такий генезис!

Оскільки треба любити Росію – не можна бути українцем! Українство – це суміш всього найгіршого, яке не треба допустити в наші ряди!

Гадаю, що й деякі інші чехословацькі україністи не дістали набагато кращу освіту з історії свого народу.

Мені вже доводилося писати про те, що в Чехословаччині (крім емігрантів) нема старшої людини, яка б прослухала колинебудь і де-небудь університетський чи хоча б середньошкільний курс лекцій з історії українського народу, української культури, літератури чи мови. Притому українському народові сторіччями доводилося жити під різними чужими імператорами, королями, президентами, та й свої пани не завжди були набагато розумнішими.

Отже, українська історія складна, розкидана, не завжди повністю досліджена та видана, але ти доцент історії української літератури на Пряшівщині, закінчив наукову аспірантуру в столичному університеті України, то розберись, учи, пояснюй!

І я почав – від старих календарів, брошур Общества імені Олександра Духновича (лише для написання дипломної роботи я привіз із Праги 50 назв книжок!) через ″Рассказы украинских писателей классиков″, через Кобзаря, через сотні інших радянських видань аж до Енциклопедії українознавства та й до інших емігрантських писань.

Жодну книгу, яка дісталася мені до рук, я наперед не відкидав, а читав її і намагався у всьому розібратися сам.

Десь до 1965 року я нічого не знав про західних українців, тобто про українських емігрантів. Потім до пряшівських редакцій надійшли перші листи від західних українців, згодом – перші газети. (Першого листа з Америки – від Марка Царинника – дав мені редактор ″Дуклі″ Федір Іванчов.) Згодом проскочила думка про якусь українську енциклопедію, згодом ту думку було розвіяно, мовляв, вона видана англійською мовою, згодом, навпаки, ніби її можна дістати в Польщі, ще пізніше, ніби вона є вже у Празі, ніби її хтось має навіть у Пряшеві і, нарешті, – значно пізніше – в мене на столі сім її томів!

Дивлюся – нові прізвища, інша термінологія, інша періодизація, інакша оцінка. Те, що ми хвалимо до небес, вони критикують, вони хвалять інше, однак взагалі у всьому цьому можна досить швидко і досить легко розібратися: відкинувши їхні оцінки. З тих книг можна почерпнути багато фактів, інформацій, зокрема про нерозроблені інде і недоступні наші закарпатські справи.

Отже, всяке доводилося читати, пережити, передумати та й переосмислити, щоб на час поїздки до Америки знати що й до чого. Таж українці в Америці – наші вороги, від них добра не жди, не жди порозуміння для твоїх прогалин чи пробачень за твої помилки, хиби та й прорахунки.

Як підготовка до Америки, мені добре підійшла двотижнева поїздка у Францію – влітку 1968 року – одноденне перебування в Західній Німеччині та зустрічі з українцями в Польщі та в Югославії.

Побувати в Парижі, побачити, як живуть люди в західних державах, що їдять, як одягаються, що кажуть про інших і про себе, навіть як дякують за гостинність чи які розповідають анекдоти – все це може дати немало спостережливому оку. Тут я вперше

побачив окремих представників різних угруповань українських емігрантів, вловив певну різницю в підході до наших і до їхніх справ, отже, коли з'явилася нагода поїхати за "велику млаку", мені здавалося, що я був не найгірше підготовлений для зустрічі з "ненажерливою капіталістичною акулою."

Припускаю, зовсім можливо, що й західні українці уважно придивлялися до мене (точно знаю, стежили, наприклад, за тим, чи я вмиваю руки перед обідом і після, зокрема після вживання "кльозету". Однак з тим в мене якихось проблем не було). Можливо, навіть, що їм дещо імпонувало на мені, якщо, як виявилося пізніше, окремі з них були навіть захоплені мною.

3

Тепер щаслива нагода. (Мушу розчарувати прихильників планування якимись централями кожного людського кроку – лише нагода!)

Дмитро Кришко з кафедри марксизму-ленінізму Пряшівського педагогічного факультету зустрів мене на вулиці і познайомив з двома молодими симпатичними людьми – подружжям Петришиних. Не зачувши добре звідки вони і прийнявши їх за виглядом за цілком нормальних людей (жодних американців я до того часу не бачив і не міг знати, що й вони, хоча б зовні, нічим суттєвим не відрізняються від інших смертних), запитав їх:

– А що нового в Києві?

– Але ж ми з Америки!

– Так? Але ж ви дуже подібні до українців, які приїздять з України. (Підкреслюю, то не був пароль, за допомогою якого мали нав'язати контакт агенти з Америки з агентом у Пряшеві, то була дійсно моя необачність, недогляд моїх перевтомлених очей).

Виявилося, Володя Петришин – відомий у світі математик, учасник багатьох світових конгресів найвидатніших математиків. Його лекція в Москві викликала, наприклад, таке захоплення спеціалістів, що вони запросили його виголосити ще кілька лекцій. Тоді він погодився за умови, що наступні його лекції будуть виголошені українською мовою, оскільки, мовляв, російською він володіє не найкраще і тою мовою в нього була підготовлена лише одна лекція.

Тоді, щоб його почути, йому дозволили – в Москві! – виголосити його дальші лекції українською мовою.

А його дружина – Арка Петришина – молода малярка і, як усі молоді, трохи не визнана.

Та нехай то були люди талановиті, симпатичні (вони сподобалися навіть моїй дружині, а їм дуже смакували наші борщ та вареники, якими ми їх вгощали), мені з ними було не по дорозі. Він – великий математик, вона – малярка... "От якби якогось літератора ви "підсунули мені..." – кажу їм на прощання.

І вони " підсунули".

На з'їзд славістів у Прагу 1968 року приїхав з дружиною і сином відомий американський професор Джон Файзер, що виявився звичайним закарпатським Іваном Фізером з села Мирча. Всі вони були теж симпатичними звичайними людьми, хіба що може набагато людянішими, ніж можна було очікувати від американців. Я зустрів їх у Пряшеві, зорганізував поїздку по Східній Словаччині; їм теж дуже до смаку припали наші борщ, пироги, навіть наше кисле молоко; побували вони в моїх рідних Кечківцях, познайомились з моєю мамою, були навіть гостями на весіллі моєї наймолодшої сестри Ганчі; край наш нагадав Іванові його рідне Закарпаття, пані Маруся була в захопленні від цілковитої дружньої родинної атмосфери, яка тут зразу створилася... – і тому мені здалося зовсім природним, коли професор Фізер, захопившись до того ще й чудовою Прагою, саме під час оглядання Праги заявив мені з прихованою тихою рішучістю:

– Я мушу віддячитись тобі за все це... Я запрошу тебе до нас... Ще не знаю коли і як, але щось вигадаю!

І вигадав!

І запросив мене – під час літніх канікул – читати його студентам курс російської мови. Офіційно, від університету, за гроші – так, як належить запрошувати професорові "ексченч" професора.

4

Лечу!

Позаду згода наших органів, неприємності з паспортом, лагодження всяких паперів, довга й старанна підготовка (зокрема, з

англійської мови), позаду прощання з мамою, дружиною та моїми двома козаками, позаду, нарешті, чудова Прага – лечу!

І знову думки, оті вічні мої супутниці, рояться мені в голові.

Батько-небіжчик... Все своє життя мучився, щоб нас вивести в люди, а тепер, коли міг би, дивлячись на нас, дорослих його дітей, хоч трошки потішитися, порадуватися нами, – нема його... Мама колись казали, що в Америку пустили б мене без страху, а тепер так плакали і не хотіли мене пускати... Стільки дітей виховали, а тепер всі ми на власні крила змагаємось, а вони знову одні... От зараз їм же й напишу...

А сини мої... засмагнуть за літо, підростуть. Сашко весь час читатиме, а Альоша набігається, прибіжить до мами, попросить хліба з маслом, – і знову побіжить надвір...

А по Пряшеву підуть різні чутки, плітки, підозри... – такі вже ми, обмежені! Недарма казав мені хтось празький: донедавна ми вами зовсім не цікавилися, бо там у вас вже давно нічого путнього не з'явилося, все той же провінціалізм, руснакія, – аж огидно згадувати. А нам у тій задушливій атмосфері треба вміти жити і творити все кращі й кращі умови, випалювати безжалісно оту підлість, мізерію, безликість, безхарактерність, затурканість і невіру в себе, у власні сили. Щось ніби й вдається: формуються певні люди, працює театр, рухається видавництво, починаються дослідження минулого, активізується музей. Здається, й література ось-ось принесе перші справжні плоди, – от якби зі студентами активніше та трохи інакше можна було б... І, головне, необхідно формувати середовище, запускати в нього думки про необхідність працювати по-новому, ширити кругозір, прилучатися до всієї української культури, а не обмежуватися на ″ті-лі – ті-лі″ та на піддуклянщину...

Правда, жодним українським П'ємонтом ми ніколи не будемо, та й не потрібно цього – ні нам, ні українській культурі, добре, що я написав про це, бо ще хтось міг би подумати, що ми погоджуємось з такими дурними писаннями про нас та наші досягнення, однак працювати треба все більше й більше.... Шкода лише, що до керівництва в нас якось завжди не ті активніші потрапляють. Чи то підйом, чи – занепад, або час хаосу, – в нас завжди оті дурніші перемагають... Інакше, – якби ми разом: КСУТ,

театр, ансамбль, радіо, письменники, університетські кафедри, дослідні інститути, преса, музей, – Боже! – яка б то сила людей і грошей та ідей, і засобів з усього того могла виникнути, якби шефи не ті... І просиш їх, і пояснюєш їм, і лякаєш, і критикуєш, – мало допомагає... Чи то справді нас, руснаків, ніхто ніколи на справжніх людей не переробить?!

Гудуть думки в голові, гуде літак у небі, летимо вже кілька годин, вже і їсти принесли – на паперовій таці безліч малесеньких пакуночків; все тут є: і сіль, і оцет, і попер, і гірчиця, і сир, і молоко, і масло, і кава, і різні м'яса, і хліб, і калач, – лише все те треба віднайти, треба вміти розпакувати, знати що й до чого, щоб з'їсти зі смаком, а не мучитися, як он там ота стара бабуся з Лукова, з якою я трохи поговорив на летовищі в Парижі і яка теж летить до Америки. Мені хочеться встати, підійти до неї і допомогти їй розібратися в тих малесеньких пакетиках, щоб з'їла вона хоч що-небудь зі смаком. Отак би покормив її, а потім би запитав, отут, у небі, відірвану від землі, по якій вона вміє ходити босими ногами, відірвану від її корівки та курочок, безпомічну та беззахисну, в чужому середовищі і без ґрунту під ногами: бабусю, скажіть на милість, у чому сенс життя? Що вас у житті найбільше потішило, що найбільше запам'яталося з нього, що в житті найважливіше, для чого варто жити? Треба молитися тому існуючому чи неіснуючому Богові, в близькості якого ми летимо, чи кланятися мамоні, як оті в Америці, куди ми з вами летимо? Треба гребти до себе корунки й долари, або вийти в поле і заспівати пісню – сумну чи веселу – все одно, яка в той час на думку прийде...

Ой піду я піду попід ліс темненький
Та найду я найду листок зелененький.
Буду лист варити в солодкім молоці
Та буду любити що майфайні хлопці...

На камені ноги мию, на камені стою.
Коло мене чари в'ються, а я си не бою.
Коло мене чари в'ються, а я не боюся,
Аби швидше до вечора, піду притулюся..

Погнівався мій миленький у самий вівторок,
Здається мі, моя мамко, що вже неділь сорок.

Ой, не сорок, доню моя, не сорок, не сорок.
Учора був понеділок, сьогодні – вівторок...

Я знаю, з одної пісні не виживеш, це правда, але співати пісню – це значить забути про всі ті світські мамони, націоналізми, капіталізми, сепаратизми й бандерівства, які і якими так отруюють життя не одному чесному...

– Бабусю, а навіщо ви летите в Америку..? Що ви в ній хочете знайти..? ...що побачити? ... що зрозуміти?

От – диво! Побачив бабусю, як та мучиться з панським обідом, – і думки, мов ті бджоли, вироїлися...

До всього можна звикнути.

У другій половині дороги я позбувся тяжких думок, роздивився навколо себе, прислухався до розмови моїх сусідів, спостеріг навіть, що з нами летить численна група американських туристів з Єльського університету, і під кінець польоту настільки розбалакався з ними (маючи в активному своєму озброєнні всього десь сотню-дві англійських слів), що кільком з них я показував штуки з картами та пробував розповідати анекдоти.

Я подарував їм значок із зображенням наших найвищих державних діячів – Свободи й Дубчека, – а один із них дав мені чверть долара з зображенням Джона Кеннеді – і ми сіли в Міжнародному аеродромі імені Джона Кеннеді у Нью-Йорку.

5

Перше здивування прийшло ще в літаку: знаючи Америку як країну хмародерів та широких асфальтованих доріг – автострад та гайвеїв – мене здивували тисячі малесеньких одноповерхових будиночків, рівномірно розкиданих попід гіллястими деревами на величезних просторах Америки.

Друге здивування прийшло вже на аеродромі. Пройшов я досить легко повз огрядного негра, який поштампував мої папери і встиг вигукнути: – о, рашен тічер! – і я опинився у величезному залі аеропорту. Поклав я свої валізи до ніг, але так, щоб саме ногами відчувати їхню присутність, виглядаю свого професора, а його – нема! Ще стою, ще роздивляюся – нема!

Виявилося: капіталістична Америка, вірна своїм принципам, зустріла мене страйком працівників нью-йорського аеропорту. Тому фірма, яка оформляла мою подорож, подзвонила до професора, що я прилечу тільки на другий день. А я – вірний принципам порядного хлопа – прилетів як обіцяв. Просто страйк закінчився десь близько полудня, і ми вилетіли з Парижа лише з невеликим запізненням, а фірма про ту зміну вже не повідомила професора.

Отже: я прилетів згідно з домовленістю, з допомогою працівниці фірми додзвонився до професора, дочекався його в буфеті аеропорту (за той час я встиг випити – вперше в житті! – дві холодні кока-коли) і десь опівночі (за нашим часом – вранці другого дня) ми були вдома.

Зрозуміло, кожен крок – повний нових вражень, проте в цілому Америка мене не дуже здивувала. Величезна, розбудована, технічно досконала, але й гамірна, метушлива та суперечлива, вона виявилася майже такою, яку я знав із книжок, кінофільмів, розповідей і яку собі уявляв. Після Києва, Ленінграда, Парижа та й десятка інших європейських міст бурхливе зовнішнє життя Нью-Йорка, Філадельфії, Пітсбурга, Чикаго, Клівленда, Бостона та й інших американських міст, які я пізніше відвідав, не є настільки приголомшливим, як могло би здаватися з деяких розмов про Америку.

Та в моєму плані не було вивчати сліпучі неони, настирливо обманливу рекламу чи незвичайно низькопробну фотографічну бульварну журнальну продукцію, яка прагне переконати непевних та розчарованих людей, що всі проблеми світу крутяться довкола одного об'єкта, який вона фотографує тисячами способів і видає мільйонними тиражами ну хоча б на сорок другій вулиці Нью-Йорка. Повз цю продукцію байдуже проходять навіть нормальні люди Америки.

Мене, наінфікованого ідеєю боротьби за справжнє щастя людей, більше цікавили саме люди Америки. Я придивлявся до них, до їхніх проблем, до їхніх мрій та способу їхнього мислення.

Професор Фізер, добре знаючи Америку, зокрема українську Америку, вміло планував моє в ній перебування. Перш за все – студенти, потім – зустрічі з моїми родичами-земляками, і тільки після всього цього – поїздки до окремих міст Америки та

зустрічі з американськими українцями, тобто – з емігрантами. А оскільки емігранти, як і всюди, і тут різко поділені на численні групи і вічно ворогують між собою, то лише – зустрічі з окремими українськими угрупованнями.

Про таке обмеження зустрічей ми з професором домовилися заздалегідь, знаючи характер окремих емігрантських організацій та установ та, зокрема, ″високий″ інтелектуальний рівень та ″поміркований″ характер представників таких організацій.

І це допомогло: за весь час мого перебування в Америці якихось відвертих провокацій не було.

6

А спроби були.

Відразу після мого приїзду запросив мене Український інститут Америки на ″гутірку за чайком″. Коли я попросив дешифрувати мені це незрозуміле для мене словосполучення, яке, як стару гуму, можна було натягувати в найрізноманітніший спосіб, мені сказали з найсерйознішим виразом на обличчі, що мене привітають і відрекомендують присутнім, потім виступлю я і скажу кілька слів про себе та про свій край, потім буде закуска, може, будуть запитання, а тоді – дружня розмова.

Це пояснення таїло в собі кілька неясних місць, та я погодився і поїхав у Нью-Йорк на ″гутірку за чайком″.

Їдемо! Просторе авто, чудові дороги, метушливий Нью-Йорк, переповнені вулиці, що ніде поставити машину, нарешті солідний будинок Інституту, до двох десятків присутніх, якась закуска й пляшки на столах – починається ″гутірка″.

Вітають – спокійно, стримано, навіть з якоюсь невпевненістю в голосі, перераховують мої функції й посади, ділянки роботи, після чого – оплески.

Після оплесків всі виразно дивляться на мене, певно – час узяти слово. Встаю, замислююсь трохи й починаю:

″Не снилося ні мені, ні моїм батькам, що мені – селянському хлопцеві з бідного карпатського краю – доведеться виступати в Нью-Йорку і розповідати шановному панству про себе та про наше життя. А коли вже так сталося, то не можу не згадати

ті труднощі, які сторіччями випадали на долю нашого народу та й нині ще впливають на нього. Мало родючої землі, багато дітей, часті війни, але наші люди все те витримали і за роки від визволення багато вже зробили для того, щоб ми нарешті зажили як люди... У нас, наприклад вже сьогодні можна знайти села, в яких нема жодного довоєнного будинку; в нас є сім'ї, селянські, в яких є по п'ять, по шість дітей з матурою, тобто з повною середньою освітою, – одним з них є і я, один з десяти дітей, з семи матурантів у нашій сім'ї. І от я пропоную підняти келих за тих працьовитих людей в нашому краю, в нашій країні і всюди-інде, які, далекі від розуміння міжнародних проблем світу, щоденною працею будують ліпше життя собі і своїм дітям, своїм родинам, працюють чесно і нічим не спекулюють...″

Були оплески, і ми випили.

А потім, коли за програмою мала йти дружня розмова, встає один високань і, кинувши зневажливу репліку моєму захопленню селянством і чесною працею, починає щось плести про якусь задушливу атмосферу та якихось сучасних чингісханів.

Був червень 1969 року. Кілька ковтків джин-ент-тоніку не затуманило мені голови, і я без труднощів зрозумів, до чого той добродій гне.

Починається, значить... – думаю про себе – проте сиджу без найменшого руху. Що ж! Пускатися з ним у дискусію про наші чехословацькі справи? Ні! Треба їм усім раз на весь час мого перебування між ними дати відчути – тонко, проте – виразно, що вони так зі мною говорити не будуть!

І я підвожуся для відповіді.

″Коли мене, гостя Радґерського університету, запрошували на цю приватну ″гутірку за чайком″, мене запевняли, що то буде зустріч з цікавими людьми і дружня бесіда. Однак, може, й тому, що я не знаю вашого великого Нью-Йорка, мені здається, зокрема після виступу попереднього дискутанта, що я, може й помилково, потрапив на якийсь недоречний семінар з середньовічної історії, бо тут чую про якихось чингісханів, – навмисне спокійно і навмисно повільно, з паузами після майже кожного слова, розповідаю під абсолютну тишу в залі. – Отже, нам необхідно зразу зорієнтуватися: або то буде ″гутірка за чайком″ – і тоді мені можна

тут зостати, або то буде семінар про чингісханів – середньовічних чи сучасних – тоді я піду шукати іншу чесну громаду, оскільки ті вожді – давні чи сучасні – не є ні моєю спеціалізацією, ні моєю улюбленою темою...″

Присутні перезиралися, головуючий став виправдовуватися, допомагаючи собі виразною жестикуляцією, потім буркнув щось своєму сусідові по-англійськи, той підійшов до ″попереднього дискутанта″, який відразу залишив залу.

Більше нічого подібного за весь час мого перебування в Америці не трапилось.

7

Та повернімо до студентів.

Десять їх було, різних за віком, за фахом, за походженням, національною приналежністю та за рівнем знання російської мови. ″Американка″ Джейн Петроф, польки Анна Змачінські та сестра-монахиня Марія Яноська, грек Ніко Зарраз, південноамериканці Мері Сантоп'єтро та Джеймс П'єтріферно, нащадок сербів Джойс Са та, нарешті, американці Ненсі Блюмель та Роберт Ештон. Десятий, як і буває зі студентами, не витримав і покинув курси.

На розмові в американському посольстві в Празі мене питали: ″А як ви будете навчати студентів, коли не говорите по-англійськи?″ Я відповів: ″Мої студенти вже трохи говорять по-російськи″.

На розмові зі своїми мене питали: ″А що ви зробите, коли в підручнику, за яким ви будете вчити студентів, будуть якісь антирадянські речі?″. Тут моя відповідь не була такою короткою та однозначною, проте на практиці це питання вирішувалося дуже просто: американські студенти вивчали російську мову за підручником, виданим у Москві.

Крім того, які антирадянські запитання можуть виникнути в студента, який десятки разів повинен повторювати найпростіші слова та словосполучення, щоб, нарешті, під кінець занять вимовити їх таки самостійно, пристойно та зрозуміло.

Щоправда, знання інших студентів, зокрема студенток, були й на такому рівні, що з ними можна було б домовитися і про такі справи, про які домовляються без перекладача.

Та нам було не до цього. Після того як професор пройшов зі студентами нову тему, пояснив їм найскладніші вирази, зокрема ідіоми та складніші мовні конструкції, ми закріплювали цей матеріал до повного його оволодіння, або, коротко кажучи, – до омерзіння!

В невеличкій авдиторії, зі стін якої дивилися на нас Максим Горький, Сергій Єсенін, Володимир Маяковський, Дем'ян Бєдний та інші (теж видрукувані в Москві), а на полицях бібліотеки лежали десятки радянських книжок та журналів, сотні разів звучали ті самі та дуже подібні до себе однотипні запитання. Часом могло здаватися, що йде судовий процес чи я, як набридливий слідчий, вриваюся в найпотаємніші сфери життя студентів.

Ось кілька зразків такого ″судового″ процесу: ″А что вы делали вчера? А где вы были позавчера? Куда вы пойдете сегодня? В котором часу вы просыпаетесь? В котором часу вы завтракаете? В котором часу ложитесь спать?″ Та найчастіше ми займалися такими справами: я знімав з руки свого радянського годинника і, переводячи стрілки, тикав його під ніс окремим студентам з незмінним запитанням: ″Который час?″

Були, правда, й теми суто радянські, де не обходилося без коментарів та пояснень.

Без них студенти ніяк не могли зрозуміти, наприклад, такі прості ситуації, як ″занять очередь″, ″выбить чек″, ″ты займи очередь, а я пойду выбить чек″, ″отоваривать чек″ тощо. Просто багато речей, між ними, зокрема, система торгівлі, зовсім інша тут та в Радянському Союзі, тому й ставили такі запитання.

Мої студенти були одночасно й типовими студентами (з намаганням підказувати, відволікати викладача від навчального матеріалу на цікавіші теми розмови, щоб тільки не відповідати), одночасно вони були типовими американцями. Вже на другий день вони попросили професора Фізера, щоб той дозволив їм під час перерви варити каву, – і з того часу, власне, ми всі снідали в аудиторії. Студенти приносили різне домашнє та куплене печиво та вгощали нас – викладачів. За

кавою та розмовами перерва, як правило, тяглася значно довше, ніж треба за законом.

Потім до наших занять долучилося кілька цікавих екскурсій, для чого було використано п'ять студентських автомашин, на яких вони щодня приїздили до школи. До занять поступово увійшло й фотографування та, нарешті, на закінчення занять, – прощання студентів із професорами.

Спиртних напоїв до будинків університету не вносять (і цього дотримуються студенти навіть під час літньої сесії, коли керівництва тут майже нема, і навіть тоді, коли під університетське приміщення взято колишню приватну квартиру, як і в нашому випадку). Отже, була кава, було печиво, мінеральні води, був навіть торт з написом та, головне, був чудовий настрій і цікаві сувеніри.

Була навіть художня програма.

Студент, який на перших заняттях ледве міг вимовити просте слово, зняв з руки свого годинника і, рухаючись та говорячи значно швидше за мене, тикав його під ніс окремим студентам з моїм незмінним запитанням: ″Который час?″

Інша студентка, перейнявши від мене мої інтонації та й деякі інші мої звички, підійшла до дошки та й грала з усією серйозністю: ″Хорошо, правильно, а с кем вы спали сегодня? А с кем вы спали вчера? А с кем вы будете спать завтра?″

Потім хтось третій встав з-за столу та й каже тій студентці, що стояла біля дошки: ″Теперь ты пойди занять очередь, а я пойду выбить чек!″

Зрозуміло, вся компанія веселилася.

Потім мене нагородили кількома сувенірами і вручили анкету, за якою, коли її заповнити та вкинути у машину, можна вибрати собі ідеальну дружину. Я отримав хустину з картою штату Нью-Джерсі, невеличкий нотатник з адресами усіх моїх студентів, настільний прапорець Сполучених Штатів та ще кілька дрібних речей такого ж типу.

Отже – зі студентами було все гаразд. Як сказав мені директор літньої школи, вони були задоволені мною. Задоволення за всіх виявив і сам директор школи, навіть місцева преса, яка писала про першого ″чеського″ професора в Радґерс Юніверсіті та схвально оцінила практику обміну викладачами.

Щодо мого інтерв'ю місцевій газеті, яке з різними скороченнями було передруковано в інших виданнях, то в ньому я допустився одного мого необачного твердження, одного ″faux pas″: я не похвалив американської моди! І тому пізніше, коли мені доводилося пояснювати цю критику, я викручувався заявою, що тоді, в час інтерв'ю, я ще не знав вашого міста, вашого інституту та вас особисто – і це задовольняло жінок.

8

Та не тому я взявся до написання репортажу, щоб наводити подробиці з мого вчителювання в Америці, згадувати схвальні відгуки чи компліменти про себе. Мої студенти, хоч і обіцяли відвідати нашу країну, навряд чи приїдуть колись до нас. Та навіть коли б і приїхали, наші люди сприйняли б їх як туристів, як американців, як нормальних людей. І ті студенти не прагли б вникати у подробиці нашого життя, не вдавали б із себе найкращих наших друзів, ніж вони насправді є, не прагли б впливати на хід нашого життя чи й спекулювати на ньому.

Та є в Америці й інші студенти, й інші люди. І хоч я не їхав до них, та не міг не цікавитися ними.

Бо хоч кілька років тому я писав і твердив, що їхні радіостанції в нас не слухають, їхня преса та книжкова продукція до нас не доходить, їхні мрії чи марення не отруюють нашого життя і тому нам нічого тратити дорогоцінну енергію на ″боротьбу″ з ними – тоді все це було майже правдою! – саме за кілька останніх років багато чого змінилося в цій справі.

До нас стали їздити різні американці, причому хоч і говорили до нас ″рідною″ мовою, приносили ″рідне″ слово, співали ″рідних″ пісень і цікавилися найріднішими нашими справами, були зовсім нормальними, навіть дуже симпатичними людьми, все-таки в їхній, так би мовити, вимові, але й у лексиці та термінології траплялося й немало іншого, незвичного, а може, й незрозумілого для наших людей.

Та навіть цією чи іншою молоддю не обмежувалося моє зацікавлення. Бо ж молодь має батьків, які дають їй настанови, передають традиції й решту спадщини. А батьки пройшли величезною

кальварією життя: були змушені залишити рідну землю, поневірятися по чужих землях та на чужих руках, отож, цікаво, що зберегли, а що втратили, що придбали, чому навчилися, що зрозуміли і чим живуть вони сьогодні.

Отже все, що могло допомогти мені хоч трохи розібратися в надзвичайній складності українського – зокрема емігрантського – життя поза Україною, мене цікавило.

Однак розмову про ті складні, болючі та й неприємні речі залишимо на кінець, а спочатку поспішимо до моїх родичів, до моїх тіток (няньових сестер) і стрика (няньового брата) та до їхніх потомків, потім до людей з нашого та й з навколишніх сіл, яких колись дуже давно біда вигнала з рідного обійстя і вони дотепер проживають в Америці, з сумом згадуючи свій старий карпатський край.

То як могла не затремтіти рука, як могли не зволожитися очі, коли я набрав число телефону і через кілька секунд почув голос тети, якої вже понад сорок років ніхто з нашої родини не чув. Чи міг я зостати холодним спостерігачем, коли лише на одному кладовищі у Вотервліт я пізніше побачив перед собою п'ять разів своє прізвище: Анна Бача, Андрій Бача, Осиф Бача, Марія Бача, Петро Бача, а поруч з ними десятки подібних до них прізвищ таких же ″американців″, може, не таких надуманих, як ті – справжні, напевно, значно бідніших та більш нещасних, проте таки працьовитих, скромних, в яких навряд чи колись погасла згадка про рідний край та надія на нього. Ходжу по тому кладовищі і читаю скрізь сльози: Опалка, Лапішка, Телеп Павел і Марія родом з Ждині, повіт Горлиця, Галичина, Гречкосій, Бігуняк, Роман Кузьма-Дзядик, Танчак, Галабуда, Барна, Джупин, Терещенко, Коновальчук, Боднарик, Русинко, Колос, Русак, Павлюк... – і сотні інших подібних до них, нині вже, фактично, безіменних людей, таких близьких серцю саме тут, в Америці, серед старанно доглянутих американських могил.

Горы нашы, горы нашы, горы нашы Бескіды,
Не казали Вас лишати нашы діды-прадіды,
Не казали Вас лишати нашы діды-прадіды...

І думки про долю людини, про смисл її життя вироїлися мені в голові, і я вперше взяв нотатник, щоб крізь зволожені очі записати

хоч кілька прізвищ (хотілося записувати всі такі ж ″американські″ прізвища), щоб згадати їх як данину нашого вкладу у розбудову надуманої і гордовитої нині Америки...

... Сьогодні – 3 липня – день особливий.

Сьогодні приїде до мене нянів брат – стрико Ваньо! Понад шістдесят років тому він виїхав з краю, і з того часу і він нікого, і його ніхто з наших не бачив і не чув його голосу. Навіть свого брата – мого няня (а той вже давно помер) стрико ніколи в житті не бачив. Стрикові в цьому році – вісімдесят! Він поховав три дружини, одружився вчетверте, виховав п'ятнадцять дітей. Внуків та правнуків він ніколи точно не порахує, ніколи не збере всіх своїх нащадків до себе хоча б на велике свято, бо коли один прилітає до нього, інший відлітає на тисячу кілометрів. Між його синами, доньками, внуками та правнуками є й робітники, і боси, і директори, і професори, є й міс штату Конектікт; є в сім'ї італійка і німець, і поляк, і француженка, й американка. Його рід – наш рід в Америці! – лише по його лінії нараховує понад сотню людей.

І сьогодні приїде до мене той стрико!

Хвилююся більше, ніж інколи перед значно більшою кількістю осіб та перед значно більшими подіями, бо такої події, такої зустрічі ще не було ні в моєму житті, ні в нашому роді..! Після занять в університеті висиджую надворі, вертаю до хати і знову виходжу на подвір'я, розглядаю кожну машину, яка наближається вулицею в напрямі до нашого дому.

Нарешті!

У дворі зупинилося величезне авто; з нього виходить чорнявий, могутній, середніх років водій, за ним трохи старший, низького зросту блондин, а за ними в солом'яному капелюсі – кремезний дідуган та якась бабуся в чудернацькому капелюшку.

Поволі наближаюся до них, – позаду мене стоять мої Фізери – спостерігають.

– Та то ти, Юрк? ... А я твій стрико Ваньо... Посмоть, Марь, на печених бандурках, а який великий виріс..!

Я мовчки тисну до себе оцього міцного карпатського дуба і мені млосно та занадто приємно відчувати тепло його обіймів.

Вітаюся з його сином – Джоном-Осифом, тим чорнявим водієм, з його зятем – поляком Беном Раковським і, нарешті, з його четвертою дружиною галичанкою, і зразу відчуваю, що я тут в Америці не один і не чужий! Наближаюся до Фізерів в оточенні своїх – і нас вже п'ятеро, причому один лише стрико тут вартий за добру ватагу. Він веселий, говіркий, зразу просить пиво і п'є його, як у себе вдома. Пані Маруся тут же лаштує закуску, а я мовчу: дивлюся, розглядаю усе довкола і не надивлюся!

9

Розмова почалася тільки в машині по дорозі до стрика. А справжня – тільки в нього вдома, в його майже рідному Шелтоні, де він знає всіх і де всі знають та шанують його. Саме тут він почуває себе по-справжньому вдома.

– Я рідко писав до вас, – зізнається, – бо всі ті Марі, Гані, зокрема після численних весіль, – то мені все так перемішалося, що я, власне, нікого там не знаю і не уявляю собі, хто є ті люди і чиї вони діти і внуки. Та тепер буде інакше. Тепер я виджу тебе, Юрку, і представляю собі всю родину.

І став згадувати.

Людей, які вже давно померли старими дідами та бабами, він згадував як дітей, як хлопців-парубків, як дівчаток, згадував дорогу в село, яка, мовляв, веде річкою, і тому не раз – весною або після великої зливи – тут траплялися різні пригоди.

Я пробую розказувати про сучасні Кечківці. Дорога в село та селом давно вже не веде потоком, в селі на дорозі – шість мостів, може, й тому потік чи річку названо Мостівкою. В селі заведено електрику, в кожному домі є радіо, де в кого є вже й телевізор, у село десь шість разів у день приїздить автобус...

– Ти чуєш, Марь? – звертається стрико раз-по-раз до дружини, яка дуже старанно порається коло гостини, ніби до неї приїхав її рідний син чи зять.

А стрико весь час попиває, зрозуміло, і мене вгощає. Його трохи хрипкий, занадто низько посаджений голос трохи нагадує мені діда, проте дідо не був таким сильним, плечистим.

І видзвонює стрико по телефону весь час:

– Hellov, frend! I wont tel you.., my braders san.., hi ist profesor university.., Yes! I m very happy... Yes! Yes! Come to drink! – і я бачу надзвичайно горду й щасливу людину, прекрасну в своїй простоті та безпосередності.

На другий день в Америці свято – long weekend! – і ми їдемо на пікнік. ″Туди зовсім недалеко, – каже тета-галичанка, – лише година їзди карою″. Стрико сідає біля сина-водія, а я з тіткою та ще з такою ж галичанкою, тільки значно меншою та ще й трохи згорбленою, вільно розсідаємось на задньому сидінні.

І я починаю:

– Тет, а таку пісню ви знаєте? – І розпочинаю з найстарішої, яку тільки пригадую:

Гой-же, гой-же по боїську, по боїську
В тім цундрявім кабатиську, в тім цундрявім кабатиську.
В якім же я працювала, працювала,
В такім буду танцювала, в такім буду танцювала...

Тітки дивуються, пригадують старовинну пісню з рідного краю та, усміхаючись, приєднуються до мого співу.

– А таку? – і починаю іншу та іншу, давню, старовинну, місцеву. Переспівав я для них і ″Дай же, Боже, добрий час″, і ″Червену ружу трояку″, і ″Я нещасний в чужім краю″, і десятки інших, а тоді – повільно й непомітно – переходжу до закарпатських (″Ой піду я піду попід ліс темненький″), від них до галицьких (″Ой верше, мій, верше, мій зелений верше″) – і тітки не зчулися, як я почав співати їм українських пісень з центральних українських земель, а то й таких, як ″Чуєш, брате мій...″, ″Козак виїжджає, дівчинонька плаче...″ та й інших.

Знаючи, що голос в мене не найкращий, я підсилював його ніжністю, виразністю вимови, пояснюючи час від часу найцікавіші для них слова короткими коментарями.

І тітки нарешті сконстатували:

– Ой, які то наші руські пісні файні!

І це було для мене найбільшою приємністю! Знаючи, що всі вони є членами Лемко-Союзу, що син Осиф є навіть президентом місцевого Лемко-Клубу (звичайної корчми з залом для гостин), що

окремі представники Лемко-Союзу витрачають немало сил на те, щоб утримувати ″наших людей″ в штучній ізоляції від прекрасної та багатющої української культури, я не міг не тішитися з того, що отим простим жінкам так до серця припали українські пісні і що вони не спостерегли жодної різниці між піснями з Пряшівщини, Закарпаття, Галичини та з центральної України.

І тому й по дорозі туди, і, зокрема, по дорозі назад я співав і співав усе нових і нових пісень, від яких вся наша компанія була в захопленні.

10

Думку про ″наші руські пісні″ підтвердили мені відразу на другий день і тисячі інших лемків.

П'ятого липня в Лемко-Парку відбувся ″Перший Карпато-руський фестиваль″. У прекрасній лісистій місцевості, щось на зразок першого нашого Свята пісні й танцю українського населення Чехословаччини в Межилабірцях, чи на рівні котрогось найкращого нашого районного фестивалю народної творчості, лунали задушевні, близькі серцям лемків та зрозумілі кожному слов'янинові українські та російські пісні. І люди, що приїхали сюди майже з усієї Східної Америки, як своїм найріднішим від душі плескали пісням, зокрема, в чудовому виконанні солістів Піддуклянського українського народного ансамблю з Пряшева – Марії Мачошко та Рудольфа Смотера, які гідно представляли тут українську пісню з Європи.

Сам Фестиваль – явище теж дуже цікаве і перш за все – нагода для спостережень та роздумів.

Дивлюся на тих людей – моїх земляків, на сотні величезних автомашин, що мов якісь казкові вівці заповнили велику лісову поляну, на сигари в устах отих спрацьованих хлопів, на те, як вони зустрічаються, вітаються, гомонять поміж собою та десятками й сотнями сідають прямо на землю, бо організатори Фестивалю привезли набагато менше стільців, ніж приїхало людей, – і переді мною зримо постають і наші гори Карпати, які тут традиційно так часто згадують, і той край, з якого ті люди були змушені відійти і про який вони до сьогодні думають, що він надалі зостав таким

бідним, яким вони його залишили. З розповідей стрика й тіток уявляється мені їхня подорож до Америки, перші дні їхнього в ній перебування, перші їхні заробітки – по дев'ять центів на годину! – але й криза в 30-х роках, коли з вечора до ранку пропали в банках всі їхні центи та долари. Під сніжно-білими сорочками, капелюшками з синтетичного матеріалу, що нагадують золотисту карпатську солому, за позолоченими окулярами бачу звичайних карпатських людей, трохи старомодних у своїх знаннях та поглядах на світ і дуже слабко та неточно поінформованих про свій рідний край, проте щирих, безпосередніх, веселих... – і мені, який ніколи не любив славослів'я і хвальбу, раптом хочеться укласти гімн тим простим, по суті – безіменним, людям за те, що вони витерпіли та й перемогли все, що принесло їм життя в чужій та негостинній для них Америці та зостали людьми!

Фестиваль немасно-несолоно відкрив недавній переселенець із Пряшева Михайло Савчак. Мені стало трохи соромно і трохи жаль, що він промовляв найтиповішим язичієм, сумішшю різних слов'янських мов і не скористався доброю нагодою заговорити до сердець тисяч своїх земляків, які за десятки років вперше і саме як карпатські земляки зійшлися на своє свято своєї пісні і танцю, – заговорити чисто по-людськи та й людяно. Дивлячись на тих людей, усвідомлюючи собі їхні життєві дороги, гіркі їхні початки та й не такі вже солодкі сучасні дні, мені свербів язик, гула голова і билося серце від бажання заговорити до тих людей!

О, справді, то лише сила землі і краса рідної пісні може після десятків років звести докупи стількох земляків, лише пісня, вперше почута над колискою з вимучених материнських грудей та прикрашена її сльозами, може на все життя запасти в серце і зостати в ньому як вічне джерело людяності й любові до рідного краю... І при першому слові тої пісні наново воскресити всю її чарівність та силу.

Я не можу приховати своєї гордості від того, що мої земляки, затуркані карпатські люди, не знаючи чужих країв та чужих мов, вирушили в далекий світ; і хоч той світ зовсім не був для них раєм, як їм розхвалювали його різні агенти, – той світ найчастіше, зокрема спочатку, був для них справжнім пеклом, – я гордий з того, що ті прості карпатські люди, лише своїми роботящими руками

і лякливим серцем у грудях, не пропали в тому далекому світі, не зробилися з горя пияками, не збожеволіли від незвичних та незвичайно тяжких умов, не потонули в чужому морі, а осідлали-таки оту чортівську Америку, опанували її, підкорили її собі в достатньому обширі, пристосували до своїх потреб її мову, спосіб життя настільки, що сьогодні вони почувають себе людьми, її громадянами, а не її рабами!

І хоч і вона – ота проклята Америка – наклала на наших людей свій відбиток, зокрема у вигляді зовнішніх ознак життя, поробила з них Майків, Джонів, Джовів, але й вони залишили в ній свій слід – в її розбудованих фабриках, заводах, містах, навіть на її фронтах!

Розказував мені стрико Ваньо, як спочатку бос-американець вивчав нашу бесіду, бо в його цеху працювало шестеро русинів з Пряшівщини, двоє русинів з Галичини, двоє італійців і тільки він один американець. І лише згодом вони стали вивчати його ″американську мову″. (″Коли бос хотів, щоб ми закінчили перепочинок і почали працювати, він, підходячи до нас, вже здалека кричав: Хвопи, до роботи!″)

Навіть на американських кладовищах полишили наші люди сліди; полягло тут нашого квіття чимало!

Лежить їх тут багато і з моєї родини, і з нашого села, і майже з кожного іншого села; лежать тут перш за все робітники, та й лікарі, інженери, професори; лежить тут і мій двоюрідний брат Андрій Бача, атомний фізик, спочиває тут працівник General electric company та працівник State departement, скропили наші люди всю Америку не тільки своїм потом та своїми сльозами, не тільки руками й серцем будували її, але й густо-рясно засівали її своїми кістками!

І тому мої земляки мають повне право сходитися нині в своїй Америці, співати в ній своїх пісень, зустрічатися та згадувати свій рідний край, у якому жили їхні предки і в якому нині формується інше життя.

Та ще проймає мене гордість за те, що саме це наше життя і тепер підживлює культурне життя моїх земляків Америки.

Наші Свидницькі Свята пісні і танцю українського населення Чехословаччини, на яких щороку збирається близько тридцяти тисяч людей і за прикладом яких вже виникли Свята пісні і танцю

в українців Польщі та Югославії, стали безпосереднім поштовхом і для цього Карпаторуського фестивалю в Америці, на якому найкращим виступом був виступ наших солістів – Марії Мачошко та Рудольфа Смотера.

11

Ще лунають пісні Фестивалю, ще перед очами – тисячі земляків, та ми сідаємо в машину і спішимо до тітки Параски та до тітки Марії, та до їхнього численного потомства.

Стрико і стрина не можуть забути моїх вчорашніх пісень, проте під впливом пісень з Фестивалю просять співати пісень Мачошко та Смотера. Вони обурюються, чому таких чудових пісень не записано на платівках-рекордах і чому ті пісні не можна купити в Америці. Отже, ми летимо широченним гайвеєм, вже кілька годин безперестанку співаємо, та я вже думаю про мої зустрічі з незнайомим та рідними мені людьми.

Тета Параска..! Скільки вона напосилалася пакунків у перші післявоєнні роки! Потім до краю вирішив поїхати її чоловік – Осиф Мілас з Кухтовець. Післявоєнні нестатки, брак основних засобів для нормального життя, не найкращі умови гігієни в Кухтівцях, – все це настільки здивувало та приголомшило його, що він тут же вирішив повернути назад до Америки. Десь у празькому ресторані він виклав на стіл кусник чорного кечківського хліба та кавальчик сала, хотів було закусити, та гості з-поза сусідніх столів стали дивитися в його бік та зауважувати: ″Jo, vy máte špek! A vodkuď máte ten špek?″ (О, то ви маєте сало! А звідки у вас те сало?) Це діда Міласа настільки здивувало та вивело з рівноваги, що він встав з-за стола і, як написав пізніше, відразу побіг у посольство оформити від'їзд до Америки.

Та дідо Мілас вже помер. Тета все своє американське життя працювала на фабриці, де прасувала сорочки. Часом і нам перепадало з тих сорочок, які, зокрема, десь трохи пошкоджені можна було купити дешевше у фірмову магазині.

Тепер я їду до тої тети.

З гайвею ми з'їхали на вужчу дорогу, з неї на нормальну, з тої на вузеньку й криву вуличку, з ямами та нерівними краями, а з

тої вулички ми раптом звернули на бережок і загальмували перед тітчиним будиночком.

З дерев'яного, недавно пофарбованого, будиночка виходить худорлява жінка в окулярах, зі слабкими залишками колишньої краси на блідому обличчі і з розпростертими руками наближається до мене, мовчки обнімає, потім відпускає і, витираючи очі, розглядає мене та й каже:

– Мати Божа! Та то хлопиську! Якби вас більше було чужих, я б його не впізнала. І який з нього американ! То ти вже тут покупив собі...?

– Ні, то все маю з дому, – відповідаю.

– Хіба і там вже таке виробляють? – вона розстібнула мій піджак і роздивляє сорочку, краватку.

Задоволена, тета веде нас до гавзу. Без питання ставить стрикові пиво на стіл, нас інших вгощає різними соками та мінеральними водами. Перекидаємось короткими репліками про здоров'я, про дорогу, стрина розповідає про сьогоднішній Фестиваль в Лемко-Парку, про вчорашній пікнік та про пісні, які ми в дорозі весь час співали.

– Знаш, Параско, який то шпівальник тот наш Юрко! Як він поверне додому, то я найбільше за його піснями банувати буду.

– А може, він зостане? – питає тета Параска.

– Та де! Ані чути не хоче, – каже стрина ,– ми вже його питали про це. Знаш, який він там джоб (роботу) має, – і стрина за моїми розповідями розказує теті Парасці про наше життя, захоплюючись ним так, ніби вона тільки вчора повернула з нашого краю.

За якихось годин дві гості від'їхали, галас розмов притих, і я з тетою Параскою зостав один. Вона зібралася мити посуд від гостини, мені запропонувала прилягти та й відпочити, та я спустився разом з нею у підвальне приміщення і знову, як і позавчора в стрика, розпочалася щира бесіда про життя.

– Знаш, сину, то лише Бог єдиний на небі знає, як ми тут звикали і як ми тут жили. Йой-йой-йой, яка то була тягоба, сину, та то аж тяжко переповідати. Дома, знаш, не було нічого. Одну суконку я мала, і то на собі, а одну мені мама перешила зі своєї. Напекли нам сухого хліба, знаш, таких сухарів, і ми пішли з самого дому, з плачем пішли. Боже, знаш, вийшли ми з краю,

– все чуже довкола, нич не знаш, ничому не розумиш, ані кого звідатися, ані як попроситися... Но, прийшли ми до Гамбургу, народу повно, тот плаче, того вертають назад, тот заслаб зі страху, но, знаш сину, то ані в пеклі не може бути гірше!

А потім три тижні на морі... Страх, боїшся лягти спати, на жалудку весь час недобрі.., но, а потім, увечері, приплили ми до Нью-Йорку, а рано – до роботи! А на роботі... стали ми заробляти, треба було всяке купити, а ти не знаш, що як зветься, що скільки стоїть, тикаєш пальцем.., а вони, як видять, же ти чужинець, то беруть з тебе й два рази стільки, як товар стоїть. А на роботі, нас застрашили, же нас вишмарять, звільнять з роботи, то треба було з кожної педи, з кожного заробітку пару центів давати босові... Знаш, сину, скільки разів я так плакала, так плакала, так ся мі виділо, же коли б мене хтось взяв назад до краю, то я б йому до смерті руки-ноги цілувала, рабинею його була б, лем кеби мине хтось був взяв з того пекла...

Ще добре, що тета пораїлася біля посуду і не дуже спостерігала за мною. Бо я, сидячи на старому-старовіцькому стільчику, на якому в нас вдома сідають жінки, коли йдуть доїти корову, тримав у руках холодну бляшанку пива і, бачачи перед собою страшний фільм людської недолі, людських страждань – такий страшний, що від нього безперестанку зволожувалися очі, – мусив добре тримати себе в руках, щоб не дати волю почуттям і не розридатися від того величезного горя тисяч людей, про яке так правдиво й переконливо розповідала тітка.

Раптом усі вчорашні гості з Фестивалю в Лемко-Парку уявилися мені в старих сперешиваних суконках і покорчених та поношених старих дрелихових ногавицях, з вузликом у руках – весь народ з вузликом у руках! – який нічого не розуміє, не знає, в кого і як спитати, до кого і як звернутися, не знає, що як зветься і що яку має ціну.., але – опановує себе – той народ вижив.., вижив, той народ переміг, нехай не все.., але той народ живе..!

Потім прийшла тітчина донька – їй десь під п'ятдесят, проте ми вдома весь час говорили про неї як про маленьку Марчу, бо таку запам'ятали її, коли вона десь під кінець двадцятих років була зі своєю мамою в краю. Після кількох коротких слів, майже обов'язкових при кожній зустрічі, стала малювати наше колишнє та своє теперішнє життя.

– Я ніколи не забуду, як я була в краю і як ми там жили. Я нічого не могла їсти, все було тверде, якесь кисле або гірке, несмачне. Коли я їла, мені весь час здавалося, що мені ножем ріжуть горло. Одного разу дідо взяли мене з собою до лісу, а коли я зголодніла і просила в діда щось заїсти, то дідо посадили мене в себе на колінах та й кажуть: ″Я тобі тепер щось смачненького дам, я тут щось сховав для тебе″. Я зраділа, бо подумала, що то буде справді щось смачне. А вони витягли з цидила кусок чорного домашнього хліба та кусок солонини. Я хотіла, але не могла це їсти.., я так за день зголодніла, що увечері дідо мусів мене додому на руках нести.., так я зголодніла. Дідо ніс мене на руках, а я весь час просила айскрем (морозиво). А вночі, – додає Марча, – я не могла спати, бо якась блоха вкусила мене за личко. Я весь час плакала і просила айскрем.

– Ой, але приложила я тобі тоді, – додала тета і голосно засміялася на всю кімнату.

А я все слухав і слухав. І прикро, і боляче було мені, і уявляв я собі всі ті картини, і порівнював, і, головне, шукав якогось сенсу у всьому тому.

Потім ми троє пішли відвідати тету Марію, яка тоді вже мала понад 83 роки. Було тепло, був я тільки в сорочці з короткими рукавами, і перше, що тету здивувало на мені, був годинник.

– Моле, моле, та він має годинки! – вигукнула вона з подивом.

– Тето, та в нас нині годинника має кожен, майже кожен школяр, кожен парубок...

– Но, но, видиш, а тоді, як я була у краї, то годинника не мав ніхто, ніхто навіть не знав, що то таке – годинки.

– Але ж за той час багато змінилося, – і я знову розповідаю громаді моїх двоюрідних сестер та братів та їхнім дітям про наше життя, про дороги, автобуси, школи, телевізори тощо.

Однак їхнє уявлення про нас та наше життя такі діряві й дивні, застарілі та старомодні, що скільки не розказую, а хтось із них завжди запитає про таку елементарну річ, що я ніяк не міг очікувати.

Десь після двогодинної розмови й розповіді про наше життя, коли вже всі присутні гаряче дискутували по гуртках (переважно по-своєму, по-англійськи), раптом звертається до мене моя двоюрідна сестра Юля з запитанням:

– Джордж, а твоя жена має у гавжі електрику?

Я дивуюся:

– А чому ти про це питаєш?

– Та ми б їй купили бігляйс (залізко).

– Юльо, та ми того заліза маємо стільки, що й позичати можемо.., і які тільки хочеш. Дружина має і таке залізко, що саме регулює теплоту, і таке, що само виключається, і таке, що саме скроплює білизну водою...

– Але ж мама розказували, що їм випав вуглик з залізка на нову сукню і пропалив дірку...

Я з приємністю усміхнувся, гордий за прогрес у нашому житті.

12

Тоді, як і раніше, я згадав нашу літературу, пресу і всю нашу пропаганду. На словах надаємо їм величезного значення, приймаємо постанови про підвищення їхнього впливу, а на практиці – якими бідними і блідими є всі ті нариси, розповіді й доповіді, повісті й оповідання про наше колишнє та й сучасне життя, про зміни й досягнення у ньому.

Саме тут, в Америці, я утвердився в думці, як погано ми знаємо своє життя, своїх людей, як мізерно мало й незугарно пишемо про себе, як недооцінюємо свого минулого й сучасного, і я умовно занотував собі в пам'яті (нотатників взагалі не люблю, бо вважаю: що́ не зостане в голові чи в серці – не варте уваги!): розповідати після повернення на численних бесідах про потребу подивитися на наше життя, на його дослідження та вивчення значно ширше, ніж ми це робили дотепер. Наше життя варте більшої пошани, воно має викликати в нас гордість за нашу просту трудову людину, бо в неї надзвичайно міцний життєвий корінь.

Відвідав я не одну нашу сім'ю в Америці, простежив не одну людську долю, ще і ще доводилося мені чути неповторні розповіді про тяжке, злиденне життя, неймовірні страждання, з яких наші люди все-таки знаходили вихід.

– Посмоть, хлопче, – показував мені Петро Горкавий з Кечковець в Пасаїку, – оце є Фрст нейшинел бенк, тут я мав у тридцять

другому вісімсот доларів, – а тоді то були гроші, не те що тепер... – І з дня на другий банк скрахував, а я зостав як голий у терню, – без єдиного доляра, без єдиного цента. І треба було починати все знову від початку!

– Посмоть, сину, – показував, ніби звітував переді мною, своїм земляком, Садик-старший з Ґаврянця. – Всі ті три доми, які мають по чотири квартири, – то мої! А колись тут були звезла, яруги, млаки, мочари, гірші, як там у нас бувають. Коли я те все купив, люди сміялися з мене. А я дав написати кілька табличок, бо по-англійськи я тоді ще нічому не розумів і ніщо не знав, понапихав я ті таблички з усіх боків на мої млаки, а на кожній з них було написано: ″Тут можете сипати сміття″. І за кілька років фірми й люди мені то все засипали. Я лише час од часу брав бульдозер і розрівнював те сміття, щоб люди далі мали де сипати. А потім я з синами став будувати. Посмоть, тепер я ті доми здаю в оренду, здаю багатим людям, а сам з родиною в них лише порядкую, і маю з того стільки прибутку, що і я, і мої сини з родинами маємо повністю забезпечене життя. Але були й такі часи, що я не знав, як перебуду завтрашній день. І таке було, сину, що я день і два нічого не їв, бо не було що з'їсти, не було за що купити кусень хліба!

13

Як бачите, я все-таки в захопленні від Америки! – від наших людей в Америці! Після того, що зробили вони тут протягом одного-двох поколінь, я кажу: здібні то люди, здорові, розумні!

Щоправда, і старомодні вони, відсталі. Освоїли такий кусничок Америки, який був їм необхідний для прожиття. Навіть англійську мову – оту найбільшу перешкоду для їхнього активнішого втручання в життя Америки – вони опанували, проте по-своєму, своєрідно.

Переважна більшість найстаршого покоління переселенців вивчила зовсім незначну кількість американських слів, лише ту, яка найбільш необхідна на щодень: для праці, для склепу та для родинного життя. Не раз мені доводилося бути свідком, як старі люди кликали до телефону своїх дітей чи внуків, бо самі не могли порозумітися зі співбесідником-американцем на другому кінці

телефону. Не можуть вони, як правило, спитати по телефону про відліт чи приліт літака, хоча зі своїми вони можуть наговоритися досхочу.

Мова їхня викликає подив, бо за 50–60 років вони не забули її – рідну, і говорять часом чистіше, ніж не один панок в нас у краю, але й усмішку, бо вживають англійську досить своєрідно. До незвичних для них англійських звуків вони пододавали прекрасні й повнозвучні слов'янські голосні звуки, провели певну слов'янізацію тієї дивної для них мови і, пристосувавши до рідної, засвоїли чужу достатньо. І звучать сьогодні в їхній бесіді як рідні такі слова, як ″педа″, ″стріта″, ″ровта″, мустарда″. Синів чи внуків своїх вони називають ″бойсиками″, до ″штору″ їздять ″карами″, мешкають у чистих ″гавзах″, а при зустрічі з вами можуть запитати: ″а як лайкуєш Америку?″ Англійській мові, напевно, і не снилося, що її слова подружать зі слов'янськими граматичними формами і будуть відмінюватися та дієвідмінюватися – ″склонятися!″ (тобто ″схилятися″) – так, як цього забажає лемко з Маковиці чи з Горлиці.

Однак за таку трансформацію, за таку мову, за таку ″відсталість″ я не насмілююся дорікати отим тіткам та дідам; з них досить, що в Америці вони досягли того, чого досягли, проте зостали людьми!

Та є в Америці поважні організації земляків, яким би можна було дорікнути за такий культурний рівень наших людей.

Я, правда, не їхав до Америки вивчати систему праці тих організацій та установ, тим більше не вважаю завданням цього репортажу критикувати когось за його діяльність чи бездіяльність, зокрема за спрямування тої діяльності. Все це проходить в Америці, країні необмежених можливостей, країні демократичній, толерантній, проте не можу не помітити великого відставання цих організацій та установ з погляду потреб наших земляків в Америці, потреб їхнього культурного чи, точніше, культурно-національного життя, їхньої величезної непоінформованості про наш край та про життя в слов'янській Європі в цілому.

14

Особливу місію (не тільки в Америці) щодо своїх вірників виконує церква. Вона проголошує, що дбає тільки про післясмертне життя своїх вірників. Ця особливість церкви дає їй в руки псевдоаргумент, мовляв, чого нам дбати про задоволення культурних чи культурно-національних потреб наших вірників, коли ми дбаємо лише про їхнє вічне життя.

А поза цим аргументом зостає голий факт – досить випуклий та крикливий, який, як гріх до неба вопіющий, стоїть перед цією багатою організацією і свідчить про її ставлення до справжніх важливих потреб тих людей.

З історії відомо, що церква часто і тривало відігравала важливу й позитивну роль у розвитку історії народу та, зокрема, його культури. Українська церква та її структури (наприклад, у боротьбі проти полонізації та окатоличення України, а в нашому Закарпатті – в боротьбі проти мадяризації) стимулювали й розвивали національне шкільництво, літературу, зокрема полемічну, книгодрукування тощо.

Правда, в сучасних державах головним стимулятором розвитку культури стали державні органи, однак коли вже так склалося, що для тисяч і тисяч наших земляків в Америці церква зостає важливим фактором їхнього суспільного та й щоденного життя, а державні органи Америки не дуже піклуються про розвиток національного життя цієї частини їхніх громадян, то як може вона – церква – не помічати отих великих культурних потреб своїх вірників, своїх овечок, і не братися бодай за часткове задоволення тих потреб.

Нема засобів? – про це не може бути й мови! Церква – та й то не тільки в Америці – належить, мабуть, до найбагатших організацій чи установ. Крім своїх маєтків, вона значною мірою може розпоряджатися й розпоряджається також грошима та іншими статками своїх вірників. Їй досить сказати: ″Дайте!″ – і вони дають. І церква часто використовує цю можливість. Лише протягом одного богослужіння в церкві збирали гроші... чотири рази! Раз – як звично, на церкву, вдруге – на Петрів гріш (щось як релігійні ″національні датки″, тобто – на діяльність Риму), втретє – на подорож до Риму на освячення храму святої Софії, вчетверте – на ремонт церкви.

В іншому храмі, переповненому багатством та протиприродною, як для церкви, розкішшю, священик хвалився переді мною, що лише ″еркондишин″ (охолоджувач повітря) коштував їм тридцять тисяч доларів. Коли я спитав священика, чи аж так потрібен той охолоджувач у храмі, – таж з 52 неділь року лише десь 12–15 припадає на гаряче літо, той відповів: ″Маю пару тисяч вірників (з дітьми й пенсіонерами), я їм сказав поскладатися, вони поскладалися – і все!″

І все!

Однак ні та, багата на вірників та на їхні гроші, ні інші церкви вже з такою оперативністю не дбають про рідні школи, щоб учили своїх овечок не забувати ″руські букви″, рідко котра церков чи школа утримує бібліотеку з ″руськими″ книжками, газетами та журналами, рідко котра має хор, оркестр, танцювальний чи драматичний колектив, організовує бесіди про зміни в житті рідного краю, про його історію та культуру.

А люди для підвищення свого культурно-національного рівня так би всього цього потребували. Бо вони опанували Америку, проте рівень (не)поінформованості про рідний край чи й ступінь пізнання Америки бажав би собі бути значно кращим, комплекснішим, сучаснішим.

Причому коли я заходив у храми та, зокрема, на деякі фари – помешкання священиків – мені тут же спадала на думку картина з книги в початковій школі – як Христос виганяв фарисеїв з храму.

Я вказав служителям церкви на такі асоціації, та, видно, вони самі не дуже вірять у покарання за такі гріхи, як пиха, нескромність, багатство, бо живуть занадто задоволено і, переважно, щасливо. Килими на всіх підлогах, навіть у розлогих коридорах, деревом обкладені стіни, розкішні меблі з усіма технічними винаходами, центральне опалення та охолоджувачі повітря, – навіть у церквах, – мікрофони та репродуктори, автоматичне чи бодай напівавтоматичне керування багатьма церковними ритуалами, – повсюди позолота, блиск, блискіт, блискітки та відблиск, – ото вже справді рай, справжня підготовка до життя у вічному раю! (До речі, в останньому часі вже і деякі наші служителі держави та й церкви змагаються на таку розкіш. Розум – куций, трафаретний, проте меблі, устаткування канцелярій – на замовлення! Продати

б їх, то за кабінет такого директора та церковного служаки можна б меблі для сільського будинку культури – яких у нас все ще дуже мало – придбати.

У тому, що американці не дуже вірять в Бога і не дуже покладаються на його справедливість, мене переконав і такий факт.

Заходжу з тіткою Параскою в церкву і бачу, як вона при вході у храм бере якусь цикльостильовану газету. Потім тітка молиться, а я розглядаю ту газету. Виявляється, що то список вірників того храму, з точним наведенням хто, скільки (від 50 центів до десяти доларів) та з якою метою минулої неділі дарував на цей храм.

Пізніше я запитав у тітки: ″А навіщо той список? Коли існує Бог, то він знає хто, скільки і на яку ціль офірував...″

– Та то для того, – каже тітка, щоб ″фадер″ (отець, священик) не міг присвоїти собі якусь суму з того, що люди наскладали, та й для того, щоб люди давали більше, бо хто дасть мало (або не дасть нічого), тому наступної неділі буде ганьба перед знайомими. А так – і люди знають, хто скільки дав, і ″фадер″ не зможе обкрадати вірників.

– Для того, щоб наступної неділі знати, хто, скільки і на яку ціль жертвував, для того є конверти зі святими картинками на них та з текстом: ″Ім'я та прізвище:″ ″Адреса:″, ″Дарує (скільки):″ та ″Дарує на:″ Отже, туди можна вписати: ″за отпущення гріхів″, ″на Петрів гріш″, ″на поїздку до Риму″, ″на світло для храму″, ″для опалення″, але й ″на сигари фадерові″ – хто його зна? – хіба Бог, якщо він існує...

Тому збирання грошей у церкві – то, власне, збирання конвертів з усіма необхідними даними як і при вкладанні грошей у банк (з тою тільки різницею, що банк приписує конкретні проценти щорічно, а отець небесний – тільки після смерті вкладника).

Отож, церква – установа багата, люди, хоч і не дуже вірять їй та різним фадерам, гроші дають, церква (та й люди довкола неї) багатіє, проте про якусь систематичну культурну місію церкви в житті наших земляків, у підвищенні їхнього культурного рівня не скажеш.

15

Крім церкви, між нашими переселенцями працює також цивільний Лемко-Союз. Ця організація – з давньою традицією, яка дуже багато робила свого часу для полегшення життя нових переселенців, – має все, що для праці між земляками потрібно мати: свої центральні та цілу систему місцевих органів, різні сектори і резорти, свої ″Лемко-клаби″ (клуби), свою газету та видавництво, своїх членів, свій Лемко-Парк, навіть своїх президентів, свої збори, з'їзди, конгреси, свої банкові рахунки, навіть свою політику – домашню і заграничну, має навіть своїх приятелів та своїх ворогів, однак – з болем доводиться констатувати – нема в цій організації тільки систематичної праці з членами, зокрема з молодими, хоч усе те в тій організації колись було! На превеликий жаль та ще на більшу шкоду, – ця організація за роки й роки занадто постаріла, на сьогодні вона є перестарілою, відомою, визнаною, проте організацією-пенсіонеркою, яку за традицією поважають за те, що вона колись доброго робила та якій нині ніхто не дорікає за стан, який у ній усталився та традиційно й формально існує.

Щоправда, я не зустрічався з керівними представниками Лемко-Союзу, бодай принагідно, як зі служителями церкви (на одній такій зустрічі ми домовилися по телефону, та вони не прийшли), проте побував я на їхньому Фестивалі, в їхньому Музеї, знаю їхню газету, знаю кілька їхніх функціонерів та активних прихильників (навіть у нас в Чехословаччині), був я в їхньому клубі, бачив одного з їхніх президентів – це мій двоюрідний брат Осиф – говорив я з кількома запальними членами того Союзу, з делегатами на їхній Конгрес – одним з них був і мій стрико Ваньо – та, головне, бачив я сотні й сотні наших людей – їхніх членів – і мав багато можливостей бачити весь той вплив, який та організація має на життя своїх членів, наших земляків.

Коротко кажучи, Лемко-Союз – одна з найстарших організацій карпатських русинів-українців Америки, одна з найбільш заслужених та, одночасно, одна з найбільш консервативних та закостенілих організацій нашого земляцтва в Америці. Вона традиційно тримається на найстарших, колись активних своїх членах, яким було найтяжче після їхнього прибуття в Америку, і саме тому вони

опановували її найповільніше та найменшою мірою, зрозуміли з неї найменше та посіли найнижчі щаблі в її суспільному житті. Все це видно на тих старих людях, все це помітно відбивається на цій організації. Найчастіше – це ледве грамотні люди, проте чесні, довірливі і жертвенні, і саме тому їх найбільше використовувала не тільки офіційна та бізнесова Америка, але й свої політики та політикани, які, зокрема, в останньому часі навіть наново активізуються та на рівні сучасних політичних спекуляцій і своїх приватних амбіцій не соромляться використовувати патріотичні почуття тих людей та виманюють з них вже не центики, як колись бувало, а таки солідні суми тяжко зароблених доларів, хоч саме ця категорія людей має найменше з чого жертвувати. Навпаки, саме ці люди найбільше потребують мати свою, проте дійову, організацію, яка б саме їм допомагала, їм давала, радила, зосередившись на найосновніших матеріальних та їхніх духовних потребах.

Проте, як не дивно, саме ця організація веде останніми роками найбільш плутану, зокрема, "високу політику", яка рядовому членству не зрозуміла, не потрібна і саме йому нічого корисного не дає.

Найвище керівництво Лемко-Союзу не задоволене післявоєнним впорядкуванням справ у країнах Середньої та Східної Європи, таких як Чехословаччина, Польща, Румунія, Угорщина та Україна, живе допотопним уявленням про розвиток націй та народів та про сучасний стан життя цих народів. Оце керівництво часто не визнає існування окремих народів (наприклад – словацького, твердячи про нього, що весь він – то пословакізовані лемки, та навіть такого великого, як український, твердячи, що його вигадали австрійські німці для послаблення та розбиття єдиної та неподільної матінки Росії, та рівночасно переконує світ про окреме існування неіснуючих народів – наприклад, окремого "карпаторусского народа", який, мовляв, не має нічого спільного з "вигаданим" українським народом, виписує різні скарги та меморандуми урядам різних країн та найрізноманітнішим міжнародним організаціям та установам, включно з ООН, вносить різні карколомні пропозиції та ставить такі ж умови, включно з вимогами створити з частин території Польщі, України, Чехословаччини, Угорщини та Румунії окрему державу – Карпатську Русь і включити її як союзну республіку до складу Радянського

Союзу – і все це в цілому ряді варіантів, альтернатив, часто прямо протилежних, суперечливих і завжди примітивно мотивованих, причому часто не без радянської "допомоги".

А проте для потреб членів Лемко-Союзу у всьому Союзі нема гуртків художньої самодіяльності та творчості, нема шкіл, бібліотек, театральних та музичних колективів, а в Лемко-"клабах" п'ють віски, як у багатьох інших корчмах...

Знаючи про складність життя національних меншин в іншомовному оточенні, тим більше про складність життя переселенців русинів-українців, мені дуже болюче про це писати, тим менше хотілося б мені приписувати комусь якісь нечесні наміри, проте знаючи трохи наших земляків в Америці, їхній рівень матеріального і в порівнянні з ним рівень занадто вузенького духовного життя та їхні справжні потреби, знаючи при цю бодай трохи історію та сучасне життя народів і держав Середньої та Східної Європи, що проживає по різні боки українських Карпат, та розуміючи ще хоча б трошки політику в Європі, не можу не вказати на певну (щоб не казати "повну") невідповідність між Лемко-Союзом, завданнями, потребами, можливостями його членства і завданнями, які в його імені окремі представники беруться розв'язувати, між намаганнями та рівнем дипломатії й політики в Європі та намаганнями і рівнем дипломатії Лемко-Союзу. Тим більше, що до таких намагань, предметом яких є доторканність кордонів цілого ряду країн Європи, завжди приєднуються різні "темні сили" з таборів політичних скрахованців та спекулянтів, які масово виготовляють листи-вимоги та листи-протести, щоб створити враження, що таку їхню ініціативу підтримують широкі маси членства (між ними якісь "лемки з України"), – аж не віриться, що все те можливе в другій половині XX століття.

От за те мої дорікання окремим діячам Лемко-Союзу!

А поки йдеться про земляків та їхні потреби, не зашкодило б, може, й нашому КСУТ-ові ознайомитись з ними. Це допомогло б йому розібратися у психології нашої людини (саме тут, в Америці, значно виразніші як її вади, так і переваги) і краще зрозуміти свої завдання щодо свого українського населення Чехословаччини. Може, таке знайомство й застерегло б його від деякої однобокості, від застарілих форм праці, якщо він не хоче опинатися в ситуації, подібній до лемко-союзівської.

16

Не набагато радісніша ситуація і в загальноукраїнських емігрантських організаціях та установах Америки.

Аж не віриться, з чим тут можна зіткнутися в другій половині XX століття!

Аж не віриться!

Такі вигуки можна б уживати в емігрантській Америці досить часто, бо навіть в країнах необмежених можливостей і величезного технічного та різного іншого прогресу можна бути обмеженим та стояти далеко на протилежному кінці прогресу.

Навіть після поїздки Хрущова до Америки, навіть після космічних успіхів Радянського Союзу, коли значно протверезіли непоправні невизнавачі комуністичного світу, в Америці зостало багато людей – ми говоримо перш за все про українців – які ні й ні не визнають існування Радянського Союзу, а в ньому зокрема – Радянської України. Не те щоб вони не знали про їхнє існування, вони про них знають, але не визнають їх повноправними державами, не хочуть зустрічатися з радянськими людьми (інша справа, чи радянські люди бажають зустрічатися з ними), бойкотують концерти знаних у світі радянських художніх колективів та солістів, проте – а це дивує – роблять усе можливе та й неможливе для того, щоб визволити – не більше – не менше! – народи тих держав з-під гніту не існуючих за їхнім розумінням держав.

У цьому питанні ″антиконтактники″ такі принципові, що кожного, хто спробував зустрітися з радянськими громадянами (або й з громадянами соціалістичних країн), вони називають зрадником, агентом Москви, червоним українцем, не замислюючись над тим, що, може, той ″контактник″ теж проти порядків у Радянському Союзі, а зустрівся зі ″своїм ворогом″ лише для того, щоб краще пізнати та вивчити свій ″об'єкт визволення″.

На час мого перебування в Америці кількість контактників, – отих ″агентів Москви″ – була, на щастя, вже значною, інакше я б, напевно, був змушений контактувати лише з американцями (чи, не дайбіг, лише з американками), пити ″увіскі енд сода″, їсти ″стейки″, слухати ″джовки″, а так я мав можливість пити ″віскі зі содою″, їсти (крім стейків) ще й голубці, слухати (крім джовків) ще й анекдоти, фіглі, жарти, віци тощо.

Але серйозно.

За останні роки ″безпринципність″ між українськими емігрантами переважала, число контактників значно зросло, дискусій на теми ″контактувати чи не контактувати″ давно відшуміли, а про перших контактників, яких тоді з шумом та тріском викидали з емігрантських організацій, говорять нині майже як про першовідкривачів космосу.

Отже, перший вододіл, який виразно поділяє українських політичних емігрантів на дві основні угруповання, є розподіл на ″контактників″ та ″неконтактників″.

Однак цей розподіл діє тільки вдень, при світлі. Поки вулиці й зали освітлені, одні йдуть на зустріч з Іваном Драчем, Дмитром Павличком, Віталієм Коротичем, на концерти Бели Руденко, Дмитра Гнатюка, Капели бандуристів, танцювального колективу Павла Вірського тощо, а інші загороджують їм дорогу, викрикують різні провокаційні гасла, ганяють з різними гаслами, карикатурами, емблемами, прапорами, кидаються помідорами, смердючими яйцями (саме в таких ситуаціях хочеться вигукнути – аж не віриться!), однак коли гасне світло в залі і починаються концерти, ті ″інші″ раптом ховають емблеми, прапори та транспаранти і різними побічними ходами тиснуться у зали, тут же від зворушення та захоплення витирають сльози, щоб після закінчення концертів і плескати, але й свистіти, тиснути руки поетам та артистам, але й розказувати тим же митцям про той страшний гніт, під яким вони там, в Україні, живуть.

Ще цікавішим виходить отой розподіл, коли подивитись – хто був антиконтактником на початку і хто гаряче бореться нині за тісні контакти. З усіх назву лише Український Національний Союз, який справу контактів останнім часом вніс навіть у резолюцію та рішення своїх найвищих органів. Це яскравим доказ тої ″принципової″ різниці між контактниками та неконтактниками, хоч треба визнати, що піонери контактування були щирими прихильниками тої справи, в той час як останні змінюють своє ставлення до справи, може, лише зовні, формально, під тиском громадської ″опінії″, щоб не зостати проводирям у хвості.

Які є аргументи в антиконтактників на захист своєї принципової позиції – одночасного невизнання України та одночасної ″боротьби″ за її визволення?

– Ми ж бо знаємо, кого вони до нас висилають, – сердяться антиконтактники, – це ж усі комуністи, каґебісти! Навіть якби посилали доярок, чи інших простих людей, то й ті були б такими самими агентами Москви...

– Але ж ви кричите про потребу визволення України.., тож як ви хочете визволяти тих, кого не знаєте... Зокрема, комуністів.., їх багато.., вони проголошують себе керівною силою... Тому вам варто поцікавитись, чи вони хочуть визволятися та від чого ви б мали їх визволити...

– Вони раби, а раб не відчуває гніту...

– О, а ви подібні до лікаря, який хоче лікувати людину, проте не хоче наблизитися до неї, не хоче зустріти, бачити та вислухати її.

Принципові люди мені подобаються, отже, ми ще трохи залишимось з ними.

Вони – оті принципові українці Америки – є класичним прикладом того, що можна жити у великій країні і бути дріб'язковим, що можна багато знати і нічого не розуміти, що можна мати багато власних труднощів, завдань, проблем, а бажати розв'язання величезних всесвітніх проблем.

Коли я був у Парижі, десь за три дні до мого повернення додому підійшло до мене двоє функціонерів від бандерівців, які заявили про себе, що вони представляють українців Великобританії і запропонували мені полетіти хоча б на день-два в Англію.

– А навіщо? Що я там побачу цікавого, нового?

– О, тут у Франції нічого нема, проте в нас, як вистрояться сотні чи й тисячі молодих людей, всі у формі; як пройдуть з прапорами, з музикою... От саме вісімнадцятого (жовтня 1969 року) ми всі підемо до радянського посольства, будемо кидати помідори, яйця; прийде поліція, буде про це в газетах...

Слухаю їхню розповідь, від якої обоє вони в захопленні, і думаю, що їм відповісти. Нарешті кажу спокійно:

– Ну і що це дасть?

Вони від здивування замовкли.

– Якби на світі було тихо, як у могилі, – продовжую, – тоді про ваші гнилі помідори, може, й написали б як про щось нове, незвичне, Проте весь світ – мов бомба! Йдуть війни, від голоду щодня помирають тисячі людей, у Мексиці під час олімпіади

стріляли в людей, французькі студенти зовсім недавно майже призвели до кризи всю країну, в Німеччині син міністра Брандта демонструє проти уряду, а ви – сотні молодих людей буде кидати гнилі помідори та ще захоплюєтесь отаким мишачим концертом. Навіть якби на мить стати на вашу позицію, то й тоді ви не спроможні зробити щось вартого уваги ширшої громадськості. Таж у світі є військові сили неймовірної потужності, Союз має ракети – балістичні, міжконтинентальні; з ним на належній відстані тримаються наймогутніші великі держави світу, а ви муштруєте юнаків, з яких жоден не бачив того ж Союзу і більше половини з них вже не говорить українською мовою, вчите їх ″струнко″, ″кроком руш!″, ″до прапору рівняйсь!″ – і вони гнилими яйцями мають визволити Україну!

Зрозуміло, до Англії я не поїхав.

Не люблю ображати людей, навіть інших поглядів, проте не можу не навести тут прикладу з життя тварин.

Колись давно чув я про те, що бик, коли йому вдасться притиснути рогами вовка, тримає його так довго, навіть мертвого, поки, знесилений, сам не здохне. Мені в цьому випадку не йдеться ні про бика, ні про вовка, але про ту бичачу впертість, яка здатна тривати ще довго після того, як вихідна ситуація давно змінилася. Такою впертістю видається мені вся ота ″боротьба″ гнилими помідорами та смердючими яйцями.

Люблять українські емігрантські організації хизувати тим, що вони, як закордонні представники України, беруть участь у різних міжнародних зустрічах, конгресах, конференціях, що вони пропагують досягнення української культури у світі.

Що ж, жодна країна не може сказати, що вона достатньою мірою пропагує свої здобутки у світі, що вона має досить пропагандистів своєї культури. Отже, напевно, не була б проти й українська культура, якби хтось був справжнім пропагандистом справжніх її досягнень.

Отже, глянемо на спосіб та рівень тої пропаганди культури.

17

Десь наприкінці 1967 року відзначали й українці Англії 50-річчя радянської України. Вони покликали до себе різних представників Англії, прийшов аж один представник парламенту (напевно, йдучи туди, він думав про найближчі вибори, а хвалячи український борщ – думав про українські за нього голоси), і виголосили на тому зібранні приятелів та пропагандистів України урочисту промову, яка починалася приблизно так:

"Ми зійшлися відсвяткувати 50-річчя України, держави, яка знаходиться в Східній Європі, між 21 та 40 меридіаном та між 43 та 53 паралеллю, міряє шістсот тисяч кілометрів квадратних, має понад сорок мільйонів населення і столицею якої є історичне місто Київ".

Отже, багато користі від такої пропаганди і від таких приятелів, яким необхідно нагадувати, де є та держава, яку треба рятувати та визволяти... Проте після промови відбулася гостина, на якій гість скуштував українського борщу і тут же зізнався у своїй любові до цієї чи не найліпшої страви у світі, і все це стало неабияким приводом до захоплюючих тостів, патріотичних вигуків, гучних оплесків, "що переходили в овації", фотографування з великим другом України, – як про все це писала "вільна" українська преса.

Хоч вся подібна діяльність української еміграції не вимагає багато зусиль, щоб у ній зорієнтуватися та її зрозуміти, інколи все-таки нелегко встановити, чого в ній більше: власного нерозуму та обмеженості, провокації та спекуляції на почуттях мас чи тої американської надуманості, якою вже встигли перейнятися й численні українці та українські організації західного світу.

Ось приклад.

Відомо, що наприкінці 60-х років, зокрема 1968 року, до нас у Чехословаччину приїздило багато західних туристів, серед них значна кількість українців, зокрема української молоді. Приїхали, пристосувалися належно до порядків комуністичної країни, не протестували, не обурювалися, навпаки, подружилися з нашими молодими людьми, спільно забавлялися, їли, випивали, співали, навіть обнімалися й цілувалися, – все ніби в порядку, – молоді люди!

Та повернули оті молоді туристи додому і взялися, звітуючи перед своїми батьками та організаціями, які "спонсорували" їхню подорож, виписувати по газетах, яке велике діло вони в нас зробили, як наші молоді люди цілу ніч співали з ними "Ще не вмерла Україна", скільки вони розтратили в нас доларів на свою визвольну та місійну діяльність, а на адреси, які вони взяли від наших молодих людей, щоб листуватися з ними, замість дружніх чи навіть любовних листів стали надходити газети та брошури або й інша "вільна" писанина.

Навіть більше!

Троє з "Українського Студентського Комітету", його представники за Америку, Канаду та Францію, надрукували спеціальне звернення до українців у західному світі, щоб ті давали гроші, бо фонди "давно вичерпані", а "зобов'язання наші, разом з нашою працею, зростають з дня у день". Вони, мовляв, "постійно допомагають і тим, які виїхали за кордон, і тим, які зостали на своїй землі і в дуже тяжких обставинах проводять боротьбу за збереження української культури, за збереження української Нації, за збереження української Людини". Вони вже "там дуже багато зробили для української національної справи" (правопис збережено!).

Наївні ми!

Аж досі ми думали, що всі досягнення в розвитку культури українців Чехословаччини, в розвитку літератури, театрального та музично-співацького мистецтва, в розвитку видавничої справи, в розвитку шкільництва, радіо, музею, преси, наукового дослідження нашого минулого та сучасного життя, що всього цього, дійсно, в нелегких умовах, досягли ми, саме українське населення, його творча інтелігенція, – а воно виходить, що то все було зроблено "ними", за їхні гроші, їхнім благеньким та куцим розумом.

Коментарі, здається, зайві!

18

Однак діяльність українських емігрантських організацій не вичерпується такими дрібницями – гнилими помідорами, урочистими вечерями, студентськими провокаціями чи, скажімо, дружніми "гутірками за чайком".

Є на Заході й високі державні установи неіснуючої України. Та існуюча – радянська Україна – має свої органи державної влади в себе вдома, а та неіснуюча, емігрантська, – свої, розкидані в різних країнах світу.

Має вона – неіснуюча – свій парламент, свій уряд, отже, й міністрів, та має вона – саме ота неіснуюча – аж трьох президентів! Крім них, живе ще й безліч різних колишніх найвищих мужів державної влади України. По суті – всі вони є ″колишніми″, проте окремі з них ще марять бути і ″майбутніми″.

Одним з трьох шефів України є колишній прем'єр Карпатської України – Юлій Ревай. Правду кажучи, він видається чи не найрозумнішим з-поміж усіх трьох. По-перше, тому, що хоч очолює Український інститут Америки, отже, проводить певну діяльність (саме він запросив мене на ″гутірку за чайком″), не веде якоїсь помітної крикливої державницької політики. Натомість часто обідає в нью-йорському ресторані ″Будапешт″, привітно розмовляє з обслуговуючим персоналом по-мадярськи, котрий – той персонал, – як тільки помітить колишнього прем'єра, несе йому на стіл погарик барацк-палінки, отже – він рядова демократична людина Америки. В Інституті та на зборах його ще переважно величають паном прем'єром, на сьогодні вже напевно закінчено також його бюст, проте він не соромиться працювати рядовим масовиком: принесе стіл, переставить стільці, відкриє збори, спонукне випити, – справжній демократ!

Його прямою протилежністю є другий колишній шеф неіснуючої України – Ярослав Стецько. З ним я, правда, не зустрівся; пропозицію зустрітися відкинув за мене мій менажер професор Фізер, проте його характеристику нетяжко скласти за відомими про нього інформаціями.

Ярослав Стецько, на відміну від пана Юлія Ревая, проводить весь час найвищу державницьку політику неіснуючої України – зі штабом співпрацівників, з належними фондами, закордонними поїздками, належною рекламою, газетними звітами про його подорожі, візити, зустрічі, промови тощо. (Саме оті газетні звіти були одною з причин, чому я з ним не зустрівся. Ми з паном професором добре уявили собі оту інформацію та інтерпретацію, яку дістала б зустріч з ним у його пресі).

Ярослав Стецько орієнтується, теж на відміну від Юлія Ревая, на найбільш реакційні сили світової політики: на залишки німецької політики, яка й уможливила йому 1941 року стати прем'єром України, на китайського Чан-Кай-Ші, на португальського Салазара, їздить на реакційні світові збориша антидемократичних сил, очолює найнеперспективнішу антибільшовицьку емігрантську організацію – Антибільшовицький Блок Націй (АБН) – і веде ″найпринциповішу″ політичну діяльність американських українців, зразки якої ми наводили вище.

(Дозвольте примітку. Хоча саме діяльність цього типу людей та згадуваного типу організацій є найбільш спрямована проти Радянського Союзу та країн соціалістичної співдружності, незважаючи навіть на фанатичну впертість та заповзятість, з якою вони – особи та організації – працюють на реалізацію своєї політики, мені все-таки здається, що саме з огляду на характер їхньої діяльності, на неспроможність реально мислити та належно пристосуватися до сучасних умов, на фанатизм їхньої політики, вони є найменш небезпечні для інфільтрації їхньої політики нормальним людям. Вони є ″ворогами крупного калібру″, вони є явними та непримиренними ворогами, і тому їх легко розпізнає кожна нормальна розумна людина. Немало дістається критики їхній діяльності навіть з рядів таких же емігрантів).

Третій голова неіснуючої держави є з усіх емігрантських українських голів найголоватіший. Саме він має свій уряд з міністрами та парламент з представниками різних організацій та установ у ньому. Навіть, як кожен повноправний голова, він скинув попереднього голову уряду і призначив нового. Щоправда, скинутий голова не відступив, новопризначений голова наступив, отже, третій голова неіснуючої держави мав певний час, разом зі своєю, аж три голови (хоча на роботі голови це позитивно не відбилося; бо й голови бувають різні!)

Про згаданих політиків можна б дійсно писати іронічно, якби вони займалися лише зніманням та встановлюванням різних голів. Однак за тою грою у голови, уряди та парламенти, за колишніми та сучасними міністрами неіснуючої для них держави, за АБН, за світовим Конгресом вільних українців, за різними конгресами, з'їздами, конференціями, аж до літніх

молодіжних таборів включно, – хоч всюди тут перш за все повно показухи, звичайних для політичної діяльності тріскотні, самовдоволення та й самообману, зокрема обману рядових членів різних організацій, не йшлося ні про працю, навіть про працю-боротьбу, боротьбу за життя та виживання. В нашому випадку найчастіше йдеться про суміш – трохи! – чесної праці, – трохи – необхідної боротьби та – найбільше – спекулятивної політики. В кінцевому рахунку – це занадто складна картина, в якій переважній більшості емігрантів нелегко розібратися. А без об'єктивного аналізу суті справи найчастіше потім надається перевага несуттєвому, непотрібному над вагомим, потрібним та суттєвим для існування такого великого угруповання нещасних людей, яким є без сумніву українська еміграція в Америці (та й інде у світі).

Якби ті організації української еміграції дбали насамперед про розв'язання важливих нормальних проблем нормальних українських переважно післявоєнних переселенців, їх би справді можна було порозуміти чи навіть похвалити за їхню організованість, витривалість в боротьбі, у збереженні важливих ознак української культури та й усього українського життя українців поза Батьківщиною, бо йдеться про занадто велику кількість українського народу та про проблеми бути чи не бути тій важливій частині народу.

Треба-бо знати, що проблеми української еміграції значно глибші та болючіші, що теми розмов в Америці, зокрема, коли є можливість поговорити емігрантам з людиною зі Сходу, значно ширші, ніж теми наших звичних розмов у нас вдома. Небезпека нової світової війни, відносини між Радянським Союзом, Китаєм та Америкою, локальні війни, державні перевороти – все те у численних варіантах, – все обговорюється. Однак, крім того, є тут окремі долі тисяч і тисяч конкретних людей з їхніми нормальними життєвими людськими проблемами. Однак цими немаловажними проблемами рядових українських емігрантів найвищий провід українських емігрантських організацій не цікавиться і їхнім розв'язанням належно не займається, бо в проводі йдеться перш за все про високу політику.

Зокрема, цікавими є уявлення, пропозиції та способи, якими, на думку того проводу емігрантів, мало б дійти до ″визволення″ України.

Сидите, наприклад, у просторій, добре обладнаній квартирі солідної людини-емігранта, в товаристві найкращих його друзів, і раптом в такій ″дружній гутірці за чайком″ хтось проречe:

– Це не те! Треба, щоб Чайна (Китай) зударилася з Москвою, а тоді справа України розв'яжеться сама собою!

Я не повірив власним вухам, перепитав і у відповідь почув:

– Так, треба щоб дійшло до війни між Радянським Союзом та Китаєм, і тоді Україна стане вільною.

Ви розумієте?

Переді мною зразу постала Київська Русь, татаро-монгольська навала, численні війни на території України протягом століть, друга світова війна, десь двадцять мільйонів мертвих радянських людей, між якими чи не найбільше українців... Я ще пам'ятав, що той панок тільки що боровся за життя саме українських людей... Я усвідомив собі, що майже кожен п'ятий громадянин Радянського Союзу – українець.., що майже кожен третій солдат радянської армії – українець, що Китай нападе на Москву не з боку Льодовитого океану, через Сибір, але через українські степи, як і колись татаро-монголи.., отже, ″вони″ все те ладні знищити, а тоді на згарищах, – вони ж бо передбачають поразку Москви, – на свіжих масових могилах перш за все українців вони хочуть проголошувати якусь химерну волю?

– Бачиш, які вони! – каже мені мій менажер, коли ми повертали додому з тої передчасно закінченої ″гутірки за чайком″.

Тоді я змовчав від здивування.

А нині звертаю вашу увагу: бачите, які вони!

Та й це уявлення про визволення України не було вершинним уявленням.

На іншій бесіді в подібній атмосфері молода господиня дорікала українським малярам з Філадельфії, що вони мало втручаються в емігрантську діяльність.

Тоді один з присутніх малярів каже:

– Якщо я маю брати активну участь у цій політичній плутанині, то хочу знати про ставлення того проводу до свого українського народу: планує він – той провід – надалі, подібно, як під час окупації України, судити й карати українську молодь лише за те, що вона була в комсомолі? – і він назвав якийсь циркуляр чи якесь

законне розпорядження, в якому під час війни писалося про такий план. – Планує він – той провід – надалі розбивати тисячі й тисячі родин в Україні лише за те, що один член тої родини росіянин? – і він знову навів якийсь тогочасний документ, де така програма була обнародувана.

(Боже, Боже, хто тільки не нищів та не збирався знищити України, не збільшував горя її людям і якими різноманітними способами це робилося! Тож таки правду казав наш Тарас: ″Гірше ляха свої люди її роздирають!″)

Та не було часу на роздуми. Після короткої дискусії майже всі присутні зійшлися на тому, що той ″провід″ української еміграції надалі подібним способом планує реалізувати визволення України – її дебільшовізацію, дерусифікацію, подібними ″демократичними″ способами вирішувати всі інші її проблеми.

І тут наспіла вершина гуманізму та визвольних прагнень найактивнішого українського емігрантського проводу.

Один з присутніх, на запитання, як уявляють собі бандерівці своє ставлення до сучасної української інтелігенції в радянській Україні, – нічтоже сумняшеся – заявив:

– В цьому питанні в нас є зразок: більшовики! ″Коли вони прийшли до влади, вони винищили всю нашу українську інтелігенцію. Пройшло п'ятдесят років, – і вони мають ″свою″ українську інтелігенцію″.

Ви додумали? До кінця?

На лояльність комуністичної інтелігенції до них – визволителів – вони не розраховують. Тут міркують точно. Милості вони нікому давати не збираються! Отже месії-визволителі України впали б на неї новими кривавими месниками. Раби в Україні, які вже навіть не відчувають гніту, дістали б визволення у вигляді смерті лише за те, що вони були рядовими комсомольцями, рядовими комуністами, що вони є неукраїнцями, що вони роками й десятиріччями в надзвичайно складних умовах революцій, воєн, розрух та навіть голоду оберігали та й розвивали культуру, – писали вірші, складали пісні, зводили будинки, вчили малят пізнавати світ, лікували хворих, малювали картини, проникали в тайни науки, прикрашали та збагачували людське життя. Якими темпами та

на якому рівні – то справа відношення між можливостями, їхнім розумінням та вмінням їхнього використання.

Таки, справді, аж не віриться!

Отож – читайте, симпатики, та міркуйте!

19

Такою постала переді мною – з приватних зустрічей, розмов, особистих спостережень – основна і головна лінія діяльності основного і ″найбільш принципового″ крила української політичної еміграції в Америці.

Зрозуміло, картина ця неповна, невичерпна.

Арсенал засобів боротьби тої еміграції на практиці значно більший та різноманітніший, а діапазон доль окремих емігрантів – безграничний.

Всі відгалуження та різновиди українських емігрантських угруповань на Заході постали як наслідок подій Другої світової війни та політики Радянського Союзу перед і після тої війни.

Взагалі – дві речі дивують нормальну людину, яка ознайомиться з організацією еміграції: величезна кількість тих – політичних, професійних, земляцьких та різних інших – організацій і занадто низький рівень праці переважної більшості з них, та неймовірно велика незгода (чи, хоча б, нетолерантність, що по-їхньому називається ″принциповість″) між ними.

Здавалося б, що спільна доля (точніш – страшна недоля), спільний тягар емігрантського життя (а він таки величенький!), спільна любов до свого та спільна туга за батьківщиною (а вона ще й нині виразно помітна чи й переважає в діяльності емігрантів!), спільні бажання вернутися в Україну (відомо, після певних пертурбацій) і багато іншого чого спільного поженуть усіх емігрантів до тих самих організацій та до спільних дій. Однак цього в еміграції зовсім нема (хоч наявність різних організацій не виключає часом спільної мети).

Досить взяти в руки список української емігрантської преси (а він нараховує десь понад 500 назв видань лише на сучасному етапі!), щоб переконатися про існування десятків інженерських, лікарських, жіночих, молодіжних, церковних, кредитових, науко-

вих, видавничих, ну й, зрозуміло, суто політичних угруповань, – і все те ще у поділі на православних та греко-католиків, на східняків та західняків, на прихильників патріархату та його противників, на прихильників старого обряду (та календаря) та на його модернізаторів, на контактників та неконтактників і таке інше, і тому подібне.

Зрозуміло, я не беруся перераховувати ці організації (навіть найкращі з них) чи характеризувати бодай окремі з них; – протягом мого короткого перебування в Америці я не міг повністю розібратися в їхній структурі та строкатому чи й у прямо протилежному їхньому спрямуванні.

Можу лише констатувати, що значна частина з них має багато спільного, спільний низький рівень, спільні проблеми та спільне антирадянське спрямування.

І тільки в найрідкіснішому випадку можна тут зустрітися з організацією з досить таки продуманою практичною діяльністю чи людьми, які тверезо дивляться на реальний сучасний світ.

Проте є тут і такі люди, і їх все більше і більше.

Треба знати, що за 25 років від закінчення Другої світової війни ті люди, зокрема здібніші з них, і ті, які нічим суттєвим не провинилися перед своїм народом і опинилися в еміграції внаслідок збігу страшних обставин війни, часто й проти своєї волі, пройшли величезною й неймовірно тяжкою школою життя, багато в чому розчарувалися, багато чого зрозуміли, проте атмосфера, оточення, пропаганда, страх, а найчастіше боротьба – сувора боротьба! – за голе існування не дозволили їм зробити більший крок вперед, щоб виразніше відмежувати себе від політичних емігрантських кіл.

– Коли ми опинилися у військових таборах в Німеччині та ще й пізніше, – розповідає майже член тодішнього українського уряду, – ми не пробували організувати своє приватне цивільне життя. Образно кажучи, ми довго сиділи на своїх вузликах, не вступали в школи, не ставали на роботу, не женилися, не заводили дітей, бо нам весь час казали: ″Завтра.., завтра... (почнеться нова війна проти Радянського Союзу), і ви всі повернете додому″. Тільки значно пізніше люди стали пхатися у школи, вивчати мови, шукати роботу, одружуватись, нормально жити...

– А жити треба було – розповідає інший – в таборах всі посади позабирали ОУН-івці, вони собі й продукти ділили, й одяг кращий собі, ну, думаю, треба щось робити – і я спочатку пристав до них. Я був навіть інструктором молоді в них. Мав я свою кличку... Вночі вийду на перевірку, все в темноті робилося, назву свою кличку і мені рапортують. Довго я був у них. Одного разу мене їхня СБ (служба безпеки) хотіла навіть вбити... Ну, думаю собі, треба втікати. І я назавжди порвав з ними.

Інший тверезий голос:

– Коли б дійшло до суттєвих змін в Україні, то ми ні в якому разі не сміємо дозволити, щоб така організація вертала туди, тим більше, щоб саме вона займала там керівні посади. Справа України має вирішуватися в Україні..

Інший варіант тої самої думки:

– Найбільшим нещастям для України було б, якби туди повернула верхівка тої еміграції. Подумати тільки, що от усі ті примітиви почали б за своїми уявами організувати тамтешнє життя... – повна трагедія.., боже борони!

Ще інший погляд:

– Я по-суті не маю нічого проти тих комуністів, щось і вони там зробили, – стільки шкіл.., наукові досягнення, тільки якби.., якби.., якби то вони трохи по-людськи ставились до людей... – і то було його єдине суттєве ″якби″.

І то все погляди ″реакційної″ еміграції!

Хіба не прогрес, коли вам колишні високі посадовці проводу виголошують такі заяви!

Таких, що порвали ″з ними″, що порвали навіть ″назавжди″, стає дедалі більше, зокрема, після того, як останніми роками стали їздити в Україну, в Чехословаччину; вони значно змінили своє ставлення як до ″соціалістичних″ країн, так і до свого ″проводу″. Навіть делегація їхньої молоді, яку бандерівці вислали влітку 1969 року на якусь там конференцію в Європі, прийняла резолюцію, спрямовану чи критично загострену проти своїх батьків. Проте оточення, страх, непоінформованість про справжній стан речей у країнах соціалістичного табору, якісь грішки окремих емігрантів у перших післявоєнних роках, цілковита атмосфера американського життя утримують

всіх тих людей потенціально в рядах реакційної політичної еміграції.

Якби не це оточення, яке весь час робить з тих тисяч і тисяч рядових людей політичних противників, значній їх частині можна було б щиро по-людськи поспівчувати.

Нелегка доля випала їм!

Значна частина тих людей зажила ще Першу світову війну, весь тягар революції та громадянської війни в Україні, нелегкі двадцяті та голодні тридцяті роки. Зокрема, далася їм взнаки зміна умов життя та фашистська окупація України. Опинившись не з власної вини і не за власним бажанням на окупованій Україні, вони на власні очі побачили і на власному тілі відчули нове плюндрування своєї країни, масові розстріли невинних людей, концентраційні табори, виселення, зокрема, молодого покоління на примусові роботи в Німеччину – все те, чим прославив себе німецький фашизм у Другій світовій війні.

Подібно до тисяч і тисяч сімей в Україні, та й в усьому Радянському Союзі, і тут в еміграції майже немає сім'ї, в якій би згадані події не зробили щербину, не вбили батька, чоловіка чи сина, не замордували маму, сестру чи доньку, не збезчестили найсвятіші людські речі й почуття!

Подібно до розповідей тітки Параска чи стрика Ваня, або й інших моїх земляків з-поміж старої соціальної еміграції, нерідко боляче було слухати жахливі розповіді про трагічні долі й невимовні кальварії, які довелося пережити тим людям за їхнє недовге людське життя як перед Другою світовою війною, під час неї та й після війни.

– Я народилася й виростала в нашій прославленій Полтаві... А тоді, в тридцятих роках... ... ... – і та жінка, хоча під час наших зустрічей вона кілька разів пробувала вилляти переді мною своє нелюдське горе, не спромоглася закінчити навіть одне речення, не те що розкрити оті пекельні муки, які змушені були пережити її найрідніші та й сотні її знайомих довкола неї. (Дотепер ця жінка не признається – бо не може і не сміє признаватися! – до своєї Полтави, і в усіх паперах виписує, що народилася у Варшаві...)

Тому я згоден з Достоєвським і ладен кричати: немає Бога на небі, коли такі муки пережили мільйони ні в чому не винних дітей! А якби він все-таки був, то був би найбільшим злочинцем всесвіту, бо допустив на своїх людей – і перш за все на своїх діточок – таку нелюдську кару!

Ще й нині зриваються зі сну українські жінки в далекій Америці, бо постають перед ними картини, які їм понад тридцять років тому як дітям довелося бачити та й пережити.

Вислухав я не одну довгу розмову психолога з такою жінкою і якби в мене було достатньо здібностей на відтворення всього того почутого, всього того, що оті психологи змушені були приглушувати, з'явився би ще один звинувачувальний акт неабиякої сили проти фашизму і проти всякої іншої людської гидоти й ницості, яка ще в двадцятому сторіччі займає так багато місця в людському житті.

О люди, люди, небораки:
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

20

У вступі до цього репортажу про мою подорож до Америки я зазначав, що перебування в Америці дало мені нагоду пізнати українське життя Америки зсередини, дало змогу скуштувати впливу їхньої пропаганди, але дало й досить можливостей спробувати свої сили, вплив нашої ідеології та пропаганди. Бо треба знати, що західні українці, тобто – українські емігранти, які часом приїздять до нас, є трохи іншими в нас, відчувають свою відірваність від ґрунту, а може, і страх від нашого середовища, а є трохи іншими в себе, де, навпаки, почувають себе вдома і мають за плечима велику силу своєї Америки.

Я не спостеріг, щоб хтось з них обурювався в нас, наприклад, з таких слів, як ″здрастуйте″ чи ″спасибі″, ″друг″, ″солдат″ тощо, в той час як у себе вдома вони оцінюють ті слова як явні русизми в українській мові, а їхнього носія – як зрусифікованого українця.

З другого боку, наш публіцист в себе вдома може навіть на найбільш бурхливих зборах чи бесідах вгадати, які будуть до нього запитання і яка може бути контраргументація.

Виступаючи в Америці, треба усвідомити собі, що як і запитання, так і аргументація тут можуть бути зовсім неочікуваними. Та й з формального боку виступи в Америці мусять бути іншими, більш продуманими та аргументованими.

Тому кожен прилюдний виступ в Америці крив у собі небезпеку: яким він буде, чим закінчиться! Бо хоч ми погоджувалися на виступ лише за умови, що там не буде явних провокацій – хто може на початку сказати, як будуть реагувати присутні на виступ людини з комуністичного світу.

Своїми виступами в Америці я зістав задоволеним. Вони розпочиналися спокійно, академічно, проте, в міру того як сипалися гарячі запитання, я входив у свій стиль і відповідав переконливо, незважаючи на те, хто сидить переді мною, або, навпаки, добре усвідомлюючи собі, кого я маю перед собою.

Правда, оцінку моїх виступів краще було б давати не мені. Тому я облишаю це питання, розуміючи сказане лише як коротку інформацію до розділу, а детальніше розповім лише про один мій виступ, де я мав чудову можливість використати свої здібності публіциста – людини з комуністичного світу.

Мої виступи в окремих містах Америки були організовані так, що в кожному такому місті мене очікувала в аеропорті певна людина, хтось добрий знайомий професора Фізера, яка повела мене на квартиру та зорганізувала все моє перебування в тому місті. Однак в Пітсбургу я попав до власника українських радіопередач Михайла Комічака сам, без того, щоб мене хтось туди привів. Комічаку подзвонив про мене його приятель з Нью-Йорка, Комічак подзвонив до мене, коли я був в їхньому місті, запросив у студію, сказав, як до нього попасти в готелі Гілтон, – і я поїхав до нього. Був вечір, ми нікуди не поспішали – і розбалакалися.

Він про мене нічогісінько не знав, крім того, що я є "цікавий українець з Чехословаччини", я про нього до того часу теж ні словечка не чув, отже, наша бесіда почалася з дружнього взаємного допиту: Хто ви? А хто ви? Скільки вам років і ким ви працюєте? Чи ви з України і чи ви давно з України? Виявилося,

що я не з України, а він ніколи в Україні не був, хоч йому було вже десь п'ятдесят років.

Ну а потім почалося:

– Ви комуніст?

– Так.

– Давно?

– 18 років.

– А чому?

– Бо комуністична партія проголосила себе керівною силою держави та прийняла план всебічного розвитку людини та країни, тому завданням кожного чесного громадянина є брати активну участь у реалізації тих планів.

– Але ж комуністи арештують найкращих людей...

– Бували й такі випадки в її історії, проте не вони є характерними для її діяльності. Ця практика властива й іншим політичним режимам, не тільки соціалізмові.

І так десь дві години. Питання все гостріші та гостріші, а мої відповіді теж. Він мені – одну, а я йому – дві. "Побачимо, хто довше витримає", – думав я собі. Він мені про недоліки комуністів, про гарну теорію та погану практику, а я йому про права чорних в Америці. Він мені про гніт та відсталість в Україні, а я йому про наслідки війни, але й про Інститут електрозварювання імені Патона, про літак "Антей", про українських учених в космонавтиці, про Філатова та Амосова, про українських співаків та космонавтів...

О, то таки був концерт! З такою насолодою, з таким завзяттям я вже давно не використовував свої сили та здібності, бо прилюдні лекції, навіть в Америці, це не те! Люди й питають про щось ніби гостре чи й неприємне, та, по суті, то звичайні політичні питання, а тут потрібно було відповідати конкретно на всі висловлені та й не висловлені питання, які тут і там в Америці можна було почути.

– Я думав було зробити з вами бесіду для радіоавдиції, але тепер...

– А ви зробіть! Я вам на будь-яке питання відповім, навіть на те найгостріше чи найпікантніше. Лише мушу мати можливість довести до кінця кожну мою відповідь. А ви не смієте їх скорочувати.

Він задумався.

І ми почали таку ж бесіду – тепер вже під мікрофон – ще раз.

Він представив мене слухачам, спитав про освіту, про роки, про членство в партії, я на все відповів, повторивши, по суті, свої попередні відповіді. Коротко я додав і про основні досягнення в післявоєнному житті нашого населення та всієї країни.

– Пане доценте, – продовжує він, здивований моїм додатком про наші успіхи, – ви говорите про успіхи, але практика інша: у вас в Чехословаччині повсюди черги за товаром...

– Так, у нас в Чехословаччині є ще черги (на, думаю собі, порадуйся, хоч на пару секунд, а тоді продовжую), – проте лише черги на автомашини, – і тут же ще раз добиваю його: – жодних інших черг в нас вже давніше нема. Та й за машинами є черги лише тому, що наші машини якісні і тому значну кількість ми вивозимо на експорт, та ще й тому, що наші люди багатіють швидше, ніж передбачалося, і тому багато людей хоче купити машини, а їх стільки не спонукають.

– Але в Україні так не є, – нападає редактор знову.

– Я не спеціаліст по Україні, тому відповісти на це питання попросіть когось з України, та я все-таки був в Україні, вчився там, отже, дещо можу сказати і про неї. Коли я там був, – а це було десь десять років тому, такого достатку, як у нас, там тоді ще не було, проте відтоді й вони, напевно, пішли вперед у своєму розвитку, тому гадаю, що сьогодні і в них вже нема таких нестатків в основних потребах населення, які були в післявоєнні роки.

– А чому у вас заборонено вірити в Бога? – починає він нову, на його думку, дуже гарячу тему.

– В нас не заборонено вірити в Бога, – починаю відповідати спокійно та переконливо. – Це ви або погано поінформовані про життя в нашій державі, або нароком ставите мені таке питання, розраховуючи, що більшість ваших слухачів є віруючими і тому дуже чутливими до такої теми. Отже, в нас є свобода вірити в Бога так само, як є свобода не вірити в нього. Це записано в Конституції і це проводиться на практиці. Навіть більше: в нас дозволено як агітувати за віру в Бога, що й роблять служителі церкви – священики – щонеділі в церквах та на уроках релігії в школах, так і агітувати проти релігії, що теж робиться агітаторами-

комуністами, але й у школах, у пропаганді. Однак для повної правди треба додати, що ідеологія керівної сили нашої держави – марксизм-ленінізм – виходить з того, що не визнає існування Бога. На цьому будується в нас уся державна політика.

Без перерви, без зупинки ми записали понад годину такої передачі.

– Тільки як мені тепер бути, – міркує стурбований власник приватної радіостанції. – Наша розмова вийшла занадто довгою, то я не можу вмістити все це в одну авдицію.

Я розумію, що замість слова ″довгою″ точніше було б сказати ″неприємною″, то й пропоную йому:

– А ви розділіть цей матеріал на дві частини і пустіть його на два рази. Може, й відгуки якісь надійдуть...

– Та так, так якось доведеться зробити.

Проте пан Комічак пустив по своєму радіо тільки першу частину розмови. Мені довелося її чути – він в ній нічого не змінив, проте другої частини розмови, яка мала йти на радіо через тиждень, його слухачі не дочекалися до сьогодні. Видно, занадто відверта розмова про наші та їхні заслуги та й недоліки не виходила однозначно на користь їхньої країни, і тому редактор другу частину передачі таки не пустив до ефіру.

О, то був вечір, то була розмова! Після поважних академічних зустрічей та дискусій у кількох містах я нарешті був у своєму руслі. Мій знайомий з Чехословаччини, який саме в той час був у Пітсбургу і чув ту бесіду, казав мені: ″Коли б то від мене залежало, я б тобі, тільки за ту частину бесіди, яку редактор пустив по радіо, медаль присудив″.

Проте найкращою медаллю було для мене моє самопочуття. Я таки досить довго відчував велику внутрішню насолоду від тої бесіди. (Шкода тільки, що я не маю її копії; не одному сопляку можна було б носа втерти!)

21

Таку насолоду я хотів отримати у великому та розкішному (як на наші умови) українському рекреаційному центрі в Америці – в Союзівці.

Після якогось мого виступу донька котрогось з шефів Українського Національного Союзу, організації досить багатої, переконала свого батька запросити мене виступити для відпочивальників у Союзівці.

І, дійсно, мені запропонували аж два виступи.

Я згодився і став готуватися до них.

Фірма не найкраща для мене, проте – яка публіка! – сотні відпочивальників, переважно молодих людей.

До жодного виступу в Америці я спеціально не готувався, – це ж бо були виступи на загальні теми про життя українського населення Чехословаччини, найчастіше про його культурне життя та художню літературу, – хоча в кожному окремому випадку я продумував як його зміст, так і його форму. Зокрема, – а це роблю обов'язково, – я старанно обдумував перших кілька речень виступу та заключні слова.

Після багатьох досить одноманітних, бо подібних до себе і не розіграних на всіх ступенях можливостей перед набагато численнішою і досить лояльною публікою виступів, тут я хотів належно використати всі можливості, які обіцяли дати такі зустрічі.

Я уявляв собі переповнений зал байдужих американців, увагу яких потрібно було здобути якимсь незвичним щодо форми початком виступу, – і продумовував цей початок у кількох варіантах до подробиць. Я уявляв собі, як десь в середині виступу добре було б довести їхню увагу й зосередженість до максимальної напруги, загостривши належно окремі важливі проблеми, – і я зосередився на кількох вузлових моментах свого виступу. І, нарешті, десь у другій половині виступу я хотів довести присутніх у залі до того, щоб весь зал трясся від сміху, використавши для цього кільки цікавих пригод та й анекдотів з нашого життя, щоб вони переконалися, що ми не раби, які тільки працюють, а не вміють повеселитися, не знають розваг та радості з життя. Притому – максимальна правдивість, коректність, відвертість, як завжди, але й максимально слушний зовнішній формальний рівень, точно сформульовані думки, дружня атмосфера, належний цілковитий ефект!

Я навіть непомітно поїхав оглянути ту Союзівку. Чудова лісиста місцевість, гарний комплекс будинків, багато спортивних об'єктів, – я придивлявся до відпочивальників, прислухався до

їхньої мови (матеріал їхньої мови, мови поамериканізованих українців, на зразок таких шедеврів, як: ″Пішла'м до штору, купити шусики своїм бойсикам″ чи, зокрема: ″Джан, зайди до салєру, візьми гамер та пофіксуй фенса на конорі″ мав бути матеріалом для запланованої ″розривки″ в залі) і після того, інкоґніто, я звідти від'їхав.

Однак все це виявилося передчасним, зайвим. (Найкращі задуми найчастіше залишаються нереалізованими, найкращі твори – ненаписаними!).

Батьки УНС не довірились захопленим відгукам своїх діток про мене та вирішили перевірити все самим. Зокрема, після мого виступу на радіо їм стало ясно, з ким вони мали б ту честь: ″Він вміє захопити слухачів, – це правда, – він критикує їхні власні вади, та, не задумуючись, критикує й наші!″ (Ото мало бути в тій середині мого виступу, де очікувалася максимальна зосередженість слухачів, під час якої мали б чути навіть муху в залі і навіть якби жодної мухи у всій Союзівці не було). – ″Він виглядає об'єктивним, хоче бути справедливим, проте скрито пропагує соціалізм і не приховує того, що він комуніст″, – доносила Фізеру його розвідка.

Згідно з домовленістю ми приїхали з Іваном Фізером до керівництва УНС в Нью-Джерсі, а керівництво в той час пішло обідати. Це було перше, що нас здивувало. Вони обіцяли показати мені свою ″величезну″ бібліотеку, а, пообідавши, повели мене у якесь не дуже чисте й обладнане приміщення і показують мені якесь книжкове сміття на підлозі.

Це було наше друге здивування.

На бесіді в ″бюро″ вони розмовляють про різні нісенітниці, а про завтрашній мій виступ – ніхто ні слова.

На наш натяк про завтрашній день недбало кидають:

– Так, завтра в нас буде танцювальний вечір, можете приїхати подивитись...

Он як! Мабуть, налякалися, а сказати відверто чи й вибачитися – нема честі!

Отже, мої найкращі виступи в Америці так і не відбулися! Доведеться поїхати туди вдруге!

22

Зустрічі, зустрічі! Багато їх було і – різних!

На одних з приємністю згадувалися зустрічі з представниками радянської України – письменниками, співаками та танцюристами, на інших – цікаво розповідалося про подорожі в Україну чи в Чехословаччину, на третіх точилися жваві дискусії, як і в кожній такій компанії розумних людей, але були й такі, на яких нецікаво було висидіти навіть обов'язкових дипломатичних півгодини.

І з кожної зустрічі – багато вражень, спостережень, привід для роздумів. Але – інколи – привід для сорому, зокрема коли ті, що відвідали Чехословаччину, розповідали про окремі випадки з нашими людьми.

Про те, що деякі наші люди часом навмисне прибіднюються, щоб тільки вилудити пару доларів від рідних з Америки, в нас загальновідомо.

Розказували переді мною пригоду одної американки, яка приїхала відвідати своїх рідних десь біля Михайловець. Вона принесла й роздала невеличкі подарунки, всі були вдячні й раді, та минув десь тиждень, і хлопець – може, її внук – став настирливо випитувати її, коли вона відійде. На запитання, чому він так прагне, щоб вона від'їхала, хлопець відповідав, ″...бо я хочу дивитися телевізор.″ Тоді тітка подумала, що хлопець хоче, щоб вона їм купила телевізор, та й стала виправдовуватися, що вона не аж така багата, що в неї немає стільки грошей, щоб могла купити їм телевізор. Тоді той хлопець уточнив: ″Та ні, ми маємо свій телевізор, тільки поки ви в нас, ми поклали його в сипанець, щоб ви його не бачили...″

Скаржились люди, які вже встигли побувати в нас і на працівників готелів, аероліній, туристичних аґенцій, бензоколонок, що вони обчислюють іноземців, або й прямо випрошують у них долари чи бодай якісь сувеніри.

Були тут неприємні згадки навіть про окремих ″наших″ діячів, які вже встигли побувати в Америці. (Можливо, що й про мене не всі згадуватимуть ″незлим тихим словом″, проте це можуть бути згадки трохи іншого ґатунку).

Отже, різні були зустрічі й бесіди, хоча не кожна з них варта уваги, та навіть не про всі варті згадки можна розповісти.

За час мого перебування в Америці я мав досить можливості оглянути українські рекреаційні осередки, зокрема літні молодіжні табори, зустрітися з письменниками – старшими й молодшими – з кількома малярами, навіть з функціонерками Союзу українок Америки, побував я в кількох університетах та їхніх бібліотеках, виступав перед студентами-американцями, бачив кілька церков; збудованих за старим карпатським стилем і багато оздоблених різьбою по дереву дерев'яних церковок – незвичайно красиві та високомистецькі твори! – отже, ще хоч кілька слів про окремі з тих зустрічей.

23

Характер організацій в Америці занадто відмінний від характеру наших організацій.

Наша організація жінок, молоді, письменників, спортсменів, як правило, об'єднує у своїх рядах усіх жінок, молодих людей, письменників, людей різного соціального походження, суспільного стану та різних тих чи інших конкретних уподобань. Уже ця обставина вказує на те, що діяльність наших організацій є більш різноманітна, її діапазон ширший, що в такій організації погляди на окремі справи можуть бути різні.

В Америці стає членом тої чи іншої організації значно вужче коло людей тої самої професії чи тої самої орієнтації. В дану організацію вступають тільки ті люди, які мають такі самі погляди не тільки на основні речі (як у нас), але на всі питання та всю діяльність тої організації.

Крім того, організація в Америці змушена, як правило, весь час захищатися від критики подібної конкурентної організації, намагатися показати себе та свою діяльність назовні як найкращу та дуже успішну, тому та внаслідок того американські організації виглядають назовні дуже згуртованими, дисциплінованими, однаково мислячими, проте, по суті, в них нема творчого обговорення справ, дискусій про шляхи реалізації своїх планів, про шляхи свого розвитку. Коли в організації все-таки з'являються інакомислячі,

їх часто проголошують ворогами-зрадниками, навіть агентами Москви, їх виключають з такої організації, і організація надалі зостає згуртованою та однаково мислячою.

Тому переважна більшість організацій в Америці є нечисленними, герметично замкненими, з надзвичайно традиційним (аж відсталим) внутрішнім, але й зовнішнім організаційним життям.

Ця традиційність та консервативність оцінюється самими організаціями як принциповість і стабільність, тому на практиці переважна більшість тих організацій у другій половині двадцятого століття живе й працює на рівні другої половини минулого століття.

Це є ще одним доказом того, що можна жити у великій демократичній модерній державі і жити старомодним відсталим життям.

Одночасно це є одною з головних причин того, що сучасна американська молодь, зокрема українська молодь Америки, є настільки незадоволена сучасним життям своїх батьків.

Виростаючи в матеріальних достатках, молодь Америки не має найменшого досвіду з боротьби проти старого способу життя своїх батьків, тим більше не знає сказати, яким мав би бути її новий ідеал життя; тому її діяльність – дрібна і дріб'язкова – виявляється в найрізноманітніших формах протесту, проте протесту необдуманого та й недодуманого.

Під час мого перебування в Америці з'їхалось у штаті Нью-Йорк десь триста тисяч американських гіппі на свій кількаденний загальноамериканський не з'їзд, не конгрес, навіть не пікнік, скоріше на зліт чи просто на вікенд.

Ця акція закінчилася великим громадським скандалом. Організатори очікували десь сто тисяч присутніх. До такої кількості вони підготувалися і сподівалися величезних прибутків. Проте гіппі нехтують матеріальним добробутом, – їли вони мало, спали на природі, тому бізнесмени повністю прогоріли. До того ще Бог послав дощ і холод, почалися масові охолодження й простуди, кілька навіть померло, запаскудився величезний район чудової природи, отже, додатково вертольотами довелося завозити туди ліки, лікарів, гігієнників, ще й "кльозети".

Я бачив, як на закінчення того зльоту тисячі і тисячі автомашин годинами виїжджали на широкий гайвей, зупинялися у придорожніх моторестах і мотелях, як тут же в умивальниках "делегати" роздягалися, милися, прали свій одяг, голилися, сушилися, переодягалися, щоб, дістався трохи людську подобу, могли зайти у буфети і вперше за кілька днів щось людського і, головне, гарячого з'їсти.

Як вияв свого обурення, українська студентська молодь Америки організувала недавно прилюдну лекцію в Нью-Йорку – мене ще тоді в Америці не було – на гарячу та сороміцьку тему "Про статеві зносини людей до заміжжя". А щоб дискусія була цікавішою, тобто більш скандальною, то молодь запросила на зустріч і представників консервативних батьків та навіть найкращих знавців та охоронців цієї справи на землі – священиків.

Можете собі уявити, як десь шістнадцятирічна дівчина, напевно давно вже жінка, з належним ентузіазмом агітує "за", обурені представники консервативних батьків – "проти", а понад все те злітають у небо прокльони слуг божих, які вже й не знають, що й казати. І все те без будь-яких обмежень, – таж все те проходить у країні величезних можливостей і повної свободи, – і все те, як то кажуть, на повні уста та ще з різними пікантними подробицями замість аргументацій.

Наступна зустріч української молоді Америки з подібним заміром мала відбутися далеко поза межі континентальної Америки, на острові Таїті, куди лише дорога літаком коштує двісті доларів. Коли б таку зустріч провести в Нью-Йорку, вона могла б вийти нормальною, а це було б нецікаво, протест проти батьків повинен мати незвичну форму, тому – на Таїті!

Цікаво, правда?

Тому ще кілька слів про українську молодь.

Вдома, в різних суботніх та недільних школах, навіть у молодіжних організаціях та в літніх молодіжних таборах, її виховують бути патріотом своєї батьківщини, знати рідну мову, культуру та історію свого народу, співати рідних пісень, бути сучасним хрестоносцем. Не забуду картину, як під командою таборового виховника-командира та за участі таборового керівництва сотні дітей у формі скаутів марширували до самісінького престолу на

службу божу під невтихаючий пронизливий свист командуючого... – а потім, ознайомившись трохи зі складнощами людського життя, молодь розчаровується і не знаходить виходу з набридлого їй способу життя батьків, або окремі молоді люди зостають фанатиками, передчасно старіють і відходять від нормального життя суспільства.

24

Щоправда, серед молодих українців Америки, незалежно від того, чи вони студенти, поети, маляри, професори чи й інші за фахом, можна зустріти й таких людей, проблеми й думки яких є надзвичайно серйозні, хоча – переважно – сумні.

– На світі – кажуть вони – є стільки зброї, що можна нею десятки разів знищити всю планету. Ви уявляєте – всю! І з Моною Лізою, і з Нотр-Дамом, і з нашою Україною, і з Грецією, і з тою ж Москвою та Америкою! З бібліотеками, з винаходами, з усіма гарними дівчатами, з дітьми і мамами, – всю!

І починають дискутувати, скоріше – задумуватися саме над цією проблемою.

– Контактувати чи не контактувати, – продовжують такі, – приймати правопис, який виробили комуністи в Україні, чи дотримуватися свого старого, докомуністичного, з усіма тими докаліченнями, яких завдали українській мові і польська, і німецька, і англійська мови; видавати в нас і для нас твори тамтешніх українських письменників, писати ″плян″ чи ″план″, ″зал″ чи ″заля″ – яке то все дрібне, мізерне та й нудне у порівнянні зі справжніми проблемами людства, – з голодом, війнами чи з загрозою повною загуби всього людського роду...

О, різноманітна-таки Америка!

Різні є в ній люди, різні проблеми не дають спокійно спати різним її людям.

Старшому поетові Василю Барці уявляються всі ті серйозні проблеми в оболонці релігійно-містичного плану. З обличчя, зокрема бородою, подібному до усталених портретів Христа, в дуже поношеному і вицвілому одязі, у стоптаних сандалях на босу ногу, або й зовсім босий, він і сам, і його замріяна розповідь

нагадують скоріше давнього пустинника-аскета, ніж сучасного письменника. Та й живе він у старій і тісній вежі-ротунді в районі рекреаційної Союзівки в Ґлен-Спей, де супроводить відвідувачів постійної художньої виставки українських малярів Америки. Саме на цій виставці я зустрів і познайомився з ЕКО – відомим українським малярем Америки та видавцем не менш відомого його симпатичного сатиричного журналу ″Лис Микита″, з окремими числами якого я був знайомий ще до нашого знайомства. Саме там маестро подарував мені свою картину, яку в себе вдома я назвав ″Козак коня напував, дівка воду брала″ і яка репрезентує в мене українське малярське мистецтво та гідно прикрашає мою домівку.

Великою несподіванкою була для мене зустріч з невідомим мені до того часу видатним представником українського літературознавства Григорієм Костюком. Болюче здивував сам факт, що він не бачить; я про це не знав і до того часу мені рідко доводилося бачитися та й зустрічатися з такими людьми. Проте поступово і досить швидко мене більше здивували його погляди, його праця, його стурбованість долею не тільки всієї української літератури, але й усієї історії та сучасного життя українського народу. Невдовзі ми перейшли до конкретних розмов про ″Щоденники″ Володимира Винниченка та, зокрема, – про його роман. Мене вразило, здивувало, але й, признаю, потішило, що він – мудрий, розумний і досвідчений – питав в мене – молодого ще початківця в літературознавстві – про мою думку щодо назви того роману.

– Як, по-вашому, було б краще: ″Слово за тобою, Сталіне″ чи ″Терміти″? – спитав щиро, і я відчув, що він таки справді хоче знати мою думку. Почалася бесіда з цього приводу, наводилися переваги та невигоди обох назв та мені назавжди запам'яталася саме ця атмосфера рівноправності людини з величезним життєвим та професійним досвідом з людиною без таких знань і такого досвіду. Цей контакт двох нерівноправних працівників літератури, на мою радість і користь, ще трохи продовжувався, проте, на превеликий жаль, після, як звикли казати, з незалежних від нас причин скоро обірвався.

Інший відбиток накладають ті самі чи й подібні проблеми на представників молодої української мистецької організації, на так звану Нью-йорську групу.

Кількох членів тої групи я мав можливість зустріти. Як кожна група, і вони мають у собі щось спільного та багато відмінного.

Спільним у них інший, набагато вищий, освітній та культурно-мистецький рівень, виховання не тільки на українській культурі, інший погляд на традиції та, зокрема, на завдання чи функцію літератури та мистецтва. Зрозуміло, вони високої думки про себе та про свою творчість і не дуже прагнуть бути зрозумілими ширшому читацькому загалу. Літературну творчість вони розуміють як свій приватний інтерес і витрачають на її презентацію багато коштів (їхні невеличкі книжечки модерних творів видаються занизьким тиражем).

Признаюся, між нами, на жаль, не дійшло до якихось ближчих внутрішніх порозумінь. Вони приймали мене як прихильника старої реалістичної літератури, яка має значні завдання (скоріше: можливості) у вихованні читача, а вони є прихильниками чистого мистецтва, заземлення якого до практичних завдань суспільства, вважають, шкодить його розвиткові та красі.

На цій підставі один з присутніх на моїй бесіді в Чикаґо навіть скаржився в листі до членів групи, що я принизив значення їхньої творчості і що йому було боляче чути, що я, молодий український літератор, сам ″не розуміється на літературі″.

Можливо, я й справді не розуміюся на всьому в мистецтві та літературі, – мистецтво-бо дуже тонка й складна штука – проте я й надалі буду доводити, що воно, в тому числі й художня література, має служити народові, в той час як члени Нью-йоркської групи, та й не тільки вони, прагнуть служити перш за все мистецтву.

Зустрівся я також з кількома українськими малярами Америки – у Філадельфії – і ще раз переконався, якими не завжди солодкими можуть бути американські дні навіть для її митців. У надзвичайно скромних умовах, при величезній затраті незаплаченого часу трудиться тут група витривалих, щоб привчити до малярського мистецтва десятки нових здібних молодих людей та щоб пропагувати мистецтво в неуважній до нього Америці та й поза нею.

Я не знаю минулого тих людей, проте, познайомившись з їхньою працею, умовами для такої праці та й з окремими їхніми поглядами та й результатами їхніх намагань, я не почував себе

між ними як між політичними емігрантами, а як між порядними працелюбними і талановитими людьми, патріотами свого народу. Їхні ″Нотатки з мистецтва″, які, стараннням їхнього головного організатора та творця Петра Мегика, я отримував ще до нашої зустрічі в Америці та ще й після тої зустрічі; це найкращий український мистецький журнал того часу, який я знав, роблений з такою любов'ю та на такому професійному мистецькому рівні, що не можна було не милуватися не тільки кожним його числом, але й кожним окремим його матеріалом, кожною оформленою сторінкою.

На квартиру всесвітньовідомого майстра-графіка – Якова Гніздовського – ми увійшли саме в той момент, коли американські вертольоти підіймали з моря на палубу перших космонавтів, які побували на Місяці. Приділивши належну увагу тій визначній події, яку не можна було не побачити у величезному кольоровому телевізорі господаря, ми дістали можливість подивитися не менш визначну малярську продукцію митця.

Яків Гніздовський – таки митець! Нелегка життєва дорога, величезна наполегливість і неабияка працьовитість, і як результат усього цього, помножена на справжній талант, – висока оригінальність та художня довершеність його творів – все це давно відоме широкому колу шанувальників його яскравого таланту та тонким знавцям світового мистецтва.

Майстер Гніздовський знає свою ціну, проте добре знає і єдиний шлях до вершин мистецтва: лише наполеглива праця, без будь-яких пільг чи протекцій та меценатів, навпаки, в найсильнішій конкуренції з найкращими майстрами, може дати бажані результати.

І це кредо, яке є узагальненням його життєвої дороги, свідчить про ставлення до себе та до мистецтва. І тому зовсім логічною була його відповідь на моє, може, й недоречне, запитання, чи не міг би він посприяти українським малярам Чехословаччини показати їхні роботи в Америці.

– Справжній митець повинен пробитися сам, своєю працею; жодна допомога чи полегота не допоможе митцеві стати відомим.

З українськими жінками Америки (Філадельфії) я теж зустрівся, та з ними я довго не знаходив спільної мови.

Вони запросили мене до себе – десь до десятка їх приїхало на зустріч, та й почали ми розмову. Серед інших успіхів наших митців та пропагандистів мистецтва називаю наші найкращі книжкові видання, а оскільки довкола себе бачу чудові українські вишивки та інші художні вироби, то називаю та показую їм книжку Павла Марковича – ″Українські народні хрестикові вишивки Східної Словаччини,″ яка хоч і з великою бідою та дуже довго друкувалася, проте дуже швидко та успішно розійшлася по широкому світі.

Аж тут чую незгоду. Навіть більше – майже обурення! Причому явне, не приховане за якийсь міщанський бонтон.

Я був здивований, і щоб розібратися, в чому справа, уважно вислухав всю їхню оцінку книги:

– Що він там повитворював! – каже одна з жінок-майстринь – таких узорів в Україні ніколи не було! – до цього зводилося все їхнє незадоволення.

Я пояснив, що протягом років, відколи вони виїхала з України, розвиток мистецтва пішов значно вперед, – це одна лінія моєї аргументації, по-друге, кажу, Маркович зібрав вишивки, які побутують серед українського населення Чехословаччини і до кожного зразку додав паспортизацію. Інша справа – сам характер наведених зразків, вплив на них – на взірці та на їхній колір – сусідніх культур, зокрема мадярської та словацької. Подібно – продовжую, – ми видали дві великі й гарні книги ″Українських народних пісень Пряшівщини″. І там є пісні, яких не тільки до вашого відходу з України, але й ніколи перед тим в центральній Україні не було. Це українські пісні, які створили українці Галичини та Закарпаття. І тут на багатьох з них помітний вплив словацьких, мадярських, польських пісень, але це українські пісні!

Ні та й ні!

І хоч ми весь час сперечалися про книжку Павла Марковича, було ясно, що присутні жінки не признають жодних нових рис українського народного мистецтва, які виникли за півсторіччя радянської України і весь час обстоюють мистецтво кінця дев'ятнадцятого століття.

Мені пригадалися дискутанти, які й розвиток української літератури визнають лише до Франка, Коцюбинського, Стефаника, Лесі Українки.

При цьому пригадалася мені думка великого російського демократа Олександра Герцена, якого сам Ленін назвав його єдиним, хто зберіг честь російської інтелігенції і який на власному досвіді стверджував: кожен емігрант вважає, що розвиток суспільства, з якого він виїхав, зупиняється саме днем його виїзду з нього.

І знову спала мені на думку дискусія про долю всієї української радянської інтелігенції, як її планують вирішувати та розв'язувати нові визволителі України.

25

Скільки б не писати, а кінчати час!

Всіх складнощів українського життя в Америці і так не описати!

Та ще: не я відкрив Америку, не я брав участь у її успіхах та досягненнях, але й не я створив її проблеми, отже, – не мені їх розв'язувати!

Я приїхав до Америки на запрошення Rutgers University of New Jersey як exchance profesor, гарантом та менажером тої поїздки був професор того ж університету John Fizer, проте, будучи в Америці, мене цікавила переважно українська Америка, і розглядав я ту Америку очима чехословацького українця 1969 року, вихованого в сучасному ″соціалістичному″ чи бодай частково вже в ″комуністичному″ суспільстві, розповів читачам того репортажу про найбільш характерні риси тої – української – Америки, розповів щиро і в доброму намірі, та розповів так, як я його встиг побачити та, головне, встиг зрозуміти чи й не зрозуміти, і – пора мені вертати додому!

Зрозуміло, що про Америку можна писати по-різному. Навіть на ті самі факти можна глянути бодай з двох боків, з того чи другого боку барикади; той самий погар є одночасно напівпорожнім та й напівповним. Навіть ті самі автори про ті самі речі (як не раз доводилося читати) можуть в різний час при різних обставинах писати по-різному.

Мені, однак, здається, що про основні, важливі, речі завжди потрібно писати однаково: об'єктивно, справедливо, чесно, так,

щоб і розумний прихильник справи, і розумний противник тої ж справи були змушені сказати: гостро, але правдиво!

Саме так я хотів писати (хоча я не переконаний, що воно завжди так і виходило, бо впливів на моє писання було немало, то міг котрийсь у котрійсь справі незаслужено переважити).

Бо якщо в Америці (″капіталістичній″, ″проклятій″) побудують, нехай з рекламних міркувань, скелет десь сорокаповерхового будинку за двадцять чотири години, причому про це наперед повідомлять, і кілька телевізійних компаній протягом усіх тих годин показує все те чудо техніки та, зокрема, організації праці, то треба однозначно сказати: о' кей, Америко!

Якщо протягом двох місяців перебування в Америці вам не вдасться знайти одного туалету-вбиральні, де б не було туалетнго паперу, мила та осушувача рук, то треба без задніх думок сказати – порядок!

Якщо протягом двох місяців ви побачили сотні телефонів, і тільки на одному з них було переклеєно дірку для монет і написано на тій переклейці ″sorry″ (пробачте!) – то теж таки симпатично!

Тому коли мене питали, що зробило на мене найбільше та найприємніше враження в Америці, я відповідав по правді: ″Мене не дивує, що у вас все є, бо майже все те є й у нас та в інших розвинених країнах; мене найбільше здивувало те, що у вас, все те д-і-є!″

Проте коли ви потрапите в Нью-йоркське нижнє місто, його Down Town, і побачите там нечистоту, якої не знайдете навіть у найбільш нечистій частині мого Пряшева чи навіть моїх Кечковець, теж треба сказати прямо: ганьба тобі, Нью-Йорк, за Твій Подол! Коли побачите тут (та й не тільки тут!) п'яних людей, які сплять вдень на тротуарі, на якому порозкидувані старі брудні та розбиті меблі та інші непристойні речі, то також треба ″демократичному″ та ″місту необмежених можливостей″ Нью-Йорку сказати: ″Негарно, Америко! Сором тобі за це!″

Тому я й казав про моїх земляків, яких недоля закинула у цей далекий та жорстокий край і які працею своїх рук та свого розуму досягли пристойного рівня людського життя і не поробилися пияками, що я в захоплені від них, а про людей, яких та сама недоля теж закинула в цей негостинний край та які попри свою

працю займаються ще й підступними діями та такими ж планами майбутніх дій, занадто небезпечних для багатьох людей, якби тим планам довелося здійснитися, – що їхня діяльність антигуманна, на сором вона її планувальникам! Бо не можна досягти здійснення навіть чесних задумів нечесним способом! Не можна досягти доповнення людських ідеалів нелюдськими способами!

Відомо, – кожна країна має свої проблеми: має їх і велика Америка, має їх – великі! – й Радянський Союз, проте кожна країна сама мала б визначати як свої проблеми, так і шукати людяні способи та темпи розв'язання тих проблем!

26

Трохи відлюдна країна – Америка!

Багата, високорозвинена, проте за великим матеріальним достатком, в якому живе, певно, більша частини її людей інколи губиться просте людське щастя, проста радість з життя, з його успіхів... Це є одною з причин величезної кількості незадоволеної молоді в Америці, нехіть і неповага до гарного одягу та ситого життя.

Тому зрозумілими мали б бути нотки туги та суму, які з'являються в тимчасового відвідувача Америки і які всіма нитками зв'язані з іншим життям.

І хоч у мене не було жодного порожнього дня, хоч мені довелось побувати в різних містах і місцях, бути весь час на допитливих очах різних людей, бути завжди готовим до зустрічей, лекцій, бесід чи несподіваних запитань, все-таки сумно-солодка туга знаходила досить часто доріжку до мого серця і ворушила його досить інтенсивно.

Зокрема, коли я повертав до свого тимчасового дому і сідав перед яскравою картиною закарпатського художника Андрія Коцки, перед його ″Дівчиною з Колочави″, яку я привіз господарям як подарунок і яку вони зразу повісили на почесне місце. Мої думки завжди переносили мене туди, в край таких непорочно красивих і таких глибоко й сумно замислених дівчат.

Яскравість кольорів народного художника України Андрія Коцки, мов сильне світло, заважала мені спочатку роздивитися й

порозуміти душу тої дівчини. Проте поступово, як очі призвичаювалися до світла та кольорів картини, переді мною поставала чи засявала проста селянська краса та благородність тої дівчини. Лагідне й довірливе її обличчя мало в собі й внутрішні слабо помітні риси впевненості та й сміливості, з якими вона дивилася на світ, але таїлися в тому обличчі й рештки столітнього горя й страху, які довелося пережити її народові. Красу й простоту, приховану сором'язливу усмішку та усвідомлення своєї долі, що скоро розів'ється в прекрасну материнську стурбованість, легку іронічну посмішку та нехтування достатками, та ще й дівочу ніжність, принадливість, але й повагу, романтичну окресленість її мрій – все навчився я помічати й знаходити на тому яскравому дівочому портреті, що день за днем ставав для мене ближчим, ставав порадником і другом, однодумцем, моїм земляком. Саме через високі й чисті помисли і почуття тієї дівчини я пропускав, мов скрізь каталізатор, все бачене і почуте – і значно менше справжніх цінностей зоставало зі всього пережитого після її оцінки.

І коли довелося від'їжджати, то єдино оту дівчину на портреті, оту благородну і чисту дівчину жаль було залишати в Америці. Я почував себе навіть трохи винним за те, що я відриваю її від її ґрунту, від місць, де все, що є, – радощі та проблеми – їй близьке і дороге, миле й рідне, і залишаю її одну в тій далекій Америці. Їй не буде тут ні холодно, ні гаряче довкола неї, – центральне опалення та еркондишин тут завжди регулюватимуть та очищатимуть повітря, часто довкола неї лунатимуть музика й пісня, рідна й зрозуміла – українська – та менш зрозуміла – американська, їй не буде голодно в тому домі, тут їй будуть раді, бо вона нагадуватиме господарям їх втрачений рідний край, вона зустрічатиме тут мудрих, добрих і цікавих людей, господарів та гостей, проте передбачаю, буде тобі там сумно, дорога моя Дівчино з Колочави, нев'януча карпатська квітко, відірвана від свіжої вранішньої роси, що студить ноги та веселить зір, що нагадує сльози, але насправді є краплями оновлення вічного життя природи й людини!

27

Вже десь за два тижні до мого від'їзду можна було почути голоси (приватні в розмовах та офіційні по телевізору), що в нас вдома наближається буря, яка має розірватися в першу річницю серпневих подій 1968 року.

Зокрема, телебачення, яке протягом місяців було таке скупе на вістки з Чехословаччини, раптом розговорилося майже виключно про неї.

Та не було нічого радісного в тих вістках, в тій популярності, якої тут набувала в ті дні моя батьківщина.

Останніми днями довелося частіше сидіти вдома, пакувати свої речі та готуватися до від'їзду, видзвонювати по телефону до своїх родичів, отже, й часу для телевізора було більше. На цей раз менше проблем спричиняла навіть англійська мова, бо все частіше тут йшлося про Чехословаччину, про Прагу, про відомі речі.

І коли по телевізору донеслись до нашого дому єдині чеські слова за два місяці – ″Fašisté! Fašisté!″ – це були найбільш незрозумілі та болючі слова!

Господарі дому мовчки спостерігали за моєю поведінкою і не питали, чого я виходжу з хати і подовгу не вертаю до неї.

– Може, хоч продовжиш собі..? – насмілилися на єдине запитання.

– Вертаю! Ні про що інше не може бути мови...

– Не боїшся? – запитали вони після короткого мовчання.

– Боюся лише провокацій... – відповів я, маючи на такий висновок певні причини і певний досвід за плечима. – І дурості, людської глупоти боюсь... – додавав я вже в себе вдома, коли з багатьма подібними запитаннями зверталися до мене мої друзі та знайомі.

Якщо не здивувала мене Америка, я не боявся, що здивує мене моя Чехословаччина, важливі зміни в її політичному житті, проте здивував мене рівень думання окремих ″наших″ людей.

Ще я не встиг отямитися від довготривалого гулу літака, роздивитися, як хотілося, моїх пострижених та засмаглих за літо козаків, помилуватися вирослими за літо квітами довкола нашого будинку, як почалися різні застереження, поради, наївні запитання, підозри та й оцінки всієї моєї подорожі до Америки.

– Відклич поїздку..!

– А ми поцікавимось, до кого він туди їздив і хто йому купив авто.

– Ну, тепер він нарешті поплатиться за всю свою ″революційну″ діяльність!

Це таки вражало, бо, здавалося, – я був навіть переконаний, що за двадцять років було пророблено з людьми велику виховну роботу, виховано нових розумних людей, яким не треба пояснювати, що поїздку не можна відкликати після її здійснення, що зовсім не потрібно цікавитися, до кого я їздив, бо тим задовго до поїздки дуже докладно цікавилися покликані на це як наші, так і американські державні органи, що й моїми заробітками, автомашиною та й іншими результатами моєї поїздки поцікавляться покликані для цього належні органи...

Я гадав, що за двадцять років ми виробили людські критерії, створили належне ниво – етичне, моральне й політичне, з рівня якого кожен робить своє і кожен відповідає сам за себе.

Однак виявилося, що більшість з того, що здавалося міцно і надовго набутим, було нещирим, формальним, всі ті критерії, які здавалися здобутими натривало, не увійшли у щоденне життя; в момент неочікуваного потрясіння все розсипалося, все було зразу відкинуто, і знову запанував примітивний провінціальний, самозахисний підхід до справ.

Руснаки! А вже здавалося, що ми нарешті вийшли на рівень цивілізованих людей! Таж іще зовсім недавно не один з тих провінціалів дуже хотів здивувати світ, проголошував Пряшів центром українського світу, принаймні ″малим″ чи ″другим″ центром, ″українською Меккою″, ″українським П'ємонтом″, – а нині ті вискочки занадто скромні та знову голі в своїй обмеженості та примітивності.

Знову-таки довелося переконатися: справді, Бог по всьому світові дурнів порозкидав!

28

Та я був удома – і це головне.

Перше відчуття дому прийшло незвично й несподівано.

Захотілося мені в братиславському аеропорту нашого пива. До нього я взяв собі смаженої ковбаски, – все це свіже, смачне, як і в решта культурних аеропортах світу, – і я механічно простяг руку до середини стола... Однак серветки, звичайного клаптика паперу, щоб втерти вуста й пальці рук, – тут не було.

І я відчув, що я нарешті вдома!

В нас є мільйони й мільярди, навіть більше, – в нас є два рази стільки, скільки вистарчило б при порядку та економії, – часто майже за кожну більшу будову, фабрику чи іншу акцію ми платимо вдвічі більше, ніж треба заплатити за планом, проте в нас не вистарчає корун та гелерів на ті дрібниці, які часто визначають остаточний рівень, створюють враження, спричиняють неприємності.

У нас виростають величезні модерні житлові квартали, проте дороги й хідники довкола них роками не впорядковані, в нас коштом величезних сум інсталюються найрізноманітніші технічні устаткування для послуг населенню, проте значна частина з них роками не діє; в нас, врешті-решт, збудовано прекрасні аеропорти, як у Празі, так і в Братиславі, які знесуть порівняння з аеропортами найбільших міст світу, проте недбалістю господарів в нас дуже часто стикаємося з такими дрібницями, які псують остаточний вигляд справи та яких би в нас не мусило бути.

І я з сумом змушений констатувати, що ми не зробили кроку вперед в головному – в нашому ставленні до праці, до своїх щоденних обов'язків, до тих дрібниць, з яких складається щоденне життя і виростають великі речі.

І те єдине, чого я все-таки побоювався, не змусило на себе довго чекати.

За кілька тижнів десь у Чехословаччині було отримано листа, в якому ніби писалося: ″Ми з ним тут про все домовилися, зв'яжіться з ним, він про все знає″. Автори цього нерозуму, цієї відвертої провокації – священики.

Після певного часу мені показують вирізку з газети ″вільної″ преси (в якій вільно писати всякі дурниці) про те, що ″Юрій Бача – добре натренований червоний агент Москви″.

А ще згодом з'явилися ″захоплені″ відгуки про те, що ″він є той, який продовжить нашу справу″!

Отже, читайте, знайте (у всьому світі, бо про те писано у пресі) і вибирайте: або ″Юрій Бача – добре натренований червоний агент Москви″, або він – ″наша людина, з яким ми про все домовилися; він про все знає, і ви звертайтеся до нього″, бо саме ″він... продовжить нашу справу″.

І знову: найбільш дивували не та суперечлива провокаційна писанина примітивних емігрантів, а те, що в них стали вірити і деякі – здавалося б! – розумні ″наші″ люди.

А причиною до всього цього з мого боку було те, що в Америці я не цікавився погариком, симпатичними (а таких там немало) дамами, примітивними розвагами (все це зовсім не дивує оцінювачів поведінки людини зі Сходу в Америці), а цікавився життям, проблемами конкретних людей, виступав активно, аргументовано, відверто і, головне, завжди прагнув зостати собою, людиною зі своїми поглядами на справи!

Та, врешті-решт, і це мене дивувало не дуже і не довго. Хіба я не знаю ″наших″ людей? Хіба не я писав про ″Пряшів притягаючий та лякаючий″? Все це данина, яку треба було платити за велику можливість побувати в Америці, – багато бачити і дещо в ній зрозуміти, за можливість подивитися зблизька на її життя і з тої відстані – й на наше.

Велике ж бо – видиться на відстані.

І я плачу́ цю данину, не дуже нарікаючи...

1969–1970 рр.

ЯК Я ДОНОСИВ... НАВІТЬ САМ НА СЕБЕ

Ця тема така вагома, що потребує аж два вступи.

Вступ перший

Спогади – занадто важлива справа!

Зокрема, там, де нема архівів, музеїв історії, бібліотек, де не зберігається документація та не ведуться бодай хроніки, де доходить до частих змін внаслідок воєн, катастроф чи планованих руйнацій, принагідних чи спланованих пожеж, політичних революцій або просто скандалів, де сторіччями не було правди, а була лише тенденція, – там спогади конче потрібна та надто важлива справа!

Я можу уявити собі Англію – державу з кількасотрічними усталеними формами життя та давніми традиціями, де окремі установи існують десь від дванадцятого століття, де окремі роди ведуть свій родовід кілька сторіч, де майже кожна установа – фабрика, школа, клуб, тюрма, казарма, корабель тощо – фіксують кожен найважливіший крок свого існування – там могли б обійтися без спогадів. Там досить з'явитися Шекспірові і писати геніальні твори, а вже про подальшу долю тих творів – є кому подбати.

Проте Україна (як і українці поза Україною, стосовно яких жодна держава, в якій доводилося їм жити, ніколи не прагла їхнього розвитку, розвитку їхньої мови, культури, історії), Україна, яку від початку її історії шматували різні претенденти на її життя та багату спадщину, яку своєю шовіністичною геноцидною політикою нищили, зокрема, російська та радянська імперії різними возз'єднаннями, циркулярами, указами, братніми обіймами ″молодшого брата″ (що силоміць видавав себе за ″старшого″), й

революціями та штучними голодоморами, масовою та планомірною ліквідацією церков, музеїв, архівів, монастирів та бібліотек – усього, що є духовною цінністю та, зокрема, історичним доказом існування, культури, історії, величі та сили українського народу, – така Україна без допоміжної сили пізнання самої себе, якою можуть стати спогади, в жодному разі не може обійтися.

Однак щоб спогади могли належною мірою надолужити те, що знищили недруги України, щоб стати великою допоміжною силою, підводити з колін та вселяти надію – щоб з'явилася правда й поступово переважала й перемогла тенденцію, – вони мусять бути правдивими та щирими. Якщо спогади мали б бути продовженням дотеперішніх тенденцій щодо України, то їх необхідно було б душити вже при їхньому виникненні й карати, як навмисні неправдиві показання караються в судах.

І другий вступ

Не можна повірити (і не дивуватися) заявам багатьох колишніх керівників нашого життя – від старостів сіл, сільських учителів та священиків через чільних представників різних районних, обласних та найрізноманітніших центральних – галузевих чи універсальних – організацій та установ, що вони не співпрацювали з органами безпеки, а часто й самі – ініціативно – з патріотичних, партійних, кар'єристичних чи й інших міркувань – не доносили кому й куди слід було доносити на своїх ближніх чи хоча б лише на ″ворогів народу″[1].

Таж кожен живий – хоч би глухий та сліпий – знав, – не знати не міг і не смів! – що такий обов'язок брав на себе кожен, хто погоджувався на прийняття бодай тої найнижчої посади, що такий обов'язок випливав з ″громадянського″, ″партійного″, ″патріотичного″ ″обов'язку″ кожного, кого партія виховала, кому довіряла, кому допомогла, кого купила й кому платила, кого оберігала від покарання, – і так далі, і тому подібно – формам і методам цієї співпраці немає кінця!

Тож даремно ті людці сьогодні все заперечують.

Коли воно так було, коли з кожною посадою автоматично пов'язувалася повинність чи вимога інформувати ″державу″ про ″ворожу діяльність″ у своєму оточенні та в діяльності своїх колег, приятелів, друзів, родичів навіть тоді тим ″патріотам″ нічого соромитися, як нічого соромитися тим православним, католикам, протестантам, мусульманам та іншим вірникам, котрі ходили в церкву, молилися, сповідалися.., тим іншим, які ходили в магазини, ресторани, на футбол, на збори, маніфестації... Однак всім тим ″вибраним″ необхідно позвітувати про те та й відповідати за те, як вони поводилися в тій своїй ″вибраній″ місії, що вони робили, на кого й на що доносили, чи допомагали людям довкола себе або державі – тюрмі для мислячих чи інакомислячих людей. Бо аж тут починається вододіл: ким ти насправді був і як ти себе, як людина, поводив. Бо можна ходити до церкви, молитися, сповідатися і не грішити, а можна ходити в ту саму церкву, молитися й сповідатися, а притому красти, вбивати чи бодай... скакати у гречку.

Так-от, щоб я мав право питати інших і чекати від них щирої та правдивої відповіді – заявляю: я теж інформував (чи: мене теж змусили інформувати) ″партію та уряд″ про ″ворожу діяльність″ у моєму оточенні та в діяльності своїх колег, приятелів, друзів, родичів навіть! Навіть більше: я доносив навіть на самого себе!

Як те все почалося

Десь під кінець 1953–1954 навчального року покликали десь два десятки ″кращих″ студентів останнього курсу Пряшівського педагогічного факультету на верхній поверх у ″Justičný palác″ (Палац юстиції) у Пряшеві, там нас вишикували в ряд і один із присутніх, не відомих нам товаришів-начальників, звернувся до нас з промовою, в якій доводив (чи пояснював), що міжнародний імперіалізм міцнішає, працює проти нас дедалі більш рафінованими та складними методами, з якими не завжди

[1] Служба безпеки в Чехословаччині називалася ŠTB – Štátna tajná bezpečnosť ШТБ – державна таємна безпека, паралель до КДБ. Оскільки з тою установою та її працівниками будемо стикатися, часто будемо вживати також терміни ″ШТБ″ та ″працівник ШТБ″ (*Ю.Б.*).

встигають давати собі раду ″наші товариші″ – переважно учасники антифашистської боротьби та Другої світової війни, тому необхідно поповнювати ряди ″нашої″ служби безпеки новими, освіченими кадрами, людьми з вищою освітою...

Не знаю – як інших, а мене це не дуже здивувало.

Я стояв десь у другій половині ряду, і коли від нас стали вимагати відповіді, чи ми хочемо поповнити ряди ″їхніх товаришів″, я не знав, що відповім; я посилено думав. Відповідати стали ті – скраю – визначні комуністи, які вже тоді займали посади асистентів кафедри марксизму-ленінізму та інших кафедр, – була в нас така практика, що (через нестачу викладачів) найкращі студенти останнього курсу були й асистентами, – і вони стали посилатися на те, що вони вже практично є працівниками факультету і ″вони не можуть... ″

Тоді найвищий начальник з-поміж присутніх зупинив той ″процес масового приймання на роботу″ випускників факультету і сказав: ″Добре.., розуміємо.., ми беремо до уваги вашу ситуацію, проте ви подумайте.., кожен окремо.., може, ми до вас ще підійдемо.., поговоримо з вами наодинці...″.

Примітка перша:

Щоб мої спогади відповідали моїй вимозі бути правдивими, мушу навести:

Може, всього цього й не було. Бо коли я значно пізніше підходив до присутніх на тій оказії, вони ні про що не пам'ятали і вдавали, ніби про все те вперше чують... То, може, мені приснилося все те, або я вигадав? Або ті товариші загубили пам'ять?

Не знаю, яка доля спіткала інших колег з-поміж тодішніх ″вибраних″, проте десь під кінець того ж 1954-го року (а може, початку 1955-го) підійшов до мене не відомий мені ″товариш″ – невисокий молодий симпатичний українець – і розпочав зі мною розмову, ядром якої, як виявилося, була та ж сама проблема рафінованої праці ворожих сил, проти яких мусимо поставити ″нашу″ силу.

Зрозуміло, розмова була ніжною, спокійною, пересипана лише натяками на те, що наш робітничий клас і наша партія прагнуть

дати кожній молодій людині можливість здобути вищу освіту і зажити щасливим життям, проте наші вороги...

А закінчилася та розмова й зустріч натяком, що ″я ще підійду до вас.., ми ще зустрінемось.., ви такий розумний, перспективний.., з вами цікаво...″ – ніяких угод, зобов'язань, підписування паперів чи чогось іншого тоді ще не було!

І підходив.., кілька разів – і знов нічого, тільки розмови.

Аж десь пізніше, можливо, через півроку-рік, закінчилася така чергова зустріч і бесіда тим, що нашим зустрічам треба надати якийсь лад, належну форму і, ″щоб ніхто не міг зловжити вашим прізвищем та інформаціями, які в наших розмовах з'являються, підпишемо заяву про взаємну мовчанку та домовимось про псевдонім...″ – щось у той спосіб.

Знавцю діалектики не можна було не помітити, що якраз тут і саме в той момент ″кількість стала переходити у якість″. Так само не можна було не помітити та зрозуміти, що відтепер починається співпраця з відомою ШТБ.

Признаю, я це помітив. (І усвідомив.., бодай частково...).

Однак, оскільки дотепер ні разу не йшлося про якісь конкретні важливі секретні речі чи, не дайбіг, про якісь доноси та ще й на близьких людей (у крайньому разі лише натяки на те, що ″якби у вашому середовищі ви помітили щось явно антидержавне чи вороже щодо нашої народно-демократичної республіки, то ви б про це поінформували, бо, знаєте, ворожі сили.., і ніколи не можете знати, хто, де й коли до вас може підійти.., – ви ж відомі.., вас знають.., ви ж такий популярний...″), то великої небезпеки від такої згоди я не передбачав.

Отак і тоді я розписався на якомусь папері і придбав до свого імені та прізвища псевдонім Рубач. (Саме тоді я читав і захопився Франковим твором під такою ж назвою. Як відомо, герой цього твору вагається, чи вступити на тяжкий шлях боротьби за правду й справедливість, де його чекають нелегка доля та тяжкі випробування. Твір закінчується рішенням героя твору вступити на такий шлях: ″Я пішов! Він дав мені сокиру...″ Саме тому я запропонував такий псевдонім; тим більше, що він хоч трохи нагадував і моє ім'я: Юр. Бач.)

Примітка друга

Чому я це зробив, і який мій погляд на цей крок сьогодні?

Відповіді на ці питання знайдете на наступних сторінках книги. Відповіді нелегкі, але й не такі складні чи незрозумілі, як може здаватися.

Проте щоб вони були переконливими, то повинні бути не тільки щирими, але й обґрунтованими.

Як відомо, я походжу з десяти дітей бідної селянської родини. І нехай основний тягар моєї освіти весь час лежав на плечах моїх няня й мами, все-таки допомога ″держави робітників та селян″ здібним дітям робітників та селян видавалася тоді великою. І мені – молодому громадянинові народно-демократичної республіки – хотілося віддячитися такій державі за її турботу про моє навчання та виховання.

Про капіталістів та імперіалістів я знав як про найбільших визискувачів та гнобителів народних мас. І якби не ″переможний Радянський Союз″, який раз і назавжди визволив нас з-під капіталістичного ярма, ми б надалі гнули спини в тому ярмі. Тому ми повинні бути вдячними саме тому Союзові та й допомагати йому в боротьбі проти світового імперіалізму, бо якби ворожі сили, що з'єдналися на боротьбу саме проти того Союзу, перемогли, то у школу вернулися б знову лише діти багатіїв, а ″наш народ″ надалі гнув би шиї під нестерпним ярмом капіталістів та імперіалістів. А оскільки ворожі сили діють дедалі більш рафінованими методами, проти яких ″наші товариші″ вже не спроможні боротися, ми повинні...

Про ″українських буржуазних націоналістів″ тоді я ще не чув і не знав. Тоді вони не відіграли жодної ролі в моєму житті та в рішенні служити ″партії та державі″.

Перші кроки на новій дорозі

Першою конкретною справою моєї співпраці з ″нашими″ проти імперіалістів була звичайна зацікавленість мого ″шефа″ в

такій буденній справі: 1948 року у празькому ″книгоиздательстве Хутор″ було видано 336-сторінковий ″историко-литературный сборник ПРЯШЕВЩИНА″, ″главным и ответственным редактором″ якого був ″И. С. Шлепецкий″.

Той збірник – явно русофільського ідейного та й політичного спрямування – відносно добре розходився між тодішньою ″карпаторусскою″ інтелігенцією, бо був єдиним джерелом знань про ″русско-украинское население″ Східної Словаччини, проте весь його тираж зразу так і не розійшовся. Отже, частина того накладу опинилася в племінника головного редактора – в учителя Пряшівської середньої школи – мого друга й приятеля – Андрія Шлепецького. І мого ″шефа″ зацікавило, що то за книга, скільки тих книг у товариша Шлепецького, кому й по скільки він її продає чи роздає і таке інше. Просто – його це зацікавило. І не було нічого простішого, як при першій нагоді спитати Андрюшу Шлепецького про ту книгу. Андрій розповів про все, пов'язане з книгою, показав мені її та й при цій нагоді подарував і мені один екземпляр, хоча цю книгу я вже раніше придбав у книгарні. (Ця книга – старанно переплетена – до сьогодні зі мною). І знову при першій нагоді я про все це розповів (чи переказав) моєму ″органові″ – молодій симпатичній людині, котрій усе довкола нас його й мене цікавило.

Примітка третя

При цій нагоді – при виконанні першого мого завдання у справі "викривання ворожої діяльності" слід навести таку важливу деталь. У розмовах про "співпрацю" часто говорять про нагороду за таку діяльність. Я не знаю, як було з іншими, а от мені саме тоді – і то єдиний раз – дали в руку сто крон чехословацьких, мовляв, можете зайти з ними на пиво (про Андрія було відомо, що він полюбляв ходити на пиво в готель "Дукля" саме через не найкраще здоров'я) і за розмовами дізнатися про ту книгу.

І ще раз про нагороду.

Значно пізніше, десь при четвертому чи п'ятому "органові", мені одного ранку подзвонив той "орган" і спитав, чи буду я вдома, "бо у вас сьогодні день народження, то я б хотів зайти й поздоровити..." І він зайшов, приніс пляшку вина (28 крон) і десь

шість чи вісім рогаликів та в папері десь, може, двісті грамів ковбаси. Він поводив себе безцеремонно, попросив склянки, налив собі і мені, ми випили і він став їсти. Я був після сніданку, то не їв і тільки дивився на нього, як йому смакує. Він доливав собі вино, а я сказав, що в мене лекції і не можу пити; тоді він сам все з'їв і все вино допив.

Був це перший і єдиний раз, коли "орган" дозволив собі зайти до мене на квартиру та ще й там "гостити".

А згадую цю дрібничку тому, бо хто його знає, як він її – ту "гостину", і чи тільки в той єдиний раз, – задокументував у своїх паперах. Цілком можливо, що він записав десь там, що з нагоди мого дня народження він розкельтував (минув) на мене, може, й кілька сотень. Та ще не гарантовано, що таких записів могло бути більше, бо вони квитанцій не просили, то могли в себе записувати що хотіли.

Та мого першого симпатичного шефа, на жаль, скоро замінив інший шеф, інший ″орган″, – високий кістлявий несимпатичний словак (десь від Стропкова) – Orosz. Кілька разів ми зустрілися, проте жодної симпатії до того товариша в мене не з'явилося; навпаки, виникала неохота до співпраці з ним. І якби не нагода, то, може, до розриву тої співпраці таки було б дійшло. Однак скоріше, ніж дійшло до якогось порозуміння між нами, від того ж Андрюші Шлепецького я дізнався, що в поїзді з Бардієва до Пряшева до нього підсів незнайомий йому чоловік, дуже швидко з ним познайомився, розповів про себе, що хоче вступити на заочне відділення Пряшівського педагогічного факультету і попросив Андрія допомогти йому в цій справі. Андрюша тут же згодився, за що Орос відкрився перед ним і навіть сказав, що ″співпрацює″ зі мною, назвав навіть мій псевдонім. Тому коли Андрюша зустрів мене, то здалеку на повний голос привітався: ″Здравствуйте, товаріщ Рубач!″

Хто знав добряка Андрюшу Шлепецького, який, будучи студентом Празького Карлового університету, хитався між комунізмом та бажанням стати православним священиком (за що його викинули з рядів КПЧ), між москвофільською та українською орієнтацією, (нарешті став і на все життя зістав невизначеним ″карпаторосом″),

той зрозуміє, що з того часу в Пряшеві не один тільки Андрій Шлепецький знав про мій ″літературний″ псевдонім.

Зрозуміло, я віднайшов свого попереднього шефа і ″з обуренням″ розповів йому про цю аферу. Після того той Орос назавжди зник з мого життя; його, здається, звільнили з праці (або принаймні перевели на іншу ″ділянку″ роботи).

Третій мій ″орган″ був теж високим, малоговірким, несимпатичним та ще й занадто обмеженим. З його розмов можна було відчути та зрозуміти, що він говорить зі мною тими словами, якими йому було сказано зі мною говорити. Власного погляду, власних думок чи якоїсь власної ініціативи він ніколи не проявив саме за нездібність до цього. Тому, крім антипатії до нього, я жодної конкретної справи моєї з ним співпраці не запам'ятав. (Пізніше я дізнався, що він був начальником міліції в одному з районів Пряшівського краю, проте з цієї посади його звільнили через звичку випивати. Ще й такі чутки ходили по Пряшеві, що він ходив бити арештантів під час нічних допитів.) Отже, я знову поскаржився першому шефові, а той скоро познайомив мене з новим моїм ″органом″.

Перед моїм від'їздом до Києва в жовтні 1956 року сталася одна пригода, яку варто згадати як важливу та з негативним наслідком для конкретної особи, якій я нібито нашкодив.

У Пряшеві жили й працювали Ірина та Василь Суботи – викладачі кафедри української мови та літератури. Я працював асистентом кафедри російської мови та літератури, однак оскільки я вже тоді цікавився українськими справами, Суботових я знав і співпрацював як з активними людьми. І тому коли перед моїм від'їздом в Україну до мене підійшов Василь Степанович з питанням, чи не взяв би я від них одну валізу зношеного дитячого одягу для дітей їхньої родини, яка за тою валізою приїде з Кривого Рогу, я, зрозуміло, згодився. Навіть думки, що я про це буду інформувати ″наших″, в мене не було. Однак коли за кілька днів перед від'їздом до мене підійшов мій тодішній ″орган″, щоб попрощатися зі мною та й домовитися про співпрацю на випадок, що в Києві я буду свідком чогось незвичного, то поцікавився, чи не везу щось від когось в Україну, я

щиросердечно розповів про валізу з одягом, все ще не підозріваючи, що й такі дріб'язкові речі можуть бути предметом державної безпеки чи справою міжнародного імперіалізму. Однак коли в травні 1957 року я повернув додому, той самий Василь Степанович Субота при зустрічі вилаяв мене, мовляв, ″навіщо ви брали наші речі, коли тут же пішли доносити на нас...″ Я пояснював, що не доносив, а на запитання відповів, бо не вбачав у цьому нічого недозволеного чи небезпечного. Я виправдовувався перед Суботами, та все-таки перший досвід з того, що моя невинна співпраця може мати й такі наслідки для невинних людей, я придбав саме тоді. Це мене заболіло і, признаюсь, досить довго боліло. З того часу я став більш обережним у співпраці з ″нашими″.

Київський період співпраці

Як я навів, перед моїм від'їздом в Україну до мене підійшов мій тодішній ″орган″ і сказав, що дасть мені контакти на людину з чехословацького посольства в Москві, до якої я зможу звернутися, якби там щось цікавого довкола мене було, ″а може, він сам до вас обізветься″. Тоді, за досвідом з кінофільмів, я склав пароль з кількох речень, передав його ″органові″, сам добре його запам'ятав – і поїхав.

Досить довго ніхто не підходив. Аж одного разу підійшов до мене якийсь чех і, знехтувавши всіма законами конспірації (що мене навіть трохи образило, заявив: ″Mám s sebou vaše povídáni, ale nebudu ho číst, není třeba…″ (Маю з собою ваші примовки, проте не буду їх читати, вони не потрібні) – назвав себе працівником посольства та досить скоро перейшов до справи: чи діється довкола мене щось цікавого, чи підходив до мене хтось чужий, чи не ведуться в моєму середовищі якісь незвичні розмови... Оскільки нічого такого довкола мене не було, я просто відповідав на все: ″ні.., ні.., ні..!″ Тоді він дав мені прізвище, ім'я та по батькові одного київського ″радянського″ товариша, його телефон і сказав, що той товариш за мною зайде, а коли б я щось потребував, тоді можу подзвонити за цим номером. І відійшов – так швидко, як несподівано з'явився.

Я старанно та конспіративно записав все те у мій невеличкий блокнотик – прізвище – з кінця, число телефону так, що слід його читати від середини по одній цифрі наліво та направо – і чекав.

Той товариш нарешті з'явився: скоріше старший, ніж молодий, стриманий, малоговіркий, таємничий. Він приходив до мене рідко, проте приходив. З нашої з ним співпраці запам'яталася тільки одна справа. Серед наших ″чехословацьких″ студентів був один – надміру худий, стрункий, високий – Саша Р., син відомого професора-математика з Братислави, який впав в око ″радянським″ тим, що ніби підходив до словацьких туристів, які приїздили в Київ. Отже, потрібно було дізнатися, чому, з якою метою Саша робить такі відвідини. Не було жодних проблем розв'язати цю справу. Я підійшов до Саші і спитав його про це. Він відповів, що колекціонує поштові марки та й, здається, монети, тому підходить до туристів і міняє ним зібране на те, що вони йому приносять. При цій нагоді розповів мені, що недавно виникла одна проблема: хтось з туристів перед готелем кинув між дітей, які завжди групуються довкола туристів, жменьку дрібних монет, діти накинулися на ці монети, хтось з туристів став їх фотографувати, інші посміхалися, і все це розгнівало радянських охоронців порядку, які стояли недалеко.

При найближчій зустрічі я передав цю інформацію моєму київському зв'язковому. Чи повірив він мені, чи так воно було – не знаю, я не досліджував – і жодні інші випадки з нашої співпраці мені не запам'яталися.

Про інші проблеми в Києві

Та коли вже розповідаю про Київ, пригадую ті дні, місяці й роки, наведу кілька прикладів чи проблем нашого земляцького – студентського та аспірантського – життя.

Наслухавшись до мого приїзду у Київ про ″чудові″ успіхи наших українських хлопців та дівчат, які поїхали на навчання в Україну згідно з постановою ЦК КПС від грудня 1955 року, я або припускав занадто низьку вимогливість радянських вузів до закордонних студентів, або уявляв собі високу професійну майстерність радянських педагогів, які всіх студентів вміли підтягти до відмінників.

Інакше я не знав, як собі пояснити, що всі наші студенти вчилися в Союзі на відмінно і без будь-яких проблем.

Однак коли я приїхав у Київ і трохи познайомився з нашими студентами, то побачив, що між ними, як і в кожному іншому студентському колективі, є свої проблеми: не всі вчилися на відмінно, не всі вели себе як слід та було тут і таке, чого в інших колективах не було.

Найбільше серйозних проблем виникало від того, що тоді було заборонено радянським дівчатам виходити заміж за іноземців, а іноземцям – одружуватися з радянськими дівчатами. З цієї заборони виникало багато різних, часто й досі драматичних, ситуацій.

Зупинюся тільки на двох.

Дуже молодого та наївного нашого студента Михайла Ч. обвила навкруг пальця, тобто ″шалено″ покохала, симпатична студентка Оля. Дивним у цій студентці було її походження. Спочатку в неї ніби помер хтось з батьків – мама чи тато. Тоді другий з батьків одружився вдруге. Тоді помер другий з її батьків, а нерідний батько одружився чи мати вийшла заміж вдруге. Таким чином, жоден з її батьків не був її татом чи мамою. Тому кілька разів змінювалося її прізвище, і ніхто не знав її справжнього походження та первісного прізвища. До того, вона й сама часто називала себе різними прізвищами, а коли їй дорікали за це, виправдовувалася саме тими частими змінами в її родині. Отже, ніхто ніколи точно не знав, хто вона, звідки, як то з нею насправді. До того ще, вона часто міняла своє ставлення до нашого чи свого Михайла. То вона страшенно закохувалася в нього і силувала його до оформлення їхніх відносин, то він наполягав на цьому, а вона ніби не хотіла виходити за нього заміж, – проблем тут було немало. До того, Михайло став моїм родичем через шлюби його родичів з моїми родичами та навіть через мій шлюб.

Лагодити подібні справи було занадто складно. Однак, як голова чехословацького земляцтва в Києві, я був змушений втручатися у ці справи.

Крім того, мене було заанґажовано й до вирішення другої подібної справи, яка мала ту саму основу, проте зовсім іншу і спокійнішу розв'язку.

За мною, як за головою земляцтва, зайшов наш студент Віктор К. і запросив в гуртожиток, де він жив з ″радянською″ студенткою Валентиною, яка очікувала від нього дитину. А кімнатка та була буквально неповних два на два з половиною метра. Коли я зайшов у ту кімнату-квартиру, в якій була одна постіль, то перед тою постіллю було менше місця, ніж на другу таку ж постіль. А в кінці постелі – стільки місця, що можна було привідкрити двері, за якими на стіні висіла дерев'яна вішалка на рушник чи на пальто. У головах постелі стояв невеличкий столик, а решта простір служив на те, щоб можна було встати з постелі на підлогу. І то вся квартира для двох, які чекали третє. Місце на все інше було під постіллю. Це мене так вразило, що я тут же пішов до консула – поважного досвідченого дипломата, який перед тим працював роками в Китаї чи Японії – Рудольфа Рудольфовича Шміця, розповів йому про все і попросив негайної допомоги. Він взявся за ту справу, допоміг; ті двоє побралися, після закінчення студій повернулися у Пряшів і до сьогодні живуть як щаслива родина.

А в тому першому випадку ще довго не можна було розібратися що й до чого, хоч, нарешті, і він закінчився одруженням.

Шкода було б не згадати ще одну пригоду.

Петро Ґула – наш молодий талановитий поет – протягом усього студентського життя вів себе екстравагантно. Навіть купив собі святкову форму радянського офіцера, почепив на неї погони підполковника і в такому вигляді з'являвся на людях як у Києві, так і вдома в Межилабірцях. І нехай на вигляд він, як сам про себе казав, не був красенем, його ″посада″ поета та закордонного студента робили його дуже популярним у студентському середовищі Київського педінституту. До того ще, він багато курив, трохи випивав, вів себе франтом, отже, дійшло й до того, що в нього часом бракувало грошей. Одного разу він кинув свій закордонний паспорт на ковзанці у сніг і пішов до міліціонера заявити, що йому вкрали паспорт, у якому була значна сума грошей. У той самий час хтось з присутніх на ковзанці знайшов той паспорт та й підійшов до іншого міліціонера, яких тут ніколи не бракувало, і здав йому той паспорт. Через кілька хвилин обидві інформації зустрілися десь в міліції, і неважко було встановити суть справи: в паспорті, який Петрові ніби вкрали, не могло бути стільки грошей, як він

заявив, бо студенти засвідчили, що вчора ввечері він позичав у них кілька рублів на сигарети.

Виник скандал, – і то серйозний – з закордонним паспортом – символом держави та патріотизму громадянина!

Петро не вигадав нічого мудрішого, як зачинити себе в шафу і вдавати, що хоче отруїтися, бо взяв з собою туди чорнильницю з чорнилом.

Виник скандал у квадраті.

Петро протверезів, узяв копу чистого паперу, на 16 сторінках виклав автобіографію до найменших подробиць і все те надіслав чехословацькому посольству в Москві.

Через кілька днів цей лист опинився в мене як у голови чехословацького земляцтва. Зрозуміло, всього листа я не пам'ятаю, проте точно пам'ятаю його перші слова: ″Всю мою жизнь меня сопровождают два моих недостатка: я слишком мал и очень некрасив″.

Тут нічого не можна було зробити, довелося погодитися з рішенням нашого посольства в Москві, – і Петра, після недовгого зволікання та певного впорядкування справи, було відправлено додому.

Ще одного студента було відправлено додому в часі моєї аспірантури та мого головування в чехословацькому земляцтві в Києві.

Наш студент Андрій Динчак виділявся з-поміж інших тим, що носив дуже товсті окуляри – десь одинадцять діоптрій! А студентом він був симпатичним, веселим, навіть гумористом. Але й гострим на язик! Коли якось сестра одного радянського студента передала своєму братові пакунок сорочок, щоб він їх попродав поміж студентами з заробітком для неї, Андрія ця справа обурила, і він прилюдно заявив: ″Таких комуністів треба вішати!″ Зрозуміло, студент-комуніст, який спекулював на нестачі товарів і не переніс такої образи, переінакшив слова нашого студента і доповів куди слід, що чехословацький студент радить вішати комуністів.

Зрозуміло, що й у цьому випадку результат міг бути тільки один. Свідчення студентів, що Андрій нічого такого не казав, не допомогли, а іншого захисту в нього не було. Ні консул, ні

наші дипломати не хотіли навіть слухати про інше розв'язання проблеми.

Андрій став пакувати речі, хотів дещо купити на згадку про перебування в Україні, бо знав, що, напевно, він сюди вдруге не потрапить, підійшов до мене і попросив позичити йому грошей. Моя стипендія була більшою від студентської (ми діставали 950 карбованців, студенти – 750), я позичив йому тисячу карбованців з тим, що влітку він мені – згідно з курсом 1.800 крон – поверне вдома. Отже, Андрій від'їхав.

Ця історія мала цікаве продовження.

Андрій не обізвався ні в перше, ні в друге літо, ні пізніше. Я вже став помалу забувати ту справу, хоча прикрий був не стільки факт втрати грошей, як те, що Андрій, хлопчина чемний, підвів мене. Я знав, що він крутиться десь у Чехії, – нічого більш конкретного не знав про нього роками.

Аж коли мій син вступив на навчання у Прагу і мені довелося їздити туди, зовсім несподівано ми з Андрієм зустрілися. Не встиг я сказати йому кілька слів, як він став розповідати про розшуки мене: як випитував мою адресу від наших спільних пряшівських знайомих студентів, які тоді навчалися в Києві, але що вони не знали моєї адреси (!). І на доказ правдивості всього того тут же витягає гаманця і з потайної кишеньки витягає тисячу корон, які він – роками – тримає і зберігає для мене, щоб повернути при першій нагоді!

Мене здивувало, що мої колеги навіть моєї адреси не надали йому. І в тій несподіваній атмосфері кажу: ″Андрію, за те, що ти не забув, тримав для мене гроші, розшукував мене, дай оту тисячу, а решту (вісімсот корон) я тобі прощаю″. Тоді він ще раз глянув у свій гаманець і каже: ″В такому разі я ще можу дати вам чотириста крон з того, що маю при собі...″

Отак закінчилася справа з Андрієм Динчаком та моєю йому позикою. Він розповів, як, повернувши з Києва, пішов працювати шахтарем (з його одинадцятьма діоптріями!), як його на шахті помітив старий шахтар-комуніст, як рекомендував його до вступу в партію, а звідти на навчання у вищу школу, як він ту школу закінчив і працює сьогодні в найвищій контрольній установі держави – в Комітеті народного контролю ЧССР.

Я щиро порадів за нього.

Та ще кілька слів про ту саму справу з сорочками... трохи з іншого боку.

Для іноземних студентів в Києві організували різні акції, зокрема бесіди про величезні досягнення Радянського Союзу. На одній з таких лекцій, яка відбулася в неділю до обіду і на якій йшлося про значне поліпшення в матеріальному та культурному житті населення України, я запитав лектора про те, хто визначає ціни на імпортний товар, бо – кажу – вчора бачив на Хрещатику величезну чергу, навіть бійку перед магазином, в якому продавали дешево австрійські сорочки. Лектор обурився: ″А что, вы приехали к нам наши очереди изучать″? – ″Ні – кажу, але ж можна було б підняти ціни на привезений товар, і на нього не було б таких величезних черг″.

Коротко кажучи, між мною та лектором зав'язалася неприємна дискусія, в якій я, нарешті, був змушений доводити, що я не приїхав вивчати ні ″черги″, ні ″очереді″, не стежу за ″окремими″ прорахунками в житті Радянського Союзу, а просто, йдучи по Хрещатику, помітив... і питаю, щоб я, неукий, міг зрозуміти і вмів правильно пояснити... Для мене це обійшлося краще, ніж для Динчака, але й цього мені не забули.

Проректором по роботі з іноземцями працював тоді в університеті Гліб Миколайович Цвєтков (пізніше завідувач відділу науки ЦК КПУ), який колись вчився з секретарем ЦК КПЧ Олдржихом Швесткою та який був одним з кращих людей, яких мені довелося зустріти під час мого перебування в Україні. Так-ось, одного разу проректор покликав мене до себе, бо потрібно було готувати документи до мого кандидатського захисту (він подав на мене чудову характеристику!), і, випитуючи про різні справи, пов'язані з захистом, усміхаючись до мене, сказав: ″А хто буде наші ″очереді″ вивчати, як ви захиститеся і від'їдете додому?″ І розповів, як він повинен був пояснювати, а по суті – захищати мене перед лектором, який прийшов до нього і хотів подавати скаргу за мою антирадянську діяльність. Саме тоді проректор каже: ″А за вашу діяльність під час перебування в аспірантурі ми вирішили послати вас відпочити в Крим, поки будете тридцять днів чекати на строк вашого захисту″. І механічно простягнув руку до папки за путівкою для мене. Шукав-шукав, перегортав папери, проте

путівки для мене так і не знайшов. Вияснилося, що мою путівку дали китайському студентові... Я заспокоїв Гліба Миколайовича, бо, справді, жодної путівки я не чекав і не сподівався. Тоді він запропонував мені: ″А що, якби ми дали вам звичайну путівку, яку даємо нашим радянським студентам? Я згодився... – і опинився я радянським студентом в санаторію Нижній Кастрополь... Тут все було чудово. Студенти знали, що я ″чех″, проте нікому про це не казали. Переполох настав аж в останні дні, коли приїхав міліціонер ставити штамп в паспорти відпочивальників. Лише тоді виявилося, що між ″своїми″ є й іноземець! Вся увага санаторію раптом скерувалася на мене: стали питати, чи я не хочу в кращу кімнату, чи чогось не потребую. Врешті я був змушений погодитися на краще харчування (до звичайного додавали мені склянку молока), на додатковий медичний огляд – комедія, та й годі!

Інший цікавий випадок стався на самому кандидатському захисті.

Сиджу, уважно стежу за всім, що діється в залі, проте помічаю, що посеред присутніх (у темних окулярах) сидить мій знайомий з єдиної моєї зустрічі з ним у професора Андрія Білецького, в якого в той час збиралася студентська молодь і які (ті зустрічі) скінчилися скандалом (про це трохи нижче). Глянув я на нього – і коли мені здалося, що наші очі зустрілися, я трохи вклонився йому, та він не відреагував. Коли оголосили перерву, щоб підрахувати голоси членів Ученої ради, я спробував підійти до знайомого, та він, проходячи повз мене, сердито буркнув: ″Пошёл к чёрту!″ От тобі й на! Я нічого не встиг зрозуміти, бо голоси було підраховано, перерва закінчилася і головуючий – саме професор Андрій Білецький – оголосив результати голосування: ″за″ – дев'ятнадцять, ″проти″ – два! Присутні, як і слід було чекати, заплескали в долоні, до мене стали підходити найбільш зацікавлені особи в тій справі і разом з ґратуляціями не приховували здивування з такого результату. Завідувач кафедри – професор Іщук Арсен Олексійович встиг дізнатися, що ті два голоси ″проти″ – то голоси професорів Андрія та неприсутнього Олександра Білецького, за якого голосував його брат Андрій. Він це встановив за зеленим

чорнилом, яким два рази було підкреслено відповідь ″НЕТ″ на картках голосуючих і тим самим чорнилом були заповнені всі бланки захисту головою Вченої ради професором Андрієм Білецьким.

І тут же стали мене розпитувати: ″А що між вами й Білецькими сталося?″

Отже, мушу розповісти про дальші пригоди мого перебування в Києві.

Професор Андрій Білецький закохався у свою студентку, з якою думав одружитися, і таки з нею пізніше одружився. А під час знайомства з нею у професора щотижня сходилися інші студенти та молоді аспіранти. Туди, крім інших, регулярно заходив польський аспірант Флоріан Неуважний (поляки в певний період були навіть більше ″в моді″, ніж ″чехи″) і часто запрошував туди й мене. Та я ніколи не мав часу, було багато читати та вивчати. До того ще – влітку я одружився, і якщо мав якийсь час, то поспішав додому. Проте одного разу Флоріан майже силою потягнув мене на зустріч до професора. Зустріч була звичайною, студентською; навіть була якась холодна закуска, якийсь торт та пляшка чи дві шампанського; читали вірші, розповідали анекдоти, все це проходило переважно російською мовою – було цікаво, це правда, проте нічого особливого для мене не відбувалося. І саме тому та, головне, через брак часу я туди більше не ходив. Проте невдовзі в газеті з'явилася стаття про якісь таємничі сходини дивної молоді у професора. Його викликали в партком, ″чистили шлунок″, як у той час у Союзі було в моді. Газету з таким повідомленням читала вголос на кафедрі Галина Кіндратівна Сидоренко, і я запитав її: ″А про мене там нічого нема?″ На її здивування я розповів, що одного разу я теж був на такій зустрічі, проте більше туди не ходив, бо мені було не цікаво. Проте коли в парткомі професор захищався, що в тих зустрічах він нічого дивного не помітив, та саме Галина Кіндратівна кинула йому докір: ″Ви твердите, що нічого дивного ви в тих зустрічах не помітили, а от чехословацький аспірант побував у вас раз і більше туди не ходив, бо він у всьому розібрався..!″

Зрозуміло, що я про це нічого не знав.., – і тільки після того викрику ″Пошёл к чёрту!″ та після тих двох голосів ″проти″, які обидва належали професорові Андрію Білецькому, все ставало на свої місця. Тоді науковий керівник, опоненти, завідувач та члени кафедри заспокоювали мене, що то навіть добре, як є один-два голоси проти, бо тоді Вища атестаційна комісія в Москві зрозуміє, що якби були серйозні зауваження до захисту, то хтось із тих ″проти″ та обізвався б і докладно про все повідомив. А так, мовляв, все буде якнайліпше. І було. ВАК без зауважень затвердив рішення Вченої ради, я таки став кандидатом наук і десь двадцятого травня 1960 року виїхав додому.

Ще кілька слів про інший випадок зі студентського життя.

Наші студенти навчалися, крім Києва, і в інших містах України. Зокрема, в Одесі. Між ними і мій земляк – хлопець з наших Кечковець – Андрій Калиняк. Він був одним із п'яти синів, мама яких давно померла, а сім'я жила бідно, тому я звертав увагу на навчання того хлопця.

Одного разу дістаю листа з Посольства ЧСР, в якому питають мене, як голову земляцтва, чи варто продовжити навчання студентові Андрію Калиняку, який у визначений строк успішно закінчив навчання обраного фаху, та ще й три курси мореплавства, і просить продовжити йому навчання на два роки для завершення за другою спеціальністю. Мовляв, яка ваша думка?

Якою могла бути моя думка! Скромний бідний хлопець, та ще з нашого села, який не тільки успішно виконав усе, що від нього вимагалося, але ще закінчив три курси за фахом, який у нас вдома навіть не можна вивчати... – само собою, що рекомендую продовжити строк навчання! Строк навчання Андрієві продовжили. Він успішно закінчив мореплавство, одружився зі студенткою болгаркою (заради якої прагнув затриматися в Одесі кілька років), повернув додому, працював капітаном корабля.., – на превеликий жаль, молодим помер... Сьогодні його син – Роберт Калиняк – міністр Уряду Словаччини!

Отакі мої спогади про ″співпрацю″ в Києві та про тодішні будні з нашими студентами в Україні.

Примітка четверта

Інколи замислююся над таким питанням: чому мене не використовували в тому ж Союзі як "свою" особу більш інтенсивно? Невже не було жодних проблем, якими цікавилися органи наших та радянських служб безпеки? Або вже перед моїм приїздом були налагоджені потрібні контакти з моїми колегами, які приїхали сюди раніше від мене? Колеги – признавайтеся!

Після повернення додому

Зразу після повернення з Києва під час літніх канікул керівництво Філософського факультету у згоді з думкою ректорату Університету ім. П. Й. Шафарика відправило мене на курси, які для майбутніх керівних працівників факультетів та університетів організував сам Центральний Комітет Комуністичної партії Чехословаччини. Курси проходили в замку Чтіржін під Прагою, між його слухачами було багато високопоставлених осіб чеської та словацької політики, а лекторами на тих курсах були найвищі представники міністерства шкільництва та ЦК КПЧ. В доповідях лекторів та в наших дискусіях наводилося багато інформації про серйозні проблеми, які вже раніше стали з'являтися в нашому господарському та політичному житті, хоча в пресі та по радіо все ще панував повний спокій та велике захоплення величезними успіхами країни.

З того, що університет вислав мене на курси такого високого рівня, однозначно випливало, що зі мною рахувалися як із чільним функціонером факультету, якщо не університету.

Та з інших матеріалів відомо, як мене зустріли вдома, у Прящеві: 1962 року перша афера після того, як ми протестували проти антиукраїнської політики партії в Пряшівському краї, друга афера – у тому ж 1962 році – після моєї лекції про успіхи Радянського Союзу, які ″могли бути наскільки більшими, якби Сталін не винищив всю українську інтелігенцію″, – і пішло, і пішло, і пішло, і вже ніколи не стало на місце, щоб мені партія та її органи чи їхні представники повністю довіряли. Бо, як твердили радянські органи тайної безпеки, ″приїхав я у Київ

комуністом-інтернаціоналістом, а повернув звідти українським буржуазним націоналістом″. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000, с. 90–103).

Отже, керівним працівником університету чи бодай факультету я не став. Мене обрали членом заводського комітету КПС, кілька років я працював головою заводського комітету профспілок факультету, десь два роки я попрацював членом шкільної та культурної комісії Східнословацького національного комітету – і то було все. Навіть в керівні органи КСУТу я не потрапив.

Та мої ″органи″ мене не забули. Обізвалися зразу після мого повернення і дали про себе знати й чути. Поширилася тематика їхніх зацікавлень, поглибшав рівень проблематики, збільшилося коло запитань та осіб, які їх цікавили.

Почнемо з того, що представник ШТБ – мій перший шеф – зайшов за головою парткому факультету і попросив від нього солідного товариша, який міг би стати учителем народних курсів російської мови для працівників ШТБ[1].

Партійне керівництво факультету таким учителем запропонувало мене. Зайшов за мною мій перший зв'язковий, повів мене до їхнього начальника, той перевірив мене кількома запитаннями і погодився з тим, щоб я навчав їхніх працівників російської мови. Зауважив тільки: ″Однак ви не смієте цікавитись прізвищами присутніх на курсах і не будете записувати присутніх, – це будуть робити наші товариші, бо вони знатимуть хто й коли на службі і хто мав і міг бути присутнім на занятті″.

Таке обмеження моїх прав чи обов'язків мене потішило, бо саме справа з присутністю на заняттях була серйозною проблемою на таких курсах. Бо після закінчення курсів виплачували гонорар лише у випадку, коли була належно оформлена присутність учасників курсів на заняттях. ″А поки йдеться про тему ″Как вас звать по отцу, как ваше отчество?″ – відповідаю начальникові, – то

---

* У той час по всій Чехословаччині проходили ″Народні курси російської мови″, які охоплювали майже все доросле населення країни і мали на меті навчити кожного дорослого громадянина країни основам російської мови. Такі курси керівництво Пряшівського ШТБ хотіло зорганізувати і для своїх працівників (*Ю.Б.)*.

будемо вправлятися в тій темі на фіктивних іменах по батькові". Начальник згодився, все було домовлено, мій колишній шеф знову став моїм зв'язківцем у цій справі, і я провів двадцять занять з десь двадцятьма працівниками ШТБ Пряшева. (Між учасниками курсів були як люди у формі міліціонера, так і в цивільному одязі).

Знайомства з цього курсу пригодилися мені в кількох випадках. То при зустрічах на вулиці лише поздоровкались зі мною колишні мої "студенти", то, іншим разом, я поздоровкався з ними, а кілька разів я зустрів окремих з них прямо під час їхньої служби у місті.

Іду одного разу містом і бачу, що один з моїх "студентів" стоїть на хіднику і вдає, що зав'язує собі шнурок на туфлях. Я підходжу до нього та й здоровкаюся з ним: "Здравствуйте, товарищ... Что вы здесь делаете?" А він каже (по-словацьки, зрозуміло): "Бачите там того пана? То пан Бурик... Свого часу він з братом емігрував до Америки. Тепер він приїхав, проте вже як громадянин Америки. Ми не можемо нічого йому зробити, бо в нього американський паспорт, та нас цікавить, з ким він зустрічається. Тому й слідкую за ним... Вчора він був у директора театру Фельбаби, а сьогодні планує бути в Цимбори".

Інша подібна зустріч з другим моїм "студентом" була значно цікавішою та важливішою. На цей раз при зустрічі в місті обізвався до мене сам студент. Він поздоровкався по-російськи, потім ще сказав кілька російських слів, а тоді продовжив по-словацьки: "Однак більше по-російськи не знаю, то скажу вам про це по-словацьки. Чи повірите, або ні, але останнім часом я про вас думав... Чув я від шефа, що наші мають скласти список кілька десятків осіб з-поміж української інтелігенції – найбільш активних та небезпечних – і той список мають надіслати в центр...."

Ясна річ – це мене не тільки зацікавило, але й налякало. Неважко було зрозуміти, що станеться з людьми, які попадуть у той список. А сумніватися в тому, що в той список потраплю також я, не було найменших підстав. Необхідно було щось зробити, щоб запобігти біді.

Це було в часі, коли закордонні учасники Свидницького Свята пісні і танцю українців Чехословаччини стали занадто захоплюватися нашими Святами, дуже їх підносити й вихваляти у пресі, називати українське життя в Чехословаччині Українським П'ємонтом, Українською Меккою, Малим Каневом, Другим Києвом, що, – цілком зрозуміло, – не могло подобатися радянським товаришам, які стежили за спрямуванням культурного розвитку українського населення в Чехословаччині і які не могли залишити таке спрямування і таку його оцінку без належного покарання.

Потрібно було запобігти таким діям.

Тоді мені спало на думку написати статтю проти таких оцінок нашого життя і чимскоріше її десь надрукувати. Протягом кількох днів та ночей таку статтю було написано. Я заніс її шеф-редакторові журналу "Дружно вперед", де якраз закінчували укладання чергового числа, статтю включили в номер, і вона в надзвичайно короткому часі – під назвою "Немає другого Дніпра"– побачила світ.

Я майже переконаний, що саме ця стаття зняла проблему списку й покарання найбільш небезпечних чехословацьких "українських буржуазних націоналістів" 60-х років.

Стаття, як можна переконатися, трохи визнавала значні досягнення українців Чехословаччини в їхньому національно-культурному житті, не цілком згоджувалася з високою оцінкою досягнень, яку їм надавали закордонні українці, та однозначно заявила, що існує тільки одна Україна, "лише один український народ і лише одна його українська культура... Жодне тимчасове ускладнення, внаслідок чого українці поза Україною все ще відчувають недостаток елементарних зв'язків з українським народом, його культурою, не сміє нас наводити на думку про якусь окрему українську людність... Провідне місце в цій (усвідомлюючій – *Ю. Б.*) праці належить Україні, яка, в свою чергу, повинна по-материнськи піклуватися життям своїх дітей – хоч і громадян інших республік. Вона повинна стати для всіх українців і Каневом, і Меккою". (ДВ, 1967, ч. 10).

Примітка п'ята

Цей випадок можна навести як одну з причин, чому я пішов на співпрацю з безпекою і чому так довго в ній зістававав. Зрозуміло, я ніколи не думав, що переможу машинерію тої страш-

ної брутальної сили державної безпеки, яка десятиріччями створювалася та вдосконалювалася і володіла величезними засобами майже необмеженого впливу на суспільство. Проте поступово, помічаючи також слабкі місця в системі роботи тої величезної сили (всяких Оросів та подібних до них "товаришів"), мені здалося, що, зоставши в середині тої сили, можна дещо збагнути з системи її праці, бодай хоч інколи трохи уникнути її каральної руки та бодай інколи кому-небудь допомогти.

Виростали, наприклад, у братів Ніродів сини, і обидва старші занадто активно та дуже необережно стали до співпраці з українськими молодими людьми на Заході. В нормальних умовах органи безпеки мали покликати до себе батьків (зокрема, того з них, хто був членом партії), та й попередити, що їхні сини пускаються на небезпечні стежки капіталістичного впливу. Та ні! На хлопців, як і на подібних до них, заклали картки, куди записували кожну дрібничку, яка їм здавалася небезпечною для нашого комуністичного світу. Довелося перед Ніродами-батьками похвалити їх синів за активність та одночасно трохи натякнути про небезпеку та попередити...

Потрібно було одночасно підсилювати довіру тих органів до себе і щось їм час від часу підкинути, але так, щоб то не могло мати негативних наслідків для інших людей.

Про українців, які приїздили до нас із Заходу, слід сказати, що вони різко поділялися на дві групи.

Комуністи та подібні до них прогресисти думали, що в нас – рай на землі. І коли вони того раю в нас не бачили, були, як правило, дуже розчаровані. ″Буржуазні націоналісти″ найрізноманітніших відтінків (бандерівці, мельниківці, двійкарі тощо) були переконані, що в нас за кожним рогом стоїть міліціонер з автоматом. І коли вони того міліціонера і тих автоматів не бачили, були здивовані, вражені, спантеличені. Представники обох переконань вели себе в нас, на їхню думку, занадто обережно та конспіративно навіть, проте як тільки виїжджали за Пряшів починали про все, про що аж до того часу мовчали або натякали ″конспіративно″, говорити на повний голос, і досить було міліцейській машини їхати за ними, як безпека дізнавалася про все, що її цікавило.

Та були між такими відвідувачами з Заходу й занадто обережні, навіть примітивні, які вели себе аж надто провокаційно.

Приїхав одного разу до мене один молодик – низький, худенький (міг то бути навіть відомий Добош*, але оскільки Добоша я ніколи не бачив, то не можу твердити, що то був він). Так-от, той молодик дав мені зрозуміти, що в квартирі чи в місті він не буде зі мною ні про що говорити і натякнув, щоб ми виїхали за місто. Ми поїхали в напрямі на Фінтиці – і по дорозі, на відкритому місці, пропонує зупинитися. Я зупинив машину, і він починає розказувати, що треба бути надміру обережним, щоб комусь не нашкодити. ″Тому я, – каже він, витягуючи невеличкого блокнотика, – маю окремо на листку записано, наприклад, ім'я Степана Гостиняка, а його телефон маю на зовсім іншій сторінці, до якого я можу добратися ось так по діагоналі... Або ваше прізвище: воно ось тут, а ваше число телефону ось де... ... ...″

Чого було більше в такій конспірації? Наївності? Обмеженості чи провокації?

Я не знав відповіді. Проте, на всяк випадок, коли той ″борець за свободу в Україні″ виїхав з Чехословаччини, я подзвонив до свого зв'язкового і домовився з ним про зустріч на другий день (щоб той герой справді міг зникнути з-під рук ″наших товаришів″).

На зустрічі я розповів про ″конспіративну″ систему мого гостя. Мій ″орган″ навіть не дуже цікавився конкретизацією тої системи, бо кожному ясно, що безпеці не робило жодних проблем розсекречення таких даних. Зайвим було й пускати воду з водопроводу у квартирі, щоб підслухачі не могли розібратися в тому, про що йшла мова...

В іншому випадку відомий канадський комуніст Петро Кравчук, коли я зайшов до нього в апартамент готелю ″Дукля″, приклав палець до губ, хоча я й до того знав, що в цьому апартаменті є апаратура для підслуховування.

Саме в готелі ″Дукля″ сталася ще й така оказія.

---

* Добош – ″турист″ з Бельгії, який відвідав багатьох українців у Львові та в Києві. Саме після його відвідин в Україні розпочалися масові арешти ″інакомислячих″ українців (*Ю.Б.*).

Керівництво готелю замовило ремонт вхідних приміщень у готель, призабувши, що за дерев'яною обшивкою стовпа посередині приміщення проходили різні дроти чи кабелі, електроводи, які, після зняття обшивки, кілька днів стирчали на всі боки, поки не прийшли спеціалісти від безпеки.

Не допомагали й інші конспіративні підходи чи прийоми.

Коли ми з дальшим моїм зв'язківцем якось говорили про фотографування засекречених об'єктів, зв'язківець сказав: ″Не треба нам їхніх фільмів викрадати. Досить перейти з невеличким чемоданом по коридору готелю, в кімнаті якого є той фільм, і після повернення додому тим фільмом не можна буде навіть скористатися в кльозеті″. – ″А коли він зразу після фотографування понесе проявити свій фільм?″ – спитав я зацікавлено. ″Тоді інша річ... Але й тоді він не виграв. Кожна фотослужба в місті – на нашому рахунку!″

Отже, після повернення з Києва ситуація із співпрацею ускладнилася. Поширилася, поглибшала, стала більш різноманітною, в неї входило дедалі більше чинників.

Насамперед до мене стало приходити дедалі більше людей з-за кордону.

Спочатку – чи не першим – приїхав Михайло Марунчак з Канади, який цікавився нашим життям переважно як журналіст та науковець, і жодних каверзних питань не ставив, і нічого особливого не хотів. Про нас він потім написав книжечку.

Цікавим був пан Семчишин з Норвегії. Той цікавився картинами, зокрема іконами, а також дерев'яними церковками в нашому краї. Коли він дізнався, що в селі Вишній Комарник ще живуть люди, які будували дерев'яну церкву за проектом Січинського, придумав цікаве. Мовляв, він купить дерево, майстри з Комарника збудують з того дерева дерев'яну церковку в котромусь з наших сіл, напрактикуються на тому, він побачить як вони працюють, перевірить, скільки часу їм буде потрібно для побудови такої церкви в Америці, а тоді купить матеріал в Америці та візьме туди майстрів з Комарника, щоб вони на місці збудували дерев'яну церкву карпатського типу. Все було досить докладно продумано й обговорено, та приїхали танки – і все пішло шкереберть!

(Пізніше, під час мого перебування в Америці, обговорювався проект побудови ″Дому української молоді″ на Домаші: я мав оформити купівлю землі, зорганізувати побудову, а ″ми з Америки зафундуємо″ побудову будинку для відпочинку української молоді поза Україною. Все те також угробили радянські танки та наступна ″консолідація″).

Важливою складовою нав'язування контактів між ″нами″ й ″ними″ – між українцями соціалістичних країн та західною українською діаспорою – була справа посилання західної української преси та українських книжок, виданих на Заході, до нас, на Схід. Одначе матеріалами були речі різної вартості: цінні і не варті уваги. Проте не всі вислані газети та книги доходили до адресатів, та шкодили найбільше саме ті, нічого не варті, бо були переповнені грубими лайками, порожніми політичними фразами та загальною неприйнятністю всього нашого життя.

Отак через посилки різного книжкового матеріалу я заочно познайомився з Іваном Керестилем з Мюнхена, який опікувався висилкою окремих томів ″Енциклопедії українознавства″ у важливі центри українського життя та окремим особам, гідним уваги. Саме через нього з немалими труднощами, бо не кожна посилка доходила, я отримував окремі теми ЕУ, в яких була величезна кількість цікавого як культурно-історичного, так і загального інформативного матеріалу про Україну та українську проблематику. (Саме ця енциклопедія була для мене справжньою енциклопедією україністики. Саме на її основі я міг дати моєму студентові таку тему дипломної роботи: ″Українська література в Українській радянській енциклопедії та в Енциклопедії українознавства″. Ми підрахували, що в ЕУ було до трьохсот прізвищ українських літераторів, яких не було в УРЕ).

Так-ось, саме Іван Керестиль запросив мене влітку 1965 року на відвідини Югославії, де в Миколи Кагана в Баня-Луці (вул. Грмечка, 2) з їхнього боку був присутнім ще Іван Жегуц та ще один Іван (здається – Улинець), а з нашого, – що мене здивувало, – Єва Бісс. Там провели ми майже два тижні, повні взаємних інформацій про наше та їхнє життя, а саме про гострі проблеми всього українського життя.

Зрозуміло, що, повернувшись додому, я не міг не поінформувати ″своїх″ про мою подорож, про присутніх на зустрічах та про проблематику наших бесід. Однак, оскільки ми не обговорювали жодного якогось конкретного плану дії – бунту, повстання чи контрреволюції, – то й нічого небезпечного з таких інформацій для учасників зустрічей прямо не випливало.

Отже, проблематика контактів між Сходом та Заходом на рівні українців з України та соціалістичних країн з українцями з Заходу конкретизувалася, самі контакти ставали дедалі тіснішими, частішими та змістовнішими.

Тому й інтерес до них з боку наших державних органів безпеки, які в переважній мірі виконували вказівки радянських органів державної безпеки, бо самі на цьому не дуже розумілися та й не вважали їх небезпечними для нашої держави, невпинно зростав.

При цьому можна навести, що вже десь на початку п’ятдесятих років на нараді в Празі представники радянських служб безпеки стали дорікати представникам наших подібних служб, що в них (у Союзі) пройшло тридцять років після революції, а вони все ще виявляють українських буржуазних націоналістів, а у нас (в ЧСР) від революції (від Лютневих подій 1948 року) пройшло лише кілька років, ″а ви твердите, що у вас вже немає класових ворогів″. (Після цього в Пряшівському краї було ″виявлено″ десять товаришів, яких звинуватили в українському буржуазному націоналізмі, та суворо покарано).

З того часу тематика та проблематика українського буржуазного націоналізму не зникала з поля зору наших органів безпеки, хоч і не завжди вважалася важливою проблемою їхньої діяльності.

Однак під кінець шістдесятих років вона знову стала значно актуальнішою, тим більше, що почала зливатися чи переплітатися з загальною антисоціалістичною пропагандою та з діяльністю, як було названо загальний рух в Чехословаччині, за ″соціалізм з людським обличчям″.

В іншому місці я вже згадував, що після появи моєї статті ″Пряшів притягаючий та лякаючий″ (″Дукля″, 1967, ч. 4) до мене звернувся листом Панас Феденко, і після обміну кількома

листами мене запросив до себе його син Богдан. Мій приїзд у Париж оформлявся десь у квітні 1968 року. Зрозуміло, що дозвіл на виїзд на капіталістичний Захід не міг відбутися без згоди відповідних державних органів безпеки. Я зайшов до начальника пряшівського відділення державної безпеки, розповів йому, хто і куди запрошують мене, і спитав, чи можу подати заяву на дозвіл. Таким чином, начальник спитав про певні речі і дав згоду на оформлення документів. Пригадую, що коли я зайшов забирати візу, працівник, який її видавав, поводився зі мною дуже чемно, бо знав, що наказ надати потрібний дозвіл дав мені сам начальник. Таким чином, знаючи про це, я ініціативно – сам від себе – кажу тому працівникові: ″А чому ви тепер не стежите за контактами наших людей з західними туристами?.. Колись вас цікавив кожен іноземець, кожна газетка чи брошурка, а нині тих іноземців, тих газет і книжок повний Пряшів, а щось не видно, щоб ви тим цікавилася...″. – ″А ви хіба не бачите, як до нас сьогодні ставляться, як нас критикують, розносять у газетах та на радіо″. – ″Бачу, але з вас ніхто не зняв ваших обов’язків. Ви як були так і зостаєте кулаком робітничого класу, аванпостом партії.., і саме тепер ви повинні працювати. Хіба аж тоді, як все те стихне, додатково будете випитувати, записувати та й вивчати?″ – і так далі, в тому ж дусі.

Працівник, певно, доповів кому слід про нашу розмову – про мою ініціативу чи критику – і через кілька днів до мене під’їхав заступник начальника і повіз мене в Сіґорд*. Як й іншим разом, і тоді не я вирішував, коли й куди поїдемо. Отже, ходимо по Сіґорді, розмовляємо про складну ситуацію в республіці – якісь деталі їх тоді не цікавили – і, повертаючи тою самою доріжкою до машини, бачимо, що з відстані кількох метрів від нас підводиться чоловік, який дотепер лежав чи навіть дрімав на моріжку, підходить до нас і починає:

– Пробачте, чую українську мову, то хочу поговорити з вами.

Ми були здивовані. Виявилося, що то був священик, пан Fülüp (з двома крапками над обома ″у″ – пан Філіп чи Пилип), який їхав з Австрії на Свято пісні і танцю у Свидник і, втомившись у дорозі,

[3] Сіґорд – рекреаційний осередок біля Пряшева.

приліг собі трохи відпочити. Вслід підійшла до нас і його дружина – це було дуже мило й цікаво. Однак, значно пізніше – був і такий період в моїй ″співпраці″ – мені дорікали, ніби я навмисне послав отих австріяків на те місце, а сам я запланував прогулянку попри них, щоб вони могли побачити ″наших″ чи навіть ″запізнатися″ з ″ними″.

Для характеристики не так ″співпраці″, як її ″рівня″, можу навести ще й таке.

Одного разу відшукав мене тодішній мій ″орган″, і з ужитого конверту починає читати: ″Орест Березовський″, ″Вацлав Зілинський″, ″Геник Жідлицький″... І питає, що це за люди, бо вони мають приїхати до нас на Схід і тут зустрітись... – щось у тому плані.

Тоді вже я не був таким заляканим, як на початку, та й кажу: ″Слухайте, ви! Чого робите з себе дурніших, ніж ви є? По-перше, то не ″Орест Березовський″, ″Вацлав Зілинський″, ″Геник Жідлицький″, а ″Геник Березовський″, ″Орест Зілинський″ та ″Вацлав Жідлицький″ – то що? Ви хочете перевірити, чи я вам скажу правду? А по-друге – всі вони відомі чеські україністи, працівники академії наук та університету, а приїдуть легально, бо завтра тут, у Сіґорді біля Пряшева, відбудеться пленарне засідання Української секції Спілки словацьких письменників, на якому будуть обговорюватися рукописи літературних творів.., про все це написано в газеті, кожен з учасників отримав офіційне запрошення – чому ви нагромаджуєте, накопичуєте якісь псевдодискретні інформації про якусь ворожу діяльність... Досить було підійти до Мацинського, секретаря тої спілки, і про все дізнатися легально, якщо такі речі, як засідання письменників, вас аж так цікавлять.., а ви з усього робите якусь ворожу діяльність...″. – ″Ну, добре, добре, – згоджується той ″орган″, – я про це не знав, я знаю, що ви завжди про все добре поінформовані, то мені було простіше підійти до вас...″.

Або й такий випадок.

Стоїмо ми з Йосифом Шелепцем біля вікна у своїй канцелярії на вулиці Ґреша, 3, і Йосиф помічає, що той ″орган″, у характерному довгому шкіряному плащі, переходить з хідника на вулицю та прямує до будівлі нашого факультету.

Йосиф до мене:

– Побачимо, кого з нас покличуть.

Через півхвилини дзвонить телефон, і нам кажуть: ″Súdruh Bača (або: súdruh Šelepec), dostavte sa na vrátnicu; máte návštevu″. (Товаришу Бача (або товаришу Шелепець), зайдіть на прохідну. Тут на вас чекають).

Або й така практика і такий досвід.

Я був головою шкільного батьківського комітету в українській школі, де навчалися мої сини, і вийшло так, що кілька разів я зустрів там одного і того ж працівника служби безпеки. При зустрічі з моїм ″органом″ я сказав йому, що занадто часто заходить той ″товариш″ у нашу школу і що він там робить. У відповідь почув, що учитель тої школи – Василь Турок – з компанією одного разу в кав'ярні напідпитку співали гімн ″Гей, слов'яни!″ За це їх затримали на одну ніч, оштрафували на сто корон, і на цьому закінчилося (бо, згідно із законом, не можна за одну провину карати більше разів). Однак ″той товариш″, то такий дурень, що доручити йому якусь іншу, серйознішу, справу не можна, то він весь час ходить у школу, турбує Василя та записує щось, щоб у нього все-таки була якась робота.

Або й таке соціалістичне змагання органів безпеки.

Окремі колективи служби безпеки, подібно як інші робочі колективи, змагалися між собою за краще виконання своїх обов'язків та за кращі місця в ″соціалістичному змаганні″. Отже, окремі колективи інколи вдавалися і до ″планування″ ворожої діяльності, а тоді успішно її викривали і заробляли зірочку на погонах або пару сотень до зарплати і таке інше.

Тому одного разу самі працівники служби безпеки порозкидали по Стропкові якісь нелегальні газети, а тоді приїхали розслідувати ту справу.

Іншим разом заснували у Вранові нелегальну організацію ″Біла легія″, навербували до неї кількох членів, підіслали до них свого працівника з Праги, нібито агента з Америки, той з тими ″шкідниками″ кілька разів зустрівся, нібито грошей їм трохи дав, а тоді приїхали ″вони″ і, знаючи все про всіх, стали

викликати тих членів нелегальної ″легії″ на допит, змушували їх признаватися до ворожої діяльності, судили їх і навіть, здається, одного чи кількох з них засудили. (Пізніше все це викрилося, і декого з ″органів″ було засуджено за таку ″охорону соціалістичної Батьківщини″).

У Свиднику ″вибухла″ інша афера.

Хтось доніс безпеці, що у Свиднику мають підірвати пам'ятник радянським воїнам. Це звучало настільки ″серйозно″, що ту справу не доручили розслідувати навіть обласним органам безпеки, а приїхала оперативна група працівників із самої Праги. Допоки ті спеціалісти з Праги докопувалися до правди при збереженні всіх правил конспірації, інший ″орган″ з Пряшева поїхав приватно у Свидник і на зустрічі з православним священиком, своїм колишнім однокласником, при склянці доброго винця дізнався про суть справи.

У Свиднику жив громадянин, який любив випити, і щоб йому хтось та поставив погарик, був охочим розповідати чи й пообіцяти що завгодно. Так виникла афера про намір знищення пам'ятника. Приватний орган написав приватний звіт, офіційні органи його довго відкидали, аж, нарешті, й вони дійшли до висновку, що йдеться про мильну бульбашку.

Примітка шоста

На цьому прикладі можна ще раз побачити, яким був – в окремих випадках – рівень співпраці. Такі абсурди доводили, що та всемогутня безпека не завжди і не все тримала в таких міцних руках, як могло інколи здаватися. Правда, сила й правомочність (кажучи сучасним модним словом) тої структури були справді необмеженими і не можна було сподіватися на якусь полеготу (полегшення) як подяку за співпрацю з ними. Проте іншим разом можна було таки щось дізнатися, чомусь запобігти чи комусь навіть допомогти.

Отже, мою подорож у Париж було заплановано на кінець літніх канікул, оскільки ″протягом літа всі цікаві люди виїздять з міста″, – писали мені з Парижа.

Та, як відомо, 21 серпня – за тиждень до моєї планованої поїздки у Париж ″приїхали в гості″ радянські танки і взяли під свій контроль все життя в країні. Тому я перестав цікавитися можливостями моєї поїздки. Однак десь за два дні до її планованого початку зустрів я в місті працівника безпеки, який оформляв мені документи на виїзд (теж один із учасників курсу російської мови) і питає мене, коли виїжджаю. Я, ніколи не вживаючи грубих слів чи виразів, на цей раз з обуренням відповів: ″Гей, поїду в .., якщо довкола танки″. А той пояснює мені, що досягнуто певних угод і що всі документи, оформлені на виїзд, діють. Утішений, я вислав у Париж телеграму, що ″приїду, як було домовлено″, і – вирушив. На кордоні з Німеччиною ще стояли танки з обох боків залізничного полотна, проте інших ознак ненормального стану не було помітно. По дорозі в Париж я на день зупинився у Франкфурті-на-Майні в родини професорів Горбачів, залишив у них листа Івана Чендея до Президії Спілки українських письменників у справі допомоги українським письменникам Чехословаччини і щасливо доїхав до місця призначення. Феденки розквартирували мене в старому, проте цілком пристойному готелі на вулиці Rue de Tibeau, майже щоденно я приходив до них на квартиру – пообідати чи повечеряти, – а решту часу я проводив з ними або з Анатолієм Камінським у місті, або в когось з українських діячів Парижа в гостях. Так я зустрівся з обома братами Вірстами, з паном Митровичем, побував у кількох музеях, на виставці сучасного (модерного) мистецтва в якомусь парку та, зокрема, в Сарселі, де, відомо, під керівництвом професора Володимира Кубійовича працював колектив упорядників ″Енциклопедії українознавства″. Тут ми домовлялися про мою майбутню співпрацю з ними, – вони якраз починали працювали над гаслами букви ″П″ – ″Пряшів″, ″Пряшівщина″ і все інше на ″П″. Пригадую, пані Дарія Сіяк дала мені навіть сто франків, щоб я купив щось для своїх ″діток″. Заходив я в редакцію газети ″Українське слово″, де шеф-редактор дав мені теж сотню як гонорар за передрукований в їхній газеті мій репортаж ″Здрастуй, Україно!″ Крім цих контактів, до мене майже щодня – або скоро вранці, або пізно ввечері – дзвонили різні люди, які дізналися про моє перебування в Парижі. Тоді власниця готелю – старша пані – піднімалася до середини сходів на поверх

і звідти кликала: ″Monsieur, au téléfon!″ Я вставав з постелі, одягався та йшов до телефону. Отак до мене дзвонили мої знайомі Івани з Мюнхена, якісь незнайомі ″бандерівці″, як вони пізніше при зустрічі зі мною назвали себе, з Англії та й інші знайомі й не знайомі мені люди.

Десь через кілька днів перед закінченням мого візиту в Парижі до мене підійшли двоє ″бандерівців″ та запропонували поїхати з ними в Англію, мовляв, ″тут нічого цікавого не діється, а от у нас..! – ″А що у вас там таке інше діється?″ – запитав я з цікавістю. – ″От саме на днях ми організуємо маніфестацію.., поїдемо повз радянську амбасаду, будемо кидати помідорами, яйцями...″.

Я був не проти поїхати в Англію, проте саме така інформація відбила в мене охоту, бо я усвідомлював собі можливі наслідки від моєї участі в такій маніфестації. Я запропонував англійцям: ″Якщо хочете, щоб я приїхав в Англію, надішліть мені запрошення, я оформлю собі документи, так як оформив їх на приїзд до Парижа, і ми можемо там зустрітися″.

Цілком можливо, що саме моя зустріч з ″бандерівцями″, або якесь інше моє ″faux pas″, спричинилося до того, що десь на другий день після тої зустрічі до мене підійшов пан Богдан Феденко і з явним невдоволенням повідомив, що я можу пожити в готелі як було домовлено, за готель повністю заплачено, а вони з дружиною виїздять з міста, і ми вже не зустрінемося. Мене це дуже здивувало, я домагався пояснення, а коли пан Богдан нічого не сказав, я став виправдовуватися, можливо, я чимось спричинився до якоїсь недоречності. Я дякував якнайщиріше за їхню ласкавість прийняти мене та опікуватися мною, проте вже нічого не змінилося, він – ображений – відійшов, а я, поживши в Парижі ще десь день-два, повернув додому.

По дорозі в Нюрнберзі мене чекали мої знайомі Івани – Керестиль і Жегуц – повезли мене на один день у Мюнхен, зорганізували мені там зустріч з трійкою найвизначніших тоді представників української діаспори, показали, де працюють представники словацької діаспори (у приміщенні в тому самому коридорі того ж будинку), показали місто, скільки можна показати за один день, і привезли мене знову в Нюрнберг, звідки я вже без зупинок прибув додому.

Ця моя подорож на Захід викликала здивування по обидва боки ідеологічного кордону. І ″наші″ на Сході, і ″вони″ на Заході, і невизначені по обох боках дивувалися з того, що кілька днів після приїзду танків мені вдалося виїхати на Захід. ″Чий він шпигун? Радянський чи західний? Хто був зацікавлений у тій поїздці та яка була її мета?″ – такі запитання турбували мізки тут і там.

А, як писав Крилов, ″шкатулка просто відкривалася сама″. Поїздка була оформлена ще до катастрофи, і між нею та подіями серпня 1968 року жодного зв'язку не було. Однак доводити це було нелегко. Та я й не прагнув переконувати когось у тому, що йшлося просто про збіг обставин. Здивувала, мене, зокрема позиція шановного Івана Мацинського, який при зустрічі зі мною після мого повернення з Парижа заявив, що по Пряшеву ходить касета з матеріалами про мою зустріч з Папою Римським... Я йому: ″Іване, та подивись у мій паспорт! Жодних печаток про моє перебування в Італії там нема!″ А він: ″У той час не обов'язково ставили штампи... Він (тобто Папа Римський!) міг вислати за тобою вертоліт...″

Отакі тоді були часи і навіть такі ходили чутки..!

Зрозуміло, що після повернення з Парижа я знову зустрівся з ″нашими″ і докладно розповідав їм про події, які відбувалися довкола мене. Вони – ті ″наші″ – вже знову входили в моду, повертали до своїх позицій, набували сміливості й сили, однак оскільки під час мого перебування на Заході ніхто з діаспори до мене з жодним серйозним проектом про якусь небезпечну співпрацю не підходив, то й розповідати – зраджувати чи доносити – не було що.

Каверзною виявилася пізніше тільки справа з листом Чендея.

Отже – про Чендея

Познайомився я з ним через його твори давно. 1959 року я зустрівся з Чендеєм під час мого першого перебування в Ужгороді, куди я приїхав на наукову конференцію з Ніною Йосипівною Жук – доцентом кафедри української літератури Київського університету ім. Тараса Шевченка – як аспірант тої кафедри. Іван зробив на мене дуже сильне враження людини мудрої, зосередженої, цілеспрямованої та свідомої свого таланту. Тому було дуже при-

родним, що 26 травня 1966 року саме на квартирі в нього професор Ніжинського педагогічного інституту Григорій Аврахов передав мені фотокопії рукопису Івана Дзюби ″Інтернаціоналізм чи русифікація?″ для перевезення того рукопису в Чехословаччину.

А в квітні 1968 року Іван написав великого листа до Президії Спілки письменників України, в якому натякав на обов'язок Спілки допомогти українській літературі Чехословаччини. Саме цього листа я залишив в родині Горбачів у Франкфурті і до цього признався на допитах. (Можу хіба додати, що на Найвищому суді в Братиславі мені вдалося довести, що цього листа Чендея я не залишав і не показував Горбачам, хоча мав його в сумці, яку я мав з собою у Франції. ″Якщо він став відомим на Заході, то хіба його Горбачі самі вночі, коли я спав, знайшли в сумці″. Чи суд повірив цьому твердженню – не знаю. Проте той факт було знято з вироку суду, тим самим було знято з ″аргументації″, що я діяв ″у співпраці з закордонними силами″. Однак вирок суду і так було змінено з ″три роки″ на ″чотири роки″). Цей факт напевно пошкодив Іванові Чендею, коли його в сімдесятих роках переслідували, хоча слід однозначно заявити, що не той факт, не моя ″зрада″ стали основою звинувачення та переслідування Чендея. Івана карали перш за все за його повість ″Іван″ у книзі ″Березневий сніг″ та за його позицію в багатьох інших питаннях, які він все сміливіше виявляв протягом років. Мої зізнання щодо Чендея таки додали перцю до Іванової справи, проте не вони творили її ядро чи основу. Так дивився на цю справу і сам Іван, коли ми – в 90-х роках – зустрічалися і говорили як про неї, так і про різні інші справи українського життя.

І про Аврахова

Із професором Григорієм Авраховом я познайомився теж заочно, через його праці про Лесю Українку. Пізніше він забажав приїхати до нас у Чехословаччину, і я запросив його та його дружину до себе в гості. Вони обоє жили в мене десь понад тиждень і, пізніше, часто твердили, що почувалися в нас як удома. Отже, коли Аврахов запропонував мені в Ужгороді рукопис праці Івана Дзюби, я взяв той рукопис від нього як від довіреної особи. Про характер рукопису я нічого не знав, бо не читав його, і тому не

побоювався якихось проблем, з ним (рукописом) пов'язаних. Аврахов спочатку пропонував мені той рукопис прочитати за ніч. Однак мені шкода було витрачати час на читання, коли довкола мене було багато цікавих людей, з якими я волів зустрітися й поговорити. Тому я сказав, що прочитати той рукопис я зможу в себе вдома, якщо вони можуть відддати його мені. Вони дали той рукопис, і я його перевіз. Отже, з мого боку тут не було якогось геройства чи дисидентства. Після того Аврахов часто писав до мене, посилав книжки, називав мене другом, братом. Тому мене дивує, що в дев'ятдесятих роках Аврахов повторно наводить, ніби в Пряшеві налякалися.., зволікали.., призабули... і т. п. Такі заяви з боку Аврахова для мене до сьогодні незрозумілі, викликають здивування, бо не базуються на правді.

Насправді справа поширення рукопису та його передання на Захід коротко виглядала так.

До найкращих моїх студентів, без сумніву, належав Павло Мурашко, який після закінчення студій став моїм докторантом. Наша активна співпраця в боротьбі за Україну (чи бодай ″за українські справи″) виразно посилилася саме від травня 1966 року, коли я приніс у Пряшів згадуваний рукопис праці Івана Дзюби ″Інтернаціоналізм чи русифікація″. Чи не першим, кому я дав прочитати цю працю – після того, як я її уважно (значну її частину й кілька разів!) прочитав, був Павло Мурашко. Саме він через кілька днів повіз ту працю в Прагу, а коли повернувся, то сказав, що ту працю він дав почитати кільком пражанам (празьким україністам), що та праця їм дуже сподобалась, і тому вони дали переписати її родичці Лесі Українки, в дев'ятьох, мовляв, екземплярах; а заплатив він за той перепис десь понад сімсот крон. Знаючи, що в мене в кишені крім ″нормальних″ грошей є ще кількасот крон гонорару, я дав йому певну суму (десь дві третини) за перепис тої праці. Саме цей факт тісно пов'язав мене з празькими кроками Павла і був основною складовою моєї провини на суді.

Після певного часу – при першій нагоді, ще влітку 1966 року! – Павло повідомив мене, що в Пряшеві в родині Миколи Баботи є хтось з Америки, і попросив поцікавитись, чи той ″хтось″ не взяв би з собою копію праці Івана Дзюби, щоб передати її за вказаною

адресою в Америці. Родину Баботових я знав добре, і вона була запорукою, що не дійде до зради. Тому я поцікавився, родина і гість погодилися з нашою пропозицією, і рукопис на Захід я передав через гостя Баботових – Івана Петруся. Перед тим Павло Мурашко зробив кілька невеличких змін в рукописі (в пунктуації чи в прізвищах), в результаті чого в нього єдиного є однозначні докази того, чи/що працю Дзюби було видано на Заході з нашого рукопису.

Отже, я розумію пана професора Аврахова, що йому додали до його звинувачень за його діяльність в Україні ще й за його співпрацю з Заходом, тобто з українцями в Чехословаччині, і признаю за ним право гніватися на нас (чи лише на мене) за те додання перцю до його справи, однак все те не дає йому права казати явну неправду. Насправді моє зізнання в його справі почалося і виглядало так:

– A čo vám hovorí priezvisko Avrachov? (А що вам каже прізвище Аврахов?) – питає слідчий на одному з численних допитів. То, на думку Аврахова (та й деяких ″інших″), я мав відповісти, що вперше чую таке прізвище.., коли обоє Аврахових у мене понад тиждень гостювали, їхній побут в мене був зареєстрований офіційно в міліції, коли пошта чи інші органи мали задокументовані його до мене і мої до нього листи, посилки книжок та, зокрема, його заяви до мене, що почував він себе в нас як удома? Отже, не мало жодного сенсу заперечувати моє знайомство з Авраховим.

І ще одна важлива обставина тої справи: Павла Мурашка, Петра Гроцького та Ганну Коцур тримали в суді, і вони не могли багато знати про хід підготовки до судового процесу. Мене, однак, допитували на волі, і я мав змогу бодай частково і бодай дещо дізнатися про хід цієї підготовки. Крім того, я знав, наприклад, що обласний прокурор Симко їздив у цій справі до Києва і повернув звідти, образно кажучи, з готовим вироком суду. Отже, звідти наші слідчі органи знали прізвище Аврахова, коли сформулювали мені таке запитання. Таким чином, з такого запитання я зрозумів, що не варто відпиратися від знайомства з Авраховим та заперечувати його чи мою участь в перенесенні рукопису з України в Чехословаччину. Тому мої зізнання відрізнялися від зізнань Павла, Петра та Ганни...

Найпомітнішу й продуману роль у справі налагодження співпраці з українськими дисидентами та в поширенні рукопису Івана Дзюби відіграв мій колишній студент та тодішній мій докторант Павло Мурашко, який разом з Петром Гроцьким та Ганною Коцур – теж моїми недавніми студентами – налагодив регулярну (як на ті умови) співпрацю з представниками цього руху в Україні та з українцями Заходу.

Спочатку йшлося про окремі матеріали (статтю І. Дзюби ″Шевченко і Петефі″ та інші статті, вірш Д. Павличка ″Молитва″ та вірші інших авторів, картину Заливахи ″Шевченко″ тощо), які Павло привозив у Пряшів. Пізніше ядром ″співпраці″ було перенесення мікрофільмів з матеріалами ″Українського вісника″ та іншими подібними матеріалами, які передавалися у Пряшів з метою їх передачі на Захід. Хочу підкреслити, що Мурашко був дуже винахідливим у способах як вберегти такі фільми від прискіпливого контролю на кордоні, хоч мав великі проблеми при кожному переході кордону. (Ось один хід Павла: коли він підозрював, що за ним стежать, або навіть знають, що він щось ″везе″, він заходив у вбиральню вагону, відкручував дзеркало, засував туди матеріали, а тоді, після переїзду границі, ті матеріали забирав до себе. Мініатюрну відкрутку він завжди носив із собою).

Та й так ця справа скінчилася судом та арештами чотирьох осіб. До згаданих вище долучили ще й мене і зробили з мене керівника групи. А це сталося після того, як після афери з Добошем в Україні почалася нова хвиля масових арештів, яка зачепила і Ганну Коцур, що навчалася тоді в Києві. Після її допитів в Києві її вислали додому, і тут це стало початком нашого викриття.

Наш судовий протокол, який нараховує понад тисячу сторінок, починається словами: дня такого-то лютого 1972 року о такій-то годині в обласне управління державної безпеки зайшла громадянка Ганна Коцур і заявила...

На обласному суді в Кошицях (березень 1973 р.) Г. Коцур, будучи вагітною, сподівалася звільнення з-під арешту. (Її засудили на строк, який вона відсиділа до дня суду). П. Гроцькому приписували лише те, що одного разу, коли, мовляв, Мурашка не було в Пряшеві, Г. Коцур передала йому посилку для Мурашка.

(Мурашко і Гроцький довели на суді, що саме в той день вони обидва чекали Г. Коцур та її подругу – студентку М. Гост – машиною в Кошицях, привезли їх у Пряшів, де на квартирі Мурашка вони й заночували; отже, не було жодної потреби передавати посилку для Мурашка Ґроцькому). Оскільки неправду було доведено, Петро теж сподівався звільнення від арешту. Я захищався тим, що походжу з багатодітної селянської сім'ї, від якої ″соціалізм″ нічого не взяв, а, навпаки, дав можливість майже всім нашим дітям закінчити середню, а чотирьом – навіть вищу школу. Отже, логічно, своєю діяльністю я не міг мати на меті ″завдати шкоди країні соціалістичної співдружності″, як було оцінено мою діяльність. До того ще, я не вважав прочитання праці про становище в країні, про яку, я як викладач університету, розповідав студентам, карним вчинком. Отже, з огляду на це, я сподівався звільнення від засудження або очікував помірковану кару. Єдино Павло Мурашко захищався тим, що в праці І. Дзюби та в інших матеріалах, які він привозив з України, нема слова неправди... З особистого погляду це звучало мужньо й героїчно. Проте було наївним сподіватися, що якийсь суддя ″соціалістичної″ Чехословаччини 1973 року (під патронатом радянських танків) візьме до уваги таку аргументацію. І не взяв. (Павло навряд чи чогось такого сподівався). Найвищий суд Словаччини засудив його на шість і пів року, а мене (замість на три) на чотири роки. Гроцького судили значно пізніше окремо, і то на його відбутий строк. (Після звільнення з арешту ще й вимагали від нього заплатити за ″гостювання″ в них, бо він весь час сидів як ″звинувачений″, а не як ″засуджений″).

Отже, поки йдеться про пряшівський період життя і діяльності Павла Мурашка, треба однозначно визнати, що він був – без найменшого сумніву! – першим і найбільш зацікавленим постійним зв'язковим між Україною і пряшівським українським життям. І якщо є правдою те, що сьогодні відомо про діяльність Петра Гроцького, – а я не маю найменшої причини сумніватися у правдивості цієї інформації! – то Петро був другим активним діячем у таких справах, хоч ″дехто″ намагається подавати ці справи ″трохи″ інакше.

(Однак оскільки П. Мурашко був громадянином Чехії, йому довелося сидіти в тюрмі На Мірові та На Панкраці в Чехії. За найновішою інформацією від сина П. Мурашка, від самого початку органи безпеки робили на нього великий тиск та змушували до співпраці. Виходить – його таки зламали. Чеські дисиденти дорікають йому, що він підтвердив безпеці інформацію про акцію ″Каміон″, за що його перевели зі ″страшного″ Мірова на ″кращий″ Панкрац та звільнили його раніше строку). Наперекір цьому Павло Мурашко належав між чеськими дисидентами до його основного вузького ядра. До сьогодні не відомо, чи він зашкодив комусь особисто. Він став послом чеського парламенту, проте пізніше голова сенату Петр Пітгард дав до зрозуміння, що знають про його поведінку. Мурашко залишився послом у парламенті до кінця виборчого періоду, проте на наступний – він вже не кандидував та замкнувся у своєму приватному житті у Празі.

На мою думку, наперекір такій долі нашого найактивнішого та найвидатнішого дисидента його діяльність пряшівського періоду заслуговує на позитивну оцінку. Він започаткував та зорганізував цю діяльність і зробив більше в тій праці, ніж, може, інші пізніше, разом узяті).

Співпраця з Заходом

У другій половині шістдесятих років нами стала цікавитися й українська студентська молодь з Заходу, першим речником якої був Марко Царинник. Він зв'язався зі мною, пообіцяв приїхати невдовзі, однак не з'явився. На той час у нас у Братиславі поруч зі словацьким вузівським клубом молоді виник У-клуб (український студентський клуб), у діяльності якого брали активну участь студенти Павло Суддя, мій брат Іван та й інші братиславські студенти, які поступово перебрали на себе підготовку зустрічі нашої студентської молоді з українськими студентами з Заходу. В цій справі вони зв'язалися навіть з секретарем ЦК КПС Василем Біляком, отже, і ця справа нами не сприймалася як таємна.

Зустріч наших та західних українських студентів відбулася спочатку в Братиславі, а потім – в Пряшеві перед Святом у Свиднику та, головне, на самому Святі.

Саме тоді мої шефи попросили мене покрутитися-повертітися ввечері першого дня Свята біля отих студентів та час від часу побігти вниз – до входу в амфітеатр – та доповісти їм про що там нагорі – біля невеличкого вогню, який студенти розклали під лісом, – діється.

Нічого особливого там не діялося. Наші студенти та студентки знайомились із студентами з Заходу, західні студенти цікавилися нашим життям, наші студенти – їхнім життям, може сюди-туди західні студенти продали нашим студентам кільки доларів, що було вигідно обом сторонам, оскільки банк виплачував іноземцям десь по 13 (чи 19?) крон за долар, а нашим громадянам вигідно було дати за долар значно більше; зовсім природно, що студенти разом співали українських пісень, – наші не знали деяких їхніх (зокрема стрілецьких, пластунських) пісень, західні студенти не знали деяких наших (зокрема закарпатських та пісень радянського періоду), наші не знали організацій, у яких українська діаспора була організована на Заході, вони дивувалися з того, що наші не знали, хто такий Йосиф Сліпий, та не вміли співати ″Ще не вмерла Україна″ – отакою була тематика та проблематика тих зустрічей.

Ці зустрічі мали, однак, своє продовження та наслідки.

Повернувши додому, західні студенти стали докладно виписувати про все, що під час тих зустрічей діялося, нерідко перебільшуючи, зокрема, свій вклад – як ″духовний″, так і матеріальний – у процес національного усвідомлення та патріотичного виховання нашої молоді. А тоді наші органи, нерідко з тими західними газетками, підходили до мене, мовляв, де ті долари, які ті студенти вклали, ″а ще багато треба буде вкласти″ у справу боротьби...

На той час я був головою Ради української молоді, і про такі справи, як ″значний вклад″ грошей у справу нашого розвитку я мав би бути поінформований. А оскільки я про такий ″значний вклад″ нічого не знав, хоч і крутився-вертівся довкола тої молоді, то й із повним переконанням я міг твердити, що нічого такого під час зустрічей не сталося.

У тій справі допоміг мені мій знайомий з Австралії – Богдан Планко, з яким я в той час листувався та який, усвідомлюючи собі, що ″наші″ читатимуть західну пресу і на підставі написаного в

ній можуть нам дорікати, що і сталося, запопадливо та правдиво написав, що ті хлопці з Заходу попропивали батьківські гроші десь по німеччинах, швейцаріях чи італіях, а тепер вимагають від батьків ще грошей для себе, твердячи про велику допомогу українській молоді в комуністичному світі. Отже, мої шефи підходили до мене з газетами, в яких писалося про ″значний вклад″, а в мене на руках була вирізка з ″демократичної″ газети, в якій писалося про те, що хлопці, може, гроші пропили, а тепер просять знову, переважно для своїх потреб.

Може, й тому наслідки тих зустрічей нашої та західної української молоді не були аж такими небезпечними, як могло бути внаслідок наївних писань західних студентів.

На видноколі – Америка!

Приблизно в тому самому часі – десь на початку літа 1968 ро-ку – на вулиці перед готелем ″Дукля″ Дмитро Кришко, викладач кафедри марксизму Пряшівського педфакультету, познайомив мене з двома молодими симпатичними людьми, яких я прийняв за людей з України. Коли Кришко відійшов і я зостався сам з ними, то запитав: ″А що нового в Києві?″ А вони, здивовані, відповідають: ″А ми не знаємо, ми не з Києва, ми з Америки″.

Отак я познайомився з молодим українським подружжям з Америки – з відомим у математичному світі Володимиром Петришиним та відомою маляркою Аркою Петришин.

Ми постояли на вулиці, поговорили трохи, а тоді я запросив їх до себе на квартиру.

Тут потрібно зробити певний відступ.

Моя дружина Люба – донька відомого в нашому краї музиканта та організатора культурного життя нашого населення, зокрема організатора та художнього керівника дитячих та шкільних хорів та оркестрів російських народних інструментів, російського емігранта Олександра Любимова – добре володіла російською мовою, проте літературної української тоді не знала. І саме тому не хотіла і не дозволяла мені приводити до нас моїх українських

гостей, бо соромилася за незнання мови. Радше давала мені гроші і радила піти пообідати з ними в ресторан. Та я переконував її, що мої гості ресторани знають, а їм, напевно, хочеться бачити, як живуть у нас люди, які в нас квартири, які меблі, книги, що ми їмо-п'ємо, – а варити дружина вміє добре й смачно, – тому вони, напевно, радше посиділи б із нами в нашій пристойній квартирі, ніж десь зі мною в ресторані.

І саме Петришини були першими, кого моя дружина дозволила привести до нас на обід. Ще додам, що нашим гостям в нас дуже сподобалося і вони подарували нам чудовий альбом творів Архипенка. А моя дружина тоді вперше насмілилася заговорити з гостями-українцями по-українськи і з того часу більше не протестувала, коли я приводив своїх гостей, бо нашим гостям подобалося в нас; вони хвалили не тільки смачні страви моєї дружини, але і її українську мову.

У розмові з Петришиним я підкинув і таку тему:

– З вами цікаво, проте ваша спеціальність – математика, та ще така спеціальна, що я так і не розібрався в тому, в якій галузі математики ви працюєте – така далека від мене, що нам нема чого співпрацювати. От якби ви були літератором чи мовником, або істориком чи фольклористом, тоді ми могли б нав'язати творчі контакти...

Тоді Петришин сказав, що в нього є друг, від якого він має доручення знайти когось, хто працював би за тим же фахом, що й він. А його друг – якраз літератор.

Отак на орбіті моєї співпраці з Заходом з'явився найкращий мій друг і колега – літератор, мовник, психолог та ще чесна й розумна людина – професор Rutgers University of New Jersey – закарпатець з села Мирча – Іван Фізер.

Петришин сказав, що професор планує прилетіти у Прагу на черговий Слов'янський конгрес, проте хотів би прибути на кілька днів раніше, побувати на сході Чехословаччини, бо це б йому нагадало його рідне Закарпаття, а тоді повернув би у Прагу на Конгрес. А для цього він потребує когось, хто б йому замовив у Пряшеві готель та супроводив би по Східній Словаччині.

Я зрадів такій нагоді і таким планам мого майбутнього друга і приятеля і невдовзі привітав у Пряшеві невисокого на зріст симпатичного пана професора з невеличкою борідкою на його ще молодому обличчі та членів його родини. До того ще, саме в найближчу суботу моя наймолодша сестра Ганча виходила заміж. Таким чином, Фізери стали учасниками всього весільного обряду, познайомилися з моєю мамою та всією численною нашою родиною, скуштували наші страви та напої, слухали та співали наших пісень... – і тому зовсім природно, що вже по дорозі на Конгрес у Прагу, та ще частіше у Празі, професор Фізер кілька разів переконливо доводив: ″Я мушу вас запросити до Америки!″ Я дуже хотів побувати в Америці, проте розцінював слова професора лише як вияв великого задоволення від того, що, побувавши в нас, він почував себе ніби вдома, на Закарпатті. І я втихомирював його: ″Як ви можете мене покликати, коли лише квиток туди і назад коштує понад двадцять тисяч крон?″. – ″Я щось придумаю! Я щось вигадаю, але обов'язково вас покличу!″

Наша дружба зміцніла під час тижневого перебування професора у Празі, де я намагався бути добрим екскурсоводом по чудовому місті. Побували ми ″Na Hradě″, ″U Fleků″, в ″Zlaté uličce″ та в багатьох інших цікавих місцях. (Нашим незмінним супутником за весь той час тут був поет та літературний критик професор Степан Крижанівський з Києва).

Отже, коли ми нарешті розпрощалися, то і я вже повірив, що професор ″годен″ щось таке зробити, вигадати, щоб мене запросити та зустріти в себе в Америці.

Невдовзі надійшов приватний лист від професора, в якому було викладено план: йому запропонували викладати російську мову в Літній школі (Summer schoole) під час наступних літніх канікул, а оскільки за таку роботу в Америці платять окремо, то він запропонував директорові тої школи замість себе мене, як людину, яка вчилася в Союзі і, мовляв, краще за нього знає сучасні реалії того Союзу. ″Отже, – писав Фізер, – ти будеш викладати в університеті протягом місяця по три години щоденно і отримаєш мою професорську зарплату, з якої зможеш купити собі квиток на літак – туди й назад – та ще дещо, може, й зекономиш″. Отже, після таких інформацій надія на поїздку в Америку стала набувати конкретніших форм.

Це сталося після мого перебування в Парижі, отже, я використав свій досвід з оформлення документів у Францію і знову попросився на прийом до начальника безпеки. Я показав йому листа, тобто прочитав відповідні частини, в якому було викладено весь план мого перебування в Америці; начальник докладно випитав про Фізера (про нього вони вже дещо знали з власних спостережень під час його недавнього перебування у Пряшеві та в наших Кечківцях) та про інші мої контакти з Америкою (про українські організації та установи в Америці, про представників окремих організацій та установ, про їхню діяльність та продукцію – про книги, пресу, радіо – я, в свою чергу, відповідав дуже старанно, мов на важливому екзамені, ″доносив″ про все і всіх, що я про українську Америку знав, після чого начальник нарешті сказав: ″Ну що ж, подавайте! Побачимо!″

Я зразу відповів Фізеру про попередню згоду наших органів на виїзд; тоді директор літньої школи на офіційному бланку вислав мені запрошення, де було до подробиць виписано як мої обов'язки, так і мій брутто-заробіток – 1.100 доларів! – я тут же поніс це запрошення в паспортний відділ, і справа, здавалося, позитивно рушила з місця.

І справді, візу я отримав завчасно, тримав її в себе та поступово готувався до виїзду. Щоб мої валізи не перевищили дозволеної ваги, я вислав поштою два великі томи ″Dejiny Prešova″ та й інші книги – подарунок для університету, та став громадити інші книги та подарунки для Фізерів та для моїх родичів, яких багато жило в Америці, з якими я хотів познайомитись та яким я хотів віддячитись за їхню допомогу нашій родині.

Я спеціально їздив у Бардіїв, у фірму, яка виробляла кристал, і накупив там різних комплектів їхніх виробів. Придбав також кілька цінних картин закарпатських малярів, однак, щоб їх можна було вивезти за кордон, на них треба було мати довідку, що вони нічого не варті ″і жодної художньої чи історичної цінності не мають″. Отже, зайшов я до директора Пряшівської галереї, пояснив йому, в чому річ, і він таку довідку мені видав (виглядало так: я віз найкращі роботи народних художників України, наприклад А. Коцки, якими хотів розплатитися за квартиру, за харч та інші турботи про мене, а папірець засвідчував, що я везу ніщо!)

А ж тут, мов грім з ясного неба! В одне післяобіддя хтось подзвонив у двері нашої квартири. Я пішов відчиняти і побачив перед дверима свого зв'язкового. Ніколи до мене ніхто не заходив ні перед тим, ні після цього (окрім випадку, про який сказано вище). Мене тут же пронизала думка: щось сталося недоброго! Я мовчки вказав рукою, щоб він зайшов.

Коротко кажучи, він сказав, що його зобов'язав начальник забрати в мене мій закордонний паспорт... з візою до Америки.

– А квитанцію про те, що ви забираєте мій паспорт, маєте?

– Не маю!

– В такому разі я вам паспорта не дам.

– І добре робите... Проте в такому разі мусите завтра вранці зайти до нас і там здати паспорт.

– Коли мені дадуть квитанцію про те, що забрали в мене паспорт, то здам його, а без такої квитанції – ніколи. Ми ж знаємо, як було в п'ятдесятих роках: від людей забирали паспорти, інші документи, арештували, судили, а доказів сьогодні про це нема. Отже, або підтвердите, що взяли паспорт, або я його навіть з собою завтра вранці не візьму. Дасте посвідку – піду за паспортом і здам його...

Так і сталося. На другий день мене привели до начальника, а він на мене:

– Чого ви вчора не здали паспорт?

– Бо ви не дали мені довідку про те, що забираєте його від мене.

– Тож здайте його тепер!

– Наперед дайте мені належний документ про цей акт!

– Такого документа я вам не дам.

– Тоді я вам не дам паспорт.

– В такому разі мусите поїхати в Кошиці, – там вам дадуть належний документ.

Довелося негайно їхати в Кошиці (бо якщо я буду змушений здати паспорт, то треба чимскоріше розпочати боротьбу за його повернення, а часу зоставало обмаль).

У Кошицях видали мені папірця про те, що ″ваша подорож не є в інтересі держави″, і я здав їм свій паспорт. Тут же в Кошицях я написав скаргу на вчинок органів безпеки і віддав її тим же органам.

Через кілька днів у Пряшеві відбувалося святкування 50-річчя Словацької Республіки Рад, у якому брав участь сам голова уряду Словацької Республіки Петер Цолотка, якого я знав зі згадуваних курсів у Чтіржіні та з яким я одного разу принагідно зустрівся в Татрах. Нелегко мені вдалося дістатися в будинок Музею і в момент, коли голова розписався в книзі почесних гостей і чекав, поки розпишуться інші, коротко розповісти йому про свою проблему, попросити допомогти мені в тій справі. Він кивнув до свого секретаря, щоб той нагадав йому в Братиславі ту справу, сказав приїхати мені ″у вівторок до обіду″, я подякував, вклонився, – і ми розійшлися.

Однак я не був переконаний, що секретар не забуде, бо він нічого не записав у якийсь свій нотатник, тому я на гарному твердому папері коротко виклав суть справи і після обіду, коли в пряшівському амфітеатрі проходив урочистий концерт, я, втягнувши голову в плечі, побіг до Цолотки, який сидів у першому ряді, і передав йому того папірця, мовляв, щоб ви не забули і знали, в чому суть справи.

У понеділок увечері я поїхав у Братиславу.

Я був такий втомлений, знервований усіми цими подіями, що, купуючи ввечері квиток, поздоровкався з касиркою ″Доброго ранку!″ (бо вже думав про ранок, коли я мав з'явитися в голови уряду).

У секретаріаті голови уряду мені сказали (і показали мого папірця), що голова зайнятий, у нього на прийомі болгарська урядова делегація, проте він сказав мені – каже секретарка – зробити для вас все потрібне. ″Отже, що я можу для вас зробити?″ – питає вона.

Стою, розгублений, та й кажу:

– Та коли не може зайнятися справою голова уряду, тоді спровадьте мене до міністра внутрішніх справ.

– Добре, йдіть, – вона дала мені адресу, – а я подзвоню туди.

Пішов я до міністра. Заходжу в установу, а там повно народу: кілька міліціонерів, решта люди в цивільному, записуються в чергу, а тоді за ними приходять і беруть їх із собою. Коли я здав паспорт, щоб мені видали пропуск, і сказав працівникові, який ті пропуски оформляв, що хочу до міністра ″внутра″, той працівник, який виглядав як якийсь сільський дідусь, спитав мене: ″А до котрого?″

Мене це настільки вивело з рівноваги, що я закричав на нього: ″A čo, to ich máme niekoľko?″ (″А що, їх в нас декілька?!″) Частина присутніх повернула голову в мій бік, працівник, налякавшись, почав щось швидко писати, а я сам теж злякався свого крику.

Коли мене повели нагору та посадили в просторому та порожньому приміщенні, то сказали, що міністр сьогодні якраз у Кошицях. То кого мають мені покликати? – ″Тоді покличте його заступника, або, – подумавши, кажу, – начальника, який відповідає за закордонні паспорти″.

Зайшло їх двоє. Стали випитувати: ...а чому? ... а хто? ... а куди? На подібні запитання я не міг відповісти, – навпаки, за відповідями на подібні запитання я приїхав до них і чекав відповіді.

Тоді мені запропонували піти в місто та повернутися ″десь о дванадцятій″.

Я пішов у місто і до дванадцятої нічого не робив, тільки кожної хвилини дивився на годинника і чекав тої дванадцятої.

Коли я дочекався і зайшов за кілька хвилин перед дванадцятою, мені поставили ще кілька дурних та порожніх запитань, – і знову сказали піти в місто і зайти перед четвертою годиною після обіду.

Я вийшов з установи і – що буду казати – тинявся попереду нею та по навколишніх вулицях мов ошпарений.

Годинник теліпався в той день, мов втомлені воли в ярмі, – і коли мене знову впустили в оте просторе та порожнє приміщення, почали зі мною ніби серйозну розмову. Проте неважко було встановити, що то все ще не та мова, яка має бути і якої я зранку чекаю.

Аж ось на столі задзвонив телефон.

Один з тих двох побіг і покірно та з паузами говорив до апарату: ″Я вас слухаю... Так.., так.., розумію.., так.., ясно.., виконаю..,″ – а той другий весь той час старався зацікавити мене своїми запитаннями, щоб я не слухав розмови того першого. Однак коли той перший закінчив, то поклав слухавку, підійшов до столу та й каже: ″Но, нарешті є розв'язка. Ви повернете додому, а завтра вранці вас повезуть до начальника в Кошиці. І той начальник на місці вирішить: або він вас пустить, і ви полетите, або він вас не пустить, і ви нікуди не полетите. Проти його рішення нема відкликання!!! Ясно?!″

– Ясно... – відповідаю мляво і непереконливо.

Їду на вокзал, купую квиток, сідаю в поїзд, вертаю додому. Як все те проходило – сам не знаю!

На другий день мені подзвонили, що під'їдуть машиною і поїдемо в Кошиці.

Під'їхали, їдемо, проте ніхто нічого не каже. І так майже до самих Кошиць.

А в Кошицях начальник знову засипав мене найрізноманітнішими запитаннями.

– А що як зостанете? – звучало одне з основних запитань.

– To ma máte až za takého hlupáka? (То ви мене вважаєте аж таким дурнем?) – відповідаю. – Чому б я мав зостати? Тут маю свою родину і родини всіх моїх найближчих. Я найстарший в родині і треба мені допомагати молодшим. А крім того: тут маю добру роботу, англійської мови не знаю, своєю спеціальністю україніста я не здивую Америку, то що я там буду робити і з чого буду жити?

Бесіда тяглася довго, її тематика весь час поширювалася, аргументація ставала більш врівноваженою, проте все ще не було відомо, чим та бесіда закінчиться. Я повторював думку про те, що з самого початку я оформляв цю поїздку з їхнього відома та з їхньої згоди. ″З вашої згоди я підписав угоду про викладання в університеті та про отримання гонорару за ці виклади. З вашого відома та згоди я вислав туди офіційний подарунок від нашого університету їхньому університетові... – а що, коли вони подадуть на мене в суд, що я зірвав угоду, – хто тоді буде платити за все це?″

Була вже десь п'ята година після обіду, коли начальник вийшов за кавою, а тоді я питаю ″своїх″, пряшівських: ″То що? Будемо тут сидіти до ранку, а результат..?″

– Тож спитайте в нього.

Коли начальник повернувся з кавою, я запитав: ″Товаришу начальник, я готовий сидіти тут хоч би й до ранку, але хочу знати результат: варто мені тратити з вами час?

Тоді начальник всівся за стіл, трохи ніби подумав і каже:

– Ну, я вас пущу, але як зостанете в Америці, то я дам вас застрелити. То не буде проблемою: підкажу радянським...

Я повторив свої аргументи. Він підійшов до скрині, взяв з неї мій паспорт і поклав його переді мною на стіл. Я не торкнувся паспорта, і кажу:

– А тепер маю до вас ще одне прохання: я, можу ще посидіти.., але мені треба подзвонити додому, бо там хвилюються, переживають, не знають, що зі мною.

– А якби ми то зробили?

Тоді пряшівські підказують йому пошепки:

– Подзвоніть нашій Марієнці, нехай вона набере його номер...

Начальник набрав три числа на апараті, сказав ″Марієнці″, щоб вона набрала число мого телефону і передав мені слухавку.

Ще лише дзвонив телефон, а мені здавалося (чи так воно було насправді), що я чую все, що проходило в квартирі: відчував, де кухня, де їдальня, де коридор, хто звідки й куди йде, і коли до телефону підбігла Люба, а всі інші, присутні в квартирі, побігли вслід за нею, я все те ніби чув і відчував. Тоді я навмисне по-російськи і якнайбільш спокійним голосом кажу:

– Здраствуй, Люба! Я ще затримаюся тут якийсь час, але хочу тобі сказати, що ї-д-у!

– Важнє?! – закричала вона у трубку по-словацьки і продовжувала: – Та будь хоч і до ранку, головне, що їдеш! – і я чув як усі вдома стали від радості викрикувати слова здивування, задоволення та радості.

Я поклав слухавку й кажу начальникові:

– А тепер визначте мені мої завдання...

– Які завдання? – питає начальник.

– Такі, які визначаєте всім іншим, хто їде до Америки.

Начальник ще виявив на своєму обличчі здивування, а тоді каже: – ″Но, насамперед – ведіть себе обережно...″

Тоді я запитав: ″Але як маю говорити з людьми? Відверто, тобто грати їм на їхню струну, або маю говорити офіційно, згідно зі своїми поглядами?″

– Но, – відповідає начальник, – якщо будете говорити десь приватно, на квартирі в кого-небудь, або в присутності лише кількох осіб, тоді можете пустити язик на прогулянку, проте коли будете виступати десь прилюдно, тоді говоріть так, щоб ви могли відповідати за кожне своє слово.., бо я не буду повідомляти

наших радянських друзів, що ви їдете туди і виступаєте з нашої згоди.

Ми ще проговорили десь годину, а тоді мої пряшівські ″друзі″ відвезли мене додому, де на мене чекали мої брати й сестри та всі мої близькі.., бо через день я вже мав летіти до Америки.

Попереду таки Америка!

Ще готуючись у дорогу, мені спало на думку попросити у Фізера число його телефону, щоб, на всяк випадок, я міг подзвонити до нього, якби ми не зустрілися в аеропорту або розминулися з якоїсь іншої причини. Професор переконував мене, що нічого подібного не станеться, проте, щоб я був спокійним, дав мені свій телефон, ще раз запевнивши мене, що він у будь-якому випадку точно чекатиме мене в той день на ″флай 119″.

Та вийшло так, що саме в день мого польоту диспетчери Нью-Йоркського аеропорту імені Д. Ф. Кеннеді застрайкували, а фірма, яка оформляла Фізерам квиток для мене, повідомила їх, що я ночуватиму в Парижі, бо мій ″флай″ через страйк диспетчерів переноситься на завтра. В Парижі ми справді приземлилися, як і було в плані (тут я зустрівся з Митровичем і трохи поговорив з ним скрізь решітку), проте страйк у Нью-Йорку закінчився, і наш літак продовжив свій політ за планом.

Я увійшов у величезний зал, поставив валізи, руки – в боки і став виглядати Фізерів. Зал то спорожнювався, то знову заповнювався, а моїх Фізерів – ніде. Тоді я взяв свої валізи, підійшов до Pan American, показуючи свого квитка з літака, та й кажу: ″I am from Czechoslovakia... my gest ist not hier... cool please this number telefon...″ Мене порозуміли, подзвонили до Фізерів, а ті – майн ґот! – неймовірно здивовані, порадили мені зайти в буфет, попросити кока-колу і пити її так довго, поки вони – десь через годину – не приїдуть за мною з Нью-Джерсі.

Я так і зробив. Знайшов буфет, попросив тої ″коки″ – і тоді вперше в житті пив отой проклятий у нас та у всьому соціалістичному світі смачний – проте занадто холодний – капіталістичний напій. Я посміливішав та попросив ще одну склянку тої коки, розглядав кожну дрібничку довкола себе і чекав.

Нарешті Фізери – Іван, дружина Марія та дівчата – Наталка та Іринка – приїхали... такою величезною машиною, що дівчата на задньому сидінні могли навіть поспати.

Через годину ми були ″вдома″ – в просторому сучасному домі родини Фізерів. Наступного поїхали в Бавн-Брук, бо саме в той день тодішній єпископ, пізніше – Митрополит усієї України Мстислав хоронив там відому українську письменницю.

Примітка сьома

Моє перебування в Америці я докладно описав у репортажі "То не я відкрив Америку". Тут доповню мій звіт інформаціями, які я не міг навести в тому репортажі. До речі, багато матеріалів такого ж характеру можна знайти і в інших моїх творах, зокрема в "Листах самому собі".

Хто прочитає мій репортаж сорокарічної давності "То не я відкрив Америку" (і не маю заслуг в її розвиткові та не несу відповідальності за варті сорому факти її життя), спостереже, що певні оцінки в ньому відрізняються від тих, які б я надав тамтешнім фактам сьогодні.

До цього спричинилися два моменти.

По-перше, в ньому відчутно моє тодішнє – неповне та й не найкраще – розуміння ситуації в житті української еміграції та становища українського народу в цілому, і – по-друге – в ньому виразно відчутно вплив поради кошицького начальника: говоріть (і пишіть) так, щоб ви могли відповідати за кожне своє слово! До того ж, після мого повернення з Америки становище в Чехословаччині різко змінилося; проти мене почалося неймовірне гоніння, отже, з репортажу відчутно спробу бодай трохи захиститися ним.

Таким чином, тут необмежений простір для моїх критиків: я, справді, не все розумів у надзвичайно складному житті як "Радянської України", так і української еміграції. Хоча, – так мені видається, – з репортажу відчутно моє намагання подати якнайбільше інформації про багате різноманітне життя, про діяльність української еміграції та про величезні проблеми рядових емігрантів. Сама ж українська еміграція, як видно з репортажу, тоді теж

інакше планувала "визволення" України з-під "більшовицької совіцької" Росії.

Тому я публікую свій репортаж про Америку без суттєвих змін, виправлень чи осучаснення – лише зі скороченнями та зрозумілими редакторськими правками, – нехай буде видно як моє, так і їхнє тодішнє розуміння справи. (Оригінал репортажу "То не я відкрив Америку", вісімдесят сторінок машинопису, є в Музеї української культури у Свиднику).

Зрозуміло, що все в Америці мене дивувало як людину, яка прилетіла з цілковито іншого світу, прилетіла викладати, але – насамперед – ознайомитися з життям прославленої на весь світ Америки – зразка світової економіки, демократії, світового капіталізму та імперіалізму з усіма його суперечливими явищами. Я вже писав про те, що в Америці мене не дивували ні хмарочоси, ні технічні винаходи, ні високий рівень матеріального життя переважної частини громадян Америки, бо про все те я не раз чув і знав. Більше дивували негативні факти, зокрема значна кількість "бомів" (п'яних) та інших незабезпечених людей з найнижчих соціальних верств населення, багато вульгарних негативних явищ. Зрозуміло, що, згідно з правдою життя, і в моєму репортажі переважали позитивні відгуки про позитивні факти. Про негативне я натякнув кількома рядками лише в кінці репортажу, хоч того негативно було і є – тоді і тепер – в Америці значно більше. Та не тут місце аналізувати та оцінювати суперечливу Америку.

Та вертаємо до першого дня мого перебування в Америці.

Людині, яка лише кілька годин тому прилетіла до Америки – і не зовсім зорієнтувалася на чужій землі, все-таки запам'яталася думка з надмогильної промови єпископа Мстислава: ″Ми не ховаємо лише нашу відому письменницю; ми ховаємо частину самих себе, бо, з кожною смертю когось з нас, нас стає менше, ми стаємо слабкішими, і ми повинні поділити поміж себе ту працю, ті обов'язки, які аж дотепер старанно та натхненно виконувала наша землячка, одна з нас...″

Отже, не встиг я прилетіти, стати на землю, роздивитися, а вже чую про обов'язки, про те, що треба працювати, та й то не тільки

за самого себе, але й за кожного, хто відходить від нас, потрібно поділити його обов'язки і збільшити свої, свою відповідальність... А я думав, що я приїхав тільки подивитися, познайомитися, повчитися. І під тим першим враженням з Америки проходило потім все моє перебування в Америці: працювати максимально, за все відповідати!

Єпископ Мстислав поїхав потім на два тижні в Європу (побував і в Австрії на якійсь зустрічі української молоді Європи) і, повернувшись звідти, розповідав на загороді у Фізера про проблеми виховання всієї української молоді для підготовки її до праці на користь незалежної України та розвитку всього українського народу. Ця розповідь свідчила, що є люди, які серйозно думають про майбутню долю України та українського народу, бо пізніше, як пишу про це в репортажі, мені часто доводилося зустрічатися з людьми, які поверхово, з гнівом та ненавистю говорили як про ″свій нарід″ у цілому (про селян, робітників та зіпсовану інтелігенцію), так і про його значну частину (комуністів, комсомольців, ″кацапів″, змішані подружжя тощо).

Сам Фізер усвідомлював собі можливості радянської розвідки та можливі наслідки писанини окремих груп еміграції, коли вони, щоб окреслити себе успішними перед іншими групами еміграції й перед американськими органами, могли у своїй писанині таке накрутити, що людину ″з того світу″ (″зі Сходу″) очікували б удома за такі контакти великі проблеми. Тому він узяв на себе обов'язок інформувати мене про те, з ким мені варто і з ким не варто спілкуватися. І справді, контактував з більш-менш толерантними, більш прогресивними, що не писали про свої контакти дурниць по газетах, хоч і такі дрібні випадки зі мною трапилися. Отже, не йшов я на прилюдні зустрічі з тими угрупованнями, які провокаційно кричали про свої намагання знищити Союз і тим самим визволити Україну, та про те, що в Україні треба вистріляти всіх комуністів, комсомольців, кацапів та іже з ними.

Зрозуміло, що нікому на чолі не написано, яких він поглядів та яка його тактика боротьби за ″вільну й незалежну″ Україну. Отже, на наших зустрічах, зокрема менш чисельних, були присутніми люди найрізноманітніших поглядів – про що й пишу в репортажі,

– проте публічно таких поглядів у моїй присутності ніхто не висловлював.

Серйозним партнером та однодумцем Фізера був професор Василь Маркусь з Чикаґо. Він часто телефонував, цікавився моїм перебуванням та планами в Америці, а коли дійшла черга до моєї поїздки у Чикаґо, то подбав про мене: ознайомив з ситуацією в них та в українській Америці, поводив мене по цікавих місцях міста, розповів про діяльність словацької діаспори та запросив навіть на лекції до своїх студентів (яким у той день читав лекцію про адміністративну структуру Радянського Союзу), і дав мені можливість висловити свої думки з приводу його лекції та розказати про важливе (з мого погляду) в житті українців Чехословаччини.

Дуже цікавою була моя зустріч з професором Пріцаком в Гарварді на кафедрі українознавства (та з іншими науковцями цього вишу). Там розроблялися величезні плани творчої співпраці з Україною. Крім іншого, планувалося, що Гарвард буде видавати літературу про найдавніший період історії України, включно з надзвичайно багатим періодом Київської Русі (зокрема, грандіозним був план порівняльного опрацювання тогочасних літописів), а Україна мала зосередити свою дослідницьку та видавничу діяльність на середньовічних здобутках української історії та культури. (Розмови над такими темами та проблемами нас обох так зацікавили, що саме там я спізнився на запланований літак, який мав мене повернути до Фізера).

Такими ж, хоч менш обізнаними з українськими справами (в них, у нас та в Україні), були інші колеги Фізера в окремих містах, куди він мене спровадив (вислав та зорганізував зустріч). Вони знали про комуністичний Радянський Союз, під гнітом якого стогне Україна, знали про голод й холод, про національний та релігійний утиск населення, розуміли потребу боротьби за ″вільну й незалежну″ Україну, проте їхнє уявлення було більш толерантним чи людянішим щодо ″зіпсованого″ українського народу, ніж керівників тої боротьби. Вони завжди чекали мене в аеропорту їхнього міста, приймали в себе вдома і, як правило, зорганізували зустріч із земляками, на яких повсюди переважали дві теми: життя українців Чехословаччини та

становище українців в Україні. Якщо інформацією про наше життя в Чехословаччини мої слухачі були переважно задоволені, бо інформації в мене вистачало про будь-яку ділянку нашого життя, а викласти та пояснити наші проблеми я вмів і знав, то бесіду про справи в Україні заповнювали значною мірою вони, проте їхня інформація була занадто конкретною та значно локальною (бо базувалися на вістках з приватних листів їхніх родичів). Слід зазначити, що конкретних шляхів чи способів визволення України вони собі не уявляли, проте майже ніхто не сумнівався в тому, що до такого визволення та виникнення вільної і незалежної України – держави українського народу – дійде. Коли і як – невідомо, але – дійде! І переважала думка, що визначальна роль у тій боротьбі за Україну буде належати еміграції, а не самому українському народові, який, мовляв, не усвідомлює собі свого справді рабського становища. ″Вони там раби, а раб не відчуває неволі!″ (Така констатація і таке уявлення про визволення мене завжди боліли, і мені ніяк не хотілося миритися з ними. Таж за себе повинен постояти перш за все кожен сам!)

Незабутньою була зустріч з тоді вже майже легендарним поетом і людиною – Василем Баркою. Фізери повезли мене в гори, де в містечку Ґлен-Спей у башті ″Верховина″ серед парку чи ліску як пустельник жила старша людина, скромно одягнена, найчастіше боса – з глибокими, незвичними на той час та в таких місцях, думками про Україну, її літературу, про місію людини у світі. Розповіді Василя Барки я слухав як сповідь живого класика і уявляв собі Шевченка.

Тут же в горах я відвідав виставку малярських робіт Едуарда Козака, якого, під псевдонімом Еко, я знав вже раніше з його журналу ″Лис Микита″. Спільно з автором ми оглянули його виставку, і митець подарував мені картину, яку я в себе вдома назвав: ″Козак коня напував, дівка воду брала″, бо такий сюжет тої картини.

Відвідав я відомий відпочинково-розважальний центр українців Америки ″Союзівку″, де я мав пізніше виступити перед великою кількістю української молоді, проте, як пишу про це в іншому матеріалі, – чомусь до того виступу не дійшло.

Відвідав я Вільну Українську Академію Наук у Нью-Йорку, приміщення Наукового Товариства ім. Шевченка, кілька бібліотек, музеїв (чи лише кімнат-музеїв), проте ті та подібні установи виявилися значно меншими, скромнішими, ніж були моє уявлення про них та мої очікування. Проте сам факт їхнього існування свідчив про міцне коріння і традиції українського наукового, культурно-мистецького, національно-релігійного чи просто емігрантського життя. І це обнадіювало! Однак, щоб не повторюватися з репортажем та повернути до моєї співпраці з органами державної безпеки та моїх ″доносів″ на когось чи на щось, слід зазначити, що протягом усього мого двомісячного перебування в Америці ніхто ні разу не підійшов до мене з якоюсь конкретною антидержавною, античехословацькою чи антирадянською пропозицією чи планом на таку ж співпрацю чи діяльність. Тому після мого повернення додому в мене не було проблем подати правдиву інформацію про моє перебування в Америці, про мої контакти з конкретними особами чи установами, про мою діяльність чи будь-який інший аспект моєї подорожі.

А домовленість про потребу подати такий звіт нашим органам безпеки була.

По дорозі з Кошиць у Пряшів, коли начальник остаточно вирішив, що я поїду до Америки, ми домовилися з пряшівським начальством, що я надішлю листівку про день мого повернення, тоді хтось з них чекатиме мене на митному контролі у Празі, мовляв, щоб не вилучили в мене якісь ″матеріали″, якщо такі в мене будуть. (А мені, по суті, йшлося, щоб без проблем пройти контроль, бо я міг мати багато речей для себе та своєї родини). Так воно і сталося: тітка Параска (сестра мого батька) дала мені двадцять сорочок, куплених нею на фабриці, де вона все життя пропрацювала і прасувала ті сорочки; вона купила їх дуже дешево, десь по долару за одну. Саме коли починалася неприємна бесіда з митником про ті сорочки, до нього хтось підійшов.., щось шепнув – і контроль закінчився).

Коли я увійшов у зал аеропорту, до мене підійшов незнайомий, мовляв, ″я вам допоможу з валізами″, і поніс найбільшу валізу до машини. А в машині, пристойною українською мовою, каже мені,

що повезуть мене в готель, щоб я там трохи порозкладав свої речі, трохи відпочив з дороги; ″я за вами зайду, трохи поговоримо, а тоді полетите додому″.

Так і було.

Завезли мене в якийсь готель на Вацлавській площі, відійшли, згодом повернулися, і розпочалися розмови про моє перебування в Америці, про мої враження та спостереження.

Я відповідав без проблем – про все, про що вони питали. З української преси та книжкових видань Америки, які я щодня посилено читав, я знав багато про різних осіб, про установи, акції (зокрема про ″заходи″), і тому, відповідаючи на їхні запитання, я, власне, нікого і ніщо не зраджував, ні на кого не доносив, бо про все те – та ще й з подробицями! – писалося в пресі та в книжках. Отже – кого я зустрів, з ким познайомився, які організації та установи існують і які я відвідав, про що велася мова при таких зустрічах, які їхні погляди на те та інше питання, хто кому шеф, хто до кого належить, як собі уявляють майбутнє України – і так далі, і тому подібне. Від себе я додав, що в університеті жодних небезпечних чи антирадянських акцій не було, бо підручники там радянські, на стінах – портрети радянських письменників, професор Маркусь читав лекції про адміністративний устрій Радянського Союзу за матеріалами, виданими в Москві, у Філадельфії жінки критикували книгу Павла Марковича про народні вишивки Пряшівщини, бо, мовляв, за їхнього перебування в Україні таких комбінацій кольорів там не було. Всесвітньовідомий Яків Гніздовський відмовився сприяти українським митцям в Чехословаччині, вважаючи, що кожен митець повинен власною працею добитися визнання в себе вдома чи у світі, багато людей цікавилося нашим життям, зокрема журналом ″Дукля″, і хотіло його отримувати (навіть дали мені гроші на передплату – список 18 адрес, на які я той журнал потім висилав, в мене до сьогодні в архіві), цікавилися Українським Народним Театром і хотіли мати збірники про його діяльність, цікавилися діяльністю кафедри української мови та літератури Пряшівського філософського факультету Університету ім. П. Й. Шафарика, роботою Української редакції Чехословацького радіо, Свидницькими Святами пісні і танцю укра-

їнського населення Чехословаччини, працею шкіл, пресою, видаванням книг, діяльністю церкви, часто й довго ми говорили про стан виховання української молоді в Чехословаччині та про можливості співпраці між ″нашою″ та ″їхньої″ молоддю – всім.., всіма ділянками нашого життя цікавилися, – кожен переважно в залежності від своєї професії, від свого місця народження в старому краї, від своєї теперішньої праці тощо. То що тут можна було зраджувати чи доносити на когось?

Тож протримали мене в Празі цілий день, за той час мій незнайомий перетворився на Івана Зейкана і кілька разів відходив від мене і повертав до мене (може, десь бігав звіряти мої показання); зрештою, мене відпустили додому.

Після Америки погляди на мене роздвоюються

Вдома, крім величезної радості від мого повернення та подарунків, жодних проблем не було. Поїхав я до мами на село, до сестер і братів, повсюди розповідав про моє перебування в Америці, про стрика (татового брата), тіток (татових сестер) та про їхніх дітей, – повсюди знову радість від мого повернення.

Однак скоро – у вересні – мене покликали на маневри в Михайлівці і сказали у вільний час писати звіт про перебування в Америці, мовляв – в такому плані, як ви говорили у Празі, проте докладніше, конкретніше, з наведенням назв осіб, установ, організацій, газет, книг та інших публікацій, з характеристиками осіб – про все напишіть! (Враження від цього завдання було таке, що всім цим вони думають серйозно зайнятися).

І я написав – десь 36 сторінок зошита малого формату – пером, від руки, по-словацьки – і, після повернення у Пряшів, я здав його пряшівським.

Проте відкликали мене з маневрів передчасно, бо треба було писати звіт про антипартійну діяльність під час 1968 року на факультеті, а такий звіт мав писати (чи бодай організувати) я, бо тоді саме мені було доручено очолити партійну організацію факультету.

Так тривало десь до кінця квітня 1970 року. А тоді з дня на другий мене ″вивели″ з парткому і тут же перевели в категорію

людей, з якими вже ніхто не хотів навіть говорити, не те щоб дозволити щось пояснити, виправдатися чи навіть покаятися перед ″партією та урядом″.

Тоді ж на певний час перестали цікавитися мною і мої ″органи″ з безпеки.

Отже, ніхто і ніщо не допомогло; мене виключили з партії та з роботи, ніхто не хотів прийняти мене навіть на ту найостаннішу роботу – і так аж до квітня 1972 року.

Коли різні відомі і невідомі особи та установи робили зі мною що хотіли – викидали з роботи і не відповідали на мої клопотання та домагання правди, я натякнув моїм пряшівським шефам, щоб повернули мені мій ″звіт про Америку″, сподіваючись, що вони або не захочуть повернути мені його, або, повертаючи його, щось скажуть про нього чи про мене, чи про мою з ними ″співпрацю″, а може, й вирішать бодай трохи заступитися за мене. Однак вони сказали ″добре″, і через кілька днів таки повернули мені мій зошит без єдиного слова коментарю. І друге, що мене здивувало у зв'язку з тим ″звітом″, – в ньому не було жодної позначки, яка б вказувала на те, що хтось той звіт колись читав і щось у ньому когось або зацікавило, або хтось у ньому щось не зрозумів, або щось підкреслив – нічогісінько-нічого: ні знака оклику, ні знака запитання, ні підкреслення, ні закреслення бодай словечка.

Отак допомогли мені ″мої″ шефи за мою (тоді вже десь п'ятнадцятирічну) співпрацю з ними та за мої ″доноси″!

″Співпраця″ на якісно іншому рівні

12 квітня 1972 року мене покликали до пряшівського начальника і спитали (по-словацьки, зрозуміло):

– Коли ви останній раз бачили Петра Гроцького?

– Десь тижнів два тому...

– А дружина вам нічого не казала?

– А що вона мала мені казати?

– Таж ми вчора забрали його зі школи... (Моя дружина викладала в тій самій Педагогічній школі, де працював Петро Гроцький).

– Ні, дружина мені нічого не казала.
– А коли ви востаннє бачили Мурашка?
– Десь тиждень-два тому... ... ...

Ось так воно почалося. 11 квітня органи безпеки заарештували моїх колишніх студентів Петра Гроцького та Павла Мурашка (Ганна Коцур з'явилася сама в органи безпеки раніше; до цього, видно, зобов'язали її київські ″органи″, і розпочала всю ″нашу″ справу. Як на мене, вона мала ″поговорити″ з органами безпеки тільки про себе та про Павла Мурашка, бо про діяльність Петра Гроцького та про мою радянські органи тоді ще нічого не могли знати. Та вона ″намочила″ і нас), а 12 квітня мене покликали на розмову, в якій я мав подати свідчення про їхню діяльність.

Перших кілька розмов зі мною були більш-менш загальними розмовами про українське життя в Пряшеві та про загальну ″діяльність″ мою та моїх колишніх студентів. Пізніше ті розмови ставали дедалі конкретнішими. Неважко було спостерегти, що в мові слідчих просочувалася інформація про такі факти, поняття, слова, яких вони раніше не вживали і які були новими в їхній розмові зі мною. І оскільки я на той час вже усвідомлював собі силу та вплив органів безпеки в нашій країні, зокрема її зв'язок з подібними органами Радянського Союзу, бо все те я вже давніше відчув і на собі, то зрозумів, що вони, по суті, знають майже все, що їх цікавило. Та я – українець, україніст, доцент української літератури університету – не вбачав у своїй діяльності нічого антидержавного чи антисоціалістичного в тому, що я цікавився життям в Україні, читав книжки про тамтешню ситуацію. Тому я й не заперечував своєї участі у справі, про яку йшлося. Зрозуміло, якогось повного чи точного уявлення про характер тої справи – що в ній йшлося про, можна сказати, генеральний наступ на якнайширше коло всієї української інтелігенції, я тоді не мав. І оскільки я не сумнівався, що вони доберуться до всього, до чого хочуть добратися, та ще й вірив, що правдиве зізнання буде достатнім доказом мого (чи нашого) лояльного ставлення до Радянського Союзу, я не приховував речей, про які, я був переконаний, вони про них знають або дізнаються. Однак їхня оцінка ситуації була зовсім іншою.

Згідно з розумінням справи радянськими органами, наші органи вважали все те ворожою антирадянською діяльністю, за яку

слід жорстоко карати кожного, хто бодай спробує мати хоч трішки інший погляд на якусь часткову справу, не те що сягнути на основу їхнього комуністичного світу. Тут ніщо не допомогло.

Представники тодішньої Чехословаччини в той час страшенно підлизувалися до радянського погляду на справу, та ще й багато хто з ″наших″ був радий за такий хід справи, бо йшлося про покарання українців, а відносно мене – була ще й особиста зацікавленість окремих керівних обласних партійних функціонерів помститися чи ″віддячитися″ мені за мою витривалу критику їхньої непослідовної діяльності щодо української національної меншини. В результаті того ж таки 30 серпня мене з рубрики ″свідок″ перевели в категорію ″звинувачений″, хоч і продовжували допитувати на волі.

З усіх допитів та підготовки судового процесу велися старанні протоколи; всього їх набралося понад 1100 сторінок, які я (та й інші підсудні) мали змогу прочитати. Ті протоколи були повні хиб, помилок та неточностей. Для слідчих не було жодної різниці між істориком Антоновичем та поетом Богданом-Ігорем Антоничем, між збіркою новел та збіркою віршів, – і тому подібне. Я не зупинявся над такими ″дрібничками″, бо старався чимскоріше підписати, звільнитися від них і поспішати додому. Проте Павло Мурашко, який читав ті протоколи в тюрмі і мав досить часу на їхнє докладне прочитання та вивчення, не пройшов повз жодну таку ″дрібничку″. І тому на запитання про історика Антонича чи про поета Антоновича він категорично відповідав: ″Я таких не знаю!″ Для слідчих це автоматично означало, що він навмисне затято мовчить, заперечує відомі істини чи провокує їх. Внаслідок такого ставлення Павла до слідчих вони зненавиділи його, і ця ненависть ускладнювала його тюремне життя.

З тої кількості сторінок протоколу мене торкалося десь 5–10 відсотків, решта було про інших. (Саме тому мій адвокат пропонував і пробував виділити мене в окремий процес, бо моя провина полягала, в основному, в перенесенні та поширенні рукопису Івана Дзюби, а все те проходило 1966 року, в той час як моїх колишніх студентів судили за перенесення таємних матеріалів з України, яке вони проводили в 1970–1971 роках. Виокремити мене

нам не вдалося, бо з мене хотіли зробити керівника групи, хоча, повторюю, мене допитували на волі, в той час як трьох інших уже тримали під арештом.

І ті, яких вже було арештовано, і ті, яких допитували в цій справі (й окремі інші ″товариші″, які додатково хотіли би примкнути до тодішньої діяльності, часом звинувачують мене (чи лише натякають мені на те), що я легко признавався до провини та своїми зізнаннями ускладнював їхній захист).

Що ж, не заперечую.

Як я вже згадував, що я був на волі, а вони – в тюрмі. Кожен з нас був в іншій ситуації і захищався як знав і міг. Я виходив з того, що я з бідної багатодітної селянської родини, мені та й нашій родині той режим нічого не взяв та багато дав (хоча насправді забрав все господарство – землі, корови, коней, сільськогосподарський інвентар, а дав хіба трохи стипендії, яка тоді вважалася значною), і тому не маю причин бути ворогом того режиму. До того, а це був мій другий аргумент, я не вважав прочитання книги чи її поширення кримінальним чином. (Правда, була там дрібничка, яка заважала мені: я заплатив Мурашкові помітну суму за переписання того рукопису в Празі. Тут я пояснював, що я, як доцент, не хотів, щоб мій студент, який не мав стільки грошей, вважав мене скупим, і я компенсував йому той видаток, а не платив за перепис). Іншим аргументом була моя наївна віра в те, що ″за щире зізнання – нема покарання!″ Так, мав я і таке наївне переконання! А вирішальним у моїх показаннях було те, що я таки знав про стан підготовки до процесу, майже знав про результат, з яким прокурор Симко повернув з Києва. Тому я й справді не дуже опирався. Напевно, своїми зізнаннями я ускладнив ситуацію Павлу Мурашкові, як я вже згадував, Іванові Чендею та Григорію Аврахову, подібно Левкові Довговичу, моєму братові Іванові та ще трохи о. Маріяну Поташу, ще, може, Олексію Фариничу, – не пригадую когось конкретного, але таке могло бути і щодо інших. Однак до сьогодні ніхто до мене з претензіями на ″відшкодування″ не підходив).

19–23 березня 1973 року всіх нас четверо судив Обласний суд в Кошицях, 18–19 липня того ж року – Найвищий суд СР в Братиславі.., а 24 вересня 1973 року я – пообідавши і

попрощавшись з дружиною та синами – сів у власну машину і Володя Любимов відвіз мене перед двері пряшівської тюрми... Тут я натиснув ″гомбицю″, у малесенькому ″віконечку″ з'явилася ″мордочка″, спитала, чого я хочу, я показав декрет ″на право вступу″ в їхню установу, відчинилися двері і... надворі мене не стало. Я опинився в тюрмі!

Примітка восьма – приватна

За тиждень до наступу на виконання кари ми з родиною та братами заїхали до мами. Мама знала, що по роботі я часто буваю у Празі, де було керівництво фірми, в якій я працював, то, прощаючись з нею, – щоб якомога довше вона не знала про мій арешт, – я сказав їй, що мене довго не буде, бо певен час буду працювати в Празі. З братами було домовлено, що вони будуть її інформувати про мене, бо я, певно, не матиму можливості писати до неї по-нашому (якби я писав їй по-словацьки, вона зрозуміла б, що зі мною щось сталося, бо ми по-словацьки ніколи не розмовляли між собою).

Так само було домовлено відносно молодшого сина. І йому ми сказали, що їду до Праги. Пізніше, в одному з листів мій старший син писав до мене: "Альоша вже про все знає. Я покликав його до себе та й запитав: А ти знаєш, де наш тато? А коли він сказав, що тато у Празі, я розповів йому правду..".

А коли через кілька місяців від мого арешту мамі також сказали, що́ зі мною, вона взяла з дому дві тисячі корон (які свого часу хотіла дати мені за те, що я поставив пліт біля нашого дому), і приїхала до Люби-невісти: давала їй ті гроші, щоб допомогти їй, – та, замість того щоб дуже плакати, – потішала Любу як могла і знала...

Слово ″арешт ″ на довгий час стало найстрашнішим словом мого і нашого життя.

Воно приходило й наближалося до мене та до нашої родини звідкись з далекого невідомого як щось страшне, незрозуміле й неможливе, яке не має жодного, навіть того найменшого права пристати до нас і торкнутися нас бодай якоюсь мінімальною

мірою! Таж ми йому жодного приводу ніколи не давали. Те слово належить до злодіїв, бандитів, убивць, волоцюг, а ми ж були нормальними людьми, жили скромно й чесно та весь час прагли робити все якнайкраще.

Проте довелося звикати до того слова; все частіше воно лунало довкола нас та все конкретнішими формами впливало на все наше життя, на кожен наш крок, на кожен наш день, на кожну думку та хвилину.

У широкій моїй околиці ніколи нікого не судили, не арештовували, нікого з арештованих я особисто не знав з-поміж моїх знайомих, ні з ким таким не зустрічався (за винятком мого колишнього учителя Юрка Щамбори).., аж тут я сам маю стати арештантом, чорною вівцею серед тисяч білих і чесних.

Та доводилось миритися з такою долею, яку уготовили нам людці з інакшим мисленням, інакшою оцінкою окремих фактів та всього нашого життя.

Кожен день, кожна подія тут, на новому місці проживання, була несподіванкою, чимось іншим, повним небезпек, можливих пригод.

Так, в арешті не можна без несподіванок, без цікавостей навіть.

Як тільки за мною зачинилися двері, мене повели в коридор та й наказали там стояти. Потім, роздягненому до нитки, кинули в руки трохи текстилю – одягу та постільної білизни, – дали у руки пару колись кимось уживаних твердих боканч (черевиків) та звеліли одягтись. Знаючи з дитинства, що найважливіше з усього мундиру є добре взуття, я, ще не одягненим, став швидко взуватися. Боканчі виявилися занадто твердими та тісними. І я зі страхом, але таки насмілився вказати на них і попросити:

– Не можна би трохи більші ..?

Один з двох засуджених, які мене ″обслуговували″, буркнув у відповідь щось на зразок: ″Не спекулюй!″ – і я таки швидко одягся, з бідою натягнув ті боканчі на ноги – і мене повели в камеру. Все, на кожному кроці, – незвичне, страшне. А десь через годину щось грюкнуло у дверях, відчинилося віконце, і хтось у нього промовив:

– Odsúdený Bača, tu máte väčšie topánky.., a prepáčte, že som vám tykal. (Засуджений Бача, ось вам більше взуття.., і пробачте, що я звертався до вас на ″ти″...)

І таке було!

У Пряшівській тюрмі я просидів тиждень.

″Педагогом″, тобто ″головним виховником″ у тій тюрмі був у тому часі мій перший зв'язковий з органами ШТБ. (До речі, до нього я зайшов за тиждень до приходу до них і випитував про умови, зокрема про те, що можна і що слід взяти з собою в тюрму. Від здивування він довго мовчав з відповіддю, не міг порозуміти, що мене засуджено і що я маю прийти до них, а мене найбільше здивувала його порада взяти з собою своє мило та, зокрема, ключ з замком. (″А що, мило у вас не дають?″ – ″Дають, але таке, що...″– ″А замок для чого?″ – ″Та, і в нас не без злодіїв...″).

Ціле післяобіду першого дня та дообіду другого пішло на оформлення паперів – десь близько тридцять штук малих і великих бланків! А тоді – чищення цибулі та зеленого перцю, від чого мені після кількох днів опухли два пальці правої руки.

Через тиждень мене повезли з Пряшева далі на захід. ″Педагог″ натякнув мені, що, може, мене повезуть у Ружомберок і зроблять мене бригадиром неповнолітніх засуджених, ″але, оскільки ви політичний, то це непевне...″ Та нас усіх, новоарештованих, – звезли в стару, добру й відому Ілаву (тут довелося пережити варфоломійську ніч! В одній кімнаті нас ночувало десь 50–60 людей..!), а на другий день нас стали розвозити по всіх тюрмах Словаччини.

Мене ″приголубила″ тюрма – пробачте, ″Виправно-виховний інститут Міністерства справедливості″ в Сучанах, – ще раз пробачте – в Мартині. (Фактично – в Сучанах, проте слід було повсюди писати й казати – в Мартині.) Це були досить нові, пристойні будинки, в яких ще донедавна жили робітники, що будували Мартинський машинобудівний завод. По обох боках довгих коридорів були квартири з двох кімнат з нормальним ″соціальним устаткуванням″ (з туалетом, умивальником та душем). Пізніше все ″устаткування″ з кімнат-квартир позабирали, перенесли його

в кінець коридору; таким чином, з квартири для 6–8 осіб постали зали для 16 ″вихованців″).

Ще перед розподілом арештантів до окремих бригад, ще коли нас п’ятеро (стільки в той день привезли в Мартин) стояло в коридорі в очікуванні своєї долі, хтось з начальства, що проходив повз нас у канцелярію, куди й ми мали заходити по черзі, запитав:

– Має хтось з вас матуру?

Я мовчки підняв руку.

– Čo máte? (Що ви закінчили?)

– Maturant Vyššej hospodárskej školy v Prešove, absolvent Pedagogickej fakulty Slovenskej univerzity, absolvent Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, kandidát vied Kyjevskej štátnej univerzity, doktor Karlovej univerzity v Prahe a docent Prešovskej univerzity, – висипав я з нарочитою точністю.

Здивований начальник виховання – як я дізнався пізніше – ще запитав:

– Ako sa voláte?

– Odsúdený Bača!

– Vy pôjdete posledný (Ви зайдете останнім).

Коли я зайшов і підняв руки до пояса, щоб стягти підштанники – це був перший акт приймальної процедури – показати, що ″там″ у вас немає вошей, молода блондинка, медсестра з Пряшева, як я дізнався пізніше, – випередила мене: – Не треба!

Мене було призначено ″носити воду школярам″ – тобто бути до послуг начальству тюрми, службі охорони тюрми, виконувати їхні розпорядження та бути зв’язковим між ними та засудженими. Тобто я не смів виходити з об’єкта тюрми та був цілий день на побігеньках. А ввечері, коли арештанти повернулися знадвору на круги своя, я отримав вказівки від керівництва і на застарілій друкарській машинці мав переписати і зробити вісім копій спочатку 250, а пізніше 400 імен, прізвищ, номерів окремих арештантів та їх розподіл на завтрашній день: кого куди, хто має зостати в об’єкті, бо за ним прийде слідчий, кому можна до лікаря, кого переведено на іншу роботу, бо на дотеперішній він напився чи спробував нав’язати контакти з цивільним світом тощо.

Багато праці і велика відповідальність лежали на мені ще й на ранковому пробуджені тюрми та розподілі в’язнів до праці. Всіх

нас вишикували у дворі, за моїми списками прочитали прізвище кожного, кожен закричав ″Tu!″ – і якщо все сиділо на волосок точно, всі бригади поступово та швидко бралися до роботи поза приміщенням тюрми. Коли хтось десь заспав чи інакше загубився, чи, – не дайбіг! – я десь помилився – когось не записав чи записав два рази, – крикові не було кінця-краю. Коли все було перевірено та полагоджено, в’язні з двору не розходилися, а розбігалися, ніби у двір мала впасти бомба!

Аж тоді для мене наставав спокій.

Але й після того підходили до мене різні працівники тюремного начальства – ″бахари″, як їх тут називали, зі своїми потребами – написати для них або для їхніх дружин або й дітей таку чи іншу доповідь для виступу в школі, на заводі чи для інших потреб.

Згадаю такий випадок.

″Педагогом″ у тому ″інституті″ був поручик Киселиця, чоловік з освітою, грамотний та досить людяний. Його прізвище чисто українське, проте він був словаком та жив у Жилині, де його дружина працювала учителькою в основній школі. І саме той педагог підійшов до мене з вимогою написати для його дружини доповідь для педагогічного читання (була й така форма вдосконалення знань учителів) на тему ″Вплив літературних героїв – Яношика, Мересьєва, молодогвардійців тощо – на виховання учнів основної школи″. ″Однак про це нікому не кажіть!″ – була його остання вказівка. Я став писати розгорнуту доповідь про моральне виховання підростаючого покоління, увійшов у тему, що аж втратив пильність – і відчув за спиною, а потім побачив бахара.

– Odsúdený Bača, čo vy tu robíte? (Засуджений Бача, що ви тут робите?) – майже закричав він на мене.

Я схопився зі стільця та й відповідаю:

– Odsúdený Bača – pri plnení svojich povinnosti (Засуджений Бача – при виконанні обов’язків).

– Яких обов’язків?

– А це я не смію сказати... – стишеним голосом відповідаю.

– Як то не смієте! Ви мусите..! Čo si to dovoľujete? (Що ви собі дозволяєте?!)

– Мені заборонили... – коротко кажучи, я трохи погрався з паном ротмістром, а тоді йому все-таки сказав, що пишу доповідь

для пана педагога, поручика Киселиці. Ротмістр стих, сказав тільки – ага! – і відійшов. Панові педагогу я розповів про пригоду, він махнув на це рукою – та сама пригода нас досить зблизила. Коли в нього не було роботи – а це бувало досить часто – він інколи кликав мене до себе на розмову, і поступово я звик до нього як до нормальної людини та навіть насмілився висловити перед ним кілька моїх зауважень щодо поведінки окремих працівників тюремної охорони. Вони часто та й без причини кричали на засуджених та висловлювалися про них (та й про членів їхніх родин) вульгарно. З іншими представниками начальства я собі спілкуватися ніколи не дозволяв.

Коли мені доводилося зайти в канцелярію, де працювали переважно молоді жінки, я поводив себе суворо за наказом: ставав струнко, просив дозволу заговорити, на все відповідав словами ″так″ або ″ні″ (чи іншим якнайкоротшим способом), за все дякував і, перед відходом з канцелярії, знову просив дозволу відійти. Працівниці канцелярії поводили себе зі мною по-цивільному і – видно було – дуже прагли, щоб і я з ними так поводився. На моє прохання щось дозволити, відповідали: ″Само собою!″, ″Будь ласка!″, та я не піддавався. Тоді мене все, що робилося зі мною чи навколо мене, ще дуже боліло і я був нагніваний на весь світ. То тільки тепер, після 35 років, можна більш-менш спокійно згадувати та писати про це.

Сталася в цій тюрмі ще й така оказія.

Голова комітету засуджених одного разу напився на роботі, і його мали зняти з посади. До мене підійшов засуджений, який працював у буфеті і був завжди першим поінформованим про події в тюрмі.

– Пане Бача, будете нашим головою! – повідомив.

– Яким головою?

– Головою комітету засуджених.., той дотеперішній напився і його скинуть!

І справді: невдовзі покликав мене начальник виховання – шеф педагога – і призначив мене тим головою. Я вислухав його стоячи і трохи навмисне похитнувся.

– Що з вами? – спитав шеф здивовано.

– Боюсь я цього призначення, – відповів я вдавано зі страхом.

– Чому?

– Бо я політичний. Буду вимагати від засуджених порядку, а хтось донесе на мене, що я антирадянські анекдоти розказую. А ви йому повірите...

– Такого не буде, не бійтеся! Я буду вам допомагати.

Я взяв цю заяву начальника до відома, але не повірив ні словечка.

Маючи таке знайомство з паном педагогом і запевнення від самого пана начальника виховання, я дозволив собі ще один люксус.

Як правило, після того, як ″діжурний бахар″ на вечірній перевірці (коли було більше часу, бо засуджених нікуди не гнали) кричав на них, він звертався до голови комітету засуджених, який стояв тут же між ″керівництвом″ тюрми, чи той не має що сказати засудженим. І стало майже нормою, що голова комітету кричав на засуджених не менш образливо та вульгарно, як це робив перед ним бахар.

Коли бахар з таким запитанням звернувся до мене як до нового голови комітету засуджених, я відповів, що мені нема чого сказати. Так само я зробив на другий і на третій день. Це здивувало як бахарів, так і багатьох засуджених, які хотіли почути мої до них претензії. Коли на четвертий день – а це було в неділю, часу було досить – бахар вже наполягав на моєму виступі, я спокійно промовив:

– Шановні, ви знаєте, чому і в якій позиції ми тут є. То чого декотрі з вас не виконують своїх обов'язків і дають при цьому причину нашим панам начальникам кричати на вас; власне, ви змушуєте їх до того крику, до тих лайок, які ми всі повинні вислухати на себе, на наших жінок та навіть на наших матерів...

Були це зовсім інші слова, ніж яких сподівалися засуджені та, зокрема, бахари.

Пан педагог потім розповідав мені про бесіди, які точилися між бахарами. До того часу мене знали лише окремі з них. З того часу мене знали всі.

Між тюремною охороною був і один русин десь з Цигли чи з Дубової – високий, худий. Кілька разів, коли ми в неділю виходили у двір, він кликав мене до вікна, звідки стежив за двором, і розмовляв зі мною. Про те, що він русин, признався сам, і ми

говорили між собою ″по-нашому″. Тому одного разу, коли той був на варті (а це означало, що й листи арештантів того дня ″цензурував″ саме він), я підійшов до нього й кажу, чи не міг би я написати листа своїм ″по-нашому″, бо ″мама й молодший син навіть не знають, де я, а якби я написав їм по-словацьки, вони б дізналися правду і їх би це боліло...″ Тоді він сказав мені: ″Напиште як хочете і што хочете, а письма принесьте мі″.

І таке було.

У тюрмі якось з'явилося двоє ″товаришів″, які покликали мене до начальника тюрми і стали вимагати, щоб я ″у всьому зізнався та про все написав″, а вони спробують щось зробити для полегшення моєї долі – якщо не зразу, то бодай скоротити моє перебування в тюрмі наполовину. Один з них говорив по-словацьки (я бачив його у Братиславі, під час моїх відвідин Міністерства внутрішніх справ); його мова була людяна, навіть розумна. І я відповів:

– Я охочий пояснити, написати, але уточніть – про що? Ви кажете: про все. То могло б вийти й тисяча сторінок...

Тоді заговорив той другий. Говорив по-чеськи, але такими загальними фразами, орудував такими примітивними аргументами (мовляв, ″ви мусите зрозуміти, що імперіалістичні сили з'єдналися в боротьбі проти нашого комуністичного світу, а ви, якому наша партія та уряд дали всі можливості, ви мали б бути патріотом...″), що я, заскочений неочікуваними відвідинами, здивований пропозиціями і вражений неймовірними загальними фразами, не витримав і, мов собака, наскочив на нього:

– Що ви мені про імперіалізми та комунізми верзете! Про все це я не гірше за вас знаю і можу вам лекції читати! І запевняю – що я не гірший за вас патріот... Ви мені конкретно скажіть: коли, де і в чому я зрадив батьківщину чи партію?! Що ви ще від мене хочете?! – кричав я на повний голос у цей момент нервового потрясіння.

Присутні вклякли від здивування, бо не очікували такого перебігу подій.

Однак скоро мені полегшало, я заспокоївся; тоді той, що говорив першим, сказав, що мені дадуть перо і папір і я маю написати про три речі: про мою співпрацю з західною українською еміграцією, про моє розуміння релігійної проблематики українців Східної Словаччини та ще про щось (уже не пригадую).

На другий день я написав десь шість сторінок, тоді – після кількох днів від зустрічі – підійшов до мене працівник охорони від начальника тюрми і все від мене забрав.

– Я ще не все написав..., – пояснюю йому.

– То не важливо. Ви маєте здати все – і написане, і чисті папери.

Я віддав усе. Через якийсь час знову викликали мене до начальника тюрми; там був той з Братислави: спитав, чому я не написав про все так, як домовилися. Я відповів, що не мав змоги написати, що вимагали, бо від мене все забрали.

– Вам все повернуть і ви напишете про все так, як було домовлено, – пояснив ″товариш″.

Мені повернули написане і я продовжував писати, та після кількох днів від мене знову все забрали.

Більше до мене ніхто під час арешту не заходив і не цікавився мною.

До сьогодні я не знаю, кому й про що йшлося в тій грі. Однак на підставі пізнішого ставлення до мене ″товаришів″ з Кошиць та з Братислави, я припускаю, що в Братиславі була бодай частина ″товаришів″, які ставилися до мене інакше, ніж кошицькі. Шефом тюрми був чоловік із Кошиць – на прізвище Роман, походженням з Закарпаття – який щоп'ятниці повертав додому та інформував кошицьких шефів про те, що довкола мене діялось. А тоді, правдоподібно, за їхньою вказівкою, він розпоряджався інакше, ніж було домовлено з братиславськими ″товаришами″.

І хоч начальник тюрми не погоджувався з братиславцями, після тих двох зустрічей його ставлення до мене трохи змінилося. До того часу я практично ні разу з ним не зустрівся, – всі мої контакти з ″начальством″ відбувалися з його підлеглими та з цивільними працівничками канцелярії, – а після того він покликав мене до себе та й почав:

– А чого ви не призналися, що ви співпрацюєте з ″нами″..?

Знаючи його ставлення до справи ″поліпшення″ мого становища, я відповів:

– А до чого я мав признатися?

– Ми й тут потребуємо допомоги таких, як ви.., ми вам могли полегшити...

– Я такий самий засуджений, як кожен інший; свої обов'язки я намагаюся виконувати якнайліпше, а на жодну полеготу, та ще за якусь співпрацю, я не претендую.

Та після того він таки довірив мені ″важливу″ справу. Кілька разів кликав мене до себе в канцелярію, розкладав переді мною різні документи про реєстрацію засуджених та арештованих і я записував певні дані про окремих засуджених у велику товсту книгу. Певними – точно домовленими – лініями та позначками я перекреслював та підкреслював прізвища вибулих з тюрми та інакшим способом помічав тих, які вдруге (або й втретє) потрапляли сюди.

У старій добрій Ілаві

Рівно через півроку прийшов наказ зосередити всіх ″політичних″ в Ілаві, і я знову опинився перед дверима приймальної комісії. На цей раз від нас не вимагали опускати підштанники, проте довкола мене розгорнулася дискусія чи навіть суперечка: один член комісії, заглядаючи в деякі мої папери, пропонував залишити мене для роботи в комітеті засуджених, а інший, заглядаючи в інші папери, пропонував зарахувати мене в якусь робочу групу. Оскільки ″товариші″ не хотіли розкривати переді мною свої аргументи, залишили справу не розв'язаною і наказали з'явитися вранці о восьмій годині в тій же канцелярії. Та розквартирували мене все-таки в камері для бригадирів, де було лише шістнадцять засуджених, а не п'ятдесят два, як в інших камерах.

На другий день той з начальників, який хотів залишити мене для роботи в комітеті засуджених, признав, що мене, як політичного, не можна дати в той комітет, проте зауважив, щоб я неофіційно все-таки був до диспозиції цьому комітетові, та залишив мене в камері для начальства.

Це давало мені певні вигоди: наша камера не замикалася на ключ і з неї протягом дня можна було виходити та заходити в інші камери. Крім того, в мене був вільний доступ у ″канцелярію″ комітету засуджених, де була друкарська машинка, телевізор

та навіть час від часу з'являлася преса. Отже, протягом другого півроку я знову опинився в ″керівництві″ засуджених. Я виготовляв списки членів різних гуртків для неписьменних та інших гуртків ″за інтересом″, бо, бувало, приходили для перевірки працівники Міністерства справедливості, а в списках членів гуртків були наведені засуджені, які вже з півроку сиділи вдома. Так-ось, щоб цього більше не сталося, я мав стежити за звільненими з тюрми і замість них дописувати у списки інших засуджених. І друге важливе – моїм обов'язком було писати протоколи з засідань комітету засуджених, які відбувалися щомісяця...

Кумедною виглядала така справа: протягом усього того часу начальник тюрми ні разу не брав участі в засіданні комітету, проте в кожному протоколі було наведено, що збори відкрив начальник тюрми підполковник такий-то і – а це було головне і важливе – і сказав те і те. Тобто я кожного разу вигадував, що саме підполковник міг сказати. Подібно за неприсутнього підполковника я був змушений вигадувати його заключні слова на засіданні комітету. Того начальника я ніколи в житті не видів і не знав нічого про нього. Тому я часто думав – а що як десь саме в той час, коли я пишу про нього, як він відкриває і веде збори комітету, він десь помре чи загине в автоаварії!

Пам'ятаю, було спекотне літо, а в нас – ще теплий зимовий одяг, а десь прийняти душ чи бодай сполоснути холодною водою все тіло, можливості не було. Тоді я від імені начальника тюрми записав у протоколі із засідання комітету, що необхідно частіше надавати засудженим можливість викупатися. Звичайно, це не змінило ситуації – ці протоколи, видно, ніхто ніколи не читав, проте я вписав туди своє бажання, хоч і видав його за наказ начальника.

Та в мене все-таки була невеличка можливість інколи ″чудово″ викупатися. В ілавській тюрмі відбував своє двадцятирічне засудження якийсь ″купельник″ з П'єщан (тут його називали ″пекельник″), який за кілька пачок чаю був охочий приготувати мені повну ванну гарячої води. Щоправда, він зіпсував ту чисту воду ще перед купіллю, тим, що кинув у неї залишки різного смердючого мила та намішав туди різних порошків, призначених для прання білизни, так що я боявся довго сидіти в такій ″ванні″, щоб мені

всі ті спеціальні приправи не роз'їли шкіри. Та все-таки я час від часу купався!

Ще варто нагадати таку практику з Ілави.

Було заборонено в'їжджати начальству своїми мотоциклетками на територію тюрми: чи тому, щоб вони в них не привозили щось заборонене, чи, може, тому, щоб хтось зі спритних засуджених не скористався якоюсь мотоциклеткою і не втік у часі тимчасово відчинених воріт для машин, які завозили в тюрму різні матеріали та вивозили звідти готові вироби, що виготовляли засуджені. Тому окремі бахари додумалися то такої практики: за кількасот метрів перед тюрмою вони злазили з мотоциклетки і вели її поруч себе, ніби вона їм зіпсулася. Перед колегою бахаром, який охороняв ворота, вони починали лаяти прокляту мотоциклетку, а вартовий колега бахар впускав таку зіпсовану машину в тюрму. Тоді бахар ставив свою ″зіпсовану″ машину туди, де працювали засуджені, і кивком голови давав зрозуміти знайомому засудженому, щоб той вибрав з машини дроги і звичним способом розпродав їх між засудженими. А тоді, через кілька днів, той самий бахар заявляв вищому начальству тюрми, що в нього є підозра на те, що в об'єкті тюрми поширюються дроги; вище начальство наказувало провести контроль. Як правило, бодай трохи дроги було знайдено, уважного бахара було похвалено чи й нагороджено, хоча саме він ту дрогу в тюрму привіз і таким способом заробив корунки від засуджених.

Цікавими були дні в тюрмі, коли з різних причин тут проводили контроль засуджених. У супроводі галасу бахарів усіх арештантів було вигнано у великі й просторі коридори, кожен арештант в постільній плахті виніс і поклав перед себе всі свої речі до найменших дрібниць, сам повністю роздягся, став біля своїх речей і чекав. Тим часом бахари з криком та тріском перевіряли камери: матраци, порожні полички, кожну закутину в камері, всі місця умивальників та клозетів, піднімали навіть поверхові постелі і заглядали у дірки ніжок на постелях, а в коридорах перевіряли, тобто розкидали речі засуджених, коментуючи все це лайками та іншими завченими способами та методами. Сотні адамів стояли німо над купкою своїх речей та й дивилися, що бахари з ними роблять. Лише найбільш досвідчені арештанти посміхалися над

тим розгардіяшем та дозволяли собі навіть певні зауваження і жарти на адресу бахарів.

Саме через цих контролерів я побоявся ″купити″ від колеги арештанта прекрасний браслет, які він виготовляв на експорт у Німеччину. Він підійшов до мене і запропонував прикрасу за смішних пару купонів, якими нам виплачували за працю в тюрмі.

Я, наприклад, виготовляв якісь дротики для телевізорів, і з допомогою колег, які не були зацікавлені виконувати свою норму та були охочі за дрібну нагороду працювати на мене, я виконував свою норму і заробляв, таким чином майже 1.300–1.500 корон, тобто кілька папірців-купонів на таку суму. З тої суми десь понад сімдесят процентів забирала тюрма за свої служби, двісті корон посилали за мене моїм синам на їхнє утримання, половину залишку клали за мене в банк на мій рахунок, а десь сто-двісті корон видавали нам на руки готівкою у формі папірців, за які в тюремному буфеті, який вела дружина начальника тюрми, можна було з допомогою старших досвідчених арештантів придбати певні речі, найчастіше, зрозуміло, сигарети, а також різні кексики, цукерки, шоколад, пакетики чаю і таке інше.

Отже, коли мені колега арештант запропонував купити в нього за безцінь чудовий браслет, я завагався, боячись саме отакого контролю. Тоді я домовився з ним, що візьму, але лише за день перед відвідинами дружини, що відбувалися раз на місяць.

(Між іншим, мої знайомства в Мартині вели й до того, що інколи черговий бахар дозволяв мені залишатися з дружиною ще й протягом дальшої години, коли інші засуджені змушені були звільнити місце за столом іншій групі засуджених. Навіть коли я і вставав з-за стола і хотів відійти, черговий бахар підходив до мене, клав руку на плече, даючи знати, щоб я сидів далі. Тим часом заходила друга зміна, а я міг посидіти зі своїми ще й цілу оцю другу зміну відвідин).

Так-ось, за кілька днів перед відвідинами я виплатив браслет – пам'ятку про тюрму та подарунок дружині, проте отримав його від майстра-ювеліра тільки ввечері перед днем зустрічі. На всяк випадок я опустив той браслет у посудинку з водою над турецьким клозетом (вони в нас були прямо в камері і я, признаюся, довго не міг звикнути користатися ним при людях)

з таким розрахунком, що якби його під час контролю знайшли, то я не признався б до нього. А тоді зранку, в день зустрічі, я вибрав той подарунок, заховав у рукав піджака, майже під плече, та так, щоб кількома рухами руки він сповз мені в руку в момент, коли бахар буде подалі від мене і я зможу передати його попід стіл дружині.

Так і сталося. Той браслет донині в нас, і дружина навіть інколи носить його. Він і справді симпатичний. А проблема з його виготовленням полягала в тому, що малих пацьорок для його виготовлення видавали майстрові-арештантові без ліку, проте великих кристалів – лише стільки, скільки потрібно було для певної кількості готових виробів. Та майстри своєї справи вміли не додати інколи кілька штук великих кристалів і таким чином зберегти матеріал для кількох виробів на продаж. Проте найскладніше було з запонкою, яких видавали дуже точно відповідно до виготовлених виробів та які зекономити якимсь способом чи навіть обманом було майже неможливо. Та майстри від того є майстрами, що знаходити способи, як придбати й запонки.

І ще два спостереження-спогади про тюрму та про Ілаву.

Коли я готувався в тюрму, то думав і про те, яку книгу взяти з собою, щоб заглянути в неї час від часу. Думав я, зрозуміло, перш за все про ″Кобзаря″. Та я знав його дуже добре, деякі речі навіть напам’ять, та не взяв його з собою, бо був переконаний, що, читаючи його, я весь час би плакав над ним. Це зі мною траплялося в нормальних умовах, а в тюрмі... Подумав я і взяв з собою велику книгу академіка Мукаржовського – його ″Естетику″, – яку я придбав і яку автор мені підписав у Братиславі саме 1968 року та яку я не встиг прочитати. Тому вирішив взяти з собою у тюрму саме цю важливу працю. Думав я тоді – це така книга, що нехай би мені вдалося прочитати її й кілька разів, все-таки я повністю її не зрозумію. Так і було: я кілька разів читав-перечитував її, та всю так і не засвоїв.

Однак коли мене звільняли з тюрми, то при перевірці моїх речей бахари спостерегли в книзі підкреслені окремі рядки та й абзаци, і засумнівалися, чи таким способом я не закодував у книжку яку секретну інформацію. І не захотіли мені видати цю

книгу. Та я заявив, щоб видали мені квитанцію, затримуючи книжку професора Мукаржовського, тож нехай перевіряють її скільки хочуть, а потім повернуть її мені. Однак без квитанції я книжку не дам, бо на це не мають права...

Оформляти квитанцію їм не хотілося, а може, й не знали, як це зробити, то повернули мені книжку.

І останнє моє спостереження.

Я постукав у віконечко тюрми в Пряшеві 24-го, де позаповнювали силу-силенну найрізноманітніших паперів-документів і повсюди писали й говорили, що строк мого арешту закінчується того ж 24-го. Однак рік закінчується останнім днем року, а тим у моєму випадку є день 23-го, бо 24 – то вже перший день наступного року.

Будучи в перші години арешту максимально збентеженим, схвильованим, я не звернув уваги на таку дрібничку. А все начальство обох тюрем та різні органи відповідних міністерств, яким до цього було діло, не знали, відколи доколи триває рік. Так сталося, що мені оформили документи про звільнення і звільнили мене тільки 24-го, тобто мене тримали під арештом один рік і один день... І тільки коли підвищували пенсію незаконно засудженим, мені виплатили відшкодування за один рік та за один день розпочатого другого року арешту. Це незнання тривання року – доказ рівня праці органів справедливості – коштує нашій державі 12 крон щомісяця.

Я знову вдома, в ″нормальному″ житті

Отже, відсидів я рік і один день – півроку в Мартині, півроку в Ілаві, – не допомогли мені ні моя ″співпраця″, ні мої ″доноси″, ні ″товариші″ з Братислави, повернув я додому, і мої пряшівські шефи мною довго не цікавилися.

Однак, через певний час, коли їм здалося, що я вже втихомирився та призвичаївся до ″нормального″ життя, підійшов до мене молодий симпатичний хлопина, сказав про себе, що він студент-заочник ″нашої″ української кафедри – трохи розказував про членів кафедри, трохи – про свою дипломну роботу – і став

натякати на те, що наперекір усьому, що сталося, ″вони″ були б раді, якби я допомагав їм у розумінні певних справ, з якими їм доводиться стикатися у зв'язку з активізацією діяльності західної української еміграції. Я – на перший раз – повторив перед ним свою давнішу заяву, що я, як громадянин Чехословаччини, не потребую бути в контактах з ними. ″Якщо біля мене чи довкола мене буде діятися щось небезпечного для країни, я знайду спосіб поінформувати державні органи про небезпеку″. З такою відповіддю він відійшов, проте пізніше зайшов до мене знову і повторив свою пропозицію. Тоді я сформулював свою відповідь точніше та більш категорично: ″Добре! Я не проти допомагати державним органам при викритті антидержавної діяльності, якщо про таку я дізнаюся у своєму оточенні, чи допомагати їм в їхній роботі, проте за трьох умов: по-перше, повторити судовий процес і винести вирок, що я жодної ворожої діяльності ні щодо Союзу, ні щодо нашої держави не проводив. Це не мусить бути якийсь галасливий процес, проте такий вирок офіційного суду я хочу мати. По-друге, відшкодувати мені кошти за дотеперішні кривди та збитки (за 20 років я втратив у зарплаті, яку я вже мав перед тим, півмільйона крон – тодішніх!). По-третє – повернути мене на попередню роботу, або дати мені іншу пристойну працю. За таких умов я – як повноправний громадянин – не проти допомагати державі виконувати її завдання″.

Симпатичний молодий ″захисник соціалістичної батьківщини″ ішов інформувати своїх шефів, проте ще кілька разів повертав. (Пригадую, одна така зустріч на бажання ″органа″ відбулася в мене на дачі.

Ще й після того була спроба навернути мене до співпраці з ″ними″, бо, мовляв, ″ви так багато знаєте.., так добре розумієте.., до вас заходять різні люди.., а ситуація знову ускладнюється...″ Очевидно, десь там, нагорі, йшла ″боротьба за мене″: комусь я був потрібний, а хтось вимагав мене надалі суворо карати.

Зрозуміло, час від часу я пробував влаштуватися на бодай якусь пристойну роботу. Заходив я, наприклад, до завідуючого кафедрою російської мови Кошицького технічного університету, а за його порадою – до голови партійної організації та до інших функціонерів їхнього вищого навчального закладу з тим, що хотів

би в них працювати. Вільне місце на кафедрі було, завідуючий кафедрою – мій знайомий – хотів мене прийняти, голова партійної організації – українець – теж обіцяв сказати слово ″за″, однак остаточно – мене не взяли на цю роботу. Пізніше мені підказали, щоб я подав заяву на таке ж місце викладача російської мови у Пряшівське відділення Кошицького технологічного університету. Заяву я подав, процедура мого прийняття на цю роботу пройшла порівняльно легко, я став дуже старанно готуватися до занять, навіть результати дуже скоро з'явилися: протягом семестру я підготував студентів до змагань зі знання російської мови та з декламації російської поезії, окремі з них навіть перемогли у своїх категоріях.., та обізвався принциповий суперкомуніст Іван Байцура, який переконав професора Буду, декана цього факультету, щоб той звільнив мене з роботи як людину виразно антирадянську. Отже, через півроку мене звільнили з роботи, а тоді ті, що допомагали мені, розповіли про все – про Байцуру і про декана – і сказали, що тепер вони вже не можуть мені допомогти...

Примітка дев'ята

Після бою – легко бути генералом...

Тому трапляється, що після бою "дехто" прискакує, стверджуючи, що й він був активним учасником того бою та має в ньому великі заслуги.

Зрозуміло, я ніколи не заявляв і не твердив, що саме я був чимось чи кимось вирішальним у тому чи іншому питанні чи процесі. Моє життя, як і життя майже кожного з нас, формували існуючі суспільно-політичні, економічні, культурно-національно-релігійні та й сімейні умови й обставини, а також різні принагідні випадки. Моїм у моєму житті була лише моя – така чи інша, мудріша чи й дурніша, тверезіша чи наївніша – позиція. Я формував її і презентував як найкраще та найактивніше вмів і знав. І в середовищі різних людей мою позицію в різний час по-різному сприймали та й оцінювали. Бувало й таке, що одні хвалили, інші лаяли чи й садовили в тюрму. Так воно, напевно, буває з різними людьми, проте я кажу про себе і відповідаю за себе та за свої вчинки. Тому пояснюю те, що вважаю потрібним пояснити та лише натякаю

на те, чого не можу довести. А часто – признаюся – мені навіть не хочеться копирсатися в тому мотлосі, який багато хто спричиняє своїм тлумаченням минулих справ.

Проте ніколи я не був сам. Інші мене вчили, та і я дуже старанно вчився від інших. Завжди були старші і молодші, кращі чи гірші учителі чи взірці. Довго ми – такі, як я – вважали себе (та й інші нас вважали) молодими, недосвідченими, та й до нас стали дорастати інші, молодші, мудріші чи не зовсім, чесніші чи ні.

Очевидно, кожен має право на своє життя, на свої позиції, тільки хотілося б, щоб "дехто" не робив з себе додатково мудрішим, активнішим чи й таки героєм, ніж був насправді, в тих складних і диких умовах...

Бачите, і я ще не відкриваю всього і не розповідаю про все, бо не на все є в мене аргументи, а без них не варто щось твердити чи пускатися на виправлення неточностей чи й просто на спекуляції... Зокрема, дуже шкода, що помер (та ще й ніби загадково – чому ті, що таке твердять, не заявили про це лікарям чи належним "органам"?) Петро Гроцький, який як активний та добре засекречений учасник цього руху, багато знав про ці справи та міг багато чого прояснити! Боюся, що після його смерті певні речі вже ніхто ніколи не засвідчить.

Тож кого не можна обійти?

Є люди та події, яких в моїй розповіді про себе та про мою співпрацю з ″органами″ не можна оминути.

Про Миколу Мушинку

З Миколою Мушинкою доля звела мене вже 1967 року, коли, як відомо, я став головою, а він секретарем Підготовчого комітету по заснуванню Міжнародної асоціації україністів. Символічним можна вважати й те, що на Конгрес славістів до Праги, де та Міжнародна асоціація мала виникнути, ми їхали в машинах американського та німецького професорів україністики: до Жиліни – я в машині американського професора Івана Фізера, а Микола – в машині німецького професора Олекси Горбача, а від Жиліни

ми помінялися місцями. Отже, може, ми є вихованцями добрих ″буржуазних″ професорів.

З того часу Микола швидко зростав і мужнів і невдовзі став відомим (та й видатним) представником чехословацької україністики та й, поступово, активним учасником руху, про який ведемо мову. Однак у діяльності шістдесятих років (за що судили й карали нашу групу) він якоїсь активної участі ще не брав, принаймні я не знаю про таку діяльність. Тому тоді йому обійшлося без суду.

Проте в плані моєї розповіді про ″співпрацю″ та ″доноси″ я не можу не пригадати випадок, коли Микола одної осені святкував закінчення сезону пастуха корів, а я заїхав до нього на хатку, бо, згідно з попередньою домовленістю, він мав показати мені кілька сільських сипанців (приміщення для зерна), який відкупив, перевіз та збудував на іншому місці для себе.

Збігом обставин ця зустріч – звичайна гостина, організована з ініціативи пастуха корів Миколи сільськогосподарською артіллю з нагоди закінчення сезону, за участю комуністів, функціонерів села й району, членів родини та друзів Миколи – виявилася, в оцінці партійних та й інших ″органів″, секретною, нелегальною зустріччю виключених членів партії, і для декотрих її учасників мала важливі наслідки. Я не вникав і на вникаю в суть чи історію тої ″справи″, мене вона не торкнулася, бо я вже й так був виключеним з усього суспільного чи іншого життя. Однак, може, варто сказати, що я, співпрацюючи з ″органами″, не мав найменшого стосунку до тої справи, окрім того, що – збігом обставин – був її учасником, з'їв ґуляшу і, може, випив кілька крапель чогось – не більше, бо я був машиною. Ніхто від мене нічого в тій справі не хотів, а сам я теж ніде й нічого не розповідав.

За якийсь час після цієї події до мене підійшов працівник Бардіївського райкому партії з листом від першого секретаря Пряшівського райкому партії Михайла Шпака до першого секретаря Бардіївського райкому, в якому пряшівський шеф району просив свого бардіївського колегу звільнити з посади пастуха артільних корів Миколу Мушинку. Цього листа той працівник апарату дістав для вирішення справи і, як мій знайомий, приїхав поінформувати мене про суть справи. Я розповів про це Миколі Мушинці, і,

здається, після цього Микола написав листа, що йде зі своєї посади пастуха. Таким чином, бардіївський шеф партії не встиг звільнити пастуха Миколу з його посади, бо з неї кількома днями раніше звільнився сам Микола за власним бажанням.

Потім Миколина доля йшла одним шляхом, моя – своїм, хоч і не без принагідних контактів, аж допоки, значно пізніше, одна важлива пригода в житті Миколи, його заслугою, прямо і то досить-таки серйозно не доторкнулася й мене.

І знову – не вникаю у суть справи, бо по-справжньому її не знаю – і то справа Миколи, коли і як (і чи) він її однозначно витлумачить, а я розповім лише про ту її частину, яка стосується мене та моєї ″співпраці″.

Отже, я знав, що Микола в Києві.

Одного вечора дзвонить дружина Миколи до моєї дружини – вони знайомі, проте ніколи особливо не товаришували і не дзвонили собі – та пропонує їй вийти на зустріч на вулицю. Після певного здивування ми порозуміли, що то Микола хоче зустрітися зі мною, а пропозиція пані Магди – то лише такий конспіративний крок.

Я пішов на зустріч, Микола вийшов теж і став розповідати про те, що з ним сталося: мовляв, його затримали на кордоні, забрали в нього матеріали, які він мав з собою, потім його три дні тримали в готелі, де він протягом ночі палив в умивальнику решту паперів, аж той умивальник потріскав... і таке інше розповідав. Мене торкалася та справа тільки тим краєчком, що на ″допиті″ він ″зрадив″, ніби надіслав до мене одного листа, але – а те маю знати – він сказав їм, що того листа я спалив. Отже, коли тебе покличуть, ти не заперечуй, бо я їм сказав, що ти того листа спалив...

Правду кажучи, мене це ″трохи″ здивувало. ″Звідки ти можеш знати, що я того листа спалив?″ – питаю в нього. А він відповідає, що свідомий неясності, але головне, щоб я знав, що́ вже вони знають, щоб я до цього признався і щоб я не вплутався в ту справу ще більше.

Ми розійшлися. На другий день мене справді покликали, повезли до начальства в Кошиці і почали:

– А де Микола Мушинка?

Я, трохи здивувавшись, кажу:

– В Києві.

– Ні, він вже повернув...

– Якщо ви кажете... і знаєте.., то чого питаєте?

Тоді вони стали переказувати всю ту справу, про яку розповідав мені Микола, – щоправда, в окремих частинах трохи інакше – аж, нарешті, запитали мене:

– А до вас він з Києва не писав?

Я ніби замислився, а тоді кажу:

– Ні, до мене він не писав.

– Жодного разу? – питають з притиском.

Я знову напружено думаю:

– О, пробачте, одного разу таки писав. А знаєте, чому я спочатку не пам’ятав, а тепер пригадав? Бо того листа я отримав з Будапешта.

– Чому з Будапешта?

– Того я не знаю. Може, хтось мав кинути листа на пошту в Києві та забув, може, з іншої причини – не знаю.

– А про що йшлося в тому листі?

– Нічого особливого, самі поточні справи, інформація про життя в Києві...

– А коли в тому листі не було нічого особливого, то чому ви того листа спалили?

– Я? Спалив? А хто це вам казав?

– Та Микола казав...

– Нічого подібного! – продовжую. – А знаєте чому я того листа не спалив? Бо мій син збирає поштові марки. Марок з України в нас досить, а от марок з Угорщини ми майже не маємо, тому той конверт був для нас цікавим. Не вірите? Подзвоніть моїй дружині, дайте мені слухавку, я їй скажу, де вона того листа знайде – в правій верхній шухляді мого столика.., а тоді пошліть туди свого товариша, і дружина передасть того листа.

Ситуація раптом змінилася. Після певної мовчанки, вони продовжували:

– Бачите, з вами можна говорити.., ви з нами щирий, кажете правду, а от Микола не такий. Він викручується.., він тут таке наговорив...

Я мовчу і трохи ніби дивуюся, навіть знизую плечима. Тоді вони продовжують:

– Ви б могли зайти до нього і дізнатися від нього відповіді на такі питання – і висипали переді мною десь чотири чи п'ять запитань.

Я ніби подумав трохи та й кажу:

– Добре. Я можу зайти. Однак, коли все те, про що ви тут говорите, є правдою, то не знаю, чи Микола захоче зі мною говорити на такі теми. Може, він не схоче мене затягувати в такі справи...

– Та ви все-таки спробуйте.

Я згодився...

Моя дружина подзвонила до пані Магди, ми з Миколою знову зустрілися, і я все висипав перед ним, як з решета, та й кажу:

– Роби як хочеш! Або повтори переді мною ті самі відповіді, які ти дав їм, або скажи мені інше, або не кажи нічого.., тоді я скажу, що ти ще страшенно переляканий і не хочеш зі мною говорити на жодні такі теми.

Ми розійшлися... та зразу на ранок ″вони″ дзвонять до мене. Тоді я вже набрався сміливості (чи нахабства, бо був переконаний, що вони нас не підслуховували) і кажу:

– О, та я ще не знаю відповідей... Як на мене, то було б занадто швидко та підозріло... Але якщо це таке актуальне, то я сьогодні зайду.., а ви завтра подзвоніть.

Так і сталося. Вони подзвонили, заїхали за мною і повезли знову в Кошиці. Я переказав, що мені сказав Микола, вони ще випитували про різні речі (інколи це робили з метою, щоб закрити те головне, що їх в даному разі цікавило), і на цьому моя доля і моя участь в тій широковідомій справі закінчилася, хоч різні версії про неї не стихають до сьогодні. (Мені самому теж не все зрозуміле довкола неї. Наприклад: Микола ніби знав, що вже з Києва в купе з ним їхав агент, який у Львові, подібно, як і Микола, перервав дорогу, а далі їхав з ним аж до кордону... Проте Микола не зробив з цього належних висновків... ″Органи″ забрали в нього недозволені матеріали і на цій підставі затримали, поки з Праги не приїхав представник ″соціалістичної″ Чехословаччини... Одночасно ті ″органи″ (та ще радянські!) були такі дурні, що багато матеріалів залишили йому... Він їх вночі

палив.., умивальник спочатку від полум'я пожовтів, а потім – аж потріскав..! Та й таке неясне: йшлося про триденне затримання в готелі чи про арешт... (як про це каже Микола)?

У житті Миколи було багато інших кроків, які могли зацікавити ″органи″, проте не пригадую, щоб ″вони″ цікавилися моєю допомогою.

Однак, оскільки довкола тих та подібних ″дрібниць″ до сьогодні – не втихають різні полеміки (бо окремі ″дрібниці″ Микола пояснює неоднаково та неоднозначно), вважаю потрібним додати ще деяку інформацію про нашу ″дружбу″ та ″співпрацю″:

Із задоволенням стверджую, що Микола Мушинка заслужено став одним з найактивніших та найбільш відомих українців Чехословаччини і в українських справах зробив більше, ніж десятки інших ″наших діячів″. Йому пощастило натрапити на різних цікавих людей, віднайти багато видатних та заслужених ″русинів″ у світі – вихідців з нашого краю (яких приписували собі або словаки, або інші народи), знайти та зберегти багато історичних за своїм значенням цінних документів (напр., звукові записи закарпатських народних пісень Івана Панькевича, фотографії дерев'яних церков Закарпаття Флоріана Заплетала, малярську спадщину Новаківського, матеріали Музею визвольної боротьби, старі українські газети та журнали тощо); він знаходив способи нав'язати контакти, так би мовити, з будь-ким в українському світі. Можна сказати і так, що майже немає якоїсь важливої української ініціативи в Чехословаччині чи інде в українській діаспорі, щоб в ній тою чи іншою мірою не був заанґажований і Микола.

Проте є кілька значно дрібніших справ, в яких роль і місце Миколи не є такими ясними та однозначними. Йдеться, наприклад, про його співпрацю з Павлом Магочі та його оточенням, тобто про широке коло питань та проблем, пов'язаних з т. зв. ″політичним русинізмом″, і про його намагання витлумачити окремі кроки свого ″тодішнього″ життя з ″теперішнього″ погляду, перш за все – довкола тієї ж ″Пастки на кордоні в Чопі″ (″Колеса крутяться″, с. 58 і наст.) та – у зв'язку з тим – про певну маніпуляцію з окремими фактами та людьми. Остання така маніпуляція відбувається саме цими днями – (листопад 2009 р.), – коли заслугою Миколи та його найближчого оточення правдоподібно не буде опубліковано

у празькому ″Українському журналі″ моє доповнення до дуже актуальної статті Івана Гватя про ″Пряшівську стежку... з Києва на Захід″ (УЖ, 2009, ч. 4). Такими ″дрібничками″ Микола шкодить собі, своєму високому авторитетові та й загальноукраїнській справі.

На цьому місці, може, годиться нагадати, що чехословацьким українцям протягом останніх двадцяти років було занадто скрутно працювати та й розбиратися в суті українських справ, бо всі, хто мали вплив на хід справ у Чехословаччині – від найвищих установ держави, через перелицьованих словацьких й українських ″українністів″, словацьких мас-медій, католицької церкви аж до останнього брехуна-обродника чи будь-кого іншого з незліченних ″друзів″ України – виступали проти кожної української ініціативи, проти кожної української думки і ніхто – дослівно ніхто! – не виступив на захист будь-чого українського. (Про ″допомогу″ України в цій справі на цьому місці не буду навіть згадувати).

До тих складностей та труднощів вирішальною мірою спричинилися й ми самі своїм розумінням (чи, частіше, – нерозумінням) стану справ, тенденцій та намагань, але й ″мудрими″ рішеннями своїх ″керівних″ діячів, працівників та різних співпрацівників. (Саме заслугою тих ″керівних″ тут до сьогодні не можна критично глянути на наш двадцятирічний розвиток).

Зокрема, слід нагадати та й підкреслити величезне зусилля ″Русинської обороди″, підтримуване грошима і ″морально″ різними закордонними, і навіть словацькими, органами, організаціями та установами, рівно ж окремими впливовими особами словацької політики, науки та церкви посварити один з одним українців, роз'єднати та й розбити і той найменший колектив колег, однодумців чи й співпрацівників.

Чимало зусиль такі новітні ″русинські″ патріоти докладали й до того, щоб посварити Бачу з Мушинкою чи Мушинку з Бачею. (А оскільки йдеться про дуже відмінні характери, здавалося, не буде тяжко цього досягти). Може, в результаті такого намагання, але, головне, в результаті моєї незгоди з окремими кроками Миколи я й справді критично висловився про ті ″окремі кроки″. Тоді він дуже образився на мене. Моя відповідь звучала: нічого неправдивого я про тебе ніде не сказав. Але щоб не дати нагоди нашим недругам остаточно нас посварити, я заявляю: від сьогодні

не буду висловлюватися про тебе – ні в доброму, ні в поганому... І цю угоду я дотримував роками, хоча, визнаю, інколи це давалося нелегко. Та все-таки – бодай в основному – я її дотримував.

Однак після мого лекційного турне по західноукраїнських університетах, зорганізованих для мене професором Тернопільського університету Романом Гром'яком (від 16 жовтня до 5 листопада 2004 року), де я мав безліч можливостей зустрічатися з відомими діячами – від викладачів, деканів, завідувачів кафедр, через письменників, працівників преси чи радіо, де майже кожен знав чи бодай чув про Миколу, я, нехотячи, дізнався стільки і таких фактів про його ″окремі кроки″, що після мого повернення додому я відверто йому сказав, що відтепер зрікаюся дотримувати нашу домовленість. (На той час ″Русинська оброда″ вже переорієнтувалася на пожирання самої себе). Однак навіть після такого мого кроку я до сьогодні не зловживаю можливостями ″критикувати″ Миколу. Надалі намагаюся говорити про нього тільки правду – ... бо я надалі переконаний, що в його діяльності позитивне високо переважає над негативним.

Однак я вважав за потрібне розповісти бодай про одну сторону нашої ″дружби″ та ″співпраці″.

Михайло Кудзей ... у моєму житті

Для сформування Михайла Кудзея як людини досить багато зробив мій тесть Олександр Любимов, який, як професор Гуменської гімназії, був викладачем на т. зв. Партизанських курсах 1947 року в Гуменному, на яких навчалися найздібніші чи найбільш заслужені партизани та інші учасники руху опору часів Другої світової війни. Любимов вважав Кудзея здібним та характерним хлопцем, і за те його в їхній родині поважали. Здається, що й Кудзей шанував активного культурно-освітнього працівника на Лабірщині і, може, тому, Кудзей і проти мене довго ніде не виступав. (Принаймні я не натрапив на якісь факти, які б свідчили про погане ставлення Кудзея до мене).

Однак у часі, коли Кудзей був першим секретарем райкому КПС у Свиднику (а Свидник – прикордонний район із Польщею), на словацько-польському кордоні у Вишньому Комарнику було

затримано польського громадянина (української національності) – секретаря УСКТ з Кошаліна Степана Уринюка, який був на відвідинах в Чехословаччині в рамках т. зв. малого прикордонного руху. Він залишив свою машину у знайомих в селі Фіяш, а сам автобусом приїхав у Пряшів, де відвідав КСУТ, радіо, редакції, а я зустрів його на виставі в Українському народному театрі. Оскільки я його добре знав, бо кілька років тому під час мого турне по Західній Польщі мешкав у нього, він дуже старанно опікувався мною, і я запросив його до себе на вечерю. Саме в того пана контрольні органи на кордоні знайшли з десяток книжок та газету ″Нове життя″, на якій поштарською рукою було написано Juraj Bača. MČ 27 (Юрій Бача. Марка Чулена, 27) – моя адреса, за якою поштарка знала, кому кинути у скриньку цю газету. Саме з того факту безпека зробила висновок, що всі книжки та журнали, які вона затримала, були від мене, а оскільки між затриманими книжками були й книжки з Заходу, то всю літературу стали вважати забороненою і завели проти мене справу.

А секретаркою в Михайла Кудзея була тоді дівчина з Белейовець – Сополига, яка закінчила Середню торговельну школу у Пряшеві, де директором школи працював інженер Михайло Бача – мій троюрідний брат. І коли одного разу секретар Кудзей дзвонив у Кошиці, а його секретарка почула прізвище Бача, то подумала, що йдеться про її колишнього директора, і стала слухати. Коли, однак, почула, що книжки були від ″професора″ Юрія Бачі, вже не слухала так уважно, але вдома таки розповіла батькові про пригоду на роботі. А оскільки її батько добре знав мого няня, а через нього і мене, то дав мені знати про цю справу. Тому, коли до мене підійшли і стали розслідувати цю справу, я вже був трохи в курсі і весь час твердив, що жодних заборонених книг я тому ″полякові″ не давав. Та ″орган″ твердив, що саме я дав полякові багато заборонених книжок, виданих на Заході. Тоді я став вимагати, що коли ті книги затримані, то хочу їх бачити – всі!

Спочатку мій ″орган″ не погоджувався на це, а пізніше приніс список отих десяти книжок та преси. І виявилося, що в списку були ″Науковий збірник Пряшівського філософського факультету″ (т. зв. ″Шевченківський збірник″), в якому була стаття Івана Дзюби про Шевченка та Петефі, ″Народний календар″, ″Дукля″, згадуване ″Нове життя″, ще якісь книги та... – а це було ніби ядром справи – якась брошура про українців Німеччини німецькою мовою та невеличка восьмисторінкова брошура українською мовою про Михайла Грушевського. (Михайло Грушевський в науці та політиці – щось таке).

Тоді я нарочито засміявся та й кажу: ″Науковий збірник – легальне видання Університету! Якщо у вас є претензії до нього – то зверніться до видавця. ″Народний календар″, ″Дукля″, ″Нове життя″ – то все легальні видання, дозволені органом контролю за пресою. Німецької мови я не знаю і не знаю, від кого той пан міг мати ту книжку. А книжечка про Грушевського – то, може, від мене, може, й ні, не знаю, я такої книги йому не давав, а коли я готував йому вечерю (моєї дружини в той вечір не було вдома), то, може, він узяв ту книжку переглянути та й не повернув...″. Я знав, що всі затримані книжки були від мене, проте вони цього не могли довести.

– Але ж усі ті книжки були загорнуті у вашу газету...

– А якби у тій газеті була загорнута його брудна білизна, то й та була б від мене? – аргументував я, не боячись. – Він був у різних людей, у різних установах.., а коли пакував речі перед переходом кордону, то міг усі книжки, які отримав у різних місцях, запакувати у мою газету, але це ще не доказ...

Коротко кажучи – справа ніби дріб'язкова, проте й вона ілюструє, якими несподіваними шляхами та способами можуть виникати та розв'язуватися різні справи.

Та Михайло Кудзей не зник з мого життя через справу з затриманими книгами на кордоні.

У жовтні 1969 року в Пряшеві проходило засідання Центрального комітету КСУТу, на якому остаточно ламали палицю над певними людьми, в тому числі і наді мною. Найгострішим диспутантом виступив саме Кудзей і проїхався по моїй діяльності найбільш критично, не оминаючи навіть західних закордонних зв'язків. Під час перерви я підійшов до нього й пробував натякнути на те, що про мої зв'язки з Заходом знає й ″безпека″, таж я був в Америці з їхнього дозволу і – натякаю йому – ″про все, що там було, ″вони″ знають″. А він, видно, знав про ставлення до мене

кошицьких товаришів, то, може, з метою допомогти мені, твердив надалі своє: ″Спали усі мости на Захід″ та ″Спали усі мости на Захід″. А я йому: ″А що, як по тих мостах можна й добрі речі перевозити″, – знову натякаю йому, що ті мости не палю з відома органів безпеки. Та він залишився при своєму розумінні справи. Мене було розкритиковано, викинено з культурного життя, до органів КСУТу було обрано людей слухняних, поміркованих, які протягом двадцяти років робили те, що робили, заслугою яких ″маємо те, що маємо″.

Василь Біляк та мої з ним стосунки

Василь Біляк здавався мені з самого початку його появи на політичній сцені Словаччини дуже симпатичним хлопцем: сирота, з бідної багатодітної сім'ї з Крайньої Бистрої, який пішов здобувати ремесло аж десь на Моравію; будучи там, активно включився в антифашистську боротьбу та й сам самотужки вибився в люди та й на високі посади – все це не могло мені – хлопцеві з такої ж бідної та ще багатодітної селянської родини – не імпонувати. Поки він працював в обкомі партії переважно у Пряшеві, про нього йшла слава як про людину скромну, працьовиту, справедливу, яка брала активну участь у вирішенні багатьох складних питань та проблем війною знищеної Східної Словаччини. Потім його перевели у Братиславу та поступово підносили на вищі посади. Тоді я вже не мав безпосередніх інформацій про його діяльність на тих посадах, ні про зміни в його поведінці чи вдачі, проте про нього довго, зокрема на сході країни, переважали погляди як про людину свою, вихідця з народу, зі здоровим селянським розумом тощо.

Здається, я вже десь згадував про те, як хотів допомогти та й допоміг мені товариш Біляк десь 1962 року, коли на обласній нараді культурно-освітніх працівників Східнословацького краю я розкритикував секретаря обкому КПС товариша Мілана Разуса, за що мені, на думку багатьох – тоді і Василя Біляка, секретаря ЦК КПС, який був присутнім на цій нараді як глава делегації ЦК партії, – загрожувало найсуворіше покарання. Саме тоді Василь Біляк запропонував мені перебратися у Братиславу: ″бо тут вас з'їдять″

та шукав мені відповідне місце в системі Словацької академії наук. Однак після його оцінки виступу Разуса на згадуваній нараді Разус не посмів помститися мені, і до мого переїзду у Братиславу не дійшло, бо не було для мене в Пряшеві аж так небезпечно, як первісно здавалося.

Та ще одного разу доля звела мене з тою людиною.

Здається, 1964 року в Братиславі проходив чемпіонат Європи з фігурного катання на льоду. Тоді мені мій брат Іван, студент у Братиславі, замовив кімнатку в студентському гуртожитку, і я з дружиною приїхали на це змагання. Протягом дня нам нічого було робити, бо тільки ввечері ми ходили дивитися змагання. Тоді прийняв мене секретар ЦК КПС Василь Біляк у себе на роботі і проговорив зі мною майже ціле дообіддя.

До сьогодні в мене існує переконання, що в той час у Братиславі йому було нелегко, довкола нього не було людей, з якими міг би відверто поговорити та на підтримку чи допомогу яких він міг би розраховувати. Партія довіряла Біляку, певні сили в партії обрали його до тої функції, проте довкола нього було набагато більше людей, які, ніжно кажучи, недолюблювали його, якщо не бажали собі його повного провалу на цій чи інших посадах. Тому, в цьому я до сьогодні переконаний, він використав зустріч зі мною як нагоду виговоритися, вискаржитися, бо інших подібних можливостей – таких щирих слухачів – він, видно, не мав. І саме тоді він розказував мені речі про себе, які, може, нікому іншому ніколи не розказував. Наприклад, пригадую: ″...А на кого я можу спертися? ... хто стоїть за мною? ... селяни? ... робітничий клас? ... чи, може, інтелігенція? В кращому разі, як мене хтось потребує, то приїде з пляшкою меду чи мішком сушених грибів: Василю Михайловичу, Василю Михайловичу..! А іншим разом.., як мені щось треба.., то хто...?″ Саме тоді він скаржився мені на голову СНР, для якого ″один кльозет на Ораві має більше значення, ніж правоміч усієї Словацької Національної Ради!″ Але й тоді він вірив у зміни і сподівався. Він тримав переді мною в руках велику товсту червону папку матеріалів і казав: ″Ось матеріали для тринадцятого з'їзду партії! Коли все це з'їзд партії ухвалить, тоді почнеться в нас нова республіка! Тоді все піде по-новому!″

Та, як відомо, нічого з того з'їзд партії не ухвалив. Приїхав перший секретар ЦК КПЧ та Президент ЧССР Антонін Новотний на відвідини Словаччини; в Матиці Словацькій в Мартині стався скандал через якийсь подарунок йому зі словацької сторони – і весь з'їзд, який мав піти по зовсім новій лінії, пішов повністю по тій же старій лінії, і нічого не змінилося на краще, як цього сподівався секретар ЦК КПС Василь Біляк, а з ним і значна частина населення країни.

Моя зустріч з ″товаришем″ Біляком ″ретроспективно″ освітила багато чого з діяльності секретаря ЦК КПС (чи Міністра шкільництва, бо й на такій посаді товариш Біляк працював). Саме тоді розповів секретар і таке:

Коли Біляка назначили міністром шкільництва, а художники-маляри планували відкрити Загальнословацьку виставку художніх картин, то прийшла до нього делегація художників з такою проблемою: ″Товаришу міністре, порадьте нам! Оцю картину нам виставити на виставці чи не виставити, бо ми, маляри, не можемо дійти згоди.″ На картині було зображено корову на артільному дворі в досить натуральній подобі при виконанні своєї коров'ячої потреби″. І – каже секретар – думали заскочити мене, застати безпорадним. Тоді я ухилився від прямої відповіді і кажу: ″А ви виставте і побачите, що вам на цю вашу художню роботу скажуть відвідувачі виставки, чи похвалять або висміють! Ось так вони часто провокують мене і хочуть зловити на якійсь нефаховій думці чи пораді″.

Багато чого я дізнався від секретаря ЦК партії в той день.

Коли я пізніше почув, як у Кошицях на наші домагання допомагати українським школам та на наші скарги про ліквідацію таких шкіл він заявив: ″А хіба словацькі школи не соціалістичні?!″ – я зрозумів, що й секретар не може говорити як хоче і сказати що хоче, – бо хто за ним..? ... на кого він може опертися?

Ось так поступово людяний працівник Василь Біляк, колишній хлопчина-сирота з бідної селянської родини, ставав поступово все більше партійним функціонером, слугою та й рупором партії, яка нікому й ніколи не пробачала вільних власних думок, якщо вони хоч трохи відхилялися від непомильних партійних постанов, – ні рядовому, ні навіть секретареві ЦК.

Зрозуміло, я не погоджувався з його позицією в цьому та й у багатьох інших питаннях, проте я все-таки хоч трохи розумів ту позицію. В душі картав партію за перетворення чутливої людини в догматичного функціонера, яким під кінець свого політичного життя, своєї політичної кар'єри та політичної смерті ставав товариш Василь Біляк.

Часто мені хотілося написати про долю цієї людини-функціонера, та я не мав можливості здійснити свій задум, хоч такий розвиток життєпису одного політичного діяча міг бути цікавим для багатьох.

Крім того, мушу згадати, що я ще два рази пробував дістатися до товариша Біляка. Раз – 1971 року, коли я виклав на папері весь біль тодішнього мого життя і ″Моє розуміння справи″ надіслав саме ЦК КПЧ і саме в руки секретаря ЦК КПЧ Василя Біляка. Тоді його помічник Михайло Штефаняк з висоти своєї посади відповів мені, що треба було ″тоді″ слухатися товариша Біляка, а не ″тепер″ скаржитися. (Це той же Штефаняк, який писав у редакцію видавництва у Пряшів, яке спонукало йому книги Клубу ″ Дружба″: ″... только не такие книги, какие пишет Бача...″. Це той же Штефаняк, який прилетів з Праги у Попрад, де йому вишикували колону міліцейських автомашин і в супроводі яких під безперервний їхній рев селянський ″синок″ Михайло прямував у рідне село на відвідини своїх няня й мами... І ще ремінісценція, викликана цією оказією: коли пізніше в колективі наших українських шефів я розповідав про цю ″урочисту″ дорогу Штефаняка до свого села, один з присутніх вигукнув: ″От, зажити раз за життя таку славу – і можна вмерти!″ І ще порівняння зі мною: подібно, майже тими словами, реагував я на початку 60-х років на те, як молодий Євтушенко в'їхав на коні в переповнений зал московських Лужників, де на зустріч з ним прийшло близько чи понад дванадцять тисяч його шанувальників: ″Зібрати раз у житті таку аудиторію, мати можливість – раз у житті! – вплинути на таку кількість людей – і можна спокійно вмерти!″).

Ще раз я спробував добратися до товариша Біляка.

Було це на початку 80-х років, коли я використовував кожну найменшу можливість дістати якусь пристойну працю

та включитися в культурно-освітнє життя українців Чехословаччини. Тоді, вертаючи з лікування в Мар'янських Лазнях, я підійшов до будинку ЦК і з прохідної подзвонив до секретаря ЦК. Обізвався тоді вже інший помічник – Іван Шкурла, який сказав, що він дуже зайнятий і щоб я подзвонив близько обіду. Ще й тоді помічник був дуже зайнятий, бо готував якісь занадто важливі документи, і порадив подзвонити перед четвертою годиною. Крім того, порадив зайти в ресторан ″Слов'янський Дім″, куди він ″обов'язково″ зайде після шостої години. Правду кажучи, я вже не повірив словам помічника, однак, оскільки поїзд з Праги на Схід відходив пізно ввечері, я все-таки зайшов у ресторан повечеряти. Помічник Іван Шкурла таки прийшов, як і обіцяв. Навіть наполягав на тому, що він заплатить за мою вечерю.., та сказав мені таке: ″Товариш Біляк тя не прийме, як не приймає нікого в подібних справах. Бо як тільки б він заступився за когось, ще в той же день Пірч (Перший секретар Кошицького обкому КПЧ – *Ю. Б.*) дзвонив би Гусакові, що Біляк втручається в його справи і заважає проводити консолідацію. На жаль, так воно є, і тому товариш Біляк однозначно сказав мені, щоб я в таких справах навіть не підходив до нього″.

Я усвідомив собі, що в машинерії партії навіть секретар ЦК не може робити те, що вважає правильним чи що хотів би зробити, а мусить робити те, що йому ота машинерія, яку він сам будував і якої є складовою частиною, накаже чи дозволить.

Про пряшівську трійцю: Михайло Шпак, Андрій Цвік та Михайло Парада

У часі нормалізації (1969 – 1989 рр.) троє згаданих займали в Пряшеві керівні посади. Всі троє – українці, всіх трьох я знав значно давніше, двох з них – Шпака та Цвіка – вчив російської мови на першому курсі філософського факультету, де вони починали свої університетські студії і звідки обидва після першого курсу відійшли, бо не склали всіх екзаменів.

На першому етапі процесу виключення мене з життя вони ще не сиділи у своїх високих кріслах і, правду кажучи, жоден з них – наскільки мені відомо – не спричинився до мого покарання. Їхня

участь у вирішенні моєї долі починається в часі, коли вони могли допомогти мені скоріше та й безболісніше повернутися до життя.

... Побачив я одного разу, зовсім принагідно, як Михайло Шпак чимчикує пішки тротуаром по Сидлиську, 3. Підбіг я до нього, поздоровкався, він подав мені руку, став випитуватися, як поживаю; я нашвидку відповідаю, що живу нормально, проте хотів би потрапити на якусь кращу роботу та брати активну участь у культурній роботі серед українців Чехословаччини. А він каже, що, за його інформаціями, роботу кочегара я вибрав собі сам, може, навіть з провокаційною метою. Я відповів, що інші мене не хотіли, то я був змушений згодитися й на таку роботу. Врешті він запросив зайти до нього, – подумаємо, що можна буде для мене зробити.

Зрозуміло, я спробував... Кілька разів я намагався, проте його ″вірний пес″ – Іван Лапутка, з вічно червоним обличчям, що свідчило про його певну схильність, жодного разу ані чути не хотів про мою зустріч з ″першим″... Даремно я натякав, що ″товариш секретер казали зайти″ – не допомогло!

До Цвіка, який працював тоді на посаді начальника відділу безпеки, я довго не добивався. Після того як хтось доніс на мене, що в югославському журналі я опублікував антидержавну статтю проти Чехословаччини, а в обкомі та в райкомі партії почали з цього приводу справу мого звільнення навіть з роботи в PORS-і, я зайшов до нього з журналом ″Нова думка″ в руці. Ми привіталися, він запропонував мені крісло, я став розказувати, що ось у цьому журналі мені надрукували статтю про українську літературу Чехословаччини, хтось доніс на мене, що я опублікував щось антидержавне, і тепер мене за це звільняють з роботи. Правда, – кажу йому, – я цю справу подав у суд, де наведу свої аргументи, але мені не хочеться судитися з секретарем райкому.., бо то його вимога звільнити мене з праці...

– А від мене ви що хочете, товаришу доцент?

– Ви щотижня зустрічаєтеся з товаришем Шпаком та інформуєте його про найважливіші справи в районі, то могли б йому сказати, що в тій статті нічого антидержавного нема, – і даю йому журнал у руки. Він професійно розглядає останню сторінку в

журналі, шукає видавничих інформацій про видавця та характер видання і каже:

– Таж то нормальний легальний журнал...

– А ви, товаришу начальник, теж думали, що то нелегальний журнал?

– Та так нас... – він не докінчив своєї відповіді.

Начальник пообіцяв поінформувати першого секретаря Шпака, він так і зробив, а тоді ″перший″ покликав до себе голову партійної організації та директора нашого заводу, які, за наказом секретаря із промисловості та торгівлі, куди наш завод належав, вже давніше видали мені декрет про звільнення з праці. Директор заводу та секретар парторганізації – обоє українці – були охочі присягати на ″Конституції соціалістичної Чехословаччини″, що вони звільняють мене з роботи ″не за якісь політичні причини″, а тому, що ″там, де він працює, люди не хочуть вступати в партію″.

Перший секретар райкому зупинив балачки про це і, як рішення, видав:

– Я не бажаю собі, щоб судилися виключений член партії з секретарем райкому партії, та ще щоб виграв той виключений...

Десь у другій половині 80-х років заступник міністра шкільництва доктор Володимир Черевка, колишній директор гімназії в Межилабірцях, з яким я був давно знайомим, зустрівся зі мною на ювілеї Українського народного театру, щиро цікавився моєю справою, а тоді сказав, щоб я зайшов до нього, коли буду в Братиславі. Десь через місяць я навмисне поїхав у Братиславу, зайшов до нього, він про все докладно розпитував, а тоді вирішив (чи лише планував) звернутися в моїй справі до завідуючого ідеологічним відділом ЦК КПС товариша Юрика, подзвонити до першого секретаря райкому партії Михайла Шпака, а згодом – до секретаря обкому партії.

Коли, однак, Черевка подзвонив до Шпака, той сказав: ″Ми допомогли Бачові, залишили його на дотеперішній роботі, однак ми не видимо потреби міняти наше ставлення до нього в цілому і дозволяти йому друкуватися в місцевій українській пресі″.

Після цього, каже мені Черевка при наступній зустрічі, – я вже не дзвонив ні до Юрика, ні до секретаря обкому.

А Михайло Парада, якого я знав зі спільної праці в Чехословацькій спілці молоді з 50-го року, коли він працював в обкомі ЧСМ, а я був головою обласної комісії ЧСМ по Значку Фучика*, працював в тому часі головою пряшівського ОНК (Райвиконкому) і, як член президії райкому партії, теж брав активну участь у вирішенні моєї долі.

До Михайла Паради я кілька разів заходив, посередництвом нашого спільного ″доброго″ знайомого Михайла Вархоли (в якого протягом 1971–73 років я працював водієм, комірником, помічним робітником та офіційно ″фаховим референтом торгових, технічних та сервісних служб″), кілька разів звертався до нього за допомогою у справі влаштування на роботу та у справі полегшення моєї ситуації, проте він відбивався загальною констатацією про те, що потрібно ще почекати, що він дасть знати, коли настане ситуація для поліпшення справи. До конкретної розмови про його допомогу в моїй справі дійшло тільки в другій половині 1989 року, коли ″товариш Шпак″ став першим секретарем обкому партії, а ″товариш Парада″ – замість нього – першим секретарем райкому партії. (Між іншим, майже все, що я знав про обговорення моєї справи в райкомі партії, я знав посередництвом Михайла Вархоли саме від Паради).

Одного разу, десь у кінці літа, після мого повернення з Мюнхена, де я під час лекцій в Українському Вільному Університеті виступав і на ″Радіо Свобода″, машина з ″товаришем Парадою″ стояла на перехресті, чекаючи на зелене світло семафора, а я стояв поруч на тому ж перехресті, чекаючи на таке ж зелене світло для пішоходів. Парада помітив мене, з машини пригрозив мені пальцем та закричав у напрямі до мене: ″Радіо Свобода!″

Тоді я вирішив зайти до нього ще раз.

Десь через місяць – а тоді ситуація швидко змінювалася – я зайшов до нього, він прийняв мене, став по-панібратськи розмовляти, навіть, здається, погостив погариком (щоб міг і сам випити?), а я просив від нього тільки дозволу друкуватися в місцевій пресі.

---

* Для придбання Значка імені Юліуса Фучика потрібно було прочитати десь 15 книжок з усталеного списку ангажованої літератури і в розмові перед комісією довести як прочитання тих книжок, так і їхнє правильне зрозуміння (*Ю.Б.*).

В кінці розмови він сказав, що покличе до себе голову КСУТу та дасть йому вказівку на дозвіл друкуватися.

Через кілька днів після цього голова КСУТу заявив, що він, з власної ініціативи, був у першого секретаря ОК КПС товариша Паради і випросив у нього дозвіл друкуватися товаришам Бачі і Мушинці.

Такою була відома мені на сьогодні участь згаданих товаришів пряшівської трійки у вирішенні моєї долі.

Ліричний відступ ... і трохи моралі...

Пишу й перечитую, перечитую й виправляю та доповнюю – і весь час прагну, щоб все написане було правдивим, чесним і щирим, як і обіцяв, бо лише таке зізнання (чи така інформація) може мати значення для зацікавлених, рівно ж як і для об'єктивної картини тогочасного життя.

Стараюся нічого важливого не оминути чи не забути, але й не захо*дити занадто в деталі, згадки про яких, хоча вже настільки не болять, як тоді боліли, все-таки не належать до приємних. Та й самі факти та спогади після певного часу, напевно, втратять свою актуальність – тому до писання про все пережите не дуже лежить серце.*

Тепер вже і я, і моя невеличка родина здатні навіть посміхнутися над окремими пригодами тогочасного життя, проте хотілося б – заради того, щоб вже ніколи не повторилася така потворність в іншій подобі на іншому місці та з іншими людьми – занотувати все важливе, страшне та й неймовірне, яким було переповнене все наше життя.

Бо сьогодні багато хто не тільки дорікає попередньому режимові за його справді неймовірні кривди мільйонам людей та цілим народам, але й огульно критикує все-все, що тоді було в тамтешньому житті: ніби там не було ні краплі приємного чи корисного в житті конкретних людей.

Однак мені здається, що ми занадто поверхово та однобоко критикуємо попередній режим та його справді непробачні вади. Найчастіше критикуємо тамтешній режим за матеріальні нестатки для нормального життя людини.

Я, однак, переконаний, що куди більших непробачних гріхів допустився попередній лад у сфері спотворення людини як найбільшої цінності на планеті Земля.

Скільки – майже щодня – чуємо крику про те, що тоді не було бананів.., що тодішні квартири – то будки для кроликів.., що не можна було їздити за кордон... А сучасна еліта, яка вивчала російську мову десятки років, сьогодні не вміє правильно вимовити жодного російського слова, ще й вихваляється своєю обмеженістю!..

Все те було, багато чого не було, майже все було недосконалим; все те правда, правда, і ще сто разів правда! Але ж тоді була така економічна ситуація, яка не дозволяла тисячам людей купувати оті банани, хоча б вони продавалися за безцінь і на розі кожної вулиці (отже, не їх нестача була смертельним гріхом режиму); тоді була така ситуація, що тисячам людей не було де жити, а для таких нова квартира – ота будка для кроликів (для пана Гавла чи йому подібних багатіїв) – була тоді найвищим ідеалом, сном, мрією, отримання якої робило тисячі родин щасливими на цілі десятиріччя; в тих будках родилися й виростали діти, сьогоднішнє "здорове ядро" народу, однак про провини попереднього режиму саме у вихованні тодішньої людини, зокрема у вихованні молодого покоління, нинішнього "здорового ядра" народу, ми говоримо значно менше і не спостерігаємо навіть, що нинішній стан справ і в державах, і в родинах, коли "маємо те, що маємо" – безхарактерність та безвідповідальність найвищих органів влади, кримінальність політичних та економічних структур, розвал родини й характеру людини, масове поширення злочину, аморальності й бездуховності, – є безпосереднім наслідком тих катастрофічних діянь, які за весь час свого існування натворив попередній суспільно-політичний та економічний лад у багатьох країнах Європи.

І навіть не те найгірше.

Найгірше те, що сучасне суспільство не гарантоване від можливостей повторення всього того та ще в гіршій подобі на будь-якому клаптику земної кулі!

Зверніть увагу на сучасні війни, в яких воюють не погані режими з гіршими, а в яких вбиває, виганяє з житла, підпалює дім брат братові, сусід сусідові, греко-католик православному... в

тому самому селі, людині тої ж національності та й віри в того ж Бога і Христа..! Навіть під час найстрашніших першої і другої світових воєн не було вигнано з жител, зі своїх сіл і містечок, зі своїх земель стільки людей, не було стільки бездомних і сиріт.., не вмирало стільки мільйонів людей з голоду, не воювали і не вбивали в тих війнах діти і стількох дітей!

А про це майже ніхто серйозно не говорить, нікого це по-справжньому не болить, – щоправда, про все це чуємо майже щодня поруч з бульварними сенсаціями на рівні інформацій про те, хто з ким виспався, розвівся чи втретє одружився, на рівні пліток про повій, наркоманів та й про президентів та президентських кандидатів та їхню "моральну" поведінку, – а може, саме те є найбільшим гріхом попереднього режиму, бо вихолостив він все людське з душі людини і зробив її посудиною для найрізноманітнішого бруду та найпримітивніших розваг чи насолод.

Отже, якщо я пишу, пишу й перечитую, перечитую й доповнюю та й виправляю, то це не лише заради стилістичної довершеності, і навіть коли весь час прагну, щоб все написане було правдивим, чесним і щирим, то це теж не лише заради об'єктивної картини про тогочасне життя, але й – а може й перш за все – тому, що бачу небезпеку від можливого повторення подібних, проте з ще більшими катастрофічними наслідками, явищ.

Мене – горбатого (такого, яким я є) – вже й могила не направить, проте живуть і жити будуть мільйони людей – в сотнях країн світу! – під керівництвом різних "найпрогресивніших", "найдемократичніших" могутніх цього світу, які можуть довести людство до такого стану вільного життя, в якому й камінь на камені не зістане..!

Я свідомий того, що ні я, ні мої зізнання-писання не переможуть саме отаких "справедливих" і не зупинять їх в їхніх намірах... Проте пишу, щоб натякнути вдумливому читачеві про можливу небезпеку від повторення чогось подібного.

Отже, ще кілька фактів, штрихів до характеристики теми й проблеми та мого до них ставлення, хоч усе те сприкрилося вже й мені, і радше я б взявся до будь-якої тяжкої роботи, ніж виписував такі спогади.

Я вже давніше переконався в тому, що "в кожного часу є свої вади" – про це знав Микола Чернишевський вже понад сто п'ятдесят років тому.

Одним із суттєвих прорахунків попереднього режиму була практика використовувати тисячі й тисячі людей для доносів на своїх співробітників, товаришів, знайомих та практика заводити картки на мільйони людей і записувати туди будь-які гріхи, грішки та кожну думку, бодай трішечки відмінну від визнаної за правдиву, і то все замість того, щоб вести відкриту роз'яснювальну роботу чи й прямо боротьбу проти думок чи кроків, які той режим вважав неправильними чи й недозволеними.

Якби той режим був заснований на правді та справедливості і був справді хоч трохи демократичним (необов'язково "найдемократичнішим"), тоді в такій роз'яснювальній роботі чи в боротьбі "правди" з "неправдою" шліфувалася б загальновизнана правда і відсіювалася від явної неправди; від такої боротьби мудрішали б як прихильники "правильних", так і "неправильних" поглядів, думок, дій.

Однак нічого з того не вийшло, і тому ввійшло у звичку та норму доносити на кожного. Мало кого тоді дивувала практика, що з обранням чи призначенням на посаду людина неофіційно брала на себе обов'язок попри всякі звіти інформувати кого слід про все, що діялося довкола неї. Така практика вивищувала керівників над іншими людьми, підсилювала їхню міць та уявний авторитет, бо вони – без відома громади – могли паплюжити не лише своїх противників, але й своїх колег, друзів та співробітників Така практика виховувала з людей підлабузників, якими легко було керувати. Така практика набула значного – масового! – поширення і стала складовою частиною системи управління. Отже, вчорашні керівники найрізноманітніших рангів не мали б відбиватися від їхньої активної участі в такій практиці. Така практика була настільки поширеною та "нормальною", що заперечувати активну участь в ній немає смислу. І людська пам'ять, і численні жертви, і різні пригоди, і гори документів є незаперечними свідками минулого життя.

Принагідно зазначу такий факт для ілюстрації тодішньої ситуації в суспільстві.

У Пряшеві жив і працював (точніше було б сказати ″активно співпрацював″) ще один Петро Гроцький. І коли йому наспів якийсь життєвий ювілей, керівництво безпеки вирішило поздоровити ювіляра з цієї нагоди та подякувати йому за активну співпрацю з ними. Та сталося так, що ″вітального″ листа надіслали Петрові Гроцькому, та не тому, кому слід було. Той другий Петро Гроцький, отримавши подяку, спочатку дуже здивувався та скоро зрозумів, у чому справа.

Випала при цьому така нагода.

У ресторані, за погаром пива, йшла розмова нашого Петра Гроцького з його товаришем, який по секрету натякнув, що до нього заходять.., у нього цікавляться різними справами.., випитують про різних осіб, – тоді наш Петро заохотив свого співбесідника до відвертої розмови, мовляв, зо мною можеш говорити відверто, бо я теж співпрацюю з ними – і тут же на доказ показує лист-подяку за активну співпрацю. Співрозмовник спочатку дуже здивувався, не хотів навіть повірити, бо в нього випитували і про того самого Петра, та Петро заспокоїв здивованого друга, мовляв – то вони таким способом перевіряють надійність своїх співробітників. Співбесідник заспокоївся і розповів Петрові про свою співпрацю з органами безпеки та назвав кількох дальших осіб – їхніх спільних знайомих, які, мовляв, також співпрацюють.

Отже, можна узагальнити: секретна праця органів зі своїми агентами стала майже нормою багатьох функціонерів, тому поступово багато людей довідалося про багатьох співробітників.

Я сам інколи навмисне казав комусь із моїх близьких знайомих: ″Не розказуй мені про це! Не буду знати – не визраджу!″ Отже, з таких та подібних натяків про мою ″співпрацю″ знали (чи бодай домислювалися) Йосиф Сірка, Йосиф Шелепець, Ярослав Шуркала, Левко Довгович, мій брат Іван та ще дехто.

Варто було б повести розмову про те, хто і як з системи співробітників (чи лише інформаторів), але й когорти працівників необмеженої служби безпеки використовував те чи інше своє

становище і як поводив себе на тій посаді: обмежувався лише пасивним виконанням надлімітного обов'язку і нікому не шкодив, або виявляв власну ініціативу і виробляв ворогів зі своїх підлеглих, співробітників або й друзів чи приятелів?

У такому підході до наведеної проблеми все стало б на свої місця: працівники служби безпеки були б визнані працівниками держави, і якби вони не проявляли власної ініціативи і не наживали ворогів, щоб заробити зірочку на погони чи нагороду від начальства (або й отримати квартиру після засудження ″ворога народу″), то могли б тихенько доживати віку. А донощики усіх типів та рангів могли б поділитися на дві категорії: одні, подібно до мене, могли б заявити, як і я заявив 1990 року і до сьогодні стою на тому: ″Нехай зголоситься кожен, кому в результаті моїх доносів дали хоч по морді чи відняли премії, кого понизили в зарплаті, або, не дайбіг, зняли з роботи – тоді я кожного такого матеріально і морально відшкодую...″ А інші, саме оті інші – понадініціативні! – зостали б сміттям у суспільстві, яке потрібно було б вимітати з усією рішучістю, щоб суспільство чимскоріше очистилося від тої напасті та нечисті та стало розвиватися на основі людської моралі, яка, наперекір не одній зіпсованості, все-таки має неабиякий позитивний набуток.

А так, допоки ми не проведемо такого вододілу в суспільстві, будемо взаємно каламутити воду одні одним, змішуючи невинних з ініціативними, жертви з їхніми винуватцями, взаємно вигадувати та кидати на себе справедливі та й несправедливі звинувачення та вигадки (часто, може, навіть під керівництвом отої всесильної невидимої руки залишків тих самих таємних служб, які як тоді верховодили, так, можливо, й сьогодні верховодять) – і кінця краю того взаємного забруднення всього суспільства ще довго не настане. Тим пізніше можна буде розпочати очищення суспільства та започаткувати його розвиток на основі отої людської моралі, яка – наперекір вадам та провинам – все-таки єдина може стати початком позитивного розвитку не на базі долара чи євро, а на базі людської гідності.

І нарешті: як я доносив... на самого себе

Після виходу з тюрми мені незвичайно важко було знайти будь-яку роботу. Ані нічним сторожем, ані комірником, ані порядним робітником чи кимсь іншим рядовим – ніде.., ніхто.., ніяк не вдавалося.

Нарешті мій знайомий зі школи, інженер Михайло Мурин, директор PORS-u-фірми, яка проводила на комп'ютерах оптову бухгалтерію торговельних організацій Східної Словаччини, – змилосердився наді мною і признався, що в нього є одне вільне робоче місце, проте то таке місце, яке йому соромно було мені запропонувати. На моє домагання він те місце – ту професію – назвав: помічник кочегара!

Я зрадів. Беру! Беру! Буду завозити вугілля, вивозити шлак, підмітати підвальні простори, зачинюся в підземеллі і не буду виходити до людей на заводі – беру!

Директор здивувався:

– То аж так з тобою зле, що ти годишся взяти таку роботу?

– Беру! – відповідаю, і ми домовляємося, що від першого дня наступного місяця я вступаю до нього на роботу.

За кілька днів до нового місяця директор подзвонив, що йому призначили автомашину, отже – йому потрібен водій, отже – він міняє мою професію помічного кочегара на водія машини – і я опиняюся на новій роботі – водієм радянської автомашини – ″Жигулі-2 ″.

Нелегким було моє життя на заводі. Наперекір тому, що директор та й інші працівники заводу до мене поставилися якнайкраще, допомагали, навіть щиро співчували моїй долі, на заводі переважали партійні люди з партійними поглядами, і саме ті ″люди″ подбали про те, щоб я кожного дня відчував, хто на тому заводі пан і на якій позиції я.

Та все-таки – власним старанням та й збігом обставин – я вибрався на два поверхи вище і – з бідою навпіл – опанував посаду організатора-диспетчера праці на комп'ютерах.

Саме на цій посаді, якщо комп'ютери не підводили, в мене було досить вільного часу на читання фахової літератури, тобто на навчання, на вдосконалення, навіть на сяку-таку творчу діяльність

(зокрема, в нічних змінах я міг і читати, і писати. Доказом можуть служити записи на перфокартах, яких, використаних з одного боку, було на заводі десятки тисяч. І саме вони є доказом, що я тоді записував окремі свої думки, а не писав їх додатково, заднім числом, як дехто переконував моїх ″радянських″ друзів ще не так давно).

Саме на тій посаді я познайомився з численною групою інженерів від комп'ютерів, які, допоки комп'ютери справно працювали, теж не мали роботи.

І тому ми часто й довго говорили між собою, дискутували чи й критично обговорювали різні справи.

Серед тих інженерів був симпатичний інтелігентний інженер (українського походження), нежонатий, з багатої родини, з яким було особливо приємно вести бесіди. Кругозір у нього був помітно ширший від його колег, він не був схильним до вульгарностей, отже, коли після певного часу він став уникати розмов зі мною, я це спостеріг і принагідно запитав його:

– Сашо, що сталося?

– А чому? А чого?

– Ти ж уникаєш зустрічей зі мною, не підходиш, як раніше, не заговориш...

Він озирнувся на всі боки та й пошепки мені:

– Хочуть, щоб я на вас доносив...

А я, не довго думаючи, кажу йому:

– Та доноси!

А він мені:

– А що буду доносити, коли ви нічого поганого не робите?

– То доноси, що я нічого поганого не роблю

– Але за такі доноси мене у Фінляндію не пустять...

Тут слід подати одне пояснення.

Сестра інженера Олександра Штилихи – бо то про нього мова – була замужем в Каїрі, куди її брат торік їздив у відпустку. І чи то з незнання правил, чи нароком, чи так вийшло, але він два рази порушив правила. Раз – він мав повернутися трасою, якою добирався туди: Кошиці – Чоп – Одеса – Каїр, а він повернувся через Італію – Швейцарію – Австрію. І друге – він мав повернути за певну кількість днів, рахуючи від часу перетину кордону до

перетину кордону. А він всю визначену кількість днів провів у Каїрі, а час, затрачений на дорогу, не врахував до часу на відпустку. Отже, коли інженер не з'явився у Пряшеві після визначеного йому строку, його стали вважати емігрантом, а коли через кілька днів він таки повернувся, його стали допитувати; він змушений був пояснювати; коротко кажучи, з того часу в нього виникли певні проблеми.

Наступного року, коли Штилиха подав заяву на екскурсію в Ленінград, звідки туристи могли легально поїхати на один день у Фінляндію, йому відмовили у видачі візи, вимагаючи, щоб він на мене доносив...

Тоді – без роздумів – кажу інженерові:

– То будемо вигадувати і доносити. На одній зустрічі з ними скажеш, що я люблю заходити на роботу до виключеного члена партії Миколи Мушинки, який працює кочегаром, і хто зна, які ми там ведемо розмови і що робимо. При наступній зустрічі скажеш, що виходжу з дому набагато раніше коли я йду на післяобідню зміну, бо заходжу до такого ж виключеного члена партії, доктора Йосифа Шелепця, який працює у Словацькій книзі, і – знову – хто зна, які там ведемо розмови. Іншим разом скажеш, що я люблю, коли довкола мене збираються люди... – але тут же я сам налякався такої думки, бо усвідомив собі, що це може бути небезпечною заявою про мою "діяльність", тому зразу додаю: але, як тільки йому (тобто мені) почнуть задавати політичні чи якісь інші каверзні питання, він (тобто я) заявляє: товариші, пробачте, але мене було виключено з партії за мої неправильні погляди, то прошу з такими питаннями звертатися до інших товаришів... Та й таке інше будемо вигадувати.

І ми стали вигадувати...

І "доносити"...

Інженера Олександра Штилиху пустили в Ленінград, звідти – у Фінляндію, звідки він не повернув, переїхав у Канаду, де до сьогодні живе й поживає, добра набуває..!

І на закінчення

Я не розраховую на те, що мою співпрацю з органами служби безпеки протягом десь майже тридцяти років зарахують – люди чи історія – до найкращих сторінок мого життя та діяльності, нехай вона не почалася і не тривала з моєї примхи чи моєї ініціативи. Вона – ця співпраця – як і все моє життя, була зумовлена та обумовлена обставинами, які величезним тиском давили на мене та на мою сім'ю і часто справді надзвичайно багато сил потрібно було для того, щоб зберегти в нормальному руслі основну лінію свого життя.

Проте незаперечною правдою зостане й те, що як і ті контакти, так і все моє життя я з максимальним зусиллям намагався утримувати на рівні та в нормах людської моралі і не шкодити людям. Я переконаний, і навіть трохи гордий з того, що до позитивів свого життя можу зарахувати той факт, що в результаті моєї "співпраці" та моїх "доносів" жодну особу не було ні суджено чи засуджено, ні звільнено з праці, ні якось серйозно покарано. Що допік я декому трохи, додав перцю до його проблем, які або він сам собі спричинив, або його, як і мене, вирішила знищити державна машинерія та дикий диктаторський режим – це правда, це було, інакше – в моєму середовищі – і не могло бути! Бо прожити все своє життя в Пряшеві – притягаючому, але й лякаючому! – і не забруднити бодай трохи себе та не забризкати хоч трошки наближених до мене – було майже неможливо!

І перед кожним, кому я нехотячи допік, додав перцю чи інакше ускладнив життя – щиросердечно виправдовуюсь і прошу пробачення (не чекаючи чогось подібного від тих немалочисленних друзів і недругів, які сторицею віддячилися мені).

Колись мені здавалося, що про свій життєвий шлях я зможу повторити великі слова нашого Тараса: "Ми просто йшли. У нас нема зерна неправди за собою". Довго я докладав чимало зусиль, щоб мати право так про себе сказати. Однак були випадки – нехай нечасті та невеличкі, – коли мені не вдавалося зберегти ту чистоту життя, яка б давала мені право на таке

твердження про себе. (До сьогодні я впевнений, що такі слова можна б застосувати щодо моїх батьків, про яких я ні від кого до сьогодні не почув жодного кривого слова). *А щодо себе я, мабуть, можу повторити хіба половину з мого життєвого ідеалу. Нехай не зможу сказати, що "в нас нема зерна неправди за собою", я все-таки можу щиро сказати: "Ми просто йшли... Ми не лукавили з собою... ".*

Людина – більшого не знаю, меншого – не беру!

Людина, люди – все для них, лише для них і варто жити, лише за них і варто битись: і з тим, хто внизу каламутить воду, і з тим, хто товстіє з благ народу і криє правдою свій бруд!

Тож – чи вибрав я собі дорогу
Або дорога вибрала мене, –
Нелегко встановити.
Та я робив на тій дорозі все,
Щоб чесно жити!

Я гадаю, що й такий здобуток, такий ужинок – в умовах та обставинах, в яких мені довелося жити, – чималий!

І – важливо! – гіркий досвід треба засвоїти людям, щоб не допустити повторення такого спотвореного життя мільйонів людей у різних куточках світу!

17 листопада 2007 року;
2008 – 2009 рр.

″АВТОМОНОГРАФІЯ″

Резюме

В тій глибині життя, з якої я вийшов на поверхню існування,
було і є стільки правди, краси й сили не здаватися,
що вони до сьогодні допомагають мені перемагати
всю і всяку підлоту існування.

Юрій Бача

У ″Листах самому собі″ я мав необережність признатися, що свого часу думав написати Автомонографію. Не Автобіографію – це було б природно, а саме Автомонографію. На таку думку навела мене тодішня радянська ″наукова″ практика виробляти, доробляти та переробляти різні тлумачення життя і творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки й десятків інших видатних та заслужених мужів України. Тоді я написав: ″Бачив я не раз спекулятивність різних наукових досліджень про видатних діячів минулого... Мене обурювало зіставлення важкого життя і велетенської праці діячів з величезними штабами різних лжедослідників життя і творчості тих діячів. І думка про те, що колись і на моїй скромній діяльності могли б наживатися різні невдахи..., приводила мене до наміру самому написати коротке пояснення до свого життя та праці″ (ВТ 2008, 158)*.

Відтоді минуло понад п’ятдесят років, пройшло все моє життя. І своїм життям – своєю працею та діяльністю – я щодня писав свою уявну чи й справжню Автомонографію.

---

* При посиланні на наші ″Вибрані твори″ будемо користатися скороченням ВТ 2006 та ВТ 2008 згідно з роком видання окремих томів, оскільки в тих книгах не наведено ″″т. 1″ та ″т. 2″ (*Ю.Б.*).

За той час різне поставало переді мною уявлення, як дивитися на самого себе, але й питання – чи є на кого глянути та що оцінювати.

Признаюся, був у моєму житті навіть такий наївний час, коли мені здавалося, що, засвоївши ″марксистсько-ленінську діалектику″, все на світі стало для мене зрозумілим. Мовляв, речі виникають, розвиваються, досягають вершини свого розвитку і поступово починають зникати – відходити від активного життя, звільняючи при цьому місце іншим явищам, зародок яких містився в явищах попередніх; отже, в кожному нововиниклому явищі вже закладено і його зникнення, і зародок нового явища; в кожному явищі нагромаджуються його кількісні ознаки й зміни, які на певному етапі розвитку того явища переходять у нову якість... – кількість переходить у якість..! Розвиток не завжди йде по висхідній лінії. Бувають періоди (″революційного″) піднесення, але й періоди стагнації чи навіть занепаду, після чого позитивним може виявитися навіть зменшення чи уповільнення спаду, рівно ж як і негативним може виявитися уповільнення позитивного розвитку справи. Революційність може перерости у догматизм. Революціонери, коли їх – своїх діток – не пожере власна революція, можуть перерости чи переродитися в ретроградів чи в догматиків...

Був у моєму житті і такий період, коли мені здавалося, що найлегше порозуміти та оцінити самого себе, бо чужа душа – темний ліс, ″бо себе краще знаємо, розуміємо мотивацію своїх вчинків, – інших лише видимо, про них лише чуємо, в інших бачимо лише зовнішні прояви їхнього внутрішнього життя″ (ВТ 2008, 145); себе ми знаємо і помимо праці, так би мовити в суто особистому житті, в найінтимніші моменти, знаємо свої найпотаємніші думки, симпатії, мрії, фантазії...

Однак сьогодні мені здається, що порозуміти та оцінити себе нітрохи не легше, ніж порозуміти та оцінити другого.

Таке моє сьогоднішнє розуміння діалектики життя!

Проте були в моєму житті й зовсім інші погляди на себе та на людей довкола мене.

Коли ″партія та уряд″ засудили мене на голе існування і як паршиву вівцю відкинули на узбіччя суспільства і ніхто з довколішнього середовища не заступився за мене ″незлим тихим словом″, моя дружина дійшла до такого висновку: ″Мусив ти зробити твоїм співробітникам щось такого поганого, що нині ніхто з них не заступиться за тебе. Навпаки, саме твої найближчі подають на тебе ті найгірші характеристики″.

Тоді я – скромний та послушний – перейнявся тим висновком моєї дружини і став збирати по краплинці ті висловлювання та оцінки, які я не мусив колись десь на когось з моїх товаришів сказати. ″Там я міг змовчати, там міг пом'якшити свою оцінку, там – підтримати їхні слабенькі починання...″ – і вийшло мені з того мого суперкритичного погляду на самого себе, з тих мініатюрних негативних чорних цяток у моєму житті – кілька десятків сантиметрів квадратних чорної площі в моїй біографії. (Вийшло так, як би ви пінцетом визбирали всі малесенькі чорні цятки з великої площі білої стіни). З такою оцінкою самого себе я жив кілька місяців, протягом яких я поступово виправдовував поведінку моїх товаришів та все суворіше оцінював та засуджував самого себе за мою вимогливу – а може, й необ'єктивну – оцінку їхньої діяльності.

Поступово, однак, мені стало спадати на думку, що ту невеличку чорну площу я зібрав з десятків років моєї діяльності та з оцінок багатьох товаришів. Коли ті чорні сантиметри квадратні розкласти на роки та на багатьох, то – так мені вийшло – все ставало на свої місця: нікому в житті я не зашкодив, ніхто – як було сформульовано і сказано раніше – в результаті моїх ″доносів″ не дістав навіть ляпаса по обличчі, тож за що я маю карати себе перед моїми товаришами? Ні-ні! Не я винуватий перед ними, – скоріше вони мали б зазирнути до свого сумління... – та вони цього не зробили і, певно, – не зроблять!

Найгірше, однак, стало тоді, коли мене стали роз'їдати сумніви. Бо коли вам все ясно – правдиве чи неправдиве те ″ясно″, – то є чим жити. Проте коли кожну думку – правдиву чи неправдиву – починають, мов терміти, поїдати сумніви, тоді нема за що схопитися. Тоді такі проблеми не давали мені спокійно спати:

з одного боку ″від самого початку активного суспільного життя... я засвоїв думку про те, що великим стане не той, хто прагне бути великим і робить все для своєї величі, а той, хто прагне якнайкраще працювати для свого народу, для загального добра... І задовольняло мене перш за все почуття корисності праці... А нині підкопуються сумніви саме десь тут, під оцю впевненість... У моменти прояснiння ясно розумію, що живемо в занадто важкий час.., у такий час такі сумніви неминучі... Я знаю, великі люди зуміли розібратися навіть у найскладніших ситуаціях..,″ – а з другого боку – ″чого ти весь час прагнеш поводити себе як велика людина? ... А що, як ти звичайний наївник? Чого мучиш себе важливими проблемами, – а може, ти звичайний невдаха?″ (ВТ 2008, с. 158).

Отже – в один момент – все має бути простим, бо ″основне значення речей мусить випливати з них самих″ – і тут же – ″нині бачу, наскільки важким було б написання такої″ Автомонографії.

Ось такими та подібними суперечливими поглядами мучу себе (з невеличкими перервами) до сьогодні: ″Колись найкращим та найпростішим здавалося мені Шевченкове: ″Ми просто йшли! У нас нема зерна неправди за собою″. А нині бачу, що найпростіше – то найтяжче в житті... Навіть розібратися в речах довкола себе – надзвичайно тяжко. Проте – хто з великих вибирав для себе найлегшу дорогу!? Нехай то звучить нескромно, але я не хочу знімати з себе великої відповідальності, яку я сам поклав на себе! ″Іншої думки шукати не хочу, бо став би підлим...″ – Ех, Франко, Франко, ти це зумів, проте ти не жив у нашому житті...″ (ВТ 2008, с. 158–159).

Однак ніколи я не доходив до високої сократівської оцінки свого життя – мовляв, я знаю, що нічого не знаю. Мені завжди – і при найбільш критичній оцінці свого життя – здавалося, що я весь час чогось гарного й корисного прагнув, може, чогось і досяг, щось таки встиг зробити – інакше не було б смислу жити, по-пустому тратити сили та можливості. Отже, моє переконання про те ″щось″ додавало мені сили й наснаги, саме тому я ніколи не зрікся такого розуміння мого життя, мого доробку та ужинку в ньому...

Зостало, отже, відповісти, як сьогодні дивлюся на своє життя, його здобутки та прорахунки.

Тепер моя відповідь проста: сьогодні в мене нема однозначної відповіді на це питання!

Та, може, моя відповідь нікому й не потрібна.

Кожна людини мала б максимально наполегливо думати про свої вчинки перед їх звершенням. Існує-бо і така сентенція: якби люди до кінця додумували наслідки своїх учинків, значно менше було б поганих дій. Отже, автор мав би максимально подумати над остаточним звучанням свого твору, допоки той твір у його розпорядженні. Бо після того, як він пустить його у світ, то вже рідко коли матиме реальну можливість впливати на його оцінку.

Свого часу я був учасником дискусії на подібну тему, і тоді на зауваження когось, що, мовляв, Ліна Костенко трохи інакше дивиться на такий-то свій твір, саме я відповів: ″Ліна мала можливість максимально подумати над своїм твором, доколи вона не пустила його між людей. А нині оцінка її творів вже не залежить від неї″. Отже, і я мав думати про остаточне звучання моїх творів, допоки вони були моїми. Та й так навіть мудрий, досвічений та талановитий автор не може остаточно визначити значення та роль своєї творчості на роки та десятиріччя наперед, бо при всій його передбачливості та ясновидінню він навряд чи зможе передбачати всі зміни в розвитку суспільства, в результаті чого його твори можуть відігравати іншу роль – більшу або меншу – та набувати таку або іншу додаткову оцінку. Історія знає чимало прикладів, коли перші (найвизначніші) ставали останніми, а невизнані – першими! Навіть найкращі ясновидці, які вміли передбачати, що ″оживуть степи, озера″, що ″врага не буде, супостата.., а буде син і буде мати, і будуть люди на землі″, не могли вгадати конкретних умов та обставин, в яких би ті прогнози могли чи мали здійснитися.

У моєму конкретному випадку я ніколи не мав можливості представити самого себе повністю та без обмежень. Не був я ніколи в такій ситуації, не займав таких посад, щоб міг прийти до видавця повністю з моїми поглядами та моїм розумінням справи та щоб той видавець згодився зі мною та представив читачеві саме такого мене.

Я звик наводити випадок з Іваном Мацинським, коли його попросили написати невеличкий вступ до збірника літературних творів українських авторів Чехословаччини, присвячених

150-річчю від дня народження Тараса Шевченка, а він подав майже чотиристасторінкову наукову роботу, яка стала основою планованого збірника ″Розмова сторіч″ (Пряшів, 1965), а самі художні тексти збірника стали якимсь апендиксом, додатком до тої розвідки. Нечастими, але щасливими були такі випадки в моєму житті, коли мене просили написати щось для того чи іншого видання і тут же казали: проте не більше стільки-то рядків! І я завжди відповідав: я принесу на два рядки менше, ніж треба! Це мене навчило бути стислим. Однак частіше справи виглядали так, що я приносив у редакцію ″моє розуміння справи″ та мусив відстоювати кожне речення, кожну думку, навіть окремі слова та словосполучення (Див.: ″І міг би писати. Вступ і твір″. ВТ 2006, с. 236.) Сьогодні оцінка мого життя, моєї творчості та діяльності – це вже справа не настільки моя, як того оточення, яке зістане після мене. (″Що з мене зостане, як мене не стане?″) Саме те оточення робитиме зі мною та моїм доробком те, що йому заманеться. Сьогодні можу – в кращому разі – пояснити певні умови чи передумови, в яких такий чи інший мій крок проходив і чим він був обумовленим чи мотивованим. Хоча й те не мусить цікавити шанувальників мого доробку.

Допомогла б мені розібратися в оцінці моєї творчості – здобутків чи прорахунків – порядна критика, – об'єктивна чи навіть жорстка та несправедливо вбивча, – якби така існувала. Однак стосовно мене моє оточення використовує найгірший спосіб критики – повну мовчанку. Відомо, ″людське життя можна знищити тисячами способів – без холоду сталі та без полум'я вогню; словом або його відсутністю – мовчанням, отже – ігнорацією″ (Ян Тужинський). Тож мої критики не допомагають мені розібратися в моїх достоїнствах чи провинах, бо вони мовчать. А я – людина – ″краду найкращі думки та ідеали людства, щоб можна жити″ (″Самохарактеристика″, ВТ 2006, с. 510–511.) А як чужих думок про мене нема, то ніде й вкрасти.

Існують, однак, подібні (чи майже тотожні) твердження двох авторів (але двох різних поглядів) про мене. Мовляв: ″Юрій Бача... у всіх творах... оповідає про самого себе, про свої душевні

зрухи, сумніви, змальовує самого себе під різними личинами, нехай то буде дід Марусин, Василь та його родичі з Черчачої Студенки чи Олекса... Всі вони відзеркалюють душу Юрія Бачі, всі висловлюють те, що на язиці Юрія Бачі...″ (Левко Різник, ВТ, 2008, с. 574). Подібне твердження іншого автора (сформоване не так точно), оприлюднене кілька разів, скоріше як докір, мовляв, автор все своє життя пише про себе, про те саме та те саме друкує по кілька разів у різних місцях у різних виданнях).

Отже, зачепимося за таку оцінку нашого намагання: ″Юрій Бача... у всіх творах... змальовує самого себе під різними личинами...″.

Така оцінка мого життя та творчості, як на мене, – влучна і, визнаю, вона мені до вподоби.

По суті, кожна людина живе своє життя, кожен автор реалізовує чи виражає самого себе, схвалює чи критикує те, що він вважає за потрібне похвалити чи покритикувати, нехай би він з якихось міркувань і пробував лицемірити і видавати чуже за своє чи своє за чуже. Не тільки ті, що ні за яких умов та обставин не ламалися і не кривили душею, але й ті, що з тих чи інших міркувань піддавалися, ламалися чи й зраджували себе, в остаточному рахунку виражали самих себе. (Саме тому все, створене людиною, власне, і творить автобіографію та й – до певної міри – автомонографію).

Кожна людина майже в усіх умовах та обставинах життя має принаймні дві можливості вчинити так чи інакше: відстоювати своє розуміння справи ціною навіть власного життя, або, під найрізноманітнішими умовами, піти на такі чи інші вчинки.

Так виходить, що протягом усього життя, може, за незначними дрібними помилками та похибками, мені вдалося бути й зоставати самим собою, твердити, виражати та сповідувати те саме, людяне, корисне і потрібне людям, ″моєму роду і народу″! Саме з цього погляду я й сьогодні дивлюся на своє життя та на – скромні чи більші – мої досягнення в ньому.

Якщо моє життя, перш за все заслугою моїх батьків, але й мене самого та мого оточення, часто й незалежного від мене, склалося так, як склалося, я робив все можливе для того, щоб не збочити

з дороги служити людям.., людям! – і тільки після цього – собі. Підсумовуючи свою умовну чи реальну ″Автомонографію″, прагну чи й вимагаю (якщо маю таку можливість) бути максимально критичним стосовно себе.

Може, я й зробив трошечки більше, ніж дехто, котрі мали, може, й кращі умови праці, однак я свідомий того, що я зробив занадто мало в порівнянні з тим, що треба було зробити. І досить часто мене бентежить питання – чи я зробив все можливе з того, що можна було зробити. Може, якби добре подумати й розібратися у справі, в тому чи іншому випадку, може, якби я ″вчився так, як треба″, якби ліпше використовував досвід, послідовніше відстоював свої переконання, мабуть, можна було зробити й досягти більшого. Та я сформулював для себе захисну позицію – ″краще розумна голова жива, ніж геніальна мертва″ – та перейнявся ціллю вижити в тому неймовірно дивному, всепоглинаючому суспільстві, яке оголошувало себе ідеалом для розвитку людини, а насправді було катом найменшого відхилення думки від дурної догми.

Бачиш, шановний читачу, я ще не встиг віднайти точку опори, – мірку оцінки свого життя, а вже роблю перші оцінки... Однак, щоб не тільки вихвалятися (бо самовихваляннням, здається, досягнено максимум), треба бодай трохи покритикувати себе (щоб досягти більше).

До недоліків моїх праць я віддавна зараховую брак гумору, хоча в житті належу до людей веселих, люблю дотепні анекдоти, жарти навіть, кажуть, – вмію їх розказувати.

Однак у моїх творах я не вмію використовувати гумор, іронію чи сатиру (за незначними, може, винятками). Я прагну користатися гумором, бо усвідомлюю собі його величезні можливості, його вбивчу силу, хочу його засобами висловлюватись про ту чи іншу справу. Інколи я й почну з гумором, проте після кількох рядків, речень чи сторінок я, несвідомо, переходжу на серйозний тон розповіді. Настільки вагомими здаються мені аналізовані питання, настільки вони болять мені, що іронічний тон полишає мене, або я й сам зрікаюся полегшеного підходу до оцінки явищ.

І тепер – як тільки подумаю про дану працю, відразу тиснуться переді мною різні форми, які б хотіли, щоб саме ними я передав свій задум.

Щодо самого задуму, – тут більш-менш все ясне: я хочу підсумувати свій життєвий досвід, критичним оком глянути на свою діяльність та й на нереалізовані задуми, намагання та прагнення переказати (чи принаймні пояснити) найважливіше з усього того майбутнім читачам.

Проте серед форм, які крутяться мені в голові, щоб саме ними завершити мою не знати для чого вигадану ″Автомонографію″, – там такої ясності нема. Формою спогадів..? наукового трактату..? публіцистичної розвідки чи критичної рецензії..?

І знову задум ясний: зробити це потрібно об'єктивно, правдиво, бодай трохи цікаво, проте щодо форми – котра з можливих здібна забезпечити все те максимальною мірою?

Я радо обрав би якусь відповідну вагому форму – само собою! – та, все-таки, якусь не дуже сумну та песимістичну чи академічно суху, якусь веселішу, – не можна дивитися на все прожите та зроблене лише з сумом чи незадоволенням – таж тяжко протягом життя було не кожної хвилини, хоча легким наше життя ніколи не було!

Однак жодної весело-вбивчої гумористичної форми в своєму репертуарі я не знаходжу.

Видно, доведеться скористатися послугами різних форм, щоб не образити жодну.

Цікавим, певно, й набагато важливішим питанням оцінки мого життя є питання самокритики.

Це питання не з легких. Бо бути об'єктивним – на мою думку – означає визначити місце й вагу кожного фактора, який впливав на такий чи інший хід справи. А тих факторів, які впливали на моє життя в цілому чи на окремі кроки в ньому, було немало; вони були занадто різноманітними, часто один від одного прямо чи й непрямо залежними – один фактор був наслідком іншої причини, другий усвідомлений, інші впливали на мене чи на мої рішення незалежно від мене – отже, визначити точно всі вирішальні фактори та ще становити міру впливу

кожного на кожне окреме явище (чи на все моє життя) буде майже неможливим. Та спробувати розібратися в тому неуявному сплетінні фактів, впливів та подій треба.

Фактів для підтвердження мого критичного ставлення до мого життєвого доробку можна знайти достатньо. Однак, напевно, і фактів моєї несправедливо високої оцінки окремих моїх досягнень у моєму житті можна знайти не менше. Однак самі факти нам не дозволять об'єктивно глянути на цінності нашого життя. Тому спробуймо вказати бодай на основні умови та передумови, в яких доводилося жити, та на основні тенденції, які керували нами в житті.

Найбільший вплив на все моє життя зробило моє селянське походження.

У нашій багатодітній селянській родині все йшло в руслі давно сформованих та міцно усталених народних та християнських звичок та традицій. Тут все йшло як у доброму старому годиннику. Він рівномірно стукотів, дзеленчав, коли його завели, щоб попередив про щось важливе, проте він ішов – вдень і вночі, літом і зимою, коли ми були ситі чи й голодні, він ішов постійно, як і все наше життя. В ході того годинника не було збочень, – як і в нашому житті: не було жодних вибриків, жодних несподіванок, тільки одноманітне, давно усталене тяжке життя та непереробленa праця. Може, інколи в житті траплялися короткі хвилини веселішого чи радіснішого життя – під час Свят, коли до куска чорного хліба додавався ще кусничок білого калача, а до пісної вареної капусти клали трохи смаженої солонини (а стеранку та рис не заливали водою, а молоком), та після повернення з ярмарку, коли комусь із старших дітей купили щось нове, а молодшим при цьому перепало щось з одягу чи взуття старших.

Згідно з ходом годинника в нашій родині слово ніколи не розходилося з ділом! Це може для когось пахнути диктатом чи суворою дисципліною, проте, як мені запам'яталося, – це було основою порядку, розподілом обов'язків між окремими членами родини; інакше-бо важко собі уявити життя понад десятка людей в одній невеличкій кімнаті (дідо й баба, няньо й мама та ще завжди порядна купка діток).

Вже через цю обставину в нашій хаті мусив бути порядок, інакше ми б ніколи не знайшли потрібні речі, якби вони не лежали на своєму місці. Ми бачили й розуміли, що й при максимальній напрузі мами й няня вони нам більше не могли дати, ніж нам давали. Тому ми не скаржилися на бідність чи нестатки. Вони були – і бідність, і нестатки – та ми їх собі не усвідомлювали, бо й довкола нас люди жили переважно бідно, хоч були й багатші діти в селі. (Мені ще й десяти не було, як я був змушений пасти не тільки наших п'ять корів, але ще й стільки сусідових, щоб ті дали мені на ″мерендю″ кусок хліба та бодай інколи з маслом).

Оту бідність в нас надолужувала якась природна взаємна повага всіх нас до кожного в родині, оте природне порозуміння між нами, намагання батьків бути справедливими до кожного члена сім'ї та й наша дитиняча вдячність за все, що ми від батьків діставали. І все, що ми мали, але й те, чого не мали, ми сприймали як щось природне, бо знали, що так воно є, і думали, що так воно і має чи мусить бути. Ми отримували мінімум необхідного для життя, проте ми відчували, що отримуємо максимум з того, що наші батьки могли нам дати. Оці обставини автоматично виховували чи формували в нас скромність, справедливість, працьовитість, невибагливість до життя, задоволеність досягнутим та покладанням на самого себе.

Отже, вплив отакого мого дитинства супроводжував мене протягом усього життя. У всякому разі, аж десь до закінчення середньої школи, подібно як інші тодішні діти-студенти, я жив під перевагою отакої сільської ″ідеології″. Це були роки, коли окрім панських дітей в усі середні школи понаїхали сотні селянських дітей з таких же бідних селянських сімей. В окремих класах і в окремих школах майже не було панської дитини, і тому, хоч тут у місті тиснули на нас панські міські традиції, звички та умови, в класах та в гуртожитках все ще переважало здорове селянське розуміння потреб, можливостей, обов'язків. Кожне відхилення від такого розуміння, від такої етики сприймалося студентами як велика несправедливість. І тому коли рознеслося по гуртожитку, що на наші картки на хліб та на м'ясо харчуються, та ще ніби й безплатно знайомі директора нашого гуртожитку, серед них й пани з міста, – це було достатнім приводом для студентського бунту та для писання

численних протестів до єдиної справедливої установи – до органів комуністичної партії. То лише пізніше та поступово ми доходили до переконання, що несправедливість знайшла собі теплі містечка і в тій структурі ″нового життя″. Але тоді нас ще встигли переконати, що ″комунізм мусимо будувати з такими людьми, які залишив нам капіталізм″. То знову лише пізніше ми – окремі з нас в різний час та різною мірою – стали приходити до іншого переконання та до іншого розуміння світу...

До комуністів я прийшов, бо вірив,
І працював я тут охоче,
Але обходити тут звірів
Не можу більше і не хочу.
Кричати буду: небезпека,
Пшеницю кукіль підміня,
Не чиста їхня картотека,
Спасайте, люди, майбуття!
Змикати очі тут не варто,
Від цього ще не згине звір...
Або зніміть мене із варти,
Коли обманює мене мій зір.
(1963 р., ВТ 2006, с. 503)

Тож – у більшості випадків – міцні стабільні традиції села надалі переважали над частими змінами панського міського життя. Інакшим наше життя обіцяло бути до 1948 року, інакшим до 1953 року, ще інакшим – до 1956 року, до 1968 року – від з'їзду до з'їзду, від такого до іншого першого секретаря ЦК партії, від такого до такого викриття ″ворогів партії, народу та соціалізму″.

У тому часі різні фактори по-різному впливали на формування різних характерів різних людей, хоча стріхою над головою ″всіх прогресивних людей світу″, мільйонів характерів та доль була ще довго ″єдина й непереможна наша рідна комуністична партія!″

А як то було зі мною?

Я тільки що занотував, що ″аж десь до закінчення середньої школи... я жив під перевагою... сільської ідеології″. Проте,

заради правди, слід тут же сказати, що з самого початку мого переселення у панське місто мені ставала близькою та поступово над моїм сільським розумінням світу переважила чудова ідея освоєння всього найкращого з багатющого досвіду людства, яка шляхом всебічного розвитку людини мала створити рай на землі для кожного трудящого. Однак та ідея ніколи не захмарила мені реальний погляд на тяжке життя ″моїх мам″, оскільки кожне слово теорії я завжди тверезо перевіряв учинками на практиці. І тому навіть у момент найбільшого захоплення ″чудовою″ ідеєю ″побудови комунізму″, де для кожного буде всього доволі, за його потребами, я не переставав помічати, що слова про таке щастя розходяться з ділами. Я усвідомлював, що для досягнення такої величної мети повинен кожен посилено максимально працювати, а оскільки нам доводиться будувати комунізм з людьми, яких залишив нам капіталізм, то ми мусимо бути максимально критичними до кожного кроку кожної людини, тим більше, що саме ″рідна партія″ весь час закликала до всесильної зброї в боротьбі за комунізм – до критики та самокритики.

Якось так – мені здається – можна б сьогодні пояснити, що переважаючими в моєму житті утвердилися дві основні тенденції, два основні принципи, дві принципові позиції, хоча не завжди однаковою мірою вони переважали в моєму житті, впливали на нього та формували його. Це – критичність та вимогливість – до себе та до інших.

Проте – спочатку – кілька слів про іншу пару характерних рис у моєму житті – про ощадність та скупість, бо, може, саме вони допоможуть нам розібратися в моєму ставленні до життя.

Максимально економним, скромним, ощадним я був і є з самого початку свого свідомого життя. Таку життєву позицію та практику я виніс з села, з дому; вона випливала з занадто скромного нашого побуту. Проте скупим – щодо інших – на моє глибоке переконання, я ніколи не був, хоча стосовно себе – так виглядає – я часто був аж аскетично скромним чи й скупим. Я завжди задовольнявся тим, що було переді мною в мисці, ніколи не залишав недоїденого куска хліба чи іншого чогось, що можна й треба було з'їсти, ніколи не вимагав чогось кращого, ліпшого чи легшого для себе. Зрозуміло, що й докуповувати щось до їжі я не звик, бо коли я згадував, як

доводилося бігати по селу, щоб раз на місяць нашкребти двадцять п'ять корон для плати за місце в кімнаті, в якій я, поруч з ґаздою та ґаздинею, вчився і спав; коли я знав, що мої батьки за тяжку річну працю в колгоспі заробили на рік: мама – сто, а няньо – сто п'ятдесят корон, знав, як після передчасної смерті няня слабенька мама допомагала найменшим дітям позакінчувати школи та виводила їх в люди, то язик не повертався замовити собі щось на додаток до слабкого обіду чи скромної вечері, і то навіть в часі, коли я вже працював та отримував зарплату. До сьогодні відучуюсь від цієї звички (бо тепер вже нема такої необхідності обмежувати себе), та відучитися не можу!!!))*.

Бути вимогливим, людяним та відповідальним за все вчила мене історія людства, вся його класична культура й література. Але ж найсильніші та найславніші цього світу, яких ми золотими буквами на вічні віки записували в історію, після зміни обставин часто падали у бездну забуття чи навіть ставали предметом всенародного та вселюдського прокляття. З життєвого потоку, в якому співіснують одноденки та геніальні речі, поступово випадають найслабкіші твори, зостає лише вагоме та вартісне, аж, нарешті, з-поміж тисяч зостають сотні, а з них – десятки чи одиниці найбільш видатних людей, творів, досягнень. Бути вимогливими вчили досвідчені письменники, які радили нам, початківцям, ″як робити вірші″ (Маяковський), ″не писати, якщо можеш не написати″ (О. Толстой), десятки разів переписувати, перекреслювати та безжально викреслювати все зайве. Бути максималістом навчав спорт (хоча спортсменом я ніколи не був та першим серед інших мені часто хотілося бути), де для досягнення найкращих результатів

* Коли 1953 року в Чехословаччині дійшло до зміни валюти, то за гроші в банку давали значно більше нових корон, ніж за гроші, які були в людей вдома. Тому за пару тисяч корон, зекономлених за рік праці в гімназії, я отримав стільки, як отримав би за 125 тисяч крон, коли б я мав їх готівкою. Ці гроші могли значно полегшити мені студентське життя, та всю ту суму я дав няньові на ремонт нашого дому в Кечківцях. А жити – на невеличку стипендію та на скромний заробіток від годин російської мови, які я давав одній багатій дамі в Братиславі, та, пізніше, трьом лікарям у Пряшеві. Отже, доводилося бути максимально скромним та вимогливим перш за все до себе (*Ю.Б.*).

необхідно витрачати неймовірно багато сил, протягом тривалого часу проявляти максимальну наполегливість та витривалість.

Дуже важливими та вирішальними факторами утвердження такої моєї життєвої філософії був спротив проти незліченних фактів неймовірної несправедливості різних держав-деспотів та деспотів – сильних цього світу щодо беззахисних простих людей-трударів. Майже щодня – в часи воєн, революцій, повстань, заколотів і в дні ″миру та злагоди″ – саме оті раби-невільники ставали жертвами державних та всяких інших нелюдських кривд та мук. Від римських ″розваг″, коли на догоду розпещеним багатіям кидали звірам живих людей, через фанатичну католицьку інквізицію, через нищення цілих народів у період колоніальних імперій, через мільйони невинних жертв під час десятків і сотень воєн.., – близько десяти мільйонів мертвих в одному тільки геноцидному голодоморі в Україні, в результаті якого мало не стати та майже не стало всього українського народу! – хіба можна зоставатися байдужим чи посміхатися над мільйонами жертв!? – ось чим і ким формувалася моя максимальна вимогливість до самого себе та максимальна відповідальність за все скоєне у світі.

Коли мільйони людей в Україні вмирали з голоду, я тільки-но народився; (в день, коли забрав собі життя Микола Хвильовий, мені виповнився рівно рік!); коли ″вороги вбивали наших″ у Другій світовій, – мені було 9–14 років, та я не можу позбутися страшного відчуття співвідповідальності за кожного убієнного, бо почуваю себе частиною того дурного та проклятого людства, котре – як перед сторіччями, так і тепер – кричить про себе з найрізноманітніших трибун одне, а робить інше, тільки не те, заради чого преться на ті високі трибуни.

А коли ще усвідомити собі, що ″життя дається тільки раз і прожити його треба так, щоб не було нестерпно боляче за марно прожиті роки″ (М. Островський), тоді зовсім природною здається мені моя життєва позиція бути максимально вимогливим та критичним до життя та почувати себе максимально відповідальним за все у житті!

А тоді, коли з таким розумінням я ставився до своїх завдань, можливостей чи відповідальності, то я й від інших вимагав такого ж ставлення до їхніх завдань чи відповідальності.

У цьому плані вже в ранньому періоді мого суспільного життя можна знайти окремі випадки справді максималістських і нетолерантних моїх вимог до окремих людей, їхніх кроків чи життєвих позицій.

Обурювало мене обкрадання студентів гуртожитку на харчах керівниками того ж гуртожитку, але не менше обурювала мене й ″творча переробка″ моїх перших віршів, здійснена редактором ″Дружно вперед″ Олександром Ігнатовським, ″доопрацювання″ інших віршів та оповідання ″На школьном фронте″ поетом Іваном Мацинським, ставлення керівних працівників бардіївського гуртожитку до умов життя їхніх вихованців, позиція учителя Юрія Млинарича, який статтю радянського академіка Свєшнікова надрукував як свою, не змінивши в ній навіть слова ″нашого″ (тобто ″радянського″ чи ″російського″ на ″чехословацького″) та редактора журналу Віктора Копчака, який відмовлявся надрукувати засудження того факту, позиція того ж Віктора Копчака, який, будучи головою ЦК КСУТ, назначив себе ще й головним редактором усіх трьох ксутівських видань одночасно – газети ″Нове життя″, журналу ″Дружно вперед″ та літературного альманаху ″Дукля″.

Останньою спробою бути нетолерантним максималістом та ″рознести″ автора інших поглядів на роман Михайла Шмайди ″Тріщать криги″ мала бути моя відповідь рецензентові Михайлові Гиряку. Та, як ми пишемо в іншому місці, нашу гарячковість охолодив мій тесть – людина надзвичайно розумна й толерантна – Олександр Любимов. Тож, припускаю, що я був не тільки максимальним максималістом, але й – часто й тривало – не толерантним до думок та вчинків інших. Не розумів я того, що не можна підходити з такими вимогами до людей, які ніколи не ставили перед собою подібних завдань, вимог, таких високих та однозначних норм поведінки та розуміння світу.

(Отже, і думки цього Резюме моєї уявної Автомонографії, мабуть, можна (чи й треба) розуміти як мій дальший крок і крик в обуренні на практику довкола нас, коли ми призвичаїлися та й не обурюємось щоденними вбивствами, смертями сотень і тисяч ні в чому не винних людей!)

Невдовзі, однак (чи трохи пізніше), я навчився бути толерантним... Свою толерантність я сформулював у таку позицію: заходячи

в авдиторію до любих слухачів, не прагну, щоб вони відійшли звідти після мого виступу з моїми поглядами. До кожного свого виступу я старанно готуюся, підбираю переконливі приклади та аргументи на доведення правильності моїх тверджень, проте залишаю за моїми слухачами право на власні погляди. Я ж усвідомлюю собі, що люди переді мною різні, і кожен сприйме і візьме собі від мене щось інше. В моїй викладацькій практиці (на жаль, занадто короткій та слабкій) були й такі випадки, коли за дві прямо протилежні відповіді (наприклад: літературна критика – це наука чи – бодай переважно – особистий погляд критика?) я міг поставити двом студентам ″відмінно″, якщо обоє вони зуміли пояснити та обґрунтувати свою відповідь.

Однак я не переставав бути максимально вимогливим до себе та непохитним у своїх переконаннях. До сьогодні я не звикся (не погодився) з тим, що модерне малярство, модерна музика (зокрема какофонія) чи окремі технічні винаходи є кроком вперед у розвитку мистецтва чи культури (навіть літератури), що багато ″старих″ речей віджило свій вік і з ними треба ″боротися″ чи бодай розпрощатися; (я до сьогодні надаю перевагу старовинній лемківській ″Ой, верше, мій верше...″ перед якимось розрахованим на кількаденний ефект вульгарним та банальним навіть світовим гітом на зразок: ″Америка, Африка, парадайка, паприка″ (сучасна словацька пісня) чи сотням до неї подібних.

У рамках толерантності та права на життя різних творів чи смаків у потоці життя я толерую різні твори і припускаю, – сподіваюся, навіть! – що посеред отого могутнього бульварного потоку безглуздя та сміття знайдуться також речі вартісні, які можуть стати кроком вперед чи збагатити класичне мистецтво. Я підтримую також право на експеримент і на нові потреби життя. Тому я не проти, щоб і в українському мистецькому житті з'являлися нові, ″модерні″, речі, напрямки чи стилі, однак лише тоді, коли на них є справжня внутрішня життєва потреба, коли модерна пісня краще задовольнить почуття, бажання чи потреби сучасного слухача (читача, споживача), ніж ″Пісня про рушник″, ″Два кольори″, ″Степом, степом″, ″Черемшина″ чи десятки та й сотні ще занадто молодих та занадто активних та актуальних (″старих″ чи ″сучасних″) пісень. Однак мене обурює (як толерантного мене,

може, лише трохи дивує) така аргументація за ″нове″ в мистецтві: ″В Європі та й інде у світі все це вже давно зістаріло і відійшло.., отже, потрібно і нам...″ Така та подібна аргументація на забуття старого та виникнення чогось нового, ″модерного″ не є творчою, природною, вона є епігонською, отже, такого механічного оновлення багата українська культура не потребує!

... Нині я розумію, чому мої ″товариші″, колеги та співробітники в тих далеких 60-х роках не заступилися за мене, не сказали ″незле тихе слово″, не допомогли, хоч могли мати з цього й самі вигоду. За найменшу мені допомогу я віддячився б сторицею. Проте я не знайшов жодного мецената, який взяв би мене під опіку і заступився б за мене перед партійною верхівкою. (Пригадую, Іван Прокіпчак, коли я підійшов до нього й просив допомогти, глибокодумно заявив: ″Хлопче, кедь ті то думать, та пиш і кладь у стіл, воно то колись, може, пригодиться″).

Та те все – за нами!

Однак окремі мої ″радянські″ друзі вже давніше спостерегли, що ″Бачу в Пряшеві не люблять!″, що мене тут надалі оминають, замовчують. Критикують – не дуже, переважно позаочі, проте явно не помічають.

Будучи толерантним та самокритичним, мене не обурює сам факт ігнорації, проте в заключному розділі Автомонографії годилося б бодай кількома словами, рядками чи штрихами пояснити цей ″феномен″ нашого пряшівського українського життя.

Вперше мені довелося звернути увагу на окремі особливості пряшівського життя ще в далеких шістдесятих роках минулого сторіччя. Тоді (1967 року), у статті ″Пряшів притягаючий та лякаючий″ (ВТ 2008, с. 72–78), я спостеріг і написав: ″У Пряшеві рідко хто доживе до старості в пошані за свою працю. Років п’ять, десять чи двадцять людина може в Пряшеві самовіддано працювати на всенародну справу, а потім її так докалічать, що доживає вона свій вік у забутті, у зневажливенні, у розчаруванні.., тому багато здібних і чесних молодих працівників не хоче працювати ″у Пряшеві″, бо тут вони не мають тих умов праці, як у Братиславі, Празі чи деінде...″

З того часу я весь час зоставав зі своїм баченням та розумінням світу, презентуючи його інколи у прихованій чи відвертій формі, але й ховаючи та маскуючи його різними способами.

Тому, хоч про мене йде недобра слава, що я занадто відвертий (чи, скоріше, занадто наївний, не в міру претензійний, ″precitlivelý″ – так оцінювали мене партійні функціонери; коли не могли мене критикувати за щось інше, то казали, що я занадто чутливо сприймаю життя, нерозумно критичний, зокрема в критиці надуманих функціонерів), по суті та по правді я ніколи не розкрив і не виявив себе повністю. Щось від страху, що мене поб’ють чи знищать, змішалося в мені з чимось від сорому за відвертість та за, може, розумнішу думку, щось від беззахисності сільського хлопця в панському світі, від почуття недосконалості самоука в таких важливих справах, з якими мені доводилося стикатися та втручатися в їхнє рішення, від величезного почуття відповідальності за кожне слово, від поваги до інших людей та їхніх думок та вчинків, від небажання когось образити, рівно ж від непевності в тому, що саме моє бачення та розуміння світу є тим найбільш правильним, – все те не дозволяло мені прокричати, що сучасні королі є більш голими, ніж їхні попередники, або й не розумнішими за колишніх дураковських, надутовських, празноглавських чи й прямо ословичів, про яких правдиве слово не посоромився сказати навіть такий поміркований та ″невлічимо заплутаний в язикові та політичні доктрини″ (І. Франко), яким був наш найкращий будитель Олександр Духнович... Часом я справді міг дати більше, ніж я давав (″Ведь я мог дать не то, что дал...″ Сергій Єсенін), часто міг сформулювати свою вбивчу думку ще виразніше, проте я обмежував себе, стишував свій голос, пом’якшував удари, бо й так майже все мною сказане чи написане опинялося на грані дозволеного та забороненого, виглядало та звучало значно інакше та гостріше, ніж подібні дії мого середовища чи моїх старших та розумніших за мене колег.

В мені весь час билося двоє Бачів: один хотів викричати все, що в нього було на душі, бо знав, що лише повна правда є правдою і має право на життя (напівправда – це найбільша лжа!), а другий – гальмований усім та всіма довкола нього, свідомий того, що ″ліпша розумна голова жива, ніж геніальна мертва″ та й досвіду про ″крик волаючого в пустелі″, боявся – так-так! Боявся! Боявся стати навіть геніальною, проте мертвою головою! До Яна Палаха, Олекси Гірника чи навіть Василя Стуса він не доріс! (Хоч

саме Стуса він знав і часто докоряв собі, що не зміг стати на його рівень. Правда, в першого Бачі був випадок, коли на початку 60-х років він прилюдно і з тодішньою повною відповідальністю за свої слова сказав, що дав би собі руку відрубати, якби знав, що від цього раз і назавжди зникнуть усі проблеми його українського народу. Однак пізніше він зрозумів, що то романтична вигадка незрілого мрійника, і до таких заяв він вже ніколи не вдавався. Певно, цьому завадила й суміш отих страху, сорому, беззахисності, недосконалості, відповідальності та непевності, в середовищі яких він був змушений жити й діяти.

Однак свого переконання він не зрікався! Час від часу усвідомлював та аналізував себе, свою позицію у своєму середовищі, – і тоді вирівалося на волю його ″розуміння справи″:

Непереможною є лише Людина!

(Розмова Долі з Людиною)

Не перший раз приходжу до тебе... і хочу достукатися до твого розуму.., щоб оберегти тебе від напасті, яка висить над тобою і чекає на дальшу нагоду остаточно розрахуватися... за твою чесність.., мудрість.., завзятість.., але й за твою дитячу наївність; за твою непокору, але й за твою невинну дитинність; за такого тебе, яким ти є і яким вони тебе знають і тому не приймають...

Ти ж чесний, – та вчився ти тої чесності в часі, коли вона ще була в моді...

Ти мудрий, – та вчився ти тої мудрості в часі, коли ще вірили й поважали її...

Ти й завзятий, – і ніяк не хочеш зрозуміти, що сила їхніх впливів куди міцніша за твою витривалість та й неохоту поступитися злу й несправедливості, зректися людяності, хоч сам ти не можеш не знати, що ти не переможеш в тій безконечній боротьбі добра зі злом, розуму з силою, честі з безчестям...

Не перший раз приходжу до тебе... і хочу достукатися до твого серця, бо жаль мені тебе.., бо знаю, що міг би ти жити й прожити свої дні тихо, мирно й щасливо навіть.., у злагоді та спокою.., і відпочивати десь біля потічка.., під ліском неподалеку хатки.., чи, найрадше, просто на порозі няньового й маминого дому...

А проте ти борсаєшся між такими й сякими обов'язками, гасаєш між такими й сякими комісіями, комітетами, конференціями, конгресами та й симпозіумами – домашніми та й закордонними – і з усією властивою тобі здібністю аргументовано й переконливо доводиш, що наше життя в наших-таки руках, що ″лиш боротись – значить жить″, інакше-бо ″зло в нашому житті ще довго панувати буде″, що наше життя, врешті-решт, ″таким буде, яким його збудують смертні люди...″

Не перший раз приходжу до тебе... і, враховуючи твій чималий та гіркий життєвий досвід, пробую збагатити тебе досвідом інших, не гірших за тебе, розумників. А ти – вислухаєш, притакнеш, візьмеш до уваги їхню позицію та відповіси, ніби скромно, та все-таки – категорично: ″Коли б я зістав на ґаздівстві і возив би гній у поле, то дорікав би іншим за такий розвиток нашого життя. Проте коли я, заслугою мозолів мого няня й мами, вибився в люди і став на висоту, з якої видно як мізерний стан нашого життя, так і деякі бодай способи боротьби з таким станом, то не можу не прагнути.., бо став би підлим.., підлим.., підлим...″

– Але ж з тої самої висоти, на яку ти видряпався, і заслугою власної витривалості та й величезного бажання людям служити та їм добро творити, все-таки видно, що ти не переможеш, бо й твої попередники та й інші твої сучасники не перемогли.., хоч любили свою землицю, свою пісню та й свою маму не менше за тебе, хоч і бажання, завзяття та й витривалості було в них не менше, ніж у тебе, хоч і терпіли вони зневагу та й образу до них та їхньої праці не менш статечно за тебе...

– Все це так, так, так! – перебиваєш мене. – Але я не прагну легкого й тихого життя! І претензії мої до життя немалі..! І не скромний я!!! Я хочу стати і зостати Людиною; тому я мушу.., мушу.., мушу... – і розмова з тобою на цьому закінчується чи обривається.

Не перший раз приходжу до тебе.., бо по тобі виджу, що сам ти не раз відчуваєш безперспективність своєї позиції. У твоєму мовчанні я чую твоє: ″...не тяжко й пісню заспівати, коли платять і за півслова, але постій за правду й право, коли неправда й сила в праві, ...але співай правдиво й гордо, коли неправда душить горло, коли ти дихати не годен, коли довкола непогода, коли лютує хижий

звір, – тоді в життя і в правду вір..!″ – ... і я змовкаю, хоч знаю, хоч з жалем в серці відчуваю... – занапастиш ти себе.., й другим не допоможеш.., і себе замучиш...

Але... Але...Але...

А тоді, коли таких, як ти, багато є у світі, – і хоч їх нищать, їх не меншає! – чому тоді дорікають мені – ″така її доля, ах Боже мій милий...″ – чому самі гнуться, мов та лоза, яку ніяка буря не зломить.., чому саме мене за все беруть на відповідальність.., чому проклинають мене, коли непереможною є саме Людина.., Майдан..! – ″На Майдані біля церкви революція іде..!″

Хоча й Людина не завжди переможе, проте – непереможною є лише Людина!

(З ненадрукованого, Пряшів, 2006 року).

Одночасно той перший Бача давно дійшов до переконання, що якийсь радикальний крок у його пряшівському середовищі зоставби незрозумілим навіть для його найближчого оточення та був би використаним не тільки проти нього самого та його родини, але й проти самої української справи.

І з таким розумінням справи та з таким маскуванням його життя тому першому Бачові доводиться жити вже понад півсторіччя!

Тож як він живе? Чи з таким вантажем був він хоч інколи та хоч трохи щасливим? Бо ж ніхто й ніколи не наклав на нього більшого тягаря, ніж він сам звалив собі на плечі, і вже роками та десятиріччями несе його – то мовчки, то стогнучи – виконуючи тим синівський обов’язок перед своїм народом. Бо ж ″ніхто, ніколи ні словом не дорікнув мені за брак думки у моїх словах (навіть не натякнув мені на такий недолік моїх слів), проте занадто часто дорікали мені за брак коми чи зайву кому, за неналежне ″і″ замість належного ″и″ чи навпаки... (або й за інше порушення ″дев’ятки″)...

Ніхто у житті не похвалив мене за постійні намагання, високі прагнення та міцні й витривалі бажання служити людям, допомагати їм, полегшувати та збагачувати їхнє життя; багато хто навіть не спостеріг таких властивостей у моєму житті, проте занадто часто били та й ненавиділи мене за критику пустопорожніх лицемірних заяв та прокламацій різних осіб та партій!

Найчастішим було або повне ігноруюче мовчання довкола мене або пряма гостра кара за влучне слово, гострий вираз чи сміливий крок у житті; найвищою оцінкою – беззмістовне, звіддаля: ″Чув, чув! Слухав..! Читав, читав..! Цікаво, браво!″ – Коли? Що? За що? Не знати! Карали завжди за зміст, за думку, за бажання, за прагнення та намагання; а похвалили (інколи й підвищували) за звичкою, за роки, за голе існування.

Першого було в мене багато, тому карали часто. Другого було менше, отже – хвалили рідко.

А коли саме підвищення означало і визнання та залежало від змісту, то, щоб не визнати зміст, роками затримували підвищення і, мов поганого студента, змушували повторно складати екзамени, які я змістом свого життя склав десятками років раніше... І визнали мене професором, наприклад, за 136 днів до вигнання на пенсію. Точніше кажучи, після 136 днів від визнання вирішили вигнати.., споловинили зарплату, підвищили обов’язки, забувши, що змістом свого життя я давно зробив повинність служити іншим, а не прислужуватись за вигоди... ″Я ж свічу не для того, щоб було видно мене, а для того, щоб світити людям!″ (З ненадрукованого).

При такому збігові обставин – величезному власному завантаженні та непорозумінні зі світом – тяжко бути щасливим. Хіба коли до максимуму зменшити свої вимоги до життя, максимально поскромнішати (″Коли хочеш зробити когось щасливим, не додавай йому грошей, але ускромни його в його бажаннях!″) та до максимуму збільшити своє почуття обов’язку перед людьми (боюся сказати ″перед народом″), коли свої особисті потреби зменшити та обмежити на найнеобхідніші – одягтись, поїсти та поспати, щоб набратися нових сил для подальшої праці, – тоді, бодай інколи, – можна відчути задоволення навіть від нелегкого життя. А оскільки на таку редукцію своїх потреб я прирік себе від початку свого життя, то й задоволеним, а може, й трохи щасливим я був хоч інколи. Проте бути повністю щасливим не дозволяли мені як моє почуття максимальної відповідальності не тільки за кожен свій крок, але й за дикі та нелюдські вчинки інших, так і самі оті нелюдські вчинки сильних цього світу...

Хіба можна бути сповна щасливим, коли під час смачного обіду з радіо б'є тебе по голові й серці приголомлива інформація про те, що ″протягом кожних пару секунд у світі від голоду помирає одна дитина″; кожних кілька секунд... – одна дитина, ... одна дитина, – дитина! Не встигнеш отямитись, а тут же дальша вбивча інформація: ″В наступному році у світі буде голодувати мільярд людей″. І якщо твої розум і серце не збожеволіли від таких інформацій, тоді тобі на додаток ще й така вісточка: ″Протягом останнього року в Америці (але й інде у світі, навіть в нашій розхристаній Україні) сотні людей розбагатіли на сотні мільйонів доларів кожен″: одна особа! – протягом року! – на сотні мільйонів доларів! Маєток 358 найбагатших людей світу сягає маєтку половини людства! Маєток 200 найбагатших людей України сягає маєтку половини України! Саме сьогодні по телевізору ″презентувала себе″ якась дівчина років тридцяти, яка не тільки купує собі плаття за мільйон, але й своєму песикові купила нашийник з брильянтами за суму понад мільйон крон! І те все діється в тому самому людському суспільстві, в якому пенсіонерам нема за що купити хліба, а інвалідам – візок для пересування, та в якому, зокрема, кожних кілька секунд вмирає одна дитина!!! І тут же добиває мене ще й мій ″Репортаж про мами нашого села″, в якому вже в далекому 1964 році мене обурювала дійсність, що мою маму, як і ″інших моїх мам в її рідному селі, не взяли на роботу″; що моя мама,

"...давши світу десять пар робочих рук,
Сама з дитинства загубивши спокій,
За довгий літній день,
За спеку, втому адську
Дістане спершу трудодень",
А восени – шість крон чехословацьких...

... А інші – в телебаченні – кокетки,
За сміх порожній, за без сенсу плетки,
За мавпячі кривляння на екрані,
Чи за відкриті ноги й плечі,
Або за кволі пісні п'яні –
Дістануть сотні (сьогодні вже: сотні тисяч!)
Дістануть сотні за єдиний вечір!..

...То що сказать мені тим мамам?!!″ (ВТ, 2006, с. 493–495).

От що не дозволяє бути щасливим!

Та ще як глянути на не менш сумні факти історії та сучасності українського народу...

Сам факт існування України як держави українського народу, яка то існувала і була чи не наймогутнішою державою тогочасної Європи – Київська Русь, – то на довгу добу майже зникала з карти Європи і жевріла лише у вогниках незгасаючих душ та прагнень народу, то знову розквітала як відома і знана у світі, – Козацька Республіка.., Києво-Могилянська академія зі своїм всеслов'янським значенням.., Богдан Хмельницький, Пилип Орлик, Іван Мазепа.., – якою більше захоплювалися мудріші сусіди та визначніші народи, ніж ″кабани годовані″ чи свої пани й підпанки, то знов її душили й нищили, щоб вона знову воскресала й прагла перемогти... – то єдине питання в моєму ″науковому″ житті, на яке я ніколи не знаходив повної та однозначної відповіді, – що за сила утримувала тих людей та їхню ідею, волю, витривалість до постійного оновлювання та до продовження життя?

І коли мені доводилося інколи бувати в колі найбільш відомих американських, канадських, європейських та українських українністів, я в дружній атмосфері не раз просив: поясніть мені той феномен, те джерело сили, ту силу витримки, ту волю до перемоги життя народу над усіма та всякими негараздами, програмами та навіть запланованими нашими недругами смертями нашого народу! Однозначних відповідей ніхто не міг мені подати, проте факт зостає фактом, що наш народ – аж дотепер! – завжди виживав!

Отже, – після такого мого розуміння сенсу існування українського народу та розуміння невичерпного джерела його енергії, мені сьогодні не мало б бути тяжко відповісти на питання про найближчу долю того ж народу. Бо якщо ми перемогли протягом десятків сторіч десятки чи й сотні уготованих нам смертей, то й цю останню уготовану смерть ми мали б однозначно перебороти і стати нарешті рівноправним народом у народів вільнім колі... ... ...

Однак так думати – це означало б не рахуватися з особливостями сучасного світу, його рушійними силами, його прагненнями та намаганнями.

Одною з сил, яка дозволяла нам аж дотепер жити й перемагати, була величезної внутрішньої духовної сили наша народна

та й геніями народу створена культура, наша освіта – її рівень, поширеність та народний характер, народна мораль... Нехай собі політики різних часів та різних країн робили що знали, божеволіли, конали, народ жив своїм життям на своїй врожайній землі, і до нього не завжди доходили укази та накази, циркуляри та заборони тих годованих, хоч – а це треба визнати та ще й підкреслити на тому ж місці – кожен крок ворога, кожна спроба знищити народне коріння перш за все пройшлися по тілу й душі саме народу, його найширших мас, яким після таких кроків не тільки нічого не лишалося, але часто не лишалося майже й самого народу. Бо, може, й роси стільки не випало від початку світу на поля України, скільки було пролито в ній нашими ворогами людських сліз та людської крові; бо, може, й стільки тополь не виросло край доріг України, скільки було вбито та забрано в неволю наших людей...

Проте колись пани казилися, а народ, переносячи тяжку неволю, все-таки жив своїм (переважно сільським) життям! Однак нині губиться, завмирає, всякає в землю саме ота величезна внутрішня сила народної культури та моралі, а замість неї з'являється і, здається, починає в усьому порядкувати та вже й перемагати якась дика й груба варварська сила бізнесу, політики, моди, реклами, до послуг якої тисячі газет, радіо та телевізійних станцій, мільйони мобільних телефонів, всесвітня мережа Інтернету, – і все те щодня і щохвилини пропагує те найбрутальніше та найантигуманніше, до чого тільки саме найгірша частина людства додумалася. І все це робиться під супровід шаленого крику про незалежність, демократію та необмежену волю людини, яку саме в тій ″сприятливій″ для неї атмосфері на замовлення масово вбивають, мільйонами виганяють з її будинків, міст та країн, виробляють для її необмеженої волі вбивчі наркотики, продають жінок та дівчаток у рабство, організують хлопців для вбивства ″ворогів″ та своїх ровесників (... на сьогодні у світі ходить при зброї вже понад мільйон дітей та підлітків!)...

Отже, в цій ситуації та атмосфері, може, вже не йдеться (навряд чи йдеться?) про чергову атаку на існування нашого народу (чи й людства) але про плановану йому смерть; може, вже ″кількість переросла в іншу якість″, може, вже того, що ми (чи й людство) пробує робити на захист свого існування, зовсім недостатньо для збереження здорового ядра народу (чи й людства); – може, вже на

порядку дня стало актуальним спостереження нашого Сковороди, що ″нельзя горстью песка бездну моря засыпать!″

То як в такій ситуації бути щасливим?

(Я знаю, людина могла би брати на себе відповідальність за все тільки тоді, якби вона була всесильною! Я не всесильний і тому не можу за все відповідати, проте я не можу позбутися почуття величезної відповідальності хоча б за.., за.., за... – ну майже за все!)

(У нашому краї, як хтось допустився великої дурниці, старші радили такому: ″Вийди на Рогулю (найбільшу гору в околиці) і закричи: Розуме, подь домім!″

Отже – вертаймо додому!

Так мені виходить, що саме через мою вимогливість до себе та до інших офіційні українські функціонерські кола (зокрема ″КСУТівці″ та ″СРУСівці″) зробили з мене поступово інакомислячого і як такого відсували та відсувають на узбіччя. Пробували зробити ще й кар'єристом, який прагне оволодіти керівними посадами в ″нашому″ житті, проте з цього нічого не вийшло, бо за все своє життя я і не прагнув і не обіймав скільки-небудь визначної посади, хоч були часи, коли можна було – якби в мене таке бажання було – чогось такого досягти.

Справа – бодай частково – полягає в тому, що я досить давно – ще на початку 60-х років – спостеріг, що, з одного боку, в нашому українському житті в Чехословаччині існують і працюють – кожна окремо і кожна більш-менш успішно – різні культурно-освітні установи та організації, а, з другого боку, проти всього цього стоїть інша сила – офіційна держава Чехословаччина, яка то скрито, то явно веде свою політику щодо нашої української національної меншини (НМ) в Чехословаччині. Ця політика в окремих періодах мала чи могла мати вигляд, що її задумом є всебічний розвиток нашої та інших НМ у країні. Проте насправді йшлося про політику формального зовнішнього розвитку меншин, про неперешкоджання їхньому культурно-освітньому життю, проте не йшлося про принципове вирішення бодай основних економічних, суспільно-політичних та й культурно-національних потреб цих меншин. Однак в кінцевому рахунку протягом років така політика обов'язково мала призвести (і призвела!) до звуження, завмирання,

формалізації існування, а тоді, вслід за тим, до цілковитого занепаду та ліквідації самого існування НМ в країні. Бо ми вже знаємо, що вбити можна не тільки вогнем і мечем, але й мовчанкою та ігнорацією проблеми.

Я не міг миритися з таким розвитком справи та з такою перспективою для українського населення Чехословаччини. І я волав, писав, протестував проти такої політики ″соціалістичної″ Чехословаччини.

Про такі мої спостереження я часто з обуренням говорив з багатьма функціонерами партії та державних органів. Але найгіршим було те, що ніхто не заперечував фактів та явищ, які я наводив, проте ніхто не ставав на боротьбу проти таких фактів та явищ. Бо якби мене старші та більш досвідчені товариші переконували в моїй неправді, я б, може, замовк чи затих. Проте коли вони ще й додавали від себе чимало інших та не менш кричущих фактів про справжній стан речей, то як було мені мовчати?

Найчастіше і тривало я розмовляв про ті справи з Василем Капішовським, тодішнім чільним представником української НМ в державних органах влади та в установах, і з пізнішим головою ЦК КСУТ та найчастішим моїм не стільки критиком, як спрямувальником моїх занадто гострих – так скажу – поглядів на партію та її політику. Саме добренький Василь Капішовський неустанно навчав мене зосереджувати свою увагу на позитивній діяльності ″партії та уряду″ і, тільки перерахувавши все позитивне, дозволяв сюди-туди вказати й на те, що ″попри величезні позитивні успіхи є ще окремі, невеличкі, залишки проблем чи невирішених питань″.., а я – в свою чергу – нагадував йому про потребу координувати діяльність окремих наших організацій та установ і спільними зусиллями виробляти єдину позицію та програму протидії державній політиці.

Тоді, в 60-х роках м. ст., – зокрема при величезній роботі Івана Мацинського і активній участі празької та братиславської груп україністів, погляди яких були значно ширшими та більш вмотивованими у порівнянні з поглядами пряшівських ″товаришів″, вдалося розпочати роботу по виробленні концепції розвитку української НМ в ЧССР. Було виготовлено документ – ″Статут Координаційної Ради українських організацій та установ″, яку творили керівні працівники окремих організацій та установ, – членів КР, – які мали обговорювати найважливіші питання-проблеми життя й розвитку всієї української НМ. Однак рішення КР – оце було дуже важливим! – мали бути лише рекомендацією для окремих членів КР. Саме цей принцип праці КР залишав повністю окремою та самостійною кожну організацію та установу і не дозволяв ліквідувати жодну організацію чи установу, підкорити її іншій чи ″опанувати″ нею!

Зрозуміло, з приходом танків 1968 року всі ті намагання координувати працю окремих установ та виробити Концепцію розвитку – на повних двадцять років зникли.

Проте після подій 1989 року в набагато складнішій ситуації ще актуальнішим стало питання-проблема координації праці сучасних українських організацій та установ чи – фактично – вже лише їхніх решток. І я знову, як перед десятиріччями, став підходити до ″керівників″ і вимагати від них отого максимального зусилля працювати, координувати, вирішувати та й відповідати за все!

Однак ″нове керівництво″, зліплене зі старих комуністичних функціонерів, наперекір кількаразовому збільшенню потреби кординації та небезпеки остаточного зникнення всієї НМ, до сьогодні не зрозуміло намагання тих небагатьох, які чули й знали про потребу та виникання КР вже у 60-х роках та прагли й домагалися вернутися до співпраці та координації кроків усіх організацій та установ. Нове керівництво не зрозуміло необхідності повести рішучу боротьбу проти тої самої державної політики, скерованої на остаточну ліквідацію самого існування української НМ в Чехословаччині (пізнішій Словаччині). Правдою є, що нове керівництво в куди складніших умовах, згідно з його куценьким розумінням справи, ″робить що може″, проте не усвідомлює собі всієї відповідальності за свою (без)діяльність та за ″подальший розвиток″, тобто – за незаперечний занепад і повну ліквідацію всього культурно-національного життя нашої української НМ в Словаччині, та до сьогодні тлумачить погляди інших як бажання тих ″інакомислячих″ захопити владу. (Яку? Від кого? Для чого?)

Оскільки ініціатором і найбільшим старо-новим пропагандистом потреби КР був і довго зоставав саме я з моїм найближчим

оточенням (та одночасно не переставав бути занадто вимогливим до кожного ″діяча″), тому і тут криється основна причина, чому ″Бачу в Пряшеві не люблять!″, чому оті діячі не можуть знайти іншої зброї проти мене та прихильників КР, тобто – проти ″інакомислячих″, як нашу максимальну та повну ізоляцію та ігнорацію.

Не без вини й ми.

Я вже давніше був написав, що ″світ ділиться на здібних та нездібних″. Проте здібні не є здібними перемогти нездібних, а нездібні є здібними вистояти перед тиском здібних. Отже, нездібні є здібними і надалі керують нашим життям, а здібні є нездібними та залишаються у постійній ″опозиції″.

Але де ж моя самокритичність? Я бачив.., я розумів.., я не поступився.., я вже тоді... випрацював навіть документ.., а вони не хотіли.., не вміли.., не зробили., не розуміють....

... Очевидно, я не рахувався з умовами та обставинами.

Тепер я розумію, що й на випадок, якби всі довкола мене перейнялися ″моїм розумінням справи″, ми б не перемогли, як не перемогли не такі, як я. Але мені не дозволяли чинити інакше ні наш Духнович, який один ″71 системізував школу″ і для збереження національного обличчя півмільйона закарпатських русинів-українців зробив більше, ніж інші в ліпших умовах цілими поколіннями. Перш за все мені не дозволяв нидіти неперевершений наш Тарас, глибокодумний та далекоглядний Франко, хвора й тендітна, проте мужніша за багатьох мужів Леся.., пізніше близькі мені Чендей та Павличко, скромні львівські українські патріоти, кришталево чисті перед собою – Василь Симоненко, Іван Дзюба, Ліна Костенко, Михайлина Коцюбинська, однозначний у своїх переконаннях Василь Стус, заповзятий Іван Гончар, непомітний Микита Шумило та багато інших порядних людей, серед них мої найкращі вихователі – безперервно невтомні трударі – няньо й мама, з яких няня скоро не стало, а мама тягла сама за всіх і неймовірно тяжко виводила всіх нас в люди.

... Вже на початку п’ятдесятих років я перестав бути овечкою християнського стада. Однак я не перестав жити високими ідеалами християнства... – скромністю, вірністю, чесністю, ідеалом до-

помагати бідним (...″що зробиш для одного з моїх, то як би ти для мене те зробив″ – Ісус Христос). І чим більше я віддалявся від збагатілої, здеморалізованої церковної верхівки, тим більше я примикав до потреб простої людини.

І якщо я зрікся служіння церкві, щоб можна служити виконанню її християнських ідеалів, то так само чи подібно я поступово зрікався служіння партії во ім’я того, щоб можна боротися за реалізацію її ідеалів. Бути відверто ″антипартійним″ не дозволяли мені дві обставини: по-перше, я довго був переконаним, що комунізм як система скерована на всебічний розвиток людини та на всесвітню справедливість і непогана саме як система, тільки її реалізують погані люди. Як тільки керівні посади в такій партії займуть молоді, високоосвічені працівники, вона стане справжнім порятунком людства проти всесвітніх визискувачів. А по-друге, довкола мене не було належних умов прокричати своє бодай часткове незадоволення та спостереження про те, що в наш

... могутній дім,
Найкращий дім
...підлиза проскочив,
І кар’єрист, і егоїст
Сховались в домі тім святім.
(1963, ВТ 2006, с. 498)

Такі та подібні думки можна було звіряти хіба що тільки віршикам, нехай не досконалим, проте щирим, які я довго не збирався (бо й не міг, не було де) друкувати. Та й сьогодні вони є для мене перш за все доказом, що я вже тоді бачив те, до чого не додумується багато хто з ″наших″ ще й сьогодні.

Тому зовсім нормально та цілком логічно, що в таких тодішніх умовах мене зустріло те, що мене зустріло! (Коли в листах з тюрми я скаржився дружині, мовляв, мені занадто тяжко саме тому, що не виджу за собою провини – нікого я не обікрав, не збезчестив! – моя дружина – розумніша за мене – потішала мене: тобі тільки здається, що тобі було б легше, якби була якась причина твого засудження... Нехай тобі додає сили саме те, що ти нічого поганого нікому не зробив!)

Правда, я не повів себе геройськи, не клав голови на плаху; я домагався тільки простого людського порозуміння та об'єктивної оцінки моїх вчинків, пояснював і навіть просив такого порозуміння, хоч інколи вже не вірив (а деколи все-ткаи ще сподівався), що в ″тих нагорі″ ще знайдеться бодай крапелька порозуміння.

Однак все те ніби за нами...

Але сьогодні? Сьогодні хотілося б чогось кращого.., мудрішого ставлення сильних цього світу до сучасних проблем.

Однак хіба не я сам передбачав таке сучасне?

Коли під час кульмінації подій 1989 року моя дружина заохочувала мене до більшої радості від всього того, що тоді діялося, хіба не я на цей раз (був мудрішим) і пояснював їй: ″Я радію, само собою радію з усього того, що відбувається, проте не можу не знати, що зникне, може, третина сучасних проблем, третина – лише перетрансформується в інші форми, проте прийде – обов'язково прийде! – далі третина нових проблем, які дотеперішньому нашому життю навіть не снилися.″ (Таж уже Чернишевський знав, що ″в кожного часу є свої вади″!) Та й від інших я знав, що ″... під час революційного процесу... доходить до визначних змін.., а що особливо важливо – політично активізуються дуже широкі верстви народу. Проте пізніш... виникає тенденція крайньої концентрації вирішувати всі основні суспільні питання обмеженою групою керівників. Людина втрачає контроль над політичними установами, які створила і які діють від її імені. З того випливає її почуття безпорадності...″ (ж. ″Filozofia″, САН, Братислава, 1966, 1, с. 100–101). А хіба не я майже нелегально опублікував застереження нашого Франка про те, що ″... неправда, вигнана дверима, повернеться вікном...″ (″Дукля″, 1966, 3, с. 2–6).

І хіба не так сталося! Неймовірне розкрадання народного майна та збагачування окремих осіб, порнографія, проституція, девальвація духовних цінностей народів та їхніх культур, торгівля дітьми та жінками, безробіття, масова еміграція мільйонів людей за куском хліба, тисячі жертв ″братських″ та ″сусідських″ воєн, вигнання мільйонів людей з їхніх жител, міст та держав... То чого дивуватися, коли ми вже тоді виділи, до чого ті ″величезні″ зміни ″оксамитової революції″ ведуть. (Останнім часом виходять

на світло ще й факти про те, що й гроші отримували ″наші″ найбільші дисиденти за свою ″революційну″ діяльність).

І знову: почуття максимальної відповідальності за все жене мене на максимальну ″боротьбу″ прокричати про все те, зупинити, засудити, бодай морально, найбільш кричущі факти такого нашого сучасного ″демократичного″ життя. Та на практиці щодня і щохвилини виджу і відчуваю, що все те – то горохом об стіну, мов голос вопіющого в пустелі, – та ще гірше, бо нема де прокричати, нема кому і де сказати, що сучасні королі – голі та огидніші, ніж були їхні попередники.., що на Майдані (не помаранчевому, а українському!) не перемогли політики, а сам народ ще раз проявив себе, виявив свою силу й волю до правди та справедливості, а всі ті сотні нових, новіших та найновіших представників народу – то переважно політичні вискочки, прихвосні, які лише скористалися величезним волевиявленням та всенародним бажанням. Щодня всьому світові видно, як не по-людськи ведуть себе оті політичні ″представники″ чи ″слуги″ народу, як воюють не за народні інтереси, а безсоромно б'ються за місце для себе за найвищою трибуною... – і щось нема між ними ні Миколи Хвильового, ні Миколи Скрипника, ні Олекси Гірника, ні навіть Симоненка, Дзюби, Стуса, небагато й таких, як Ліна Костенко чи Михайлина Коцюбинська та подібних до них, ні бодай трохи порядних людей. Вони воюють – доки вони при владі – перш за все за свої вигоди та ідеали, а як їх замінять інші, то не чують жодної відповідальності, бо ″я тепер не при владі″, ніби працювати чи навіть боротися за права окремої людини та народу повинні тільки функціонери, а не кожна порядна людина!

І нехай ті дисиденти страждали в західному світі чи в сибірських ″університетах″, вони до сьогодні не спроможні об'єднатися навіть у день всенародних виборів свого парламенту чи свого президента і поставити на чоло своєї держави людину-крицю, яку потім в надлюдській боротьбі підтримали б та допомагали їй в її боротьбі за їхні права. Нема – не видно і не чути – тої відповідальності ні в.., ні в.., ні в того, ні в сього, в крайньому разі розпачлива репліка: ″А хіба ви не знаєте, хто нами сьогодні керує?″. ″Я думав, що ви керуєте собою... Тоді навіщо ви роками по Сибірах висиджували?″ (З розмови з одним із головних дисидентів України).

Навіть таке можна зрозуміти (зрозуміти – так, бо що псувалося роками та десятиріччями чи й сторіччями, не можна виправити за день, проте – не виправдати, бо ступінь несправедливості та рівень поведінки сучасної верхівки сягає найнижчої уявної межі елементарної людської поведінки, і не бачити та не відчувати все те не може навіть сліпий та глухий, не те що бодай трохи порядна людина!).

Кількасотрічна русифікаційна політика російського царизму та понадсімдесятирічна ще жорстокіша політика російського шовіністського комунізму настільки вихолостили душу порядної української людини, що вона ще й сьогодні сподівається і чекає на мудрих і добрих вождів-спасителів, замість того щоб самій взяти справу свого життя у власні руки; бо розпалася тільки комуністична тюрма народів – Радянський Союз! – проте не розпалася всесильна система таємних служб того ж Союзу, які сьогодні діють не менш ретельно, ніж діяли десятиріччями. І хоча методи їхньої праці сьогодні більш конспіраційні та не менш небезпечні, хоча результати їхньої дії менш помітні та не менш загрозливі для існування і подальшої долі всього українського народу... ... ...

Бачиш, шановний читачу, не можна мені дати слово, бо я знову й знову лише про своє – бачення та розуміння світу. Тому забираю в себе слово і закінчую.

На початку 1958 року при моїх перших зустрічах з українською дійсністю в проріділому українському науковому Львові я мав необережність дорікати тим, хто вижив, чого вони не боролися, не встояли перед тою машинерією. Тоді старенька Марія Дем'янівна Деркач з плачем спромоглася на відповідь: ″Молодий чоловіче, ви не видите, що я тут серед отих молодих одна стара зостала, – всіх інших винищили, – то мала ще і я покласти голову?..″

Я вибачався та, бачите, не змінив свого погляду, навпаки: роками я утвердився в потребі боротися..!

Я до сьогодні переконаний, що:

В житті дві речі, що найбільш важливі:
Це єдність, – в неї сили незборимі,
Вона-бо множить сили востократ,
Бо в єдності й чужий як брату брат.

Та є ще підлість, зрада, що повзе,
Що коло всього підло в'ється
І нищить непомітно все,
До чого тільки доторкнеться.

Запам'ятайте:
Доки підла зрада
в житті хоч ту найменшу буде мати волю, –
даремно все!
Як буйний вітер
віднесе
вона надію кожну.
І пропаде життя відрада.
Док не загине підла зрада,
і ми не переможемо недолю..!
(ВТ, 1, с. 547)

І, накінець, – додаю – я ще одного не розумію:

Як то, що мені, хлопчиськові з моїх затурканих Кечковець та з невеличкого ″притягаючого″ але й ″лякаючого″ Пряшева все те давно видно й зрозуміло, а багато кому навіть зі столичного Києва ще навіть не мріється та не світає на день...

P. S.:

Вчена Рада... не затверджує "Автомонографії" Юрія Бачі на здобуття ступеня розумної людини, оскільки він навіть у резюме тої праці не перестав бути нереальним максимальним максималістом та не зумів відповісти на поставлені ним самим запитання, хоч таки нарешті зрозумів, що "не можна підходити з такими вимогами до людей, які ніколи не ставили перед собою таких завдань, таких вимог, таких високих та однозначних норм поведінки і такого ж розуміння світу".

Проте та ж "віртуальна" Вчена рада визнає цю "Автомонографію" спробою заповзятої людини не здаватися та шукати відповіді на вирішення екзистенціальних проблем життя чи смерті всього народу, або вже, може, й людства...

ЮРІЙ БАЧА –
КОЛИ, Й ДЕ БУВ, І ЩО ТАМ РОБИВ

***1932** – 13 травня – народився у с. Кечківці Свидницького району, Словаччина.*

1937 – 1 вересня – пішов у початкову школу в Кечківцях.

***1943** – 1 вересня – вступив до 2-го класу Горожанської школи у Свиднику.*

1944 – квітень – у зв'язку з війною перервалося навчання у Свиднику.

1944 – 14 листопада – евакуація у Бардіїв, звідти 21-го – у Хмінянську Нову Вес.

1945 – 19 січня – радянські війська перейшли через Хмінянську Нову Вес.

1945 – березень – повернення додому.

1945 – 1 вересня – продовження навчання (3-й клас) у Свиднику.

1945 – участь у З'їзді СМК у Пряшеві.

1947 – 1 вересня – вступив на навчання у Торговельну академію у Пряшеві.

1949 – липень – два тижні на курсах ЦК ЧСМ в Чехії (Setton u Žloukovíc).

1950 – грудень – два тижні на курсах СЦК ЧСМ в Шаштині (Šaštín). Після курсів – голова Обласної комісії ЧСМ по Значку Фучіка.

1950 – липень – бригада на Траті Дружби, Сомотор.

1951 – липень – бригада на Траті Дружби, – Стреда над Бодроґом.

1951 – серпень – перший працівник ред. ″Нове життя ″, органу КК КПС; Пряшів.

1951 – від 1 вересня до кінця серпня 1952 – викладач російської державної гімназії ім. Героїв Дуклі у Свиднику. Секретар ОК профспілок учителів.

1951 – вересень – червень 1952 – студент-заочник Педагогічного ф-ту, Пряшів.

1952 – 21 січня – кандидат у члени КПЧ.

1952 – 1 вересня – 4 березня 1953 – студент третього семестру Педагогічного ф-ту у Братиславі.

1953 – 5 березня – 14 червня 1954 – студент педагогічного ф-ту у Пряшеві. Член комітету КПЧ та голова заводської Ради профспілок (ZV ROH) студентів ПФ.

1953 – член КСУТ.

***1954** – 14 червня – заключний державний екзамен на Пед. ф-ті у Пряшеві.*

1954 – від вересня до березня 1956 – студент заочного відділення Філософського ф-ту Університету ім. Коменського у Братиславі.

1954 – від 1 серпня до 1 вересня 1959 – асистент на Кафедрі російської мови та л-ри Пед. ф-ту у Пряшеві.

1956 – участь та доповідь на Загальнодержавній наук. конф. у Пряшеві з нагоди 100-річчя нар. Івана Франка

1956 – участь на Міжнар. наук. симп. ″Про розвиток слов'янського фольклору″, ЧСАН, Прага

1956 – від 26 жовтня до 20 травня 1960 – наук. аспірант Кафедри української літ-ри Київського у-ту ім. Тараса Шевченка.

1957 – 10 серпня – одруження з Любою Любимовою.

1958 – березень-квітень – наукове відрядження у Львів для вивчення матеріалів до дисертації. Тоді і тут я став українцем!

1958 – березень – участь у науковій конференції Львівського у-ту ім. Івана Франка. Доповідь ″Про сучасну українську літературу Чехословаччини″ (″Жовтень″ 1958, 6, 153–158).

1958 – червень – участь у наук. конф. ″Про укр. л-ру Чехословаччини″ у Пряшеві.

1959 – літо – участь у сьомій Наук. конф. про Шевченка у Дніпропетровську.

1959 – грудень – участь у Наук. конф. в Ужгородському у-ті.

1960 – лютий – участь у загальнодержавному ″Науковому активі чехословацьких україністів″ у Пряшеві.

1960 – 13 травня – захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук перед Ученою радою філологічного ф-ту Університету ім. Тараса Шевченка в Києві.

1960 – 20 травня – кандидат наук Юрій Бача повертає з Києва додому.

1960 – від 1 серпня до 1 січня 1964 – старший викладач укр.. л-ри на Кафедрі української мови та літератури Пряшівського Філософського ф-ту У-ту П. Й. Шафарика.

1960 – літо – курси ЦК КПЧ для академічних функціонерів вищих шкіл, Čtiřin u Prahy.

1962 – участь у Міжнар. наук. конф. ″Людина та література″, ЧСАН Прага.

1962 – участь у Другій загальнодерж. наук. конф. ″Про укр. л-ру Чехослов.″ у Пряшеві.

1963 – 1 березня – габілітація на доцента укр. л-ри перед Ученою радою ФФ УПЙШ. Декрет міністра шкільництва – від 1 січня 1964 року.

1964 – перше місце в анкеті ж. ″Дружно вперед″ про найпопулярнішого діяча серед українців Чехословаччини.

1965 – 15–16 червня – участь у Міжнар. наук. конф. у Пряшеві з нагоди 100-річчя смерті О. Духновича.

1966 – 16–20 травня – участь у Міжнар. наук. конф. в Ужгороді. ″Про розвиток укр. новели. *1966 – 20 травня – перенесення рукопису книги Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" з Ужгорода у Пряшів.*

1967 – участь у Міжнар. наук. конф. у Пряшеві ″Жовтень і українська культура″.

1967 – грудень – участь у Міжнар. наук. симп. у Братиславі ″Про розвиток національних літератур в СРСР та ЧССР.

1967–1968 – голова Підготовчого комітету по заснуванню Міжнародної асоціації україністів.

1968 – від березня до липня – член Президії ЦК КСУТ.

1968 – вересень – 2 тижні у Парижі на запрошення Богдана Феденка. По дорозі туди – день у родині Горбачів у Франкфурті, по дорозі назад – день у Мюнхені.

1968 – 17–18 грудня – наукова конференція ″50 років української культури в Чехословаччині″.

1969 – 30 квітня – доктор філософії Празького Карлового університету (з дійсністю від 1 квітня 1966).

1969 – від 24 січня до жовтня – голова Ради української молоді (РУМ) в Словаччині.

1969 – від 20 червня до 27 серпня – Rutgers University of New Brunswick – обмінний професор.

1969 – від жовтня 1969 до квітня 1970 – в. о. голови шкільної організації КПЧ ФФ УПЙШ.

1971 – 1 квітня – звільнення з роботи на ФФ УПЙШ.

1971 – від 1 липня до 31 жовтня 1974 – ″самостійний референт торгових, технічних та сервісних послуг″, Сервотехна Прага, робоче місце Пряшів–Ганіска).

1973 – березень – засуджений обласним судом у Кошицях на 3 роки та – серпень – Найвищим судом на 4 роки за перенесення книги Івана Дзюби ″Інтернаціоналізм чи русифікація?″ з Ужгорода у Пряшів та за її поширення.

1973 – від 24 вересня до 24 вересня 1974 – арешт (півроку – в Мартині, від 28 березня – в Ілаві).

1974 – від 1 листопаду до 30 червня 1989 – Počtovnícka a organizačná služba Prešov – шофер, комірник, організатор праці на комп'ютерах.

1981 – від жовтня 1981 до січня 1982 – заочний викладач російської мови на Технічному ф-ті в Пряшеві.

1988 – 3 серпня – тиск крові – понад 220! Пішки у лікарню. Після подвійного EKG – зразу в ліжко... – *до 21 вересня*. Від *21 вересня – до 24 лютого 1989* – санаторій Вишні Гаґи.

1989 – від 1 липня – вихід на пенсію за станом здоров'я.

1989 – червень – лекції в Українському вільному університеті (УВУ) у Мюнхені. Член проф. складу УВУ.

1990 – травень – конкурс на місце доцента укр. літ. Кафедри укр. мови та літ. УПЙШ. Повернення на Кафедру!

1990 – 25–30 червня – участь на IX Міжнар. наук. конф. в University of Illinois at Urbana Champaign, USA.

1990 – літо – участь та доповідь на Першому світовому конгресі україністів у Києві.

1990 – участь у Міжнар. наук. конф. про ″Чехословацько-укр. зв'язки ″ у Львові.

1990 – літо – (3 тижні) лекції в УВУ у Мюнхені.

1990 – 21–23 грудня – участь та доповідь на Міжнар. наук. конф. ″Україна і Росія″ у Києві.

1990 – доповідь на Міжнар. наук. конф. у Пряшеві ″Від НТШ до УВУ″.

1991 – 28 серпня – 1 вересня – участь у Міжнар. наук. конф. в Ужгороді ″Українські Карпати″.

1991 – участь у Міжнар. наук. конф. у Львові ″До 70-річчя УВУ″.

1991 – літо – лекції в УВУ у Мюнхені.

1992 – літо – лекції в УВУ у Мюнхені.

1992 – від 17 червня до 3 липня – в лікарні у Пряшеві.

1993 – від 18 лютого до 24 лютого – в лікарні у Пряшеві.

1993 – 23–24 квітня – доповідь на міжнар. наук. конф. в Ужгороді ″До 190-річчя нар. Олександра Духновича″.

1993 – 12–14 травня – доповідь на Міжнар. наук. конф. у Львові ″Україна – народ – національність – держава″.

1993 – 21–22 травня – участь у Міжнар. наук. конф. у Стащині ″До 190-річчя Олександра Духновича″.

1993 – 21–28 серпня – участь у другому Світовому конгресі українців у Львові. (22 серпня – виступ на відкритті пам'ятника Тарасу Шевченкові у м.Турка).

1993 – 1–12 листопада – участь у VI Світовому конгресі українців у Торонто, у Конгресі Світової координаційної виховно-освітньої ради, у З'їзді укр. письменників Канади, в Торонтському університеті, в Українській школі св. Софії в Торонто, в академії до ″60-річчя голодомору в Україні″ в Торонто.

1994 – 3 січня – заява деканові ФФ УПЙШ про початок інавгурації на професора.

1994 – 25 жовтня – виступ на Міжнар. наук. сем. у Братиславі на тему ″Слов'янство вчора, сьогодні і завтра″.

1995 – 27–29 червня – участь у Міжнар. наук. конф. в Ужгороді ″Міжетнічні та міжконфесійні відносини в Карпатах″.

1995 – 29 листопада – інавгурація на професора перед ВР Університету Констянтина Філософа в Нітрі і п'ятирічна неуспішна боротьба за визнання цієї інавгурації.

1996 – 24–31 серпня – участь у третьому Міжнар. конгресі українців у Харкові.

1996 – 3–6 вересня – участь у Міжнар. наук. конф. в Ужгороді на тему ″Міжетнічні та міжконфесійні відносини в Карпатах″.

1997 – 24 лютого – прийняття делегації СРУС у Президента СР п. Михайла Ковача.

1997 – 13 травня – голова Комітету Українського Наукового Товариства у Пряшеві.

1997 – 28 лютого – Світова прем'єра опери ″Князь Лаборець″ в Державному обласному театрі в Ужгороді.

1998 – 4 квітня – 23 травня – Київ, викладання словакістики в Слов'янському Університеті. *2–9 червня* – участь у Державних заключних екзаменах.

1999 – 26–29 серпня – участь у Четвертому міжнар. конгресі українців в Одесі.

1999 – 5–20 вересня – лічниця, Пряшів; 16 вересня – операція кили.

1999 – 27–29 *жовтня* – участь у Міжнар. наук. конф. у Львові ″125 років НТШ″.

2000 – 7–11 червня – Трускавець, участь у Міжнародній науковій конференції на тему ″Роль церкви в історії слов'янських культур″.

2000 – 5 жовтня – повторна інавгурація на професора літературознавства перед Ученою радою ФФ ПУ.

2001 – 15 лютого – вручення декрету професора президентом СР.

2001 – 16–18 листопада – участь на X Європейському Конгресі українців, Будапешт, та на відкритті пам'ятника королю Угорщини Андрію Першому та українській княгині Анастасії.

2002 – участь у п'ятому Міжнар. конгресі українців у Чернівцях.

2003 – 12 січня – урочисте відкриття Року Духновича на концерті у Кошицях.

2003 – лютий – Київ – Славістичний Університет – виклади та переговори в справі Року Духновича в Міністерстві культури, з радником Голови Уряду, з радником МЗС, у Спілці письменників, в Держкомітеті в справах друку та ін.

2003 – червень – Міжнародна наукова конференція до 200-річчя Духновича у Пряшеві.

2003 – серпень – Конгрес СКУ в Києві: Доповідь у Комісії людських прав та виступ на пленарному засіданні.

2003 – 13 вересня – відкриття Інтернату ім. Духновича та пам'ятника О. Духновичу в ньому.

2003 – вересень – доповідь на Міжнар. наук. конф. у Дрогобичі про Бойківщину, участь у Міжнародноу фестивалі ″Бойківська ватра″ в м. Долина та Черняхів.

2003 – грудень – Львів – у гостях у письменника Левка Різника. Вечір у Спілці письменників, виклади в Університеті – літераторам та журналістам.

2004 – 18 січня – урочисте закінчення Року Духновича на Концерті Львівського колективу танцю в Кошицях та *19 січня* – у Пряшеві.

2004 – 16 жовтня – 5 листопада – турне по Західній Україні: Тернопіль (*17–22 жовтня*), Івано-Франківськ (*23–26 жовтня*), Тернопіль (*27–28 жовтня*), Луцьк (*29–31 жовтня* та *1–2 листопада*) – Рівне (*3–4 листопада*), *5 листопада* – додому!

2004 – 26 травня – 3 (4) червня – Дрогобич – Конф. про Дм. Павличка, Київ – КМА, Житомир – Концевич – Київ – додому!

2005 – 26 червня – 2 липня – участь на Шостому міжнародному конгресі україністів у Дніпропетровську.

2005 – 14–26 серпня – Трускавець – з дружиною – ″Пролісок″.

2008 – 24–29 червня – участь у сьомому Міжнародному Конгресі україністів у Києві.

2008 – *20–22 серпня* – Київ, участь у дев'ятому Світовому Конгресі українців.

2008 – 20–30 листопада – Київ – участь у Міжнародній зустрічі української діаспори.

2009 – травень – Київ – Інститут л-ри НАН (акад. М.Г. Жулинський), Міністерство культури (Вибрані твори, книга третя), Держкомітет радіо та ТВ (Вибрані твори, книга третя), лекції на ф-ті журналістики (проф. Микола Тимошик), І-т українознавства (акад. П.П. Кононенко), ред. ″Українське слово″ та ін.

2009 – вересень – Київ – І-т л-ри НАН (Проект статуту І-ту Івана Франка), Міністерство культури, лекції на ф-ті журналістики (проф. М. Тимошик), виступ на радіо ″Культура″ тощо.

СЛОВО ПРО АВТОРА

Петро Іванишин

ТВОРЧИЙ НЕСПОКІЙ ЮРІЯ БАЧІ: У ПАСТКАХ І НА МЕЖІ

Спішимо, спішимо від батьківської хати
у новіші краї, у новіші часи.
Мабуть, так і до нас починали шукати:
хто нового добра, хто нової краси.
Петро Скунць (″Ровесникам″)

Повновартісне вивчення творчості словацького україніста та письменника Юрія Бачі, очевидно, ще попереду, незважаючи на те, що фаховому українському читачеві вже віддавна відомі *окремі вагомі* його публіцистичні, наукові та художні твори.

Взагалі творчість цього автора є багатоаспектна. З одного боку, вона допомагає пізнати складну в історії нашої культури добу другої половини XX – початку XXI століття. З іншого, вона свідчить про достатньо типову долю інтелігентної, талановитої української людини в жорстоких обставинах тієї доби. Ще з іншого, ця творчість розповідає про буття найзахіднішої гілки українського народу – закарпатських русинів-українців Словаччини. А їх буття, як і буття інших нематерикових українців, настільки важливе, наскільки й неприсутнє, на жаль, у політичному та культурному мисленні постколоніальної України. І це прикро. Бо так з'являється загроза не лише втрати духовної соборності із, висловлюючись за Т.Шевченком, ″мертвими, і живими, і ненародженими земляками… в Україні, і не в Україні″, а й непомітно затирається можливість усвідомлення сутнісних рис новітнього українського буття, котре навіть із здобуттям Україною незалежності все ще перебуває на межі. Так доля словацьких українців стає метонімією долі цілого

українського народу. Не випадково на початку 1990-х Ю.Бача слушно зауважить: ″Доля присудила закарпатському русинові-українцеві жити на межі двох світів – східного і західного, двох узурпаторів – Москви і Риму, різних політичних інтересів – від америк, через москви й варшави, аж по будапешти, праги й братислави″[1].

Спробуємо, не претендуючи на вичерпність та остаточність суджень, осягнути характерні особливості творчості Ю.Бачі. Оскільки сам автор цілком тверезо розглядає себе як передусім публіциста, критика, журналіста[2], акцентуючи на суспільно-ідеологічних інтенціях власного мислення, буде доречним окреслити насамперед його світоглядну еволюцію, що не тільки увиразнить ідейну сильветку цього культурного діяча, а й допоможе в наступному більш глибоко, різнорівнево, із залученням усіх основних аналітичних контекстів проінтерпретувати його доробок.

Відштовхуючись від автобіографічних та біографічних праць, серед яких, мабуть, основну роль відіграє розвідка Людвіка Шолтеса ″Феномен Юрія Бачі″[3], доречно виділити в житті та творчості Ю. Бачі чотири періоди, які структурують його світоглядний розвиток.

Перший з них тривав до 1958 року. Народився Ю.Бача 13 травня 1932 р. в селі Кечківці Свидницького району у Словаччині в багатодітній (десять діточок!) селянській сім'ї, в якій сам був третьою дитиною. Його формування відбувалося у двох системах. Першу з них можна назвати офіційно-державною. Вона остаточно окреслилася після перемоги СРСР у Другій світовій війні, коли більша частина Закарпатської України (Русі) волею радянського керівництва була приєднана до УРСР, а західна частина Срібної Землі – майже 200 тисяч русинів-українців – віддана під владу тепер уже ″соціалістичної″ Чехословаччини.

Оскільки значна частина закарпатських українців брала участь у боях із німецькою армією, українській меншині було надано

[1] Бача Ю. Мої українські літа // Бача Ю. Вибрані твори: Публіцистика і літературознавство / Передм. В.Любимова. Редактор О.Козоріз. – Ужгород: Мистецька Лінія, 2008. – С.240. (Далі посилання на цю книгу ВТ 2008 – с...).
[2] Бача Ю. Листи самому собі // ВТ 2008 – С.162.
[3] Шолтес Л. Феномен Юрія Бачі // ВТ 2008. – С.493–555.

певні можливості розвитку свого культурного життя, щоправда, з виразним комуністичним та москвофільським спрямуванням. Діяли Українська Народна Рада Пряшівщини – УНРП, Реферат українського шкільництва – РУШ, газета ″Пряшівщина″, Союз Молоді Карпат – СМК, ансамбль пісні і танцю СМК, професійний Український Народний Театр – УНТ, українська редакція Чехословацького радіо, піонерська організація, понад 70 дитячих садків, понад 270 початкових шкіл, 40 неповних середніх шкіл, 11 повних середніх шкіл та ін. Згодом (від 1953 року) відкрили кафедру української мови та літератури при інституті у Пряшеві, створили українське відділення при Державній науковій бібліотеці у Пряшеві та при Освітньому інституті у Братиславі, Український осередок Освітнього інституту в Кошицях, Музей української культури тощо[4]. Так українці (відомі ще під самоназвами бойків, лемків, русинів), які були автохтонами цих земель принаймні з першої половини першого тисячоліття нашої ери[5], отримали певні можливості для збереження та розвитку своєї національно-культурної ідентичності. Звичайно, це не був національно-державницький проект Карпатської України (1938–1939 рр.), і навіть не автономія, однак і він міг дати певні перспективи українській меншині.

Проте так тривало недовго. Вже після 1948 року (після прийняття конституції ЧСР) усе сильнішими ставали тенденції до денаціоналізації русинів-українців. До кінця 1950 року зліквідували УНРП, РУШ, СМК, українську повоєнну пресу, заборонили діяльність греко-католицької Церкви, а також розпочали наступ на українське шкільництво, на релігійні інституції, провели насильну колективізацію. Тому не дивно, що ″хоча українське населення Чехословаччини в загальному зробило крок вперед.., за весь післявоєнний період не було остаточно вирішено жодної основної його проблеми″[6].

[4] Бача Ю., Ковач А., Штець М. Чому, коли і як? Запитання і відповіді з історії та культури русинів-українців Чехословаччини / Вид. 3-тє, доповн., переробл. Підготував Юрій Бача. – Ужгород: Мистецька Лінія, 2008. – С.34–35.

[5] Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – Тернопіль: Тернопіль, 1996. – С.123–124.

[6] Бача Ю., Ковач А., Штець М. Чому, коли і як? – С.35.

Так думатиме у 60-х і Юрій Бача. Однак на початку його, як і багатьох інших закарпатців, захоплюють очевидні успіхи нової ″народної″ влади. Ю. Бача закінчує шість класів початкової школи у Кечківцях, згодом – 1947 року – горожанську школу у Свиднику, а 1951 року – Торгову академію у Пряшеві. У 1951–52 рр. викладає у російській гімназії ім. Героїв Дуклі у Свиднику, здобуває заочно вищу освіту в університетах Пряшева та Братислави й одночасно працює асистентом кафедри російської мови та літератури Пряшівського педінституту. Розпочинається науковий шлях Ю. Бачі. Водночас формується і його потяг до публіцистики. З 1949 року він втягується у журналістську роботу, а 1951-го стає редактором нової партійної української газети ″Нове життя″.

Світосприймання талановитого русина визначають культивовані владою дві деструктивні ідеології – москвофільська та комуністична. Тому у цей період – 1949 року – він, наприклад, активно протестує проти українізації новостворених російських шкіл. У дипломній роботі доводить, що літературною мовою Закарпаття повинна бути російська. Кілька років свято переконаний, що ″ми є ″русские″″ (навіть пише російською мовою роман ″Шаг за шагом″). Тоді ж, за його ж словами, розпочинається ″довга і щира″ віра у комунізм як ″програму всебічного розвитку людини й суспільства″[7], наслідком якої стає 1951 року вступ до компартії Чехословаччини.

Юрій Бача мав усі шанси поповнити численні ряди манкуртів, духовних копилів (байстрюків), ″імперських людей″ (Є.Маланюк) російського зразка – стати класичним малоросом. Однак на заваді цьому стало кілька факторів. І першим з них слід вважати вплив другої, неофіційної, системи людинотворення й соціалізації, яка посутньо впливала на формування свідомості молодого Бачі. Йдеться про родинне та селянське виховання у межах традиційної Кечківської громади. У багатодітній родині батька Юрія – дяка Андрія – панували повага до старших, любов до праці і книжки, релігійність, культ честі і чесності, тонке відчуття краси природи, тобто там відбувалось засвоєння основоположних цінностей багатотисячолітньої української духовності, передусім через народну творчість, завітну культуру взагалі. І хоча спочатку голос

[7] Бача Ю. Слово автора… не на захист, а на пояснення // ВТ 2008 – С.6.

ції традиції був значно притлумлений новими стереотипами, згодом Юрій Бача чимало місця у своїй творчості присвятить зображенню та осмисленню саме здорового, морального сільського життя, а також питанням народної культури карпатських українців.

Якщо *перший* період формування Ю.Бачі за світоглядними домінантами можна окреслити як *радянофільський* чи *москвофільський*, то *другий*, що тривав із 1958 до 1970 року, позначений доволі стрімким розвитком суспільного світосприйняття молодого вченого, що призвело до суттєвого розширення ідеологічних орієнтирів. Цьому значною мірою посприяли обставини. Насамперед культурно-історичні, оскільки в цей час у Радянському Союзі відбувається критика культу особи Сталіна, починається так звана хрущовська ″відлига″.

У цей час, у жовтні 1956 року русист Ю.Бача вступає до аспірантури на кафедру української літератури Київського університету ім. Т.Шевченка, де 13 травня 1960 року захищає кандидатську дисертацію – ″Літературний рух на Закарпатті середини XIX століття″, яка, за спостереженням академіка Олекси Мишанича, й через кілька десятиліть не втратила наукової вартості[8]. Але протягом цього навчання він стає не лише україністом. Велику роль у прирощенні національної, культурної та політичної свідомості молодого закарпатського українця відіграє активне спілкування із іншими українцями, особливо молодшого покоління, яких (і самого Бачу теж) згодом окреслять як шістдесятників. Ключову роль тут відіграло наукове відрядження до Львова у березні 1958 року, під час якого молодий ″комуніст-інтернаціоналіст″ потрапляє у середовище львівських україністів і стає, за свідченням львівського КДБ, ″українським буржуазним націоналістом″[9]. ″Тут я зустрів таких людей, – згадуватиме Ю.Бача, – і познайомився з такими фактами, що якби я був навіть каменем, то й так не міг би не стати свідомим громадянином-українцем″[10]. Згодом Ю.Бача неодноразово повторюватиме: ″…україністом я став у Києві, проте українцем – у Львові″.

[8] Мишанич О. Юрій Бача – дослідник джерел та умов // ВТ 2008 – С.556.

[9] Я прагну найбільшого: стати людиною [Розмова з автором Тетяни Мурчинко] // ВТ 2008 – С.21.

[10] Там само. – С.20.

Звичайно, нехай ще не йдеться про набуття молодим науковцем іманентної національної свідомості, все-таки йдеться про принциповий злам, який визначив його напрям на все подальше його життя, творчість та діяльність. Його світогляд, як, зрештою, і світогляд більшості українських материкових шістдесятників, був далеко не націоналістичним чи націоцентричним. Він, позбувшись значної частини радянських стереотипів, набуває типового націонал-комуністичного вигляду. Симптоматичним тут може бути приклад дискусії про комунізм із Василем Стусом: ″Коли Василь Стус переконував мене, що комунізм поганий як система від самого початку, я доводив йому, що програма комунізму непогана, тільки її виконують погані люди…″[11]. Більш критично, хоча все ще апологетично, до комуністичної ідеології Ю.Бача почне ставитися у наступні періоди свого життя.

Після захисту дисертації Ю.Бача повертається до Словаччини і стає працювати старшим викладачем, а з січня 1964 року[12] – доцентом кафедри української мови та літератури філософського факультету Університету ім. Шафарика у Пряшеві. В цей час він стає одним із найактивніших і найвідоміших публіцистів Чехословаччини. Утверджується Ю.Бача також як учений та письменник. Його ім'я відтоді і згодом згадуватимуть серед імен найвідоміших українських літераторів і науковців – Івана Мацинського, Єви Бісс, Михайла Шмайди, Миколи Мушинки, Степана Гостиняка та ін.

Активність молодого Ю.Бачі формують і стимулюють враження від пережитого, почутого і побаченого в Україні, проблеми української меншини у Словаччині, бажання по-своєму зрозуміти комуністичну ідею тощо**.** Коло піднятих ним тем дедалі ширшає, хоча не позбавлене й типово націонал-комуністичних поглядів, проте конкретизується зверненням до образу й теми тяжкого життя матерів (″моїх мам″), простої людини, українського селянського буття, Т.Шевченка, Другої світової війни, моралі, демократизації. В нього поруч звучать мотиви наївного гуманізму, ″соціалізму з людським обличчям″, критика Сталіна й сталінщини, партфункціонерів

[11] Бача Ю. Слово автора… не на захист, а на пояснення // ВТ 2008 – С.7.

[12] Л.Шолтес подає іншу дату – березень 1963 р. Отже, захист – у березні 1963, декрет – від 1 січня 1964 (*Прим. автора*).

з позитивною оцінкою Леніна та ін. До найпомітніших творів цього періоду можна віднести, окрім опублікованого дисертаційного дослідження (1961р.) та оповідання ″Я міг би писати″, насамперед публіцистичні твори ″Притча про гілку″, ″На Тарасовій землі″, ″Шевченко між нами″, ″Здрастуй, Україно!″, ″Два перші кроки″, ″Не спроневірився і не спроневірюся″, ″До 50-ї річниці Жовтня″ та ін. Саме шістдесятницька проблематика, в якій контроверсійним чином поєдналися питомо національне, комуністичне та, меншою мірою, демоліберальне світорозуміння, майже тридцять років визначатиме творче обличчя Ю.Бачі. Схожий тип творчості у той час засвідчили І. Дзюба, Д. Павличко, І. Драч, Б. Олійник та ін.

Інколи комуністичний аспект у творі з'являвся тільки під тиском обставин, зокрема – компартійної цензури, яка хоч була і менш небезпечною у країнах соціалістичного табору, ніж у Союзі, проте все ж була доволі прискіпливою. Так сталося, наприклад, із есе ″Притча про гілку″ (1961)[13]. Твір став органічним виявом процесу національної самоідентифікації і, за словами автора, виник як бажання дати напівхудожню розгорнуту алегорію про життя русинів Закарпаття. В есе світ народів зображено у вигляді лісу, історичний процес у вигляді бурі і різних вітрів-″загарбників″, а український народ символізує ″величезна, широкорозгалужена липа, що шуміла, гула, ревла, захищаючись від вітру-ворога″. Українська липа встояла. Але під дією ″десятків і сотень… безжалісних бур″ одна з гілок трохи відщепилась від стовбура. Радники, що зібрались обміркувати, як врятувати гілку, уособлюють різні політичні сили угорського, москвофільського, русинського тощо спрямувань, які пропонували прищепити галузку до берізки, до скель, до інших дерев, або просто відчахнути її від дерева. Бракувало лише найбільш очевидної та природної – націоцентричної, україно фільської – поради: ″…та нікому не стало на думку прив'язати її до липи, до її сусідок-сестер, підсилити коріння, щоб воно краще живило її і давало силу на боротьбу за своє існування…″. Тож гілка – символ закарпатських русинів-українців – ″впала і зовсім замовкла″.

[13] Бача Ю. Притча про гілку // ВТ 2008. – С.49–54.

Такий драматичний кінець мав первісний варіант твору у п'ятому номері журналу ″Дружно вперед″. Він на диво об'єктивно змальовував реальний стан буття українського народу, зокрема його західної, закарпатської частини, однак саме тому не на жарт обурив крайком комуністичної партії. Було викликано секретарів ЦК КСУТ-у (Культурної спілки українських трудящих Чехословаччини) і прозвучала вимога покарати молодого автора. Коли Ю. Бача зрозумів, що звичайною критикою тут не обійдеться, він пішов на обман. Заспокоїв своїх критиків, що, мовляв, не варто судити про незакінчену працю, бо начебто існує друга частина притчі.., просто редакція журналу забула повідомити про це після опублікування першої частини. За ніч неіснуюча друга частина була написана й згодом опублікована. Ця частина повністю відповідала офіційному, соцреалістичному канону (літератури національної лише за формою). Тому раптом у лісі з'являється незвичайна людина – радянський воїн-визволитель, який ″відразу зрозумів політику вітру-ворога″, врятував гілку й допоміг їй разом з іншими деревами дочекатися весни й ″зацвісти небувалим розкішним цвітом″. Закінчується притча образом наратора, який сидить на Святі пісні і танцю (у Свиднику), осмислює історію русинів-українців і виявляє, що ″вирішальним″ у ній буде ″просте″: ″весна-радість, весна-щастя, весна-соціалізм″.

Однак в інших творах соцреалістичні ідеї з'являлись не як вимушений штучний додаток, а як іманентний компонент твору, (який одночасно допомагав появі твору. Типовим прикладом може бути репортаж ″Здрастуй, Україно!″[14] 1966 року, теж опублікований у журналі ″Дружно вперед″, який викликав найбільше обурення центральних органів партії в Братиславі, Празі, Києві та навіть у Москві. Появу його сам Ю. Бача мотивує таким чином: ″Мене обурювали різні туристи, які бачили Україну з вікон швидкого поїзда Прага–Москва і, повернувшись додому, писали про життя в Україні страшенно однобоко. Я прожив в Україні понад три роки, пізніше побував там зі своїми студентами, де ми побачили кричущі факти неймовірної антидемократії та русифікації всього українського життя. Повернувшись додому, я не міг не написати про те все″[15].

[14] Бача Ю. Здрастуй, Україно! // ВТ 2008. – С.54–60.

[15] Я прагну найбільшого: стати людиною. ВТ 2008. – С.22–23.

І справді, в репортажі йдеться і про ″злопам'ятні спотворення соціалістичних ідеалів життя″ у сталінський період, і про бідування простих радянських людей (на прикладі прибиральниці ″тьоті Каті″ та інших рядових громадян України), і про радянських комуністів-нуворишів, що мають ″квартири з восьмидесяти кімнат, прислугу, автомашини, дачі, різну бронь″, і про несправедливу критику шістдесятників, і про ″антигуманні та антиленінські методи культу″, які проникли в діяльність окремих партійців і т. ін. Ця ″гостра″ критика – хоча й типово націонал-комуністична, класичним зразком якої стане відома праця Івана Дзюби ″Інтернаціоналізм чи русифікація?″ (тобто ведеться з позицій начебто ″правильного″ комунізму в інтерпретації Маркса, Леніна й ленінців проти немовби ″неправильних″ перекручень цієї священної ідеології в інтерпретації Сталіна і сталінців, все-таки це найвищий ступінь тогочасної можливої критики, яку можна було бодай частково довести до гласності. Про рівень її критичності можна судити за рівнем обурення, яке такі роботи викликали, та за ступенем покарання її авторів.. Молодий розум більшості шістдесятників ще неспроможний був зрозуміти ні злочинної, поневолювальної, дегуманізуючої суті комуністичної ідеології взагалі, ані того, що режим Сталіна був лише логічним продовженням партійної політики Леніна стосовно розбудови СРСР і здійснення всесвітньої ″пролетарської революції″. Тому лейтмотивом репортажу Ю.Бачі стає переконання в тому, що молоді ″ленінці″ таки здолають різні проблеми, ″виборють… боротьбу з бюрократизмом, рутиною, традицією″, утвердять ″справжнє розуміння ленінізму″ й ″ленінський стиль життя″ і станеться найважливіше – ″ленінізація Радянського Союзу″. Говорити про головне – про СРСР як імперську тюрму народів і зумовлені цим проблеми – для націонал-комуністичної свідомості було просто недоступно.

Утопічна, націонал-комуністична віра у доктрину ″загірної комуни″ (М.Хвильовий) доповнювалась елементами іншої утопічної віри й іншого доктринерського мислення – ліберально-демократичного. Його прояви найчіткіше можна спостерегти у найменш продуктивній чи найменш майстерній частині творчого доробку Ю. Бачі – низці віршованих творів (як виняток – цикл

стилізованих під фольклорні ″Пісні про Старинську долину″ у 90-х чи деякі сатиричні поезії), де публіцистична критика окремих комуністичних негідників (″Товариші мої! / Я вас *звідую*: / Ви вірите, що такі / Комунізм будують?″ (″Ви бачили як то одна людина грає за двох?, 1963)) сусідить із гуманістичними прокламаціями в дусі атеїзму (″Як комуніст, я знаю, що немає бога…″ (″На роздоріжжі″, 1963)) та абстрактного антропоцентризму:

...ЛЮДИНА, ЛЮДИ, все для них,
Лише для них і варто жити…
(″Немовби я і справді націоналіст…″)[16]

Окрім гуманізму та атеїзму, найбільш постійним ліберастичним елементом світогляду Ю.Бачі стає демократична віра у ″свободу, рівність, братерство″. Мабуть, буттєво-історично зумовлені ідеали національного народовладдя, між якими є й рівність людей перед Богом, свобода як сутність істини національного буття чи національна солідарність, варто відрізняти від, як доводить історичний досвід[17], доктринерських та фальшивих гасел космополітичного демократизму. На жаль, шістдесятники дуже часто їх не розрізняли. Тому не дивно, що одну зі своїх статей 1962 року молодий автор розпочинає таким чином: ″Ще буржуазні революції виголосили: ″Рівність, Братерство, Свобода!″. Здається, нема нічого такого красивого чи корисного, щоб ці гасла у суспільному житті не забезпечували. Та не пройшло і сто років, як із рівності, братерства і свободи залишились мільйонери і мільйони безробітних, дві світові війни, теорії про вищі і нижчі раси та фабрики смерті для мільйонів людей.

Все це тому, що Рівність, Братерство та Свобода були лише проголошені″[18].

Творча активність Ю.Бачі у 60-х приносить і клопоти, й успіхи. З одного боку, його постійно критикують партійні органи, час від

[16] Бача Ю. На правах рукопису. Поезії. – Париж–Львів–Цвікау: Зерна, 2002. – С.27, 31, 39.
[17] Про поневолювальний, антилюдяний та антинародний характер французької революції, яка ці гасла проголосила однією із перших, див.: Кошен О. Малый народ и революция / Пер. с франц. О.Е.Тимошенко; Предисловие И.Р.Шафаревича. – М.: Абрис-пресс, 2004. – 288 с.
[18] Бача Ю. Два перші кроки // ВТ 2008 – С.60.

часу звинувачують в ″антирадянщині″ тощо. З іншого, він стає визнаним і популярним серед українців Чехословаччини, України та діаспори. Йому довіряють, до нього часто пишуть. Не випадково, саме йому у травні 1966 року під час конференції в Ужгороді на квартирі Івана Чендея київський професор Григорій Аврахов передав рукопис праці І. Дзюби ″Інтернаціоналізм чи русифікація?″. Після прочитання цієї книжки Ю. Бача не лише починає більш критично ставитися до СРСР та його політики, а й дає її прочитати іншим людям. У Празі виготовляють дев'ять копій і передають до США, де через два роки вона вийде окремою публікацією. Тоді ж на запрошення західних українців він двічі їздить за кордон: 1968 року до Франції, а 1969 року – до США.

Взагалі, 60-ті роки – період часткового розвитку українського культурного життя (окрім шкільництва): художньої літератури, критики, публіцистики, наукового вивчення історії краю, україномовних ЗМІ та ін. Однак ″ні напередодні, ні 1968-го року, ні після нього не дійшло до позитивного розв'язання жодного з наболілих питань″. Поруч із демократизацією, лібералізацією КПЧ, орієнтацією на побудову ″соціалізму з людським обличчям″, активно проявилися у другій половині 60-х та 1968 року (під час так званої ″празької весни″) антиукраїнські, шовіністичні тенденції: ″…не тільки окремі особи.., а й цілі організації (зокрема ″Матиця словацька″) відкрито формулювали антиукраїнські вимоги″. Не дивно, що радянські танки у серпні 1968 року чехословацькі українці зустрічали із дещо іншим настроєм, ніж чехи чи словаки. Сам Ю.Бача на початку 1970-х зізнавався: ″…я після приїзду танків остаточно переконався в перевазі радянського погляду оцінки ситуації в ЧССР…″[19]. Тому й обурення громадян Чехословаччини часто незаслужено спрямовувалось проти представників української національності, хоча ″період ″нормалізації″ найбільше пошкодив саме цю (українську – *П.І.*) НМ, що виявилося як в значно більшій кількості виключених українців з партії та з роботи, так і в значно пізнішому поверненні виключених українців на попередні місця праці″[20].

[19] Бача Ю. Моє розуміння справи // ВТ 2008 – С.117.

[20] Бача Ю., Ковач А., Штець М. Чому, коли і як? – С.36–37.

Тож другий – *шістдесятницький* (*націонал-комуністичний*) – період у житті та творчості Ю.Бачі завершується переслідуваннями. 1969 року його звільняють з посад голови партійної організації факультету та голови Ради української молоді. Згодом виганяють із партії та університету, перестають друкувати.

З 1970 до 1989 року триває *третій – постшістдесятницький* – період.

У цей час змінюється керівництво українського національно-культурного життя в ЧСР, а само це життя явно підупадає: від перепису до перепису зменшувалась кількість українців, катастрофічно знижувалась кількість українських шкіл[21]. Особиста доля Ю.Бачі вступає у найскладніший період. У листопаді 1970-го Ю.Бачу виключають з комуністичної партії, у квітні 1971 року[22] – звільняють з університету, перешкоджають влаштуванню на будь-яку роботу, забороняють друкувати його твори та виступати перед громадою. До 1977 року ще вийшло кілька (інколи під чужим прізвищем) праць українською і словацькою мовою, зокрема і в югославській ″Новій думці″, але до 1988 року – вже жодної. Якщо порівняти із попереднім періодом, коли Ю.Бача друкував за рік по 30–60 статей, то це майже нічого.

Виключений із активного культурного життя, схоже до Івана Мацинського, Михайла Шмайди, Єви Бісс, Йосифа Шелепця, Павла Мурашка, Миколи Мушинки, Василя Дацея та ін., молодий українець-інтелігент змушений правдами і неправдами влаштовуватись хоч на якусь роботу: робітником, шофером, комірником, організатором праці на комп'ютерах тощо. Усього півроку 1981-го працює позаштатним викладачем російської мови на технічному факультеті Кошицького технічного університету. Але це ще не всі удари долі. У березні 1973 року суд у Кошицях засуджує Ю. Бачу за перевезення і поширення рукопису праці ″Інтернаціоналізм чи русифікація?″ на чотири роки позбавлення волі. Через амністію Ю.Бача виходить із ув'язнення на три роки раніше, проте з вересня 1973 до вересня 1974 року відбуває термін у в'язниці.

[21] Бача Ю., Ковач А., Штець М. Чому, коли і як? – С.38.

[22] У ″Моєму розумінні справи″ Ю.Бача дає іншу дату – 28 січня 1971 р. (*Прим. автора*).

Якщо у попередній період основною сферою творчої діяльності Ю. Бачі була публіцистика, то в час чисток, замовчувань і переслідувань, значною мірою, щоб подолати важкий психічний і фізичний стан, він звертається до письменницької музи. Саме в цей період написана основна маса його прозових творів і значна частина поетичних.

Низка літературних творів має виразне біографічно-психологічне та історичне значення, фіксуючи стан душі автора (який легко прочитується за протагоністом) та образ застійної (чи ″нормалізаційної″) епохи в житті чехословацьких українців. До творів такого сповідально-соціального характеру можна віднести триптих ″Плями″ (1971), оповідання ″На трибуну″ (1976), ″Навіки″ (1977), ″Навіщо той поцілунок?″, ″Сповідь під час прем'єри″ (1981–82). Головними персонажами цих творів стають переважно або несправедливо покривджений партфункціонер (як у ″Плямі другій″ з ″Плям″, ″Навіки″, ″Навіщо той поцілунок?″, підтекстово – у ″Сповідь під час прем'єри″), або огидні типажі комуністів з їхніми міщанськими й кар'єристичними вчинками та діями (як у ″Плямі першій″ і ″Плямі третій″ чи в оповіданні ″На трибуну″).

У цей же період автор, що прагнув ″зостати собою″, звертається і до великих форм. Однією з них стає роман у новелах ″Олекса″ (1983), згодом перейменований у ″Бути дубом!″. У творі йдеться про складний борецький шлях греко-католицького священика Олександра Духновича, чию будительську творчість Ю.Бача добре знав, поважав, вивчав і популяризував. У романі є чимало сильних і цікавих моментів. У ньому показано головне в житті та діяльності О.Духновича (в якого було і чимало помилкового та хибного) – його націорятівна, культуротворча місія стосовно збереження національної ідентичності півмільйона русинів-українців Закарпаття середини XIX століття. Добре вмотивовано подвижницьку діяльність отця через міцний зв'язок із простим народом, безправними й мученими, але переважно нескореними й твердими селянами. Достатньо художньо переконливо утверджено думку про архіважливість народної пісні, фольклору взагалі у житті українця. Із розумінням змальовано досить незвичні й суворі для сучасної людини, але цілком виправдані, потрібні, перевірені століттями, елементи народної моралі (зокрема щодо

″переспанок″ та ″копиляків″). Правдиво зображено денаціоналізуючу роль ″панської″ (угорської) школи; хоч і на другому плані, але змальовано утиски з боку жидів-орендарів та гайдуків; показано немічність і нікчемність змаргіналізованих русинів (наприклад, Василя Білого – Ласло Белея).

До особливо вдалих ідеологічних структур можна віднести зображення угорських шовіністів та їх антиукраїнські асимілляційні плани. Автор дає змогу збагнути механізми насильної денаціоналізації, що, окрім іншого, допомагає зрозуміти широкі історичні пласти. Наприклад, як за століття угорської окупації мадяризувалася більша частина давнього українського населення, що, на думку істориків, ще з доугорських часів населяла не лише Верхнє Потисся (Руську Крайну), а й усю центральну Угорщину[23]. Іншим переконливим образом є образ студента-галичанина Миколи Боярського, який, хоч і гине за нез'ясованих обставин, але пасивному, виключно просвітянському спротиву О.Духновича (спротиву ″лози″) протиставляє ідею активної, революційної боротьби (спротив ″дуба″). На скрушне зітхання Духновича: ″Що поробиш, сину, така наша доля!″ – Микола відповідає гнівною тирадою переконаного у силах своєї нації борця: ″Доля! Доля! (…) Доля в нас буде така, яку собі виборемо, яку заслужимо! Бути дубом чи лозиною, телятком або народом – то лише від нас самих залежить! Проте все те треба знати, розуміти, навчити цьому кожного смерда! Навчити його боротись за долю, а не миритись з рабством, з долею теляти чи лозини…″[24]. У тридцятих роках XX ст. саме такого характеру галичани і закарпатці, передусім молоді націоналісти, не лише прискорять розвиток національної справи, а й створять перше після програних Визвольних Змагань 1917–20-го років державне утворення на етнічних українських землях – знамениту й героїчну Карпатську Україну (1938–39).

Однак є у романі моменти, які знижують художній рівень твору. До таких можна віднести досить дивні, як для священика, речі в мисленні й поведінці О.Духновича. Наприклад, проповідь

[23] Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – С.123–124.

[24] Бача Ю. Бути дубом! (Олекса) // Бача Ю. Вибрані твори. – Ужгород: Мистецька Лінія, 2006.– С.480–481.(Далі: ВТ 2006 і стор.).

гуманізму (замість християнської гуманності) чи часті атеїстичні думки. Анахронізмом виглядає типово марксистське окреслення церковних обрядів дідом-селянином як ″напівдурману″. Не зовсім переконливе в устах мадярського графа Будаї означення своєї батьківщини як ″тої панської Угорщини″. Трапляються й інші невідповідності.

Ще більша кількість формально контроверсійних та недопрацьованих моментів не дозволяє говорити про належний художній рівень драматичної поеми ″Князь Лаборець″ (1978). Хоча основний ідейний зміст цього глибоко патріотичного твору на історичну тематику вкрай важливий та актуальний.

Однак ціла низка прозових творів цього періоду засвідчує доволі високу ідейно-естетичну майстерність письменника. У них майже немає вираження націонал-комуністичних ідеологем, соцреалізм зведений до мінімуму, художнє полотно переважно цікаве, художня мова закорінена в діалектну та літературну системи, літературний світ не розпадається на самосуперечливі уламки, а значеннєві форманти так чи інакше доносять до читача важливі думки, передусім зі сфер націозахисту та етики. Тематично ці твори можна поділити на дві групи, хоча інколи такий поділ виглядає досить умовно, оскільки обидві теми супроводжують та підсилюють одна одну. Тут радше йдеться про змістові акценти й смислові пріоритети, ніж про чітке розмежування. Перша тема – утвердження й позитивна оцінка екзистенційної цінності українського сільського буття, неспотворених соціалістичним поступом українців-селян, глибоко вкорінених в українське народне буття (″Живе собі баба″ (1978), ″Паскуда, або Скандал діда Марусина″ (1984), ″А матері твоїй завиджу, або Черчача Студенка″). Друга тема пов'язана із критично-реалістичним зображенням спустошених соціалістичним ладом людей, колишніх українців-маргіналів, їх духовно убогого міщанського існування (″Перемога″ (1978–81), ″Сценарій″ (1982), ″Шкартація″ (1984–85)). Мабуть, не випадково письменник Левко Різник дав ще одне вдале окреслення доробку Ю.Бачі як ″прози моралі″.

Публіцистика в цей третій період є, зрозуміло, шухлядною і має виразний щоденниково-сповідальний характер. Йдеться передусім про два великі твори – ″Моє розуміння справи″ (1970–71)

та ″Листи самому собі″ (1973–97), – в яких автор намагався дати собі та адресатам (зокрема й партійним органам – ″″моїй″ комуністичній партії з метою допомогти″) пояснення своєї позиції, розмірковування над досвідом свого партійного життя. Тому не дивно, що ″Моє розуміння справи″ – ″розуміння важливих справ нашого суспільного життя″[25] – розпочинається епіграфами з Шевченка і Леніна. А ″Листи самому собі″, основний масив яких стосується 1973–1989 рр., у передмові 1997 року письменник характеризує як ″перш за все самодискусію, самополеміку, самокритику, самоаналіз, самозахист″, які рятували від ″перенапруження та від безпорадності″[26]. Основними проблемними блоками цих творів стають: намагання збагнути, чому автора, правовірного комуніста, викинули з лав партії та всього суспільного життя, а також типово націонал-комуністичний аналіз історичної та, передусім, поточної суспільно-політичної дійсності. Попри це обидва твори містять велику кількість історичної та біографічної інформації, що робить їх доволі цінним науковим джерелом.

Таким чином, у третій, постшістдесятницький, період, попри певні успіхи у художній творчості, світогляд Ю.Бачі залишається в межах націонал-комуністичної, ″ленінністичної″ парадигми, сформованої ще у другий період життя і творчості. Добрим зразком цього може бути вірш 1988 року (в час горбачовської ″перебудови″!) ″До ювілею Леніна″, в якому, серед інших, є й такі вшанувальні рядки:

Ззаземлили ми тебе, загнуздали,
Заслюнявили, цілуючи, мов іуди,
А по суті – не сприйняли ми тебе, не впізнали,
Без тебе блукаєм, мов приблуди.

Комуністичні ілюзії в автора остаточно розвіються аж у наступний, *четвертий*, період, який розпочався 1989 року і триває дотепер. Закінчення холодної війни 1989 року зумовлює революційні процеси – швидке звільнення від гегемонії Росії –

[25] Бача Ю. Моє розуміння справи. ВТ 2008. – С.89.
[26] Бача Ю. Листи самому собі // ВТ 2008 – С.137.

у всіх європейських країнах соцтабору. Прагнення суверенітету і демократії стають панівними. Однак демократизація в Чехословаччині мала і негативні тенденції: ″всякі більш-менш притаємничені намагання ліквідувати українську національну меншину в Чехословаччині стали відразу ясними″[27]. Не допоміг зупинити процес деукраїнізації та зубожіння краю і вступ Словаччини (з 1993-го – незалежної) до Євросоюзу. До 2004 року практично повністю було зліквідовано систему українського шкільництва у Східній Словаччині (українську вивчали лише як факультатив у 30 селах). Державою штучно стимулюється агресивне щодо українства карпаторусинство. Зовсім зникли молодіжні українські організації. Повністю словакізовано греко-католицьку Церкву, яка століттями відігравала націотворчу роль. Немає жодних державних органів і законодавчої бази, які б займалися проблемами української національної меншини. Крім того, послідовно не вирішуються основні соціальні та економічні питання Східної Словаччини, де ″найнижчі заробітки, найнижчі пенсії, найтяжче знайти роботу, найгірша система транспорту та медичної служби, найнижча можливість отримати фінанси з європейських фондів, найтяжче залучити в район інвесторів тощо″[28].

У цей час Ю.Бача, долаючи важку серцеву хворобу, повертається до активного суспільного і творчого життя. Проте повернення це було поступове, з великими труднощами і так до кінця не здійснене. Чого вартий лише випадок із професорством. 1990 року Ю. Бача повертається на попереднє місце роботи до Пряшівського університету. 1995 року він проходить інавгурацію на професора української літератури, але протягом п’яти років чомусь це звання так і не отримує. 2000 року Ю. Бача повторно проходить інавгурацію і 15 лютого 2001 року отримує звання професора, але вже 30 червня 2002 р. його відправляють на пенсію.

Важко було і з публікуванням праць, багато з яких так і не з’явилось у ″вільній пресі″, очевидно, через їх гостроту. Не вийшло й утворення Координаційної Ради організацій українців Словаччини. Більш успішною стала ситуація у науковій сфері. Ю.Бача стає активним учасником багатьох міжнародних наукових та культурних заходів в Україні, США, Німеччині. У цей період Ю.Бачі вдається, часто з великими труднощами і за власний кошт, видати майже весь свій доробок: перевидати культурологічну працю ″Чому, коли і як?″ (друге видання 1992, третє – 2008), збірку прозових творів ″А матері твоїй завиджу″ (Пряшів, 1991), роман ″Олекса″ (Київ, 1993), збірку публіцистики та прози ″Листи самому собі″ (Пряшів, 1997), наукову монографію ″З історії української літератури Закарпаття та Чехословаччини″ (Пряшів, 1998), збірку віршів ″На правах рукопису″ (Париж–Львів–Цвікау, 2002), збірку вибраних статей про Україну ″Добрий день, Україно!″ (Пряшів, 2002), ″Родовід Андрія Бачі з Кечковець″ (Пряшів, 2006), великий том художніх творів ″Вибрані твори″ (Ужгород, 2006), великий том публіцистичних та наукових праць ″Вибрані твори″ (Ужгород, 2008). Готує до друку й інші свої праці.

У цей час Ю.Бача стає передусім голосом протесту проти асиміляції українців у ЧСР та Словаччині, а також аналітиком культурно-політичних процесів, що відбуваються в українському світі (передусім в самій Україні). Саме ці дві теми стають ключовими в його публіцистичних та наукових роботах.

Однією з найбільших проблем буття словацьких українців стає утвердження карпаторусинства, цієї, за слушним окресленням Олекси Мишанича, ″п’ятої колони імперії″ – ″однієї із спроб реанімації давно віджилих ідей і течій, що культивувалися царською Росією для підкорення і духовного поневолення інших слов’янських народів″[29]. Ю. Бача у своїх працях про карпатських русинів-українців (″Чому, коли і як?″ (1968, 1992, 2008), ″Роздуми про народну культуру карпатських українців″ (1987, 1992), ″На границі двох світів, на границі життя і смерті″ (1997), ″Що являє собою ″Русинський словник″?″ (1998), ″Умови розвитку української літератури в Чехословаччині після 1945 року″ (1998), ″Функції художньої літератури бездержавних народів та національних меншин″ (1999), ″До питання ″мови″ Олександра Духновича″(2003),

[27] Бача Ю., Ковач А., Штець М. Чому, коли і як? – С.38.
[28] Там само. – С.40.
[29] Мишанич О. ″Карпаторусинство″, його джерела й еволюція у XX ст. – Дрогобич: Відродження, 1992. – С.48.

″Умови позитивного розвитку національних меншин у Словацькій Республіці″ (2003), ″Сучасний стан церковно-релігійного життя української національної меншини в Словаччині″ (2000, 2004), ″Стан і перспективи української мови в країнах проживання українського населення″ (2005), ″Псевдоісторія на бізнесовій основі″ (2002), ″Можливості необмежено обмежені, але…″ (2005), ″Українська інтелігенція Словаччини″ (2006–2007), ″Становище української національної меншини в Словаччині″ (2008) та ін.) розширює критичне поле, залучаючи до викриття антиукраїнської суті карпаторосів словацький контекст: ″Одночасно (після 1989 року. – *П.І.*) з-за кордону у Словаччину було принесено ідею, що українське населення сусідніх з Україною країн є не українцями, а русинами, та ще такими русинами, які ніби не мають нічого спільного з українцями. Це ″політичне русинство″ дістало всебічну підтримку офіційної Словаччини, оскільки воно виконувало замість неї найбруднішу антиукраїнську роботу, яку було б незручно виконувати ″братній″, ″слов'янській″ та ″демократичній″ Словаччині. На догоду отаким сепаратистським антиукраїнським силам та намаганням Словацька Республіка офіційно поділила українську національну меншину на дві: українську та русинську″[30].

Проте в сучасному занепаді національно-культурного життя карпатських українців, на думку Ю.Бачі, винна не лише Словаччина, яка сумнівним способом денаціоналізації пробує убезпечитись від ефемерної можливості політичного сепаратизму на етнічних українських землях. Автор покладає також частину вини й на українську сторону. З одного боку, йдеться про саму меншину, зокрема її духовний провід – інтелігенцію. Цю інтелігенцію складають люди, виховані в соціалістичну добу на ″неприродному ″радянському″ патріотизмі″. Частина з них – партійна верхівка – взагалі ставали ″інтелігентами″ не з внутрішньої потреби, а заради кар'єри чи моди. Зрозуміло, слушно підсумовує вчений, прогнозований (через відсутність повноцінної національної освіти) брак і ″місцевого патріотизму″, і ″загальноукраїнського націоналізму″ зумовив занепад української інтелігенції у Словаччині,

[30] Бача Ю., Ковач А., Штець М. Чому, коли і як? – С.38–39.

залишились лише окремі інтелігенти[31]. А цього явно замало, щоб ефективно протистояти антиукраїнській політиці влади.

З іншого боку, велика частка вини лягає й на незалежну Україну. Сильна державна підтримка, культивування ідеї духовної соборності усіх позаматерикових українців, активні дипломатичні заходи тощо, очевидно, могли б суттєво вплинути на словацьку політику стосовно русинів-українців. Однак за вісімнадцять років незалежності цього, на жаль, не сталося. Тому вкрай актуальним залишається спостереження Ю.Бачі: ″…Україна повинна виробити державницьку політику свого ставлення до українців поза її межами″[32].

Закономірно, що велику увагу звертає Ю. Бача саме на загальноукраїнські питання у публіцистичних та наукових працях: цикл репортажів ″Мої українські літа″ (″Борітеся – поборете!″ (1990, 1991), ″Старт з руїн космодрому″ (1993), ″Рівняння з усіма невідомими″ (1995, 1996), ″На пагорбі слави чи смутку?″ (1998)), ″Передумови входження української літератури в європейський та світовий літературний контекст″ (2005), ″Довкола газу – найбільше диму″ (2009) та ін. Звичайно, в авторській оцінці політико-культурної дійсності перебудовної, а згодом незалежної України чимало суб'єктивного і релятивного, далекого від принципів національно-екзистенціального, буттєво-історичного мислення. Однак помітним є значне прирощення патріотичної та державницької свідомості, що дозволило Ю.Бачі зробити свою критику й полеміку осмисленішими, глибшими, аргументованішими, порівняно із попередніми націонал-комуністичними періодами. Саме це спостерігаємо, коли автор наполягає на потребі критичної оцінки і простих українців, і дисидентів; коли критикує наявне у початковий період незалежності захоплення не глибинними, а формальними змінами; коли картає демократичних лідерів (Чорновола, Лук'яненка, Драча, Павличка та ін.) за розпорошеність; коли застерігає і від російського імперіалізму, і від тиску з боку західних ″демократичних″ країн; коли вказує, що пострадянською Україною реально керують Росія і мафія;

[31] Бача Ю. Українська інтелігенція Словаччини // ВТ 2008. – С.481–482.

[32] Бача Ю. Стан та перспективи української мови в країнах проживання українського населення (На матеріалі української НМ у Словаччині) // ВТ 2008. – С.318.

коли піддає нищівній, але справедливій, критиці в кінці 90-х ″патріотів″ та ″дисидентів″, що виявилися ″звичайними хохламималоросами″; коли помічає ганебність невирішення основного – українського – питання в начебто українській державі та ін.

І найголовніше: Ю.Бача помічає й наполягає ще 1995 року на тому факті, що суверенітет та незалежність України проголошені, але ще не втілені у життя, реально не здобуті. А тому архіважливим стає питання розбудови України як самостійної держави, (без підкреслення: як національної держави Т.Шевченка, І.Франка, М.Міхновського, Д.Донцова чи С.Бандери), а – у дещо самосуперечливому формулюванні – як ″самостійної і незалежної демократичної України як держави українського народу та всіх її громадян″[33]. На жаль, така позиція була та й залишається панівною у середовищі українських націонал-демократів чи, точніше, лібералів, що деструктивно вплинуло на формулювання стратегій розбудови саме української України. Наприклад, 1992 року її озвучував І.Дзюба. Застерігаючи проти будь-якої ″державної″ ідеології, а особливо проти ″ідеології націоналізму″, цей авторитетний автор уводить малопереконливе поняття ″національної ідеї, безмежно ширшої за націоналізм″, обґрунтовуючи свою позицію таким чином: ″…національна визначеність України може бути забезпечена поєднанням етно-історичних цінностей з громадянськими, моральними, гуманістичним цінностями вселюдськими″[34]. На превеликий жаль, лише тепер більшість інтелігентів та державних мужів усвідомлює деструктивність такої начебто ″демократичної″, а в суті своїй еклектичної, політико-міфічної, докринерсько-ліберальної позиції, яка увійшла у політичну практику пострадянської України і з усе очевиднішою послідовністю перетворює її на мультикультурну, антиукраїнську, кримінальну неоколонію Росії та Заходу.

Більш національно цілісніщу й менш ліберально-демократичну позицію бачимо в тих наукових роботах Ю. Бачі, де він осмислює

[33] Бача Ю. Передумови входження української літератури в європейський та світовий літературний контекст // ВТ 2008. – С. 314.

[34] Дзюба І. Виступ на І Всесвітньому форумі українців // Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Вид. дім. ″Києво-Могилянська академія″, 2005. – С. 256–257.

культуру, зокрема націотворчу художню функцію мистецтва слова, критикуючи продукування ″низькопробної еротичної чи іншої модної творчості″ в дусі антиестетичних віянь неоавангардизму, космополітичних течій модернізму чи неоліберального постмодернізму. При цьому, на відміну від політичних праць, осмислює не в дусі еклектичного поєднання національної та лібералістичної ідей, а в дусі органічного для будь-якої культури національного імперативу, пропонуючи творити справді вільно – ″за власними внутрішніми потребами розвитку української літератури та і всього духовного життя українського народу″ (а не ″народу України″): ″У цьому плані занадто важливим видається мені зберегти, шанувати та розвивати українську художню літературу як високомистецьку духовну вартість і здобуток українського народу та не переводити її на принципи ринкової економіки і не робити з неї – перебільшено скажу – різновид якоїсь духовної порнографії чи навіть проституції″[35].

Таким чином, цей четвертий період на світоглядному рівні можна охарактеризувати (за домінантними ідеями) як *націонал-демократичний* (чи *українофільський*).

Юрій Бача наближається до пори золотої осені у своєму житті. Він чесно і послідовно пройшов складну світоглядну еволюцію, через долання численних ідеологічних пасток: від імперкомунізму – через націонал-комунізм – до націонал-демократизму. Але пройшов його, мабуть, значною мірою тому, що чітко усвідомлював: його особисте буття тісно пов’язане із буттям його народу, передусім із буттям русинів-українців Закарпаття. А це буття ще й досі перебуває, використовуючи назву однієї із статей Ю.Бачі, ″на границі двох світів, на границі життя і смерті″. Хочеться вірити, що ідейна еволюція відомого публіциста, вченого, письменника дійде свого повного завершення. Що його часто імпульсивний і не завжди послідовний націоцентризм зрештою оформиться у цілісну, несуперечливу систему, бо скеровує його основна турбота в житті кожного інтелігента: ″Бо ніхто й ніколи не зняв з нас обов’язку жити болями та проблемами власного населення й відповідальності за стан життя власного народу″.

[35] Бача Ю. Передумови входження української літератури в європейський та світовий літературний контекст // ВТ 2008. – С. 310.

Олександр Гаврош

Юрко Бача:
"ДО ЛІТЕРАТУРИ СТАВЛЮСЯ ЯК ДО ЧОГОСЬ СВЯТОГО"

Ім'я Юрка Бачі належить до тих кількох, за якими Україна знає про українську Словаччину. Професор Пряшівського університету, літературознавець, письменник, публіцист. У минулому – словацький політв'язень. За перевезення через кордон праці Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" був засуджений до чотирьох років ув'язнення.

Кажуть, що критик – це насамперед темперамент. У Бачі темпераменту вистачить для кількох критиків. Його дух постійного неспокою і внутрішнього незадоволення вже став легендарним. 13 травня професорові виповнилося 70 років. Хто б міг подумати?

Пропонуємо ексклюзивне інтерв'ю з Юрієм Бачею.

■ *Пане Юрію, що це за феномен – українська література Словаччини?*

Українська література в Чехословаччині формувалася дуже довго. І дуже довго була додатком до суспільно-політичної чи культурної діяльності. Для прикладу можемо взяти період Духновича чи пізніші часи.

На мою думку, аж до 1948 року можемо говорити не про повноцінну літературу, а лише про окремі твори. Адже не були заступлені не тільки основні види і жанри, але й не існувало ні літературної критики, ні літературної преси. Так що ніхто не задумувався, що воно, власне, таке.

Після 1948 року ця література зробила великий крок вперед. По-перше, заповнила бодай основні роди, види, жанри. По-друге, вона отримала власну організаційну структуру. Спочатку це був гурток українських письменників. З 1952 року – українська філія Спілки словацьких письменників, а від 1990-го – утворилася навіть Спілка українських письменників Словаччини. Маємо, на щастя, і свою літературну пресу. З 1953 року виходить журнал "Дукля", без якого неможливо уявити наш літературний процес.

■ *Які риси єднають українську літературу Словаччини із загальноукраїнською?*

Народність і демократичність є визначальними рисами української літератури ще від часів Мономаха. В центрі її намагань завжди була Людина, її добро, свобода. Особливо яскраво це виражено в Шевченка. Порівняйте його захист жінки з російським "Домостроєм": "Любя свою жену, учащай ей раны". Або зі словацьким прислів'ям: "Лем бита жона – добра". Нічого подібного в українській літературі – ні давній, ні сучасній – немає.

Для українських письменників характерні мелодійність, ліричність мови, оспівування природи, замилування нею, акцент на духовних вартостях людини. Велика увага до соціальних питань життя народу. Все це властиве українській літературі Словаччини.

■ *Як би Ви охарактеризували її рівень?*

Наперекір тому, що українська література Словаччини зросла кількісно і якісно (маємо навіть написану і поставлену оперу), все-таки таких здобутків, які б можна поставити на рівень найкращих досягнень загальноукраїнської літератури, небагато. На думку спадає творчість Єви Бісс, Степана Гостиняка, до певної міри Йосипа Збіглея чи кращих прозаїків середнього покоління, окремі твори Федора Лазорика, Івана Мацинського та інших.

Особливу увагу хочу звернути на нашу публіцистику та літературну критику, яка відіграла певну роль в загальноукраїнському процесі, і не тому, що її творці були мудрішими чи кращими, просто умови в Чехословаччині були не такими дикими. Коли в Україні після хрущовської відлиги настали політичні морози, в нас процес демократизації не тільки розвивався, а й поглиблювався, аж до відомої "празької весни" 1968 року.

Вільніші умови та наявність здібних людей (Орест Зілинський, Микола Неврлий, Іван Мацинський тощо) спричинилися до того, що вже від початку 60-х років українські письменники Чехословаччини взяли на себе значну частину обов'язків загальноукраїнського літературного процесу.

Тут друкувалися заборонені та гострі твори Івана Дзюби, Романа Іваничука, Панаса Заливахи, невдоволеної молоді. Відзначалися ювілеї Михайла Грушевського та Пантелеймона Куліша, яких в Україні навіть не згадували. Пряшівці виступили на захист ″Собору″ Олеся Гончара. У Словаччині виходили твори заборонених Олександра Олеся, Володимира Винниченка, Богдана-Ігоря Антонича, Дмитра Фальківського тощо. На сторінках преси порушувалися важливі питання національно-культурного життя.

Ці книжки та часописи у великій кількості надсилалися в Україну і викликали великий розголос. За розповідями очевидців, черги в київських бібліотеках на журнал ″Дукля″ сягали до 80(!) читачів. Адже там писалося те, що в Совєтському Союзі прочитати було неможливо. Пізніше влада це зауважила і перестала видавати їх на руки.

■ *Чому українська література Словаччини майже невідома українському читачеві?*

Тому що часто наші оцінки не збігалися із загальноприйнятими в СРСР. Можу навіть навести приклад з власного досвіду. Коли львівський ″Жовтень″ надрукував першу мою статтю про українську літературу Чехословаччини, тут же з'явився критичний відгук в ″Советском Закарпатье″ під назвою ″Странная позиция журнала ″Жовтень″. Бо, бачте, я насмілився подати інакшу оцінку Андрія Карабелеша, афери довкола ″Дневника″ Митрака.

Совєтський Союз завжди вважав себе самодостатнім. Він вірив тільки собі. Зарубіжному українству, над яким не мав безпосереднього впливу, СРСР ніколи недовіряв. Навіть у соціалістичних країнах вважав їх ″націоналістами″. Якщо люди в Україні голодували, а комуністи не купували для них хліба, то тим паче вони не вважали за потрібне постачати їм духовного пожитку.

Не останню роль відігравала і політика Чехословаччини до своїх національних меншин. Влада не була зацікавлена у вивозі наших книжок та преси до України.

■ *Як виглядає українська література Словаччини у загальнословацькому контексті?*

Вживаються два подібні, але не тотожні поняття: словацька література і література Словаччини. Словаки полюбляють перший термін, представники ж національних меншин надають перевагу другому. Навіть більше: тутешня преса користується поняттям ″словацька література″ навіть коли йдеться про літературу угорців чи українців. Ще виразніше таке ігнорування проявляється у термінах ″словацька ікона″ чи ″словацькі дерев'яні церкви″. Адже тут маються на увазі саме українські культурні пам'ятки.

Українська література Словаччини поки що має небагато творів, з якими словацька література змушена була б рахуватися. Словацькі критики та перекладачі часто констатують, що той чи інший наш автор або бодай його кращі твори досягають рівня словацької літератури. На їхню думку, це повинно означати великий успіх. Таких, що переросли словацьку літературу, критика не бачить.

Я ж згоден із поглядом чеських перекладачів, що, скажімо, Степан Гостиняк своєю художньою критикою попереднього режиму сягнув такої гостроти, якої не бачимо у словацькій чи чеській поезії. Кіносценарій українського письменника Михайла Шмайди в загальнословацькому конкурсі зайняв таке саме друге місце, як і робота голови Спілки словацьких письменників Яна Соловіча. (Перше місце не присуджувалося). Роман того ж Михайла Шмайди ″Тріщать криги″ було перекладено словацькою мовою, а в рецензіях його часто порівнювали не тільки з кращими словацькими творами, а навіть із ″Піднятою цілиною″ Михайла Шолохова.

На жаль, у цілому Словаччина до сьогодні не розуміє здобутків своїх національних меншин. Тому дбає не про збереження цих надбань, а радше сприяє їхньому занепаду.

■ *Колись Закарпаття з Пряшівщинею становило одне ціле. Але в XX столітті їхні шляхи поступово розійшлися. Які вбачаєте паралелі й розбіжності в літературі колись одного історичного регіону?*

Попри щорічні зустрічі на кордоні, обмін різними делегаціями та постійні свята радянсько-чехословацької дружби українці ЧССР мали насправді мізер інформації про літературний процес на Закарпатті. Закарпатці ще менше знали про українське жит-

тя Пряшівщини. Перші українські рецензії на ″Дуклю″ Зиновії Франко (1954) та Олекси Гуреєва (1955) були переповнені здивуванням, що в Чехословаччині ще є українці.

Література Закарпаття значно швидше та радикальніше переходила на радянські зразки, тоді як у нас до початку 50-х переважало старе ″буржуазне″ розуміння літератури. З іншого боку, такі твори, як ″Чайки летять на Схід″ та ″Терен цвіте″ Івана Чендея, ″Верховино, світку ти наш″ Матвія Тевельова, були відомі й дуже популярні серед наших читачів.

Причиною слабкого взаємопроникнення, на мою думку, було те, що українські письменники ЧССР якщо вже й мали на когось орієнтуватися, то охочіше брали за приклад Шевченка, Франка чи Стефаника, згодом — Тичину, Сосюру, Павличка чи шістдесятників, їх краще знали, бо загальноукраїнські видання регулярніше доходили до Пряшева. Закарпаття було настільки від нас ізольоване (хоча століттями становило нерозривне ціле), що легше було контактувати з київськими і львівськими літераторами, ніж з ужгородськими. Тому ″Жменяки″ Михайла Томчанія виявилися у нас менш відомими, хоча за тематикою були нам дуже близькі.

Не сприяло взаємовпливам і різне, а то й протилежне ставлення до одних і тих самих літературних фактів. Зокрема, до творчості закарпатських будителів чи ″Березневого снігу″ Івана Чендея.

■ *Хто з українських письменників Словаччини зумів пробитися в загальноукраїнський контекст?*

Спочатку про нас нічого не знали. Після перших рецензій починається період захоплення самим фактом існування такої літератури. Наші автори, коли ми пробували бути до них критичними, часто козиряли радянськими позитивними відгуками. Першим, хто без знижок, об'єктивно і справедливо оцінив пряшівців, був Олег Микитенко (″Результати перших спроб″). Поступово наш рівень настільки зріс, що вже можна було українській критиці без послаблення оцінювати не тільки актуальність тематики, а й художній рівень. Простежити зростання інтересу до нас можна й за книжками, які видавалися в Україні.

Першу з них – ″Ластівку з Пряшівщини″ благословив 1960 року сам Максим Рильський. Це був збірник творів різних авторів. Першою окремою книжкою вийшло ″Вибране″ Юрка Боролича, який був тісно пов'язаний із Закарпаттям. Далі була велика перерва.

І лише наприкінці 80-х знову вийшов спільний збірник ″Карпатська замана″ з передмовою Дмитра Павличка. Однак упорядниками були пряшівці, так що не можемо говорити про вибір за київськими мірками і смаками. Другим автором, якому в Україні видали окрему книжку, став Василь Дацей (1990). Післямову до його повісті ″Сонячний верх″ написав Олекса Мишанич. І це все.

■ *Тобто більш ніж за півстоліття вийшло лише чотири книжки?! Тепер зрозуміло, чому пряшівці майже невідомі в Україні.*

1968 року Іван Чендей написав листа до президії Спілки письменників України із закликом звернути увагу на Пряшівщину. Але до нього не прислухалися.

■ *Як виглядає українська література порівняно зі словацькою?*

На моє переконання, українська література – людяніша, якщо можна так сказати. Вона соціально націленіша на зображення простої людини, її мікросвіту, багатша за широтою охоплення проблем. Українські письменники більше працюють над словом. Тому наша поезія милозвучніша,

Українська література консервативніша у традиціях. У Словаччині переважає білий вірш. Всі хочуть бути супермодерними. Я був учасником захисту наукової роботи про те, як математичними методами оцінювати вартість поезії. Вже за чаркою, після схвальних оцінок, ті самі науковці просили автора пояснити сенс такого дослідження.

■ *Багато хто закидає вам надмірну критичність, прискіпливість, в'їдливість...*

Я про це знаю. Не буду виправдовуватися, лише поясню. Це йде від високої вимогливості перш за все до себе. А по-друге, від великої поваги до літератури як до чогось майже святого. Українське письменство за свою історію не раз довело, що спроможне творити шедеври. Тому я не хочу, аби ми у XXI столітті знижували вимоги і кожен заримований рядок вважали поезією. Загальний рівень освіти сьогодні такий, що це під силу будь-якому випускникові школи.

Ця вимогливість випливає з поваги до читача. Як уважно ми пишемо листа до мами! А що тоді казати про текст, який іде до тисяч незнайомих людей?!

Газ. "Срібна Земля-Фест"
16 травня 2002 року, № 23

Олександр Гаврош

ЯК СТАТИ КЛАСИКОМ?
Три ювілеї української класики

За незбагненним розкладом зірок два найбільші закарпатські письменники сучасності Іван Чендей та Петро Скунць народилися в один день – 20 травня. Щоправда, з різницею у двадцять років. І треба ж такому статися, що якраз посередині між ними, але 13 травня, народився пряшівський літературознавець і критик Юрій Бача. Всі троє пов'язані між собою не тільки особисто, але й духовно.

Отож, Іванові Чендею – 80, Юрію Бачі – 70, Петру Скунцю – 60. І в літературі, виявляється, є своя математика. Хоча різниця у віці відчутна, всі троє належать до одного літературного покоління, яке нині називають шістдесятниками.

Долі їхні, на диво, подібні. Народилися в багатодітних селянських родинах у високих горах. Юрій Бача згадує, що коли якось батько приніс додому булку, то її розділили на рівні кавалки. І кожен свій шматок їв із хлібом, аби надовше вистачило. Таке ж нелегке дитинство було і в Чендея та Скунця.

Усі народилися до встановлення нових, совєтських, порядків. Тож відчули ще і старі, буржуазні, часи. Скунць знав про них найменше, але багато чув від оточення, для якого це минуле було зовсім недавнім. Усі троє гаряче привітали нову владу. Вступали у радянський "храм" з великою вірою в загальнолюдські ідеали братерства, справедливості, рівності. Це й не дивно, зважаючи на їхнє соціальне походження.

Дуже швидко досягають власних висот. Досить сказати, що Юрко Бача був наймолодшим доцентом у Чехословаччині, а Петра Скунця прийняли у Спілку письменників України ще студентом, їхні кар'єри успішно розвиваються. Вони часто друкуються, помітні в громадсько-культурному житті. Всі троє приходять до свідомого українства, що за тих часів межувало з опозиційністю.

Спілкуються в колі людей, які згодом стали обличчям нової української культури і водночас відкритими опозиціонерами режиму. Іван Дзюба, Сергій Параджанов, В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Олесь Бердник, Ліна Костенко та десятки інших. Коло, яке згодом українські історики назовуть "шістдесятниками". Але за хрущовською відлигою прийшли політичні морози.

Найнепоступливіших кинуто за ґрати. Іншим надовго затулили рота. Оскільки Закарпаття – на далекій периферії і тут були тільки відголоски шістдесятництва, то й каральні руки сюди не відразу сягають. 1968 року Іван Чендей видає книжку "Березневий сніг". Прочитавши рукопис, дружина попередила: "Будуть бити". "Най б'ють, але най і друкують", – відповів він.

За негативне змалювання партійних функціонерів наступного року письменника виключать з комуністичної партії. За совєтського режиму гіршим могло бути вже тільки ув'язнення. Майже на десять років для людини, яка жила з літературної праці, були зачинені двері всіх видавництв.

У 1966 році Юрій Бача бере від Івана Чендея заборонений рукопис Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" і перевозить до Словаччини. Звідтам він потрапив на Захід і вийшов друком. У 1973 році Юрія Бачу судять разом з трьома його студентами за участь в антисовєтській групі, в якій він буцімто був і головою. Літературознавець рік відсидів у в'язниці, був виключений з партії і аж до самого краху соціалістичного ладу у 1989 році не міг під своїм прізвищем надрукувати навіть замітки в газеті.

Того ж 1972 року щойно видану книжку Петра Скунця "Розп'яття" було визнано ідеологічно шкідливою і весь тираж знищено. На дозвіл видати наступну книжку довелося чекати довгих сім років.

Усі троє з великим піднесенням зустріли нові часи й долучилися власною участю до повалення комуністичної системи.

Петро Скунць навіть стає першим головою Закарпатської крайової організації Народного руху України. Публіцистичне слово Чендея, Скунця, Бачі – вагома ознака часу.

Нарешті приходить і визнання. 1994 року Державну премію імені Т.Г.Шевченка отримує Іван Чендей за ті твори, за які колись був виключений з партії. Через три роки за збірку: ″Спитай себе″ Шевченківським лауреатам стає Петро Скунць. 2001 року Юрій Бача приймає професорські регалії з рук президента Словаччини.

Але є ще одна риса, яка об'єднує цих літераторів. Це слабка увага до них місцевої влади і відсутність будь-якої пропаганди їх здобутків у всеукраїнському масштабі. Іванові Чендеєві тут пощастило. Його найбільше його поціновувачами були авторитетні київські критики (зокрема, Микола Жулинський), які час від часу нагадують про нього. Окрему статтю про нього введено у двотомний підручник ″Історія української літератури ХХ століття″. Петро Скунць до такої честі поки ще не доробився.

Найгірше з Юрієм Бачею. Його навіть забули прописати в ″Українській літературній енциклопедії″ у пяти(!) томах. Але цю ситуацію можна зрозуміти з огляду на нелегке становище українців Словаччини. Вдома вона є національною меншиною, а в Україні, дай боже, своїх українців захистити. Тому й нема кому пропагувати пряшівців.

Зацікавлення закарпатських можновладців у наших літературних здобутках вкрай низьке. Попри спеціальний указ Президента про видання творів Шевченківських лауреатів, Петро Скунць дочекався свого вибраного лише торік, а Іван Чендей – аж на вісімдесятиріччя. Та й то тільки першого тому.

А проте рівень поезії Петра Скунця чи прози Івана Чендея нічим не гірший за київський. Будь-яка область пишалася б такими літераторами. Ми ж навіть не можемо гідно видати їхні книжки. Про пропаганду за межами краю навіть не йдеться. Адже популяризувати письменника без книжки – все одно що переказувати музику словами. Тому й змушений Петро Скунць гірко визнавати, що в Києві мав би зовсім іншу творчу долю, ніж на рідному Закарпатті.

Ну не читає наша влада книжок! Якби читала, то поважала б письменників. Та й чи до вічних цінностей, коли тут такий ґешефт на мінеральній воді чи деревині? А проте наші часи будуть згадувати не за іменами столоначальників, а за постатями Чендея чи Скунця. Але щоб це зрозуміти, треба хоча б розгорнути їхні книжки.

Петро Скунць, Юрій Бача, Іван Чендей. Ціле покоління у літературі. Окрема сторінка нашого суспільного буття. Поет, критик, прозаїк. Шістдесят, сімдесят, вісімдесят. Зустрінемося через десять років?

Газ. "Старий Замок"
23 травня 2002 року

JURAJ BAČA (YURI BACHA) – just a few words about him ….

Juraj Bača was born on May 13th, 1932 in the Kečkovce village, near the Svidník town in the eastern Slovakia.

Juraj was one of the 10 children born in the peasant Bača's family. He attended primary school in Kečkovce and Svidník; in 1951 he finished his secondary study at Economic school in Prešov. In 1952–54 he went through his university studies – partly at Bratislava University, partly in Prešov.

In 1954 he started to work as a teacher at the Departament of Russian Language and Literature at Pedagogical College in Prešov. In the same year he started his external PhD. study at Bratislava University but later he continued his study in Ukraine, at the Department of Ukrainian Literature, Taras Shevchenko National University of Kyiv where he received his PhD. degree on May 13th, 1960.

Then, Juraj Bača, PhD. worked as a teacher, from 1964 as professor's assistant, at Department of Ukrainian Language and Literature, Faculty of Arts in Prešov, P. J. Šafárik University of Košice.

His career of specialist in Ukrainian study started in the moment when he begun his PhD. study, despite the fact that he didn't speak Ukrainian well and he was not familiar with the Ukrainian literature, culture and history at that time.

In March 1958 he went to study to Lvov for 2 months. There, among the Lvov's Ukrainian he became the Ukrainian himself. (He likes to say: *"I became a specialist in Ukrainian study in Kyiv, but I became a real Ukrainian in Lviv"*).

In the 1960-ties, Juraj Bača was one of the most active Ukrainian publicists in Czechoslovakia. His works, full of critical questions and the real argumentation were not welcomed by the government.

The works of Juraj Bača were often discussed by political leaders in Prague, Moscow and Kiev, even in the common session of Politburo

of Central Committee of the Communistic Party of the Soviet Union and Presidium of the Central Committee of the Communistic Party of Czechoslovakia in Čierna nad Tisou. That was the reason why after Soviet military invasion into Czechoslovakia (1968) he was not only expelled from the Communistic Party of Czechoslovakia but he also lost his job at University.

In 1973 he was condemned to 4 years imprisonment because of the spreading the work by Ivan Dzjuba – "*Internationalism or rusification?"* Juraj Bača was supposed to bring this work from Ukraine into Czechoslovakia and then further to west Europe, where the mentioned work was published and translated into several languages.

Juraj Bača was expelled from the public life for next 20 years. At that time (1973-1993) he started to write *Letters to myself* (published later) and the novel *Olexa (To Be Strong Like an Oak)*.

Up to 1990 he worked as a day laborer, driver, stock-keeper and so on.

In May 1990, Juraj Bača, PhD. started to work as professor's assistant again. Despite the fact that in 1995 he successfully went through the process of inauguration at University of Constantine the Philosopher in Nitra (Slovakia) he did not receive the degree of professor. So in 2000 he had to pass through the whole process again but at University in Prešov (Slovakia). This time he was successful and in 2001-2002 he worked as professor at University in Prešov.

Some works of Juraj Bača:

Monograph:

"Літературний рух на Закарпатті середини XIX століття" (Пряшів, 1961, 272 с.). Literary life in Transcarpathia...

"З історії української літератури Закарпаття та Чехословаччини" (Пряшів, 1998, 277 с.). From the history of Ukrainian literature in Transcarpathia and Czechoslovakia.

Short stories:

"А матері Твоїй завиджу" (Пряшів, 1991, 25 4с.). I envy your mother.

Novel:

"Олекса, роман в новелах" (Київ, ІНТЕЛ 1993, 145 с.). Olexa (To Be Strong Like an Oak).

Essays:

"Листи самому собі" (Пряшів, 1997, 326 с.). Letters to Myself

Poetry:

"На правах рукопису" (Париж–Львів–Цвікау 2002, 106 с.). On the Right of Manuscript.

Book of selected articles:

"Добрий день, Україно!" (Пряшів, 2002, 98 с.). Good Day, Ukraine!

Most of the books of Juraj Bača were published from his private financial sources.

He lives and works in Prešov, Slovakia.

(Materials and facts were taken from the book *Українська журналістика в іменах (The Ukrainian Journalism in Names)* by V. Gábor, 1998, pp. 8–9).

In the last years Juraj Bača has increased number of his books:

"Юрій Бача. Вибрані твори" The Selected Works. Artistic Line (fiction). Uzhhorod 2006, 555 p. ISBN 966-8764-21-8-

"Юрій Бача. Вибрані твори" The Selected Works. Artistic Line (literary science and publicist works). Uzhhorod, 2008, 592 p. ISBN 966-8764-56-0.

The third and the last book of trilogy has been prepared for publishing. It consist of the most interesting and the most private pieces of author.

The sponsor would be welcomed. He would enter into the history surely.

ПРИМІТКИ

Знайдений зошит – вперше надруковано в ж. ″Дукля″, 1963, ч.2.

Убивця з чистою душею – вперше надруковано в ж. ″Дукля″, 1963, ч.4.

Така наша доля – вперше надруковано під назвою ″Як я вибирав собі долю″ в ж. ″Дружно вперед″, 1993, ч.3.

Є таке слово ТРЕБА – виступ в Українській редакції Чехословацького радіо, Пряшів, літо 1968 року.

Руська рота – ораторія – друкується вперше.

Звернення до Ради Європи – від з'їзду СРУ СР. Написано за власною ініціативою. З'їзд не ухвалював і не посилав цього тексту до РЄ. Друкується вперше.

Умови позитивного розвитку НМ в СР – доповідь на Міжнародній науковій конференції, яку організував Чемадок в Кошицях 2003 року.

Prečo Ukrajinci nereaguju? – статтю написано для словацької преси, яку не згодилася опублікувати жодна словацька газета.

Slovo ukrajinskej inteligencie slovenskej inteligencii – статтю з 1995 року не опублікувала жодна словацька газета. Кілька газет опублікувало інформацію про неї та кілька рядків з неї.

Slovanstvo včera, dnes a zajtra – виступ на науковій конференції, організованій Університетом Костянтина Філософа в Нітрі.

Akcia Nitra – хто й чому не дозволяв мені стати професором? – друкується вперше.

Не спроневірявся і не спроневіряюся – вперше надруковано в ж. ″Дружно вперед″, 1966 р., ч. 5.

Докір всякій нікчемності – друкується вперше.

Перша спроба створити МАУ – друкується вперше.

Будительство як концепція – вперше надруковано в ж. ″Дукля″, 1991, ч. 5–6.

Безконцепційність стала нашою концепцією – вперше надруковано в ж. ″Дукля″, 1992, с. 40–43 як причинок до наших стосунків з Іваном Мацинським.

Доба жорстока, як вовчиця – вперше надруковано в ж. ″Дукля″, 1996, ч. 6.

Якою була і є дорога Степана Гостиняка в літературу? – вперше надруковано в ж. ″Дукля″, 1997, ч.1, с. 25–28.

Маріє Дем'янівно, не забуду Вас ніколи – вперше надруковано у книзі М. Вальо про М. Д. Деркач, Львів...

Дмитро Павличко в моєму житті – вперше надруковано в ж. ″Дукля″, 2009, ч.6.

Іван Чендей у моєму житті – вперше надруковано в ж. ″Дукля″, 2006, ч.1.

Листи до Євгена Концевича – друкуються вперше.

Лист до Дмитра Стуса про Василя Стуса – друкується вперше.

Федір Іванчо – чому він не міг бути ковалем власної долі? – вперше надруковано в ж. ″Дукля″, 2005.

Поміж великими планами і обмеженими можливостями – вперше надруковано в ж. ″Дружно вперед″, травень 1992.

Я прожив своє життя в боротьбі за поліпшення долі свого роду і народу – вперше надруковано в газ. ″Нове життя″, 2009.

То не я відкрив Америку – репортаж написано 1969 року. Друкується – скорочено – вперше.

Як я доносив навіть сам на себе – друкується вперше.

Автомонографія. Резюме. – друкується вперше.

Юрій Бача – коли, й де був і, що там робив – друкується вперше.

ФОТОАРХІВ

Родина Андрія Бачі – без нього.
с. Кечківці, 1957 р.

З дружиною
у Криму, *1977 р.*

У мами на подвір'ї, с. Кечківці. *90-ті роки*.

Перша зустріч чехословацьких українців із західними українцями:
Михайло Мольнар (*Братислава*), Симеон Сакач (*Югославія)*,
Дюра Папгаргай (*Югославія*), Зузана Ганудель (*Пряшів)*,
Орест Зілинський (*Прага*), Микола Мушинка, (*Пряшів*),
Ігор Мисько (*Німеччина*), Микола Каган (*Югославія*),
Іван Ванат (*Пряшів*), Микола Неврлий (*Братислава*),
Левко Довгович (*Пряшів*), Василь Дацей (*Пряшів*),
Оксана Вайда (*Кошиці*), Юрій Бача (*Пряшів*),
Андрій Куримсьлий (*Прага*), Мілан Регула (*Прага*),
Михайло Роман (*Пряшів*), Микола Штець (*Пряшів*),
Юрій Железник (*Пряшів*), Марко Царинник (*Канада*),
Янко Олеар (*Югославія*), Юрій Костюк (*Пряшів*),
Микола Гиряк (*Пряшів*), Святослав Нірода (*Пряшів*),
Федір Ковач (*Пряшів*), Іван Бача (*Кошиці*),
Василь Вархола (*Пряшів*), Ганна Коцур (*Пряшів*),
Йосиф Корба (*Пряшів*), Михайло Калиняк (*Братислава*),
Павло Мурашко (*Пряшів*), Роман Гасюк (*Канада*),
Віктор Коваль (*Пряшів*), Властіміл Гостічка (*Прага*),
Андрій Пестременко (*Пряшів*). *Пряшів, 1968 рік*.

Бабин хліб з маслом
та ще з маминої руки
– найсмачніший.
с. Кечківці, 1970 р.

З майбутнім митрополитом Мстиславом вдома в Івана Фізера.
Літо, 1969 р., Нью-Джерсі, США.

Мої найкращі твори: Альоша та Саша. *Пряшів, 2000 р.*

Інавгурація Юрія Бачі на звання професора. Пряшів, 6 жовтня 2000 року. Зліва професори: Микола Неврлий, Франтішек Штраус, Андрій Червеняк, Станіслав Ракус та інавгурант Юрій Бача. *Пряшів, 1990 р.*

Частина Бачового роду, *с. Кечківці, 2003 р.*

Молода парость Бачів, *с. Кечківці, 2004 р.*

ЗМІСТ

На те моє нещасне місце – хто стане?! 5

Переднє слово. *Юрій Бача* 7

Слово про вибрані твори. *Юрій Бача* 9

З АРХІВУ

Знайдений зошит 11
Убивця з чистою душею 20
Така наша доля..! *Драматизація оповідання* 39
Є таке слово – ″треба″! *Радіомонтаж про Юрія Бачу* 45
Руська рота. *Сценарій ораторії* 52

СЛОВО ДО СЛОВАЧЧИНИ

Vážený súdruh Švestka! 64
Slovo Ukrajinskej inteligencie SR slovenskej inteligencii 66
Prečo Ukrajinci nereagujú? 74
Slovanstvo – problém ″včera, dnes a zajtra″ 81
″Akcia NITRA″, alebo Kto a prečo mi počas piatich rokov nedovolil stať sa profesorom 90
O vedeckej a kultúrnej spolupráci ukrajincov Slovenska a Ukrajiny po roku 1945....111
Literárne snahy a výsledky zakarpatských Ukrajincov po roku 1848 a československých Ukrajincov po roku 1945 119
Звернення до Ради Європи 136

СЛОВО ДО УКРАЇНИ

Докір усякій нікчемності 142
До історії виникнення МАУ 145
Маріє Дем'янівно, не забуду вас ніколи! 158
Дмитро Павличко в моєм житті 164
Іван Чендей у моєму житті 172
Тихий, непомітний, проте мудрий Микита Шумило – і мої зустрічі з ним 183
Федір Лазорик – патріот рідного краю та всієї України 186
Листи до Євгена Концевича 193
Лист до Дмитра Стуса 202

СЛОВО ПРО УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ

Будительство як концепція 210
Безконцепційність стала нашою концепцією 227
″Доба жорстока, як вовчиця″ 235
Він не міг бути ковалем свого щастя 243
Якою була дорога Степана Гостиняка в літературу 252

СЛОВО ПРО СЕБЕ

Поміж великими планами та обмеженими можливостями 260
Я прожив своє життя в боротьбі за поліпшення життя свого роду та народу 265
То не я відкрив Америку. *Репортаж* 273
Як я доносив... навіть сам на себе 351
″Автомонографія″ 461
Юрій Бача – коли, й де був, і що там робив 496

СЛОВО ПРО АВТОРА

Творчий неспокій Юрія Бачі: у пастках і на межі. *Петро Іванишин* 504
Юрко Бача: ″До літератури ставлюся як до чогось святого″. *Олександр Гаврош*....526
Як стати класиком? Три ювілеї української класики. *Олександр Гаврош*....532
Juraj Bača (Yuri Bacha) – just a few words about him … 536

Примітки 539

Фотоархів 541

Бача, Юрій.

Б–72 **Вибрані твори:** З архіву, публіцистика, літературознав ство / Редактор О.Козоріз. – Ужгород: Мистецька Лінія, 2010. – 548 с.; іл.

ISBN 978-966-8764-86-5

Юрій Бача – відомий публіцист-українієт, професор Пряшівського університету, письменник, лауреат Міжнародної літературної премії імені Богдана Лепкого. За свою творчість і діяльність, зокрема за перенесення та поширення праці Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація", був засуджений і на повних двадцять літ вилучений із суспільного життя.

Юрій Бача – найбільш відомий в українському світі як публіцист. Його публіцистичні праці до сьогодні актуальні. Тому в дане видання, крім кількох непублікованих прозових творів (з архіву), ввійшли публіцистичні та літературознавчі статті, декотрі і словацькою мовою.

ББК Ш 6 (4 Сл – 4 Укр) 6–65
УДК 821.161.2–1 (477.87)

Науково-публіцистичне видання

Юрій Бача

ВИБРАНІ ТВОРИ

З архіву, публіцистика,
літературознавство

Редактор *Олександра Козоріз*

Комп'ютерна верстка *Аніко Ач*

Концепція художнього оформлення *Івана Небесника*

Здано до набору 02.10.2009. Підписано до друку ??.??.2010.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Друк офс. Ум. друк. арк. 31,9. Обл.-вид. арк. 35,1.
Тираж 300. Замовлення № 35.

Оригінал-макет виготовлено в комп'ютерному центрі
ТОВ Видавництво "Мистецька Лінія"
Свідоцтво серія ДК № 519 від 05.07.2001 р.

ТОВ Видавництво "Мистецька Лінія"
88000 м. Ужгород, пл. Жупанатська, 15/4, тел./факс: (380312) 61-60-07

Віддруковано у друкарні ПП Бреза
м. Ужгород, вул. Університетська, 21/202, тел.: 61-60-07